Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sayı 34 • 2012 ISSN 1300-2864

Kebikeç hakemli dergidir, *Türkologischer Anzeiger* Viyana ve ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Kebikeç'in bu sayısı kayıt altında **300** adet basılmış ve numaralandırılmıştır.

Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sahibi
Mehtap Yüksel

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Ahmet Yüksel

Yayın Yönetmeni
Kudret Emiroğlu

Yayın Sekreteri
Neslihan Demirkol

Yayın ve Hakem Krulu

Elif Ekin Akşit
(Ankara Üniversitesi)
Suavi Aydın
(Hacettepe Üniversitesi)
Mehmet Ölmez
(Yıldız TeknikÜniversitesi)
Hamdi Özdiş
(Düzce Üniversitesi)
Oktay Özel
(Bilkent Üniversitesi)

Ergi Deniz Özsoy
(HacettepeÜniversitesi)
Andreas Schachner
(Ludwig- Maximilions-Universitat Munchen)
Horst Unbehaun
(Georg-Simon- Ohm-Hochschule Nürnberg)
Süha Ünsal, M. Bülent Varlık,
Etem Coşkun, Ömer Türkoğlu,
Barış Karacasu,
Neslihan Demirkol

Danışma Kurulu
Jak den Exter, A. Sami Güneyçal,
Selim İlkin, Uygur Kocabaşoğlu,
İlhan Tekeli, Metin Turan,
Sami Önal (1938-2008)

Sayfa düzeni: Barış Karacasu
Kapak tasarım: Ümit Uzmay
Kapak Resmi:
Resimli Kitap
Cilt 4, Numara: 19: Nisan 1326, sayfa 587

Kebikeç Dergisi İdarehanesi
Esat Cad. Hacıyolu Sok. 3/A
06640 Küçükesat / Ankara

Tel: (312) 425 93 76
Fax: (312) 42593 77

kudret@kebikec.org / dergikebikec@gmail.com
www.kebikec.org
www.sanatkitabevi.com.tr

İstanbul Temsilcisi
Ümit Uzmay (216) 326 99 72
uzmay@kebikec.org

İzmir Temsilcisi
Onur Kınlı (232) 388 40 00/2268
onurknl@yahoo.com

Eskişehir Temsilcisi
Kemal Yakut (222) 335 05 80/4026
kyakut@anadolu.edu.tr

Altı ayda bir yayınlanır.
Yerel Süreli Yayın

Fiyat
40. - TL

Abone koşulları
(2 sayı için)
Yurt içi: 80. – TL Yurt dışı: 60.- $, 50.- €
Garanti Bankası, A. Yüksel
TL IBAN: TR20 0006 2000 3240 0006 6848 54
€ IBAN: TR07 0006 2000 3240 0009 0905 91

Baskı
Sarıyıldız Ofset
İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi
523. Sokak No: 31
OSTİM / Ankara
Tel: (312) 395 99 94-95 Faks: (312) 394 77 49

İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret EMİROĞLU
5

DOSYA: Şâkî, Celâlî, Âsî - II

Eşkıyanın "Adi" Şiddetinin Siyasallığı ve Yasa Yapıcı Mirası
Ahmet ÖZCAN
7-23

İskender Goçe'nin İstintâknâmesi:
Pindus Dağları'nda Bir Eşkıyânın İzini Sürerken
Onur ÖNER
25-40

İnsan Kaçırmanın Namuslu ve Namussuz Halleri:
Osmanlı Dünyasında Hükümdarlar, Eşkıyalar ve Kahramanlar
Leslie PEIRCE
41-60

Efsaneler, Gerçekler ve Yerel Siyaset Pratiği:
"Eşkıya Micanoğlu Hüseyin"
Hamdi ÖZDİŞ
61-83

Üç Tarz-ı Çete
Polat SAFİ
85-105

O İnce Çizgi:
Osmanlı Son Dönemi Pratiğinde
Eşkıyalıkla Kahramanlık Arasında Salınanlar
Oktay ÖZEL
107-138

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e
Eşkıyalığın Önlenmesine İlişkin Düzenlemeler
Kemal YAKUT
139-157

Evli evine, köylü köyüne, evi olmayan?
Osmanlı Kent Reformu ve Şehirlerde İstenmeyen Çocuklar
Nazan MAKSUDYAN
159-183

Türkiye'de Tütüncülerin Kaçakçılaşma Sürecinde
Kolculuğun Baskısını İki Kolcunun Tercüme-i Hâlinden
Anlama Denemesi
Ahmet YÜKSEL
185-199

"Kafadaki az biraz kurşunun kimseye zararı olmaz!"
Onur KINLI
201-208

1950'li Yıllarda Türk Sineması'nın Efeleri
Turan TANYER
209-225

Eşkıya Şikago'ya Hükümdar Olmaz
Neo-sosyal Eşkıyalar Olarak Cazcı Kardeşler
Orhun YAKIN
227-239

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar:

Ata Çelebi ve Akın Gazetesi (1944-1946) Üzerine Notlar
Bülent VARLIK
241-256

Uluslararası Oryantalistler Kongreleri (1873-1973)
Üzerine Bir Değerlendirme
Birgül KOÇAK
257-294

Tevfik Sağlam'ın İki Mektubu ve Bir Raporu Işığında
1933 Üniversite Reformu
Cafer GÜLER
295-321

1918-1928 Yılları Arasında Yayımlanan
Kısa Ömürlü Osmanlıca Kadın Dergileri
Hakkında Bir Değerlendirme
Ümüt AKAGÜNDÜZ
323-345

Sunuş

Eşkıya dosyamızın ikinci sayısı da dolu dolu çıkarken, bir üçüncü eşkıya sayısı yapabilecek kadar birikimimiz oluştuğunu belirtelim. Herhalde bu "sosyal bilimcilerimiz"in eşkıya severliğinden kaynaklanmıyor! Ancak dosyamız okunduğunda, "eşkıyaperestlik" nitelemesiyle eleştiriye uğrayan yaklaşımların ülkemizde varlığının da dile getirilmiş olduğu görülecektir.

Bu sayıdaki yazılarımızda Hamdi Özdiş ile Oktay Özel'in eşkıya "kahraman"larının tanış çıkması ise, Osmanlı'nın görece en iyi bilinen dönemi olduğunu sandığımız ve üstelik modern/milli devlet ve dolayısıyla modern bürokrasi ve bununla birlikte modern siyasete geçiş dönemini oluşturan 19. yüzyılın niteliği hakkında, resmin tamamlanması yolunda yaklaşım çeşitliliğinin vuruculuğunu herhalde iyi gösteren bir örnek oldu. (Yıllar önce Mete Tunçay, *Toplumsal Tarih* dergisinin bir sunuş yazısında, "yerel tarihler toplumsal tarih olmaya, genel tarihten daha yakın sanıyorum" demişti.) Tarihçiliğimize halkın hikayelerinin, sıradanlaşamayan köylülerin (!) girişi, demek ki, Osmanlı'ya kapitalizmin girişi, Tanzimat paşaları, sanayi sayımı, nizamiye mahkemelerinin kapsamı ve okullaşmanın yaygınlaşması, hele Türkçülüğün tarihi ve hele vatan şairleri, şair-i azamlar, milli şairlerin birikiminin eleştirilmesi üzerinden değil, eşkıyalık üzerinden olacakmış! Üstelik işin folkloruna da girmiş değiliz.

Bu tanışıklık bize, Çakırcalı'nın İzmir'de yarı işbirliği ettiği, yarı haraç topladığı İngiliz-Levanten aile Whitehalların bir oğlunun da, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ankara'yı işgal eden İngiliz birliğinde subay olduğunu anımsattı.

Konuyu biraz daha ağalığın kökenleri, savaşa gitmeyenlerin toprak gaspı ve partili hayatımızda siyasi kadroların oluşmasına doğru çekebilsek, maazallah, Oktay Özel'in sözünü ettiği "ince çizgi" kim bilir ne hal alacak!.. Ve maazallah masum suçluluktan, top yekun suçlu masumluğa geçeceğiz.

Demek ki, yaşadığımız çağ itibariyle, Van Gölü canavarıyla çağdaşız.

Saygılarımızla.

Kudret Emiroğlu

DOSYA

Şâkî, Celâlî, Âsî - II

Eşkıyanın "Adi" Şiddetinin Siyasallığı ve Yasa Yapıcı Mirası*

Ahmet ÖZCAN**

I. Sosyal İsyancıdan Halkın Düşmanlarına Türkiye'de Eşkıyalık Tartışmalarının Bir Eleştirisi

Türkiye'nin Kürt bölgelerinin dağlarında eşkıyaların yasadışı hükmü ulaşacağı nihai zirveye doğru tırmanışa geçmeye başladığı 1950'lerde, Yaşar Kemal'in 1955'de yayımlanan ilk romanı *İnce Memed* ile Türk yazını özel bir edebi kategori ile tanıştı: eşkıya romantizmi. (*Räuberromantik*)[1] Roman, yerel bir ağanın baskısı altındaki Toros Dağları'nın çaresiz ve fakir bir köyünde yetişen basit bir köylü gencin isyankar bir şakiye dönüşmesinin öyküsünü anlatmaktaydı. Her ne kadar isyanını tetikleyen olay – ağanın kendisini zorla aşkından ayırması – kişisel bir adaletsizlik olsa da, Memed adım adım bir devrimciye değilse bile, sosyal bir reformcuya dönüşüyor; toprak dağılımının eşitsizliğine ve açgözlü ağaların yoksul ve savunmasız köylülere zulmetmesine karşı savaşan halkının kurtarıcısı haline geliyordu. Hikayenin kötü karakteri Abdi Ağa'nın İnce Memed'den kur-

* Halen devam eden doktora tezimin bir parçası olan bu makale için, doktora tez danışmanım Zeynep Çağlayan Gambetti ile Selcan Kaynak, Neşe Özgen, Abdullah Keskin, Murat Yüksel ve Ümit Kurt'a teşekkür ederim. Elbette, makaledeki bütün hata ya da eksikliklerin sorumluluğu bana aittir.

** Ahmet Özcan, Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi doktora öğrencisidir; halen "Son Kürt Eşkıyaları, Göçerler ve Merkezileşme" başlıklı doktora tezini çalışmaktadır.

[1] *Räuberromantik*, eşkıyalığı romantikleştiren ve başlangıç modeli Robin Hood efsanesi olan küresel bir roman türünü adlandırmak için Alman edebiyat tarihçileri tarafından icat edilen bir kavramdır. (Hobsbawm, 2000: 142)

tulma konusunda yandaşlarına yaptığı aşağıdaki uyarı, bu anlamda örnek niteliğindedir:

> Dağda eşkıya mı var, istediği kadar olsun. Eşkıya nedir ki... Ama bu! Bu korkutuyor beni. Toprak meselesi... Bir aklına düşerse köylünün, önüne geçilmez. (...) Bu oğlan eşeğin aklına karpuz kabuğu düşürdü. (Kemal, 2006: 338)

Alain Bosquet ile yaptığı söyleşide Kemal, *İnce Memed* ile "başkaldırmaya mecbur insanı" anlattığını belirterek eşkıyayı, ilkel bir devrimci olarak kurguladığını gözler önüne serer:

> Mecburlar, insanın içindeki başkaldırının eylemcileridir. *İnce Memed*'de, dört roman boyunca bu başkaldırmaya mecbur insanın derinine kadar inmek istedim. Memed, eşkıyalığa başladıktan sonra ona ihtiyacı olan halk onu yakalamış, onu istediği yola çekmiştir. O, ne kadar bilinçsizce de olsa, artık başkaldırmaya mecbur insan yoluna girmiştir. Eşkıyalığın ne kadar sonuç getirmeyen bir uğraşı olduğu düşüncesine varmışsa da o, artık bir mecburdur. (Kemal, 1999: 134)

Yaşar Kemal'in belki de yalnızca evrensel popüler hafızanın bir miti olan belli bir eşkıya modelini romantikleştirmesi, geç Osmanlı Devleti ve erken Cumhuriyet dönemlerinin en temel asayiş sorunlarından biri olan Ege eşkıyalığının – dağlardaki on beş yıllık hükmüyle haklı temsilcisi haline gelen – Çakırcalı Memed Efe hikayesini 1956'da kaleme almasıyla devam etti.[2] Böylece, popüler tarihin gerçek üreticileri olan, hatırlatmanın ve unutturmanın ustaları aşıkların şiir ve türkülerinde, dengbêjlerin anlatılarında, anonim masal ve efsanelerde ezilenlerin kahramanı olarak çizilen bu eşkıya miti, aynı hikayeyi farklı karakter ve bağlamlarla ele alan başkaca romanlar ve filmlerle yeniden üretildi ve günün modası haline geldi.[3] *İnce Memed*'den iki yıl sonra yayımlanan *Rahmet Yolları Kesti* (1957) romanıyla eşkıya romantizmi akımına hemen yanıt veren Kemal Tahir ise Türk yazınında bu anlamda görünür tek istisnayı oluşturur. On iki yıllık hapishane okulundan bir tarihçi olarak mezun olan Tahir, tam da sol düşüncenin Kemalizm'le dansının devam ettiği bir dönemde, Türkiye'nin siyasal düşüncesi üzerinde salt bir romancıdan beklenmeyecek bir etki yaratmıştır.[4] Osmanlı mira-

---

[2] Yaşar Kemal'in "Çakırcalı Efe" üstüne derinlemesine çalışmak istemesi, romanın ancak 1972'de yayımlanabilmesine yol açmıştır. Romanın yazılış süreci için bknz: (Kemal, 1990: 5 – 7.)

[3] 1950 ile 1980 arası Türk filmlerinin en popüler temalarından biri, zalim ve hain bir ağa ile masum ve kahraman ya da garip bir eşkıya arasındaki çekişme olmuştur. Örneğin, Kemal Sunal'ın başrolünde yer aldığı, Atıf Yılmaz'ın "Salako" (1974) filmi, bunların en ünlülerindendi. Kendi oynadığı ilk filmlerinde bu eşkıya tiplemesini başarıyla canlandıran Yılmaz Güney ise yönetmenliğini yaptığı "Ağıt" (1971), "Sürü" (1978) ve "Yol" (1981) filmlerinde eşkıyalığı, bölgenin koşullarına duyarlı bir gerçekçilikle işlemiştir. Şener Şen'in başrolünde oynadığı, Yılmaz Turgul'un büyük başarı kazanan "Eşkıya" (1996) filmi ise bir anlamda eski zamanların yitip gittiğini, kahraman bir eşkıyanın düşüşü ile anlatmaktadır.

[4] Romanlarının arkasında yatan bu tarihsel birikim hakkında Kemal Tahir, "*temel düşüncesi, sosyal yapısı, psikolojisi, bilinç altı, tarihsel geçmişi iyice aydınlatılmamış bir toplumda romancının aynı zamanda tarihçi ve sosyolog olması gerektiği*"ni söyler. (Kayalı, 2008: 1095)

sını aydınlanmacı bir kavram olan "gericilik" ile okuyan dönemin hegemonik Kemalist yorumunu reddeden geç Osmanlı Devleti dönemi analizinden Osmanlı ile erken Cumhuriyet dönemleri arasında bir devamlılık tarihi yazan köylülük okumasına, Kemalizm ve çağdaş sol eleştirisinden kurtuluş mücadelesi ve köy enstitülerinin eleştirel okumalarına kadar put kırıcı olarak nitelendirilebilecek Tahir romanı, Türkiye'de sosyal bilimlerin gelecekte izleyeceği yolun bir müjdecisiydi adeta.[5]

İşte, genel kabul gören düşüncelere eleştirel bir tarih okumasıyla yaklaşan Tahir'in eşkıyalık yorumu, tam anlamıyla bir karşı-tarih yazımıydı. Hikaye, ağaların baskıcı düzenlerinin bizzat eşkıyalık aracılığıyla kendisini yeniden üretmesini konu alıyordu. Tahir'e göre, halkların hafızasında belli bir eşkıya tipinin ezilenlerin kahramanı olarak mitleştirilmesi, yalnızca ağaların baskıcı düzenleri karşısında kalan köylülerin biçareliğini gösterebilirdi. Gerçekten de roman, André Maurois'in *İngiltere Tarihi* adlı çalışmasından vurucu bir alıntı ile başlıyordu:

> Ahlak düzeni sağlam olmayan ve soyguncularıyla başa çıkamayan bir toplum, - ruhunda arta kalmış barbarlık duygusunun da baskısıyla – soyguncularına karşı hayranlık besler. (Tahir, 2011: 5)

Okuyucunun yalnızca romanın başlangıç bölümünde karşılaştığı ve köylülüğün hem sağduyusu hem de sefaletini temsil eden Bektaş Emmi karakteri ile ünlü bir eşkıya olmak isteyen romanın karşı-kahramanı Maraz Ali arasında geçen konuşma, Tahir'in eşkıyalık yorumunu anlamak açısından önemlidir. Emmi, ağasının kendi çıkarları için kullanacağı belli olan Ali'yi eşkıya olmaktan vazgeçirmeye beyhude çabalarken eşkıyalığın nedenlerini, yani merkezi iktidar ile eşkıyalık arasındaki ters orantılı ilişkiyi açıklar:

> Eşkıyalık devri hükümetin hasta olduğu sıradır. Aslında hükümet kısmı bir vakit ölmez, arada hastalanır. İnsan gibi canım! Hükümeti sıtma tuttuğu zaman eşkıya başkaldırır. (Tahir, 2011: 22)

Bektaş Emmi'nin ağzından seslenen Tahir, eşkıyalığın yok olmasına işaret ederek ("*Eskiden bir vakit eşkıya çağıydı.*") (2011: 16) bunu, savaşta olan bir devletin – yani merkezi otoritenin zayıf ve soyguncu çetelerle uğraşamayacak kadar meşgul olduğu bir dönemin – sonucu olarak gösterir. Kurtuluş mücadelesi döneminde ağalığın, eşkıyalıkla kurduğu patronaj ilişkisi sonucu topluluklarındaki baskıcı konumlarını güçlendirdiklerini savunan yazar (2011: 31 – 32), yeni devletin kurulmasıyla *mütegallibeye* karşı mücadele başlatan merkezi güçle eşkıyalar arasındaki mücadeleden yine ağaların değil, köylülerin zararlı çıktıklarını anlatır. (2011: 80) Zalim ağalar tarafından kendi çıkarları doğrultusunda tasarlanmış bir eşkıya olayı çerçevesinde şekillenen bu öyküyle Tahir, halk türkü ve efsanelerinde, zenginden alıp fakire dağıtan, basit bir *hırsız* değil, bir *erkek* olan eşkıya imajını yapıbozuma uğratmayı, bir tür büyü bozmayı (*disenchantment*) gerçekleştirir. Dağlara hüküm sürdükleri dönemlerde en zayıfa zarar veren ve en güçlü tarafından kullanılan kanun dışı bu insanların, nasıl olup da ezilenlerin kahramanı, bir sosyal isyancı olarak yeniden kurgulandığının yanıtı ise romanın sonunda

[5] Kemal Tahir'in siyasi düşüncesi üzerine, bkz: (Kayalı, 2010)

verilir. Köse Hacı adlı bir köylü, arkasında ağaların iktidar mücadelesinin yattığı bu eşkıya olayını, köyün kahvesinde efsaneleştirirken dinleyenler, eski eşkıya masallarının tekrarı olduğunu pek iyi bildikleri bu hikayeye yine de umutla inanmak ister:

> Beğenip de yapmaktan korktuklarını, "Bir ucundan biz de yapışalım" demeden başkasında seyretmek biraz kalleşlik ama kolay... (Tahir, 2011: 370)

Hacı, en yakın arkadaşlarını kendi çıkarı için ölüme sürecek kadar bencil ve ağaların oyuncağı olacak kadar saf olan eşkıya liderini tanrısal bir dokunulmazlığa sahip, Alevilerin dönüşünü gözlediği İmam Mehdi olarak betimler. O, dünyayı düzeltmek için, kurtla kuzuyu beraber gütmek için gelmiştir: Zenginden alıp fakire verir, zalim ağaları cezalandırır, devleti dize getirir ve vergileri yasaklar, hatta bozulan ahlak düzenini silahıyla yeniden kurar. (Tahir, 2011: 369 – 374) Diğer bir deyişle, ezilen öylesine yalnız, sefil ve çaresizdir ki *sıradan şeytanı* bir kurtarıcıya dönüştürür.

Tahir'in eşkıyalığı inceleyen tek çalışması *Rahmet Yolları Kesti* romanı değildir. Hapiste tanıştığı eski eşkıyalar ve namus cinayeti mahkumlarını anlattığı *Namuscular* (Tahir, 1974) romanı dışında *Yorgun Savaşçı* romanı, kurtuluş mücadelesi sırasında Ege eşkıyalığının rolü konusunda Tahir'in bakış açısını sunması bakımından önemlidir. Tahir, Osmanlı ordusunun tamamen dağıldığı, başkentin – hükümetiyle birlikte – İtilaf devletleri tarafından işgal edildiği, ülke topraklarının dört bir yandan paylaşıldığı ve halkların yaşanan onca yenilgi ve felaketten sonra yılgınlığa düştüğü bir anda, İzmir Yunanistan tarafından işgal edildiğinde, eski İttihatçı şimdiki Kuvay-ı Millicilerin Ege'de başıbozuklardan, yani eşkıyalardan başka güvenecekleri bir gücün kalmadığını anlatır. Her ne kadar roman, daha önce Çakırcalı Efe'nin tenkilinde büyük yararlılıklar gösterdiği söylenen Anzavur Paşa'nın başlattığı isyanı bastıran Çerkez Ethem gibi bazı efelerin, direnişin örgütlenmesi ve düşman ordusunun durdurulmasındaki önemlerini vurgulasa da, bunların düzensizlikleri ile kıyıcılıklarını ve son tahlilde kendi çıkarlarını düşüneceklerini anlatır. Romanın ana karakteri yorgun savaşçı Cemil'in ağzından seslenir Tahir:

> Osmanlı'nın baltası kütükten çıkınca tepelenmekten başka ne işleri kalır, bu serserilerin?.. Galiba bunu seziyorlar. Kendileri için hiçbir çıkar yol olmadığını anlıyorlar. Er geç pisi pisine öleceklerini yüzde yüz biliyorlar. Bu inanış, heriflerde insanlık bırakmıyor. Kudurmuş çakallara dönüyorlar. (Tahir, 2007: 451 – 452)

Kısaca Tahir'e göre, tıpkı *Rahmet Yolları Kesti* romanında köylülerin eşkıyaları kahramanlaştırması çaresizliklerinden geldiği gibi, *Yorgun Savaşçı*'da başıbozukların ülkeyi kurtaracak kahramanlar olarak görülmesi de ülkenin içine düştüğü çaresizliği ve yozlaşmayı göstermektedir:

> Bir memlekette halkın kahraman anlayışı, eşkıyadan yukarı çıkmamışsa, o memlekette insanların çoğunluğu soyguna biraz yatkın demektir. (Tahir, 2007: 445)

Yaşar Kemal ve Kemal Tahir'in eşkıya anlatılarının bu açık karşıtlığına rağmen, bu iki okumanın iki ortak yanı vardır: İlk olarak, her iki yazar da eşkıyalığı, yok olmaya yüz tuttuğu bölge (güney ve orta Anadolu) ve zamanlarda (1920 – 1950) kurgulamaktadır. Ancak, aynı dönem Türkiye'nin doğu bölgelerinde, örgütlü Kürt hareketinin dağların yeni efendisi olduğunu ilan edeceği 1980'lerin ilk yıllarına kadar sürecek son Kürt eşkıyalığının yükselişine de tanıklık etmektedir. Dahası, her iki yazarın da söz konusu bölgeyi eşkıyalık üzerinden yeniden tahayyül etmemeleri, devletin eşkıyalık fenomenindeki rolünü kavrayamamalarına yol açar. Her ne kadar merkezi devlet, köklü bir toprak reformuyla köylülerin ezilmesini engellememekle dolaylı olarak eleştirilse de, her iki yazarın anlatımında asıl *kötü,* klasik feodal dünyanın klasik kötüsü, ağadır.

Yaşar Kemal'in *İnce Memed*'i, Eric Hobsbawm'ın "sosyal eşkıya" teorisinin "pratikte" cisimleşmiş halidir.[6] Hobsbawm'ı, "sosyal eşkıya" modelini ortaya atması konusunda cesaretlendiren gözlemi, "*adalet getirenler ve sosyal servet dağıtıcıları olarak belli eşkıya modelleri hakkında bütün Avrupa'da ve gittikçe belirginleştiği gibi bütün kürede aynı hikaye ve mitlerin anlatılıyor olması*"ydı.[7] (Hobsbawm, 2000: ix)

Diğer bir deyişle, gezegendeki bütün toplumların kendi Robin Hood'ları olması bir rastlantı değilse ve eşkıya, tanımı gereği, kanun dışıysa – yani, yasadışı olup aynı zamanda gayri-meşru olması gerekmeyen şiddet kullanımıyla "yasanın dışında yer alan"[8], dolayısıyla yasanın uygulanamadığı ve böylece herhangi biri tarafından öldürülebilen bir kişiyse – o halde eşkıyalık; yasa, şiddet ve iktidarın kesiştiği ihmal edilmiş temel bir alan olarak ortaya çıkmaktadır. Tam bu noktada Hobsbawm, eşkıyanın tanımında yasa, şiddet ve iktidar arasındaki bu temel ilişkiyi – ondan bir kez daha bahsetmeyecek bir şekilde – terk edip popüler hafızada üç ana eşkıya modelinin analitik ayrımını geliştirmeye girişir: (i) Halkın savunucusu, yanlışların düzelticisi ve adaletin ve sosyal eşitliğin taşıyıcısı olan popüler imajıyla ahlaksal anlamda onaylanan *soylu soyguncu* (2000: 47); (ii) zayıfın da korkunç olabileceğini gösteren azgın zalimliğiyle intikamın ve yıkımın vekili olarak *intikamcı* (*avenger*) (2000: 63) ve (iii) ne ahlaki bir onaya ihtiyaç duyan ne de zalimliği onun temel bir karakteristiği olan, yalnızca halkına sunduğu hizmetlerden ötürü hoş görülen Balkan haydutları. (*haiduk*) (2000: 81) Bu analitik ayrımdan yola çıkarak Hobsbawm, "sosyal eşkıya" olarak adlandırdığı modelin bütün köylü toplumlarında aynı ve evrensel bir sosyal protesto işlevi gördüğünü savunur. (2000: 18, 168)

Hobsbawm'ın tezinin temel problemi, tarihçinin "sosyal eşkıya" modelini kaynak olarak yalnızca eşkıyalık üzerine var olan popüler anlatı, edebiyat ve efsaneler üzerine dayandırarak geliştirmiş olmasından ötürü, eşkıyalığın öne sürülen sosyal protesto işlevinin yalnızca popüler hafızadaki imajıyla gerçekleşiyor olması ve böylece, eşkıyalığın fiili siyasal, ekonomik ve sosyal işlevlerinin,

[6] Kemal'in *İnce Memed* ile Hobsbawm'ın soylu soyguncusunu kurguladığı, edebiyat eleştirmeni Berna Moran tarafından dile getirilmiştir. (Moran, 1997: 81)

[7] Hobsbawm'ın *Bandits* kitabından yapılan atıfların çevirileri bana aittir.

[8] Hobsbawm'ın not ettiği gibi bu, İtalyanca *eşkıya* (*bandito*) kelimesinin özgün anlamıdır. (2000: 12)

son tahlilde, dokunulmamış olarak bırakılmasıdır.[9] Bu bağlamda, 17. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde merkezileşme ve eşkıyalık analiziyle Karen Barkey, eşkıyaların köylülere yardım eden taşra isyancıları olmaları şöyle dursun, kırsal toplum ve onun isyan kapasitesinin asıl düşmanları ve Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezileşmenin gerçek araçları olduğunu savunmuştur. (1994: 21 – 22) Barkey, *karşı-sosyal eşkıya* tezini dört temel argümana dayandırır: (i) Eşkıyalık, devlet politikalarının yan ürünüdür, dolayısıyla ne devletin ve/ya toprak ağalarının tasarıları ne de kırsal toplumun ürünleridir; (ii) devlet, eşkıyalığı merkezi yapının sağlamlaştırılması ve çevresel kontrol için nüfuzuna almıştır; (iii) eşkıyalar, ne devlete ne de mevcut sisteme bir tehdit oluşturmuştur ve (iv) eşkıyalar, sistemin çatlaklarına karşı işlememiş, onları pragmatist bir beceriyle kullanmışlardır; dolayısıyla onlar, adaletin yeniden dağıtıcıları olmak bir yana, dikkate değer hiçbir ideolojiye ve açıkça duyurulmuş müttefik ya da düşmanlara sahip olmayan salt birer fırsatçıdan başka bir şey değildirler.[10] (1994: 22) Diğer bir deyişle onlar, Hobsbawm'ın tarif ettiği gibi birer "ilkel isyancı" değil, devletin "taşkın müşterileri", yani devlet tarafından patronaj ilişkisi üzerinden manipüle ve kontrol edilen, kelimenin bildiğimiz anlamıyla, eşkıyadırlar. (Barkey, 1994: x) Dolayısıyla Barkey için yanıtlanması gereken asıl soru bunların, Osmanlı köylü toplumunda bir sosyal protesto işlevi görüp görmedikleri değil, iktidar mücadelesindeki yerleri, devlet ve yerel iktidar odakları tarafından merkezileşme sürecinde nasıl kullanıldıklarıdır. 17. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde eşkıyalığın tarihsel işlevi peşine düşen bu soru karşısında Barkey, modern merkezi devletin kuruluş sürecini aksatmak için toprak sahipleri tarafından yenilikçi bir şekilde kullanılan Avrupa eşkıyalığından farklı olarak, Osmanlı eşkıyalığının çatışma ile müzakere ve pazarlık arasında değişen çeşitli politikalar aracılığıyla devlet yapısının sağlamlaştırılması sürecine eklemlenmiş olduğunu savunur. (1994: 5) Böylece, Barkey'in 17. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde eşkıyalık analizi, yalnızca Hobsbawm'ın "sosyal eşkıya" teorisinin değil, ama aynı zamanda, bütün Osmanlı tarihindeki köylü isyanlarının kati eksikliği karşısında çareyi eşkıyalığı popüler bir isyan şekli olarak göstermekte bulan Marksist entelektüellerin esaslı bir eleştirisi olarak ortaya çıkmaktadır.

Türkiye bağlamında bu Marksist entelektüellere örnek olarak Barkey, Yaşar Kemal ve Kemal Tahir'i öne çıkan örnekler olarak sıralar. (1994: 180) Ancak, yukarıda gösterildiği gibi, eşkıyalık konusunda neredeyse tamamen karşıt anlatılar sunan bu iki yazarın yan yana koyulması açık bir hatadır. Nitekim,

---

[9] Bu eleştiri, Hobsbawm'ın *Eşkıyalar* adlı çalışmasında arada sırada eşkıyalığın fiili siyasal, ekonomik ve sosyal işlevleri üzerine yorumlar yapmasına rağmen, analizinin dayandığı kaynakların, yalnızca eşkıyalığın halkların popüler hafızasındaki imajını gösterebilecek sınırlı bir kabiliyete sahip olmasına vurgu yapar.

[10] Hobsbawm da eşkıyaları, doğaları gereği, güç evreninde yer alan birer "siyasal gerçekçi" olarak tanımlar. (2000: 17 – 18.) Ancak bu kabul, Hobsbawm'ın tezinin darlığını göstermekten başka bir işe yaramaz: Eşkıyalar iktidar alanında hareket eden birer siyasal gerçekçiyse, onların sosyal servet dağıtıcıları olmaları ancak popüler hafızadaki mitlerinde gerçekleşiyor demektir. Kısaca, Hobsbawm'ın "sosyal eşkıya" tezinde, onların fiili tarihsel gerçekliği dokunulmadan bırakılmış durumdadır.

Kemal'in eşkıya romantizmini tersleyen Tahir'in bakış açısıyla Barkey'in Hobsbawm'ın sosyal eşkıya modelini reddeden bakış açısı arasında, öncekinin devlet analizinin zayıflığı bir yana bırakılacak olunursa, apaçık bir benzerlik vardır. Dahası, teorik düzlemde Marksizm, soyguncu ve suçlular gibi toplumun çeperlerinde kalmış olanları, sanayi emeğinden kaçmış, dışlanmış ya da henüz onun içinde erimemiş olanlar olarak "lümpen proletarya" adı altında olumsuz olarak değerlendirmiştir. Hatta, *Komünist Parti Manifestosu*'nda Karl Marx ve Friedrich Engels, bu sınıf içinde saklı olan karşı-devrimci potansiyele özellikle vurgu yapmışlardır:

> Tehlikeli sınıf, toplumsal tortu, eski toplumun en alt tabakaları tarafından fırlatılıp atılmış olduğu yerde çürüyen bu yığın, şurada burada, bir proleter devrim ile, hareketin içine sürüklenebilir; ne var ki, kendi yaşam koşulları onu daha çok gerici entrikaların paralı aleti olmaya zorlar. (Marx ve Engels: 2000)

Hobsbawm'ın teorik anlamda esinlendiği düşünür aranıyorsa, eşkıyalığı, sosyal bir isyancı ve ilkel bir devrimci olarak niteleyen ilk teorisyen olan anarşist Mikhail Bakunin'e bakılmalıdır. Bakunin'e göre eşkıya, "gerçek ve yegane devrimci - hoş anlatımlardan ve öğrenilmiş retoriklerden uzak, uzlaşmaz, yorulmaz ve boyun eğmez bir devrimci, siyasal olmayan ve bütün sınıflardan bağımsız popüler ve sosyal bir devrimci"dir. (Hobsbawm, 2000: 120)

Hobsbawm'ın "sosyal eşkıya" tezine yöneltilmiş temel eleştirilerden diğer bir tanesi, metodolojisi yerine analitik çerçevesini sorgulaması bakımından dikkate değerdir: "Sosyal ve sosyal olmayan eşkıyalık türleri arasındaki ayrım yanlıştır; çünkü, bütün suçlar, bir anlamda, sosyal protesto ve başkaldırıdır."[11]

Bu eleştiriye verdiği yanıtta Hobsbawm, suçun bir tür sosyal protesto olduğunu reddetmediğini, ancak sosyal ve mücrim (*criminal*) eşkıyalık arasında bir ayrımın bulunduğu savunur. İyi-sosyal eşkıya ile zalim-suçlu eşkıya ayrımının, her şeyden önce, sıradan insanın hafızasında yapıldığına dikkat çeken Hobsbawm, sosyal eşkıyaların köylülerin toplumsal dünyasını, E. P. Thompson'ın terminolojisiyle söyleyecek olursak, *kalabalığın ahlak ekonomisini* (Thompson, 1971) paylaşırken suçluların yalnızca (Tanrı, halk, kral ya da ağanın olan) yasayı reddetme seçeneğine sahip olduğunu öne sürer. (2000: 180) İşte bu nokta, Barkey'e göre, Hobsbawm'ın tamamen farklı kategoriler olan köylü ve eşkıyayı kavramsal olarak birbiri üstüne çökertmesine yol açar. Bir eşkıya tipinin önceden köylü olması, bu farklı kategorileri birbirlerine eş kılmaz. Eşkıya ve köylü, Barkey'e göre, hareket ve örgütsel kapasiteleri (eşkıya hareketliyken köylü durağandır), vergiler karşısındaki konumları (eşkıya köylünün ürettiği artı değerin çekilip alınmasında üretici olmayan diğer sınıfların rakibidir) (1994: 184 – 186) ve hedefleri (köylünün üzerindeki baskıcı sistemin kaldırılmasında, son tahlilde bundan kar sağlayan eşkıyalığın hiçbir çıkarı olamaz) (1994: 21) açısın-

[11] *Eşkıyalar* kitabının gözden geçirilmiş 4. baskısında Hobsbawm, "sosyal eşkıya" tezine yöneltilmiş eleştirilere tek tek yanıt vermeye çalışmıştır. Bu eleştiriler ve Hobsbawm'ın yanıtları için, bknz: (2000: 167 – 199)

dan birbirlerinden ayrılır. Kısaca, 17. Yüzyıl Osmanlı Devleti'ne atfen Barkey, eşkıyalığın köylülüğün (i) kolektif eylem potansiyelinin gelişmesini engellediği, (ii) sosyal ve ekonomik kaynaklarını talan ettiği ve (iii) merkezi ve yerel güçlerle işbirliği içinde baskı altında tutulup sömürülmesine birinci elden katıldığını savunmaktadır. (1994: 21)

Celali İsyanları'na atıfla Barkey'in sunduğu bu karşı-tez henüz ortaya atılmamış ya da atılmışsa da pek dikkate alınmamış olacak ki Türkiye'de eşkıyalık üzerine yapılan ve elle sayılabilecek kadar az sayıda bulunan akademik çalışmalar, Hobsbawm'ın "sosyal eşkıya" tezini olduğu gibi Türkiye bağlamına uyarlamaya girişmişlerdir. Tıpkı Bernard Lewis'in 19. Yüzyıl eşkıyalarını köylülerin kahramanları "*Anadolu'nun Robin Hood'ları*" olarak göstermesi gibi (1993: 444), Sabri Yetkin'in *Ege'de Eşkıyalar* adlı çalışmasının temel tezi de, Hobsbawm'ın varlıklıdan alıp yoksula dağıtan sosyal eşkıya modeli için efeliğin mükemmel bir yerel örnek olduğudur: "Ege'de 'efe' denen kişi, 'efelik' denen kurum, 'sosyal haydut' tiplemesine uygun düşen 'yerel' bir örnektir."[12] (Yetkin, 1996: 9)

1950'lere gelindiğinde Çakırcalı Efe figürüyle öne çıkmış Ege eşkıyalığı tarihten silinip giderken Türkiye'nin Kürt bölgelerinde varlığını hep korumuş olan eşkıyalık, tekrar yükselişe geçmiştir. Koçero, Hekimo ve Hamido figürleriyle popülerleşerek 1980'lere kadar sürecek olan son Kürt eşkıyalığının, siyasal, ekonomik ve kültürel önemini anlayıp bunun üzerine sosyolojik bir değerlendirme yapan tek isim, *Doğu Anadolu'nun Düzeni* adlı çalışmasıyla bir çığır açan İsmail Beşikçi'dir.[13] Daha çalışmasının en başında Beşikçi, Kürt eşkıyalığının "sosyal isyancı" modeliyle uyuştuğu varsayımında bulunur: "Eşkıyalık, ağalığın baskıcı rolüne karşı ortaya çıkan bir direnme şeklidir." (Beşikçi, 1969: 26)

Bu varsayımın konunun bütün yönlerini kapsamaktan uzak basitliğine rağmen Beşikçi, çalışmasının ileriki bölümlerinde eşkıyalıkla toprak mülkiyeti ve kaçakçılık arasındaki ilişkileri incelemeye koyulacaktır. İlk olarak Beşikçi, ezenler kampında şu ana kadar hep gözden kaçırılmış olan devlet bürokrasisinin rolüne özel bir vurgu yapar:

> Kamuoyuna eşkıyalık olarak anlatılmaya çalışılan olaylar, gerçekten mazlum olan halka karşı değil, halkı ezen ağalara ve her zaman ağalarla işbirliği yapmış ve onun çıkarlarını korumuş olan Devlet Bürokrasisine karşıdır. (Beşikçi, 1969: 100)

Beşikçi'nin yaptığı analizin bir diğer önemli yanı, söz konusu bölge içi farklılıkları dikkate almasıdır. Nitekim, ulusal basında eşkıyalık olarak geçen birçok

---

[12] Halil Dural'ın Efelik üzerine yaptığı sözlü tarih araştırması niteliğinde bulunan çalışmasından çıkan en dikkate değer sonuçlardan birisi, yörenin zengin ve güçlülerinin eşkıyalığı politik bir güç olarak kullanmasıydı. Dural'ın çalışmasının ölümünden sonra yayımlanmasını sağlayan Yetkin, "Sunuş" bölümünde bu durumun Hobsbawm tarafından dile getirdiğini söyler. Oysa, Dural'ın bu bulgusu, Hobsbawm tarafından kabul edilmesine bağlı olmadan, "sosyal eşkıya" modeliyle açık bir şekilde çelişmektedir. (1999: 14)

[13] Yazarın yayımladığı 36 kitaptan 32'sinin yasaklandığı ve sadece araştırmalarından ötürü, yaşamının 17 yılını hapiste geçirdiği göz önüne alınırsa, Beşikçi'nin daha önce girilmeye cesaret edilmemiş bir alanda önemli bulgulara ulaştığı kolaylıkla varsayılabilir.

olay, klasik feodal yapının derebeyliğe dönüştüğü bölgelerde, büyük toprak ağalarının ve bunların adamlarının kendi aralarında yaptığı mücadelelerin yansımasıdır sadece. Bu değerlendirmesiyle "sosyal isyancı" modelinden uzaklaşan Beşikçi, yine de bu ikinci tip "eşkıya" modelinin bile, topraksız, mazlum halka yönelmediğini vurgulayarak devlet bürokrasisinin bölgedeki zulmüne işaret eder. (1969: 101) Son olarak Kürt eşkıyalığının yeterli bir analizinin yapılabilmesi için Beşikçi, eşkıyalık, kaçakçılık ve kan davası arasındaki ilişkinin derinlemesine incelenmesi gerekliliğini vurgular. (1969: 101)

Mesut Yeğen'in Kürt sorununun devlet söyleminde "mütegallibe" ve "eşkıyalık" adları altında yeniden inşa edildiğini söylemesi (Yeğen, 2009: 30) ve Kurtuluş Savaşı döneminde Ahmed Arif şiirine de yansıyan bazı Kürt eşkıyalarının üstlendikleri yapıcı roller üzerine yapılan birkaç değerlendirme (Bayrak, 2012: 56) dışında, son Kürt eşkıyalığı üzerine olan çalışmalar son derece kısıtlı kalmıştır. Bu anlamda, bilimsel araştırma kuralları saplantısı bir yana bırakılarak bakılacak olunursa, bölge eşkıyalığına birinci elden tanıklık ettiği ve değerli bir sözlü tarih çalışması ortaya koyduğu görülecek Muhsin Kızılkaya'nın "Eski Zaman Eşkıyaları" adlı çalışmasının aşiretlerle eşkıyalık arasındaki organik ilişkiyi vurgulaması bakımından önemli olduğu anlaşılacaktır.[14] (Kızılkaya, 1991)

Diğer taraftan, Barkey'in "karşı-sosyal eşkıya" modeline uygun analizler yapan tek isim, Kemal Tahir değildir. Örneğin, *Modern Devlet ve Polis* çalışmasında Ferdan Ergut, iktidar odaklarıyla eşkıyalığın köylülere karşı bir işbirliğine girebildiğini yazar. (2004: 91 – 92) Benzer bir şekilde Behice Boran, Batı Anadolu köylerini incelediği çalışması "Toplumsal Yapı Araştırmaları" adlı çalışmasında, köylülerin eşkıyalara karşı – kendi aralarında örgütlenip köylerinin çeperlerine siper kazacak kadar – yoğun bir mücadele vermek durumunda kaldıklarını göstermiştir. (Boran, 1945: 46)

Sonuç olarak, eşkıyalık tartışmalarının içine sıkışıp kaldığı çerçeve, "sosyal ve karşı-sosyal eşkıya" düzlemidir. Aşağıda, bu düzlemin ötesine geçilmesi gerekliliğini ve eşkıyanın "adi" şiddetinin siyasal ve yasa yapıcı niteliğini tartışmaya çalışacağım.

II. Sosyal ve Karşı-Sosyal Eşkıya Düzleminin Ötesinde Eşkıyanın Yasa Yapıcı Şiddeti

Max Weber "Meslek Olarak Siyaset" adlı ders notlarında modern devleti, "*verili bir bölge içinde fiziksel zorun meşru kullanım tekeline (başarılı bir şekilde) sahip çıkan bir insan topluluğu*" olarak tanımlar. Weber'in bu modern devlet tanımı, çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Örneğin, Bertrand Badie ve Pierre Birnbaum devletin yekpare bir organ olarak değil, bir siyasal mücadele alanı olarak algı-

[14] Kürt eşkıyalığına değinmemesine rağmen, Kızılkaya'nın çalışmasına ilham veren ve bölgenin aşiret yapısına birinci elden tanıklık eden bir diğer çalışma için, bkz: (İlhan: 1987) Son olarak, Hobsbawm'ın "sosyal eşkıya" modelini Kemal'in "Çakırcalı Efe"si tarzında Koçero imajına aynen uygulayan bir roman için, bkz: (İzmir: 2004)

lanması gerektiğini savunmuştur. (Badie ve Birnbaum, 1983) Bu eleştiriden yola çıkarak Hamit Bozarslan, tekelci devlet modelinin çok maliyetli olmasının dışında, rasyonel de olmadığını, etkisiz ve eğreti bir çözüm olduğunu savunmuştur. Bozarslan'a göre devletin toplumsal özerkliği, "tekelleşme" ile değil, nerede ve ne zaman müdahale edileceğini belirleme yetkisi ile işler. (2011: 86 – 87) Devletin bu ikinci okunmasının, Türkiye örneğindeki en açık yansımalarından biri, Kürt nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde silahlı aşiretlerin varlığıdır. Gerçekten de, Kürt sorununda Cumhuriyet'in izlediği en tutarlı politikalardan biri, siyasi ve askeri seçkinlerin modern Türk ulus-devlet kurma projesine tehdit olarak algıladıkları aşiretlerin silahsızlandırılması ve baskı altına alınmasıyken söz konusu projeye bir tehdit oluşturmadığı ya da onun yanında olduğu düşünülen aşiretlerin fiziksel zor araçları kullanım hakkının – burada üstü kapalı bir şekilde orada koruculuk gibi bir düzenlemeyle açıkça – tanınmasıdır. Yine de, Weber'in tanımın görmezden gelinemeyecek önemi, fiziksel zor kullanım hakkının biricik kaynağı olarak gördüğü modern devletin, en azından söylemsel düzeyde, kendisini bu şekilde tanımlamak durumunda olması mecburiyetiyle diğer tüm iktidar biçimlerinden ayrıldığına dikkat çekmesidir. Trotsky'nin Brest-Litovsk'ta söylediği "*her devlet, zor üzerine kurulmuştur*" sözüne atıf yapan Weber'in tanımının önemi, Carl Schmitt ve Walter Benjamin'in farklı açılardan derinlemesine düşündükleri, iktidar, şiddet ve yasa arasındaki ilişkiye dikkat çekmesidir.

Liberal anayasal devletin yükselişi ile birlikte "yasanın egemenliği" ("*rule of law*") kavramı, modern devletin kendisini saplantılı bir şekilde özdeşleştirmek istediği "mükemmel" bir sembole dönüşmüş durumdadır. Amaçlanan, "Yasanın Kral olduğu" modern anayasal çağın kendisinden önce gelen "Kralın Yasa olduğu" (*rex lex*) çağların karşı-tezi olduğunun gösterilmesidir. Yasanın egemen olmasıyla modern anayasal yurttaşın, her zaman keyfi ve eşitsiz davranma olasılığı bulunan kişiselleştirilmiş iktidardan korunduğu savunulmuştur. Dolayısıyla, modern (yani gayri-kişisel ve tarafsız) anayasal devlette, kimsenin yasadan muaf olmadığı ve herkesin yasa önünde eşit olduğu tekrar tekrar müjdelenmektedir. İşte Schmitt, hiçbir öznel müdahaleye ihtiyaç duymadan nesnel ve otomatik bir şekilde işlediği savunulan "yasanın egemenliği" mekanizmasını, "olağanüstü durum" kavramı ile yerle bir eder. Schmitt'in sorusu basittir: "Yasanın olağanüstü durumu önceden sezmesi ve kendisini ortadan kaldırması mümkün müdür?" (1988: 14) Her yasal düzen bir normal durum ve her norm bir türdeşlik ve düzenlilik varsaymak durumunda olduğuna göre; olağanüstü durum, yasal düzen için her zaman öngörülemez ve tanınamaz olarak kalacak, dolayısıyla verili olmayan bu somut durum için bir öznenin kararına ihtiyaç duyacaktır. (Schmitt, 1988: 5, 6, 13) Kısaca, "*yasayı üretmek için, yasaya dayanmaması gereken*" (1988: 12) karar, olağanüstü durumda bağımsız ve mutlak bir özellik kazanır. İşte egemen de, Schmitt'e göre, istisnada karar verendir. "Siyasal İlahiyat" kavramının yayımlanmasından beş yıl sonra Schmitt, yaptığı bu egemenlik tanımını geliştirerek egemeni, sadece yasanın rafa kaldırılmasına ve olağanüstü bir durum olduğuna değil, ama aynı zamanda bu somut durumda kimin dost ve kimin düşman olduğuna da karar veren özne olarak tanımlayacaktır. (2007: 45) Schmitt'in egemen-

lik teorisi, ciddi eleştirilere maruz kalmıştır; ancak, burada bu teori, karar ve özneyi öne çıkaran yönüyle değil[15], iktidarın arkasında yasa ile örttüğü ve sakladığı şiddetinin yattığını göstermiş olmasıyla önem kazanmaktadır. Yine de şiddet, yalnızca yasa yapmaz; aynı zamanda, yaptığı yasayı korur. Yasanın varlığının devamını sağlayan ancak onun ihlal edilmesi durumunda görünür hale gelen şiddettir.[16] O halde şiddet, yasa yapan ve yasayı koruyan çeşitleriyle birbirinden ayrılmalıdır. Bu ayrımı yapan ve yasa dışında kalan şiddeti kuramsallaştıran düşünür, "Şiddetin Eleştirisi" makalesiyle Walter Benjamin'dir.

Benjamin'e göre, yasanın, yani her sözleşmenin ve kurumun, arkasında şiddet saklı bir şekilde durur. Şiddet, yalnızca yasanın sonucu – yasanın ihlal edilmesi durumunda şiddete başvurma hakkı – olarak ortaya çıkmaz, aynı zamanda onun kökenini oluşturur. Yasa bir kez oluştuktan sonra, yasa koruyucu şiddet düşman karşı-şiddetlerin bastırılması yoluyla yasa yapıcı şiddeti dolaylı olarak zayıflatır; ta ki yeni güçler, zafer kazanıp yine bozulmaya mahkum başka bir yasa oluşturuncaya kadar. Bu iki şiddet türü arasındaki kısır döngüyü kıracak olan şiddet, yasayı, kurmak ya da korumak yerine, ortadan kaldıran "tanrısal şiddet"tir. (Benjamin, 2007: 300)

Benjamin'e göre, yasanın şiddet tekeline gösterdiği bu doğrudan ilgi, yasal amaçların korunması niyetiyle değil, yasanın kendisinin korunması niyetiyle açıklanmalıdır. Dolayısıyla, yasanın elinin dışında olan şiddet, takip edeceği amaçlar yüzünden değil, bizzat yasa dışındaki varlığıyla yasayı tehdit eder. (Benjamin, 2007: 281) Benjamin'e göre bu durum, insanların neden "büyük" suçlulara karşı hayranlık beslediğini açıklamaktadır:

"Şiddetle savunulabilir bir görüştür bu, insan "büyük" bir suçlunun, amaçları ne kadar sapkın olursa olsun, nasıl da sıklıkla, halk arasında gizli bir hayranlık yarattığını düşünmeden edemiyor. Bunun sebebi suçlunun yapıp ettiği şey değil, bunun tanıklık ettiği şiddettir kuşkusuz." (Benjamin, 2007: 281)

İşte, Benjamin'in bu "büyük" suçlu yorumu, eşkıyalığın iktidar, yasa ve şiddet arasındaki ilişkide oynadığı rolü anlamak bakımından "sosyal ve karşı-sosyal eşkıya" düzleminin araştırma konusuna yanlış bir yönden baktığını gözler önüne sermektedir. Söz konusu düzlem, eşkıyanın ister mitsel ister fiili var oluşuyla iktidar ilişkilerinde ezilenden/mazlumdan yana tavır koyup koymadığını tartışmaktadır. Oysa, bu tartışma neredeyse tamamıyla beyhudedir. Eşkıya adı üstünde eşkıyadır: Hırsızdır, gaspçıdır, yol kesendir. Burada, kendi köylüsüne sahip çıkabilir, orada ağayla, aşiretle veya devletle birlik olup kendi köylülerini ya da başkaca köylüleri ezebilir ya da bir devrim dalgası ya da kurtuluş mücadelesinin kendine özgü bir parçası haline gelebilir. Buradaki tartışma, peşinden koşulan amaç ve bunlar için yapılan eylemlere odaklanmaktadır ve bunlar, ancak içinde

[15] Schmitt'in "olağanüstü durum" kavramından yola çıkarak egemenlik kavramını geliştiren Giorgio Agemben'in teorisi ve karar kavramının, Michel Foucault'nun iktidar kavramı üzerinden eleştirisini yapan bir makale için, bknz: (Gambetti, 2012)

[16] Bu noktayı Abbas Vali'nin Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde verdiği "İktidar, Yasa ve Şiddet" adlı dersine borçluyum.

bulunulan somut bağlam üzerinden değerlendirilebilir. Benjamin'in vurgusu ise yasanın dışında kalmış olan "adi" suçun, yürüteceği (çoğu zaman da sapkın olan) amaçları ile değil, bizzat tanık olduğu şiddeti ile halkın hayranlığını kazanmasıdır. Gerçekten de, eşkıyaları popüler hafızada ezilenlerin kahramanına dönüştüren yasanın tekeline aldığı şiddetin, yani yasa koruyucu şiddetin dışında – sahip olduğu amaç ve yürüttüğü eylemlere bağlı olmadan – bir şiddet yaratmasıdır. Bu şiddet, bizzat yasanın elindeki şiddet tekelini salt yasanın dışındaki var oluşuyla tehdit ettiği için yasa yapıcı hale gelir. Söz konusu şiddetin mitleştirilmesi ise egemen şiddet için asıl tehlikeye, yani yasa yapıcı ve yasa koruyucu şiddet arasındaki döngüyü parçalayacak tanrısal şiddet imajının doğmasına yol açar. Belki de dünya üzerinde hiçbir eşkıya, Robin Hood olmamıştır; dahası, bunlardan birkaçının gerçekten öyle olduğunu kanıtlamaya çalışmak, araştırmacıların da söz konusu mite – yani, yasa dışındaki ("adi" olarak adlandırılsın ya da adlandırılmasın) şiddetin göz kamaştırıcılığına – kapılmasından başka neyi gösterir?

Yukarıda Hobsbawm'ın İtalyanca eşkıya (*bandito*) kavramının kökeninin – "yasanın dışında yer alan", dolayısıyla yasanın uygulanamadığı ve böylece herhangi biri tarafından öldürülebilen kişi – önemini kavramasına rağmen, iktidar, yasa ve şiddet arasındaki bu ilişki üzerinde durmak yerine, ilkel isyancı anlamında sosyal eşkıya modelini geliştirmeye yöneldiğini belirtmiştim. Oysa bu kavram ile Giorgio Agamben'in "Homo Sacer" kavramı arasındaki benzerlik gözden kaçırılmayacak kadar açıktır. Benzerlik, hem *bandito* hem de *homo sacer*'in, şiddetin çıplak – yani, yasanın örtüsü arkasına saklanmadan – işlediği sürekli bir olağanüstü durumda yaşayan figürler olmasıdır. (Agamben, 1998: 8) Yine de eşkıyalığın neden bir mite dönüştüğünü gösterebilmek için Hobsbawm, sosyal isyancı modelinin dışına çıkarak eşkıyalığı, genel edilgenlik durumunun bir ürünü ve karşıtı olarak yorumlamaktan geri duramaz:

> Onlarınki, sosyal ve siyasal olarak belirsiz, kişisel bir ayaklanmadır ve normal – devrimci olmayan – koşullar altında kitle ayaklanmasının bir müjdecisi olmak yerine, fakirin genel edilgenliğinin ürünü ve karşıtıdır. Onlar, kuralı kanıtlayan istisnadır. (Hobsbawm, 2000: 41)

Yani, eşkıyanın kişisel isyanı, amaç ya da eylemlerine bağlı olmaksızın, yasanın şiddet tekelini kırmasıyla bağlantılıdır. Şiddete dayanan söz konusu istisnai etkenlik, genel edilgenliği kanıtlar ve ona kendini hayran bıraktırır. Eşkıyanın adi ve sıradan şiddeti, bu anlamda olağandışı bir siyasallığa bürünür. İşte, 1990'larda küresel anlamda "terörist" tanımının ortaya çıkmasına kadar[17], devlet söyleminde her türlü yasa dışı şiddetin – örgütlü (PKK) ya da kitlesel bir ayaklanma (Şeyh Said, Dersim vb.) şeklinde ortaya çıktığında dahi – "eşkıyalık" olarak adlandırılmasının arkasında yatan neden, devletin bu eylemlilikleri küçümsemeye çabalaması değildir. Devlet, bütün yasadışı şiddeti, örgütlü olup olması ya da

[17] Bu değişimin neden ve sonuçları bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Bunun için, kapitalist gelişme, şehirleşme ve küreselleşme sonucunda, kırsal dünyaya ait olan "eşkıya" kavramının, "terörist" kavramı ile ikame edildiğini söylemekle yetineceğim.

amaç ve eylemlerine bakmaksızın, eşkıyalık adı altında eşitleyerek şiddet tekelini kendi var oluş nedeni olarak meydana koyar. Modern devlet, kendi avuçları dışında türeyen şiddeti, niteliği ne olursa olsun, bir tehdit olarak algılar; çünkü onun yasa yapıcı içkinliğini herkesten çok daha iyi kavrar. Bunun içindir ki devlet, son tahlilde, eşkıya ile uzlaşmaz; onu kullanıp manipüle edebilir, ancak bu "adi" şiddetin dahi mitleştirilerek tanrısallaşacağını ve kendi yasa koruyucu şiddeti karşısına çıkacağını iyi bilir.

III. Son Kürt Eşkıyalığı, Göçerler ve Merkezileşme

Türkiye'nin Kürt meselesinin tarihi, erken Cumhuriyet dönemi gerçekleşen, Koçgiri, Şeyh Said ve Dersim başta olmak üzere, çeşitli Kürt ayaklanmaları ile başlar. Bu ayaklanmaların mümkün olan en sert şekilde bastırılmasından 1970'lerin sonunda DDKO ile başlayıp PKK'nın tekeli ile sonuçlanacak örgütlü Kürt hareketlerinin doğuşuna kadar, Türkiye'nin Kürt nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde sanki bir sessizlik ve hareketsizlik dönemi yaşanmıştır. Diğer bir deyişle, 1950'lerde kitlesel bir olgu olarak ortaya çıkan, 60'larda doruğuna ulaşan ve 70'lerin sonunda örgütlü Kürt hareketlerinin ortaya çıkmasıyla birdenbire yok olan son Kürt eşkıyalığı, Türk ulus-devlet kurma projesinde sahip olduğu birincil konum, bölgeyi dönüştüren iktidar ilişkilerinde oynadığı merkezi rol ve kendisinden sonra gelen örgütlü hareketlere miras bıraktığı yasa yapıcı şiddet mitinin anlamına rağmen, Kürt meselesi üzerine olan mevcut literatür ve tartışmalarda yer bulmaz. Son Kürt eşkıyalarının "adi" suçlarının hangi anlamda olağanüstü ve siyasal olduğu sorusu üzerinden bu çalışma, yalnızca Kürt meselesinin modern tarihindeki görmezden gelinen bu açık boşluğu doldurmayı değil, ama aynı zamanda Kürt meselesinin yasa koruyucu ve yasa yapıcı şiddetlerin çatışması üzerinden nasıl belirlendiğini de gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır. İşte,1950 ile 1980 arası son Kürt eşkıyalığı konusunda devam eden ve doktora tezimin başlangıç aşamasını oluşturan bu araştırma, yukarıda yapılan literatür eleştirisini ve sosyal ve karşı-sosyal eşkıya tartışmasının ötesinde eşkıyanın "adi" suçunun yasa yapıcı niteliğini doğrulayan sonuçlara ulaşmıştır.

1950 ile 1980 arası dönemde, *Milliyet* gazetesinde eşkıyalık üzerine olan haber, röportaj ve köşe yazılarının metin analizi sonucunda aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır[18]:

i. Türkiye'de 1950 ile 1980 arasında gerçekleşen eşkıyalık olaylarının büyük bir çoğunluğu, Kürt bölgelerinde gerçekleşmiştir.

ii. Eşkıya olayları üzerine yapılan haberlerin sıklığı, 1950'lerde Kürt bölgelerinde yeniden doğan Kürt eşkıyalığının 1960'larda bölge içi bir salgına dönüştüğü ve 1970'lerin sonlarında neredeyse birdenbire yok olduğuna işaret etmektedir.

[18] Bknz: Kaynakça: *Milliyet.* Söz konusu çalışmanın ampirik gövdesini oluşturan metin, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Siyasal Şiddet" adlı kitabın bir bölümü olarak ayrıca yayımlanacaktır. Doktora tez çalışması kapsamında söz konusu ampirik araştırma, devlet belgeleri taraması ile sözlü tarih çalışmasını da kapsayacak şekilde, halen sürdürülmektedir.

iii. Dönemin yazılı basınının tartıştığı temel "bilmecelerden" biri, köylülerin hem eşkıyaları şikayet etmesi hem de desteklemesidir.

iv. Yazılı basında devlet, eşkıyalık ile mücadelede, istekli ama yetersiz bir güç olarak çizilmiştir.

v. Devlet, Kürt eşkıyalığı ile mücadelede iki temel siyaset yürütmüştür:

- Bölgedeki silahlı güçlerin kuvvetlendirilmesi, askeri operasyonların arttırılması ve özel komando birliklerinin oluşturulması ile
- Bölge halkının silahsızlandırılması.

vi. Eşkıya ile mücadele adı altında gerçekleştirilen komando operasyonları kapsamında, göçebe köylere yönelik sayısız baskın düzenlenmiş, bu baskınlar sırasında köylüler, sistematik bir baskı ve aşağılama siyasetiyle karşı karşıya kalmışlardır.

Bu bulgular, yukarıda genel hatları ile çizilen teorik bakış açısı ve Türkiye'nin Kürt meselesi tarihi açısından değerlendirildiğinde dört temel sonuca ulaşılmaktadır:

i. Devletin siyasal seçkinleri için, eşkıyalığı münhasıran doğuran Kürt göçebeliği (nam-ı değer *göçerler*), Türk ulus-devlet kurma projesi önündeki birincil engel olarak algılanmıştır. Şakiliğe karşı alınan önlemler üzerinden devletin yasa koruyucu şiddeti, "gerici Osmanlı toplumunun son kalıntıları" olarak gördükleri göçebe Kürt topluluklarını tasfiye etmeye yönelmiştir. Merkezi yönetimin her türlü düzenlemesine direnen doğal örgütlenmesi ve Yezidilik, kaçakçılık ve namus cinayeti başta olmak üzere merkezi bir ulus-devlet kurma projesi açısından marjinal özellikler barından sosyal yapısıyla göçerler, eşkıya olmalarına gerek kalmadan, kendiliğinden birer sosyal isyancı haline gelmişlerdir. Ancak, merkezi yönetimin Kürt göçebeliğini ortadan kaldırma süreci, bölgenin feodal yapısının tasfiyesi anlamına gelmemiş, tam tersine, göçerlerin yerini kimliksel olarak asimilasyona razı olan büyük toprak ağalığı almaya başlamıştır.

ii. Eşkıyalığın popüler kültür üzerinden dönüştürülen romantik imajının tersine, göçebe Kürt köylülerinin toplumsal hafızasında ağa düzenine karşı mücadele eden bir eşkıya imajı nadirdir. Hiçbir şekilde mutlak bir hakimiyete sahip olmayan küçük bir ağanın idare ettiği göçerler için, söz konusu eşkıyalardan (Koçero gibi) birkaçının "sosyal isyancı" kimliğine bürünmesi, "koca devlete kafa tutan" imajlarından kaynaklanmaktadır. Gerçekten de Kürt köylülerinin eşkıya miti, bütün devlet yapısını ve onun karşı konulamaz gücünü alaya almasıyla öne çıkar. Baskıcı ve zorba devletin zayıf ve aciz olduğunu dolaylı bir şekilde bile olsa göstermeyi başaran eşkıyaların "adi" suçları, böylece yerel köylüler için olağanüstü ve siyasal bir kimliğe bürünür.

iii. Bir yandan, hem eşkıyalık hem de onu doğuran Kürt göçebeliği, devlet seçkinleri için, eski gerici toplumsal yapının modern Türk ulus-devlet kurma projesine karşı koyduğu güçlü bir tehdit olarak yorumlanmıştır. Diğer yandan eşkıyalık, merkezi gücün bölgeye nüfuz etmesi ve onu kendisi açısından "güvenlikleştirmesi" için bir paravan olarak kullanılmıştır.

iv. 1970'lerin sonunda Kürt eşkıyalığının yok oluşunun nedenleri, merkezileşme politikalarının göçebe aşiretleri neredeyse tamamen ortadan kaldırması, toprak ağalığı ve hızlı kentleşme ile sonuçlanan Kürt bölgelerinin sosyal dönüşümü ve ilk silahlı ve örgütlü Kürt hareketlerinin doğuşudur.

Son Kürt eşkıyalığı konusunda göçebe Kürt aşiretlerine odaklanan yukarıdaki araştırma, bölgeler arasında değişiklik gösteren aşiret yapılarını içerecek şekilde geliştirilmektedir. Beşikçi'nin gösterdiği gibi eşkıyalık, bazı Kürt bölgelerinde ağalık ve devlete karşı bir mite dönüşürken büyük toprak ağalığının yoğun olarak yaşandığı bölgelerde aşiretler ve ağalar arası mücadelenin doğal bir enstrümanına dönüşebilmektedir. Ayrıca eşkıyalık ile organik bir ilişkiye sahip olduğu görülen *aşiret yapısı*, *kaçakçılık*, *asker kaçaklığı*, *göçebelik*, *kan davası/namus cinayeti* ve *silah toplama*[19] özel olarak dikkate alınması gereken bağımsız değişkenlerdir. Yine de, son Kürt eşkıyalığının mitleştirilmesi ile eşkıyalık, "adi" şiddetinin yasa yapıcı bir yön kazanmasıyla Türk ulus-devlet kurma projesi önünde gerçek bir engel olarak belirmiştir. Tam da bu nedenle, Kürt dağlarının yeni efendileri olacak örgütlü hareketler, eşkıyanın bu yasa yapıcı şiddetine sarılacak, onların imajını miras alacaktır ve de devlet, yasa koruyucu şiddetinin karşısındaki bu yeni tehdidi başka bir isimle ("terörist") adlandırma ihtiyacını 1990'ların sonunda küresel anlamda "öteki"nin değişmesine kadar duymayacaktır.

1980'lere kadar süren eşkıyalığın, Türkiye'nin Kürt meselesi tarihi için, bugün kıyasıya tartışılan "*Kürtler, neden dağa çıktı?*" sorusuna şu yanıtı verdiği düşünülebilir: "*Kürtler, dağdan hiç inmedi ki, zaten hep dağdaydılar.*" Yalnızca onların dağlardaki, yasanın ulaşamadığı topraklardaki (*siba*), varlığının nitelik ve şekli ("kendiliğinden" şakilikten örgütlü silahlı mücadeleye, yâr ve ana olarak kadından militan kadına, ideolojik ve aşkın bir hedefe geçiş şeklinde) değişmiş, karakter ve ruhu (dağın felsefesi, devlete karşı çıkma arzusu ve yasa dışı şiddetin yasa yapıcı miti) aynı kalmıştır. İşte bu anlamda, Kürt eşkıyalarının "kendiliğinden", bireysel ve örgütsüz yapısı ile köylülerin gözünde oluşan eşkıya miti, Kürt hoşnutsuzluğunu ve devletin buna verdiği yanıtı en "ilkel" şekliyle analiz etmemizi sağlamaktadır.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

Agamben, Giorgio (1998), *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Daniel Heller-Roazen (trans.), Stanford – California: Stanford University Press.

Badie, Bertrand ve Birnbaum, Pierre (1983), *The Sociology of the State*, Arthur Goldhammer (trans.), Chicago: University of Chicago Press.

Barkey, Karen (1994), *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca and London: Cornell University Press.

[19] Devletin şiddet tekeli olma arzusu ile silah toplama pratiği arasındaki ilişkiyi eşkıyalık, kabadayılık ve külhanbeylik açısından değerlendiren kısa, ama çok değerli bir makale için, bknz: (Öztürk, 2007)

Bayrak, Mehmet (2012), "Milli Mücadelede İç Toros Kürtleri", *Kürt Tarihi*, Sayı 2, Ağustos – Eylül.

Benjamin, Walter (2007), *Reflections*, Edmund Jephcott (trans.), New York: Schocken Books.

Beşikçi, İsmail (1969), *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, İstanbul: E Yayınları.

Boran, Behice (1945), *Toplumsal Yapı Araştırmaları*, İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Bozarslan, Hamit (2011), *Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi*, Melike Işık Durmaz (trans.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Dural, Halil (1999), *Bize Derler Çakırca: 19. ve 20. Yüzyılda Ege'de Eşkıyalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Erdost, Muzaffer İlhan (1987), *Şemdinli Röportajı*, İstanbul: Onur Yayınları.

Ergut, Ferdan (2004), *Modern Devlet ve Polis*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Gambetti, Zeynep (2012), "Foucault'dan Agamben'e Olağanüstü Halin Sıradanlığına Dair Bir Yanıt Denemesi", *Cogito*, Sayı. 70, Yaz.

Hobsbawm, Eric (2000), *Bandits*, New York: The New Press, Fourth Edition.

İzmir, Mehmet Ali (2004), *Son Eşkiya Kocero*, Istanbul: Birey Yayınları.

Kayalı, Kurtuluş (2008), "Solda Kemal Tahir Tartışmaları", Tanıl Bora ve Murat Gültekin (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt: 8, İstanbul: İletişim Yayınları, İkinci Baskı.

--- (ed.) (2010), *Bir Kemal Tahir Kitabı*, İstanbul: İthaki Yayınları.

Kemal, Yaşar (1990), *Çakırcalı Efe*, İstanbul: Toros Yayınları, Altıncı Baskı.

--- (1999), *Yashar Kemal on his Life and Art*, Syracuse: Syracuse University Press.

--- (2006), *İnce Memed*, Cilt: 1, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 10. Baskı.

Kızılkaya, Muhsin (1991), *Eski Zaman Eşkıyaları*, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Lewis, Bernard (1993), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Marx, Karl ve Engels, Friedrich (2000), *Manifesto of the Communist Party*, Samuel Moore (çev.), Moscow: Progress Publishers, 1969, Marx-Engels Internet Archive, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1848/communist-manifesto/ch01.htm (11.08.2012)

Moran, Berna (1997), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, Cilt. 2, İstanbul: İletişim Yayınları.

Öztürk, Serdar (2007), "Eşkıyalar, Kabadayılar, Külhanbeyiler ve Silah Toplama", *Bilgi ve Bellek*, S. 5, s. 136 – 159.

Schmitt, Carl (1988), *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, George Schwab (trans.), Cambridge: The MIT Press.

--- (2007), *The Concept of the Political*, George Schwab (trans.), Chicago: The University of Chicago Press.

Tahir, Kemal (1974), *Namuscular*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

--- (2007), *Yorgun Savaşçı*, İstanbul: İthaki Yayınları, 3. Baskı.

--- (2011), *Rahmet Yolları Kesti*, İstanbul: İthaki Yayınları, 4. Baskı.

Thompson, E. P. (1971), "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Past & Present*, 50, s. 76-136.

Yeğen, Mesut (2009), *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı.

Yetkin, Sabri (1996), *Ege'de Eşkıyalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gazete Taraması

- 1950 ile 1980 arası eşkıya haberleri, *Milliyet*, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/
- 1950 ile 1980 arası eşkıyalık üzerine röportaj ve köşe yazıları:

Altan, Çetin, "Kaç Sıfır?", *Milliyet*, 30.07.1962.

Çapkın, Halit, "Doğu'da Yezidiler ve Eskiyalar", *Milliyet*, 15/16/17/18.03.1962.

Ulunay, "Bir Asayiş Meselesi", *Milliyet*, 19.07.1964.

Cem, İsmail, "Acılı Doğu I - II", *Milliyet*, 14/15.06.1970.

Öz: Yukarıdaki makale, European University Institute tarafından 2011'de düzenlenen "12. Akdeniz Araştırma Konferansı" kapsamında sunduğum ve Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde halen devam etmekte olan "Son Kürt Eşkıyaları, Göçerler ve Merkezileşme" adlı doktora tezimin girişi niteliğinde olan çalışmamın teorik bölümünü oluşturmaktadır. Birinci bölümde, Türkiye'de eşkıyalık üzerine var olan literatür incelenmiş ve bu konuda şu ana kadar yapılmış tartışmanın "sosyal ve karşı-sosyal eşkıya" düzlemine sıkışıp kaldığı savunulmuştur. İkinci bölümde ise eşkıyanın gerek fiili gerekse mitsel var oluşuyla iktidar, yasa ve şiddet arasındaki ilişkideki konumu üzerinden yukarıda bahsedilen düzlemin dışına çıkmak için, eşkıyanın "adi" olarak adlandırılan şiddetinin siyasallığı ve yasa yapıcılığı vurgulanmıştır. Son bölümde ise son Kürt eşkıyaları üzerine gerçekleştirdiğim ve bu makalenin boyutları dışında kalan ampirik araştırmanın sonuçları, önceki iki bölümden çıkan teorik çerçeve içinde tartışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Kürt eşkıyalığı, sosyal ve karşı-sosyal eşkıyalar, eşkıyalık literatürü, adi şiddet, şiddetinin siyasallığı ve yasa yapıcılığı

Politicized Nature of the Ordinary Violence of the Bandit and the Legacy of the Law-maker

Abstract: The article above constitutes the theoretical side of the study that the author presented in the "12th Mediterranean Research Meeting" -which was organized by the European University Institute in 2011- and that forms the introductory discussion of his ongoing doctoral dissertation "Last Kurdish Bandits, Nomads, and State Centralization" in the Department of Political Science at Boğaziçi University. In the first part, it is argued through an examination of the existent Turkish literature on banditry that the current banditry discussion is trapped within the plane of "social and anti-social banditry". In order to go beyond the given plane of discussion, the political and law-making character of the so-called "ordinary" violence of bandit is emphasized through analyzing the position of banditry, including both of its actual and mythical existence, in the relations between power, law, and violence. In the final part, the results of my empirical research on the last Kurdish banditry -whose body is beyond the scopes of this essay- are discussed in the theoretical framework that is derived from the first two parts of the paper.

Keywords: Kurdish bandits, social and anti-social banditry, literature on banditry, ordinary violence, relations between power, law, and violence

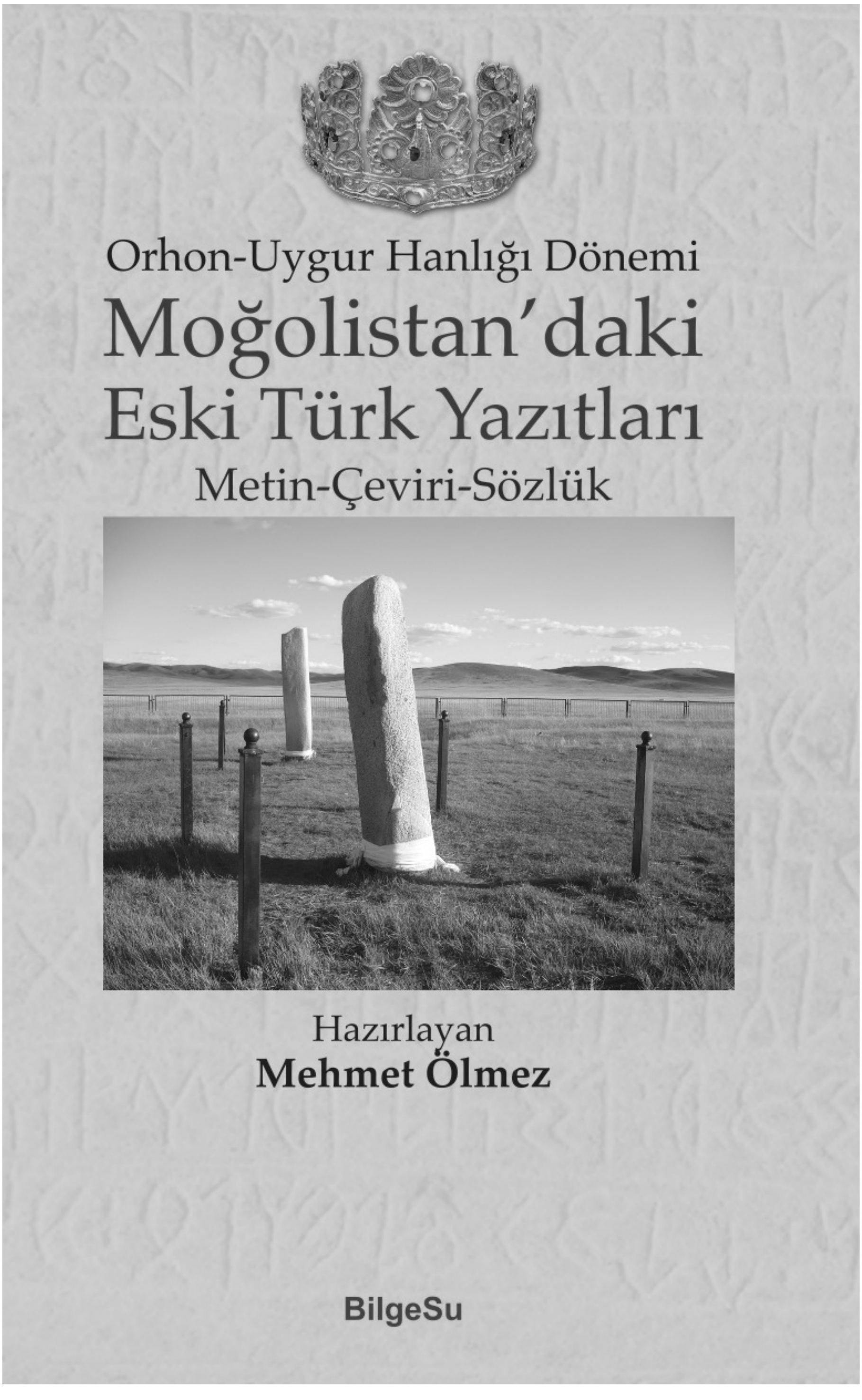
Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi
Moğolistan'daki
Eski Türk Yazıtları
Metin-Çeviri-Sözlük
Hazırlayan
Mehmet Ölmez
BilgeSu

İskender Goçe'nin İstintâknâmesi: Pindus Dağları'nda Bir Eşkıyânın İzini Sürerken*

Onur ÖNER**

I. Giriş

Vilâyet-i Yanya[1]'ya bağlı Depençe (Peniçe)[2] karyeli bir Arnavut olan İskender Goçe Yanya dağlarında eşkıyâ kovalamaktaki becerisiyle mâruf Ergiri San-

* II. Abdülhamit dönemi Vilâyet-i Yanya'sında eşkıyâlık ve bu olgunun toplumsal, siyasi ve ekonomik boyutları üzerine yaptığım çalışmaların kaynağını 2007-09 arasında Yunanistan'da, Ioannina Üniversitesi, Tarih ve Arkeoloji bölümünde yapmış olduğum yüksek lisans tezi teşkil etmektedir. Bu makalenin hazırlanma sürecinde sundukları katkılardan dolayı hocalarım Hatice Aynur ve Abdülhamit Kırmızı'ya teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

** Şehir Üniversitesi, Tarih Bölümü, yüksek lisans öğrencisi

1 Vilâyet-i Yanya idarî olarak beş sancaktan oluşmaktaydı: Preveze (پرهوزه), Reşadiye (Paramitia ya da Ayt(d)onat, ایتونات), Yanya (یانیه), Ergiri (ارکری) ve Berat (برات). Vilâyet, bugün neredeyse eşit bir şekilde Yunanistan ve Arnavutluk arasında pay edilmiş olan 20.900 km²'den ibaretti. Bugün Yunan şehirleri olan Arta, Yanina, Preveze, Thesprotia ve Grevena'nın büyük bir kısmı ile, Arnavutluk'a bağlı olan Gjirokastër, Sarandë, Vlorë, Tepelenë, Përmet, Rrethi i Skraparit, Berat ve Fieri bu Osmanlı vilâyetinin birer parçalarıydılar. Mihalis Kokolakis, *To Ystero Gianniotiko Pasaliki: horos, dioikisi kai plithysmos stin Toyrkokratoymeni Ipeiro (1820-1913)* [Geç Dönem Yanya Paşalığı: Osmanlı Devri Epir Bölgesi'nde Mekân, İdare ve Nüfus (1820-1913)], Kentro Neoellinikon Ereynon, E.I.E., Athina, 2003, s. 33-4. Balkan Savaşları (1913-14) öncesinde, 1881 yılında yapılan son sınır düzenlemesi sonucunda Grevene ile Arta'nın önemli bir bölümü Yunanistan'a bırakılmıştı. Bu konuyla ilgili olarak, bkz. Konstantinos I. Ailianos, *H Austrooungaria kai i prosartisi tis Thessalias kai tis Hpeirou (1878-1881)* [Avusturya-Macaristan ve Teselya ile Epir'in İlhâkı (1878-1881)], İdryma Meleton Chersonisou tou Aimou, Thessaloníki, 1988.

cağı'ndan Rıza Bey'e teslim olduğunda, *istîmân ettiğinde*, sadece 20 yaşındaydı (31 Aralık 1886, 4 Rebîü'l-âhir 1304 Hicrî). Balkanlar'da bir Osmanlı vilâyeti olan Yanya, Tepedelenli Ali Paşa'nın 1822'deki ölümünden sonra bölgede altüst olan güç dengeleri neticesinde taşların bir türlü yerine oturmadığı bir dama tahtasına benzemekteydi. Ali Paşa'nın vefatından şehrin 1913'de Yunanistan'a ilhak oluşuna kadar geçen neredeyse bir asırlık süreçte, eşkıyâ kaynaklı asayiş sorunları vilâyet halkını, deyim yerindeyse, çaresiz bırakmıştı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin vilâyet dahilinde bu dönem içerisinde vuku bulan eşkıyâlık, nehb, kat'-ı tarîk, garet, dağa kaldırma ve sirkât üzerine azımsanmayacak miktarda belgeye ev sahipliği yapması da bunun bir göstergesidir. Bu açıdan, genç bir Arnavut eşkıyâsının 19. yüzyılın son çeyreğinde -belgemize yansıdığı ölçüde– yaşadığı hayatı sağlıklı bir biçimde analiz edebilmek için Osmanlı idaresinin ya da merkezin politikalarının taşraya ne derece yansıdığının yanısıra vilâyetin kendine özgü iç dinamiklerinin de dikkate alınması gerekmektedir.

İskender Goçe'ye ait sorgu raporu, *istintâknâme,* Yanya Dîvan-ı Harb-i 'Örfî-si'nce 31 Aralık 1886 (4 Rebîü'l-âhir 1304 Hicrî) tarihinde hazırlanır.[3] Söz konusu belge, *eşkıyâ gürûhundan* Peniçe karyeli İskender Goçe'nin anlattıklarını kelimesi kelimesine kaydettiği iddiasını taşımaktadır. Sorguyu yürütmek için oluşturulan komisyon yedi kişiden oluşuyordu ve bu komisyonun başkanı bölge kaymakamı Hasan Bey'di. Hakkında nihaî karar verilene kadar İskender Goçe'ye dokuz soru yöneltilmiştir. Goçe'nin kimi sorulara verdiği teferruatlı yanıtlar söz konusu raporun bir tarihçi açısından değerini arttırırken, metinde taşradaki gündelik yaşam pratiklerinden bölgenin coğrafî yapısına, eşkıyâ ile yerel halk arasındaki ilişkilerden şehrin ekonomik yapısına kadar pek çok konu üzerine malûmât sunmaktadır.

İskender Goçe'ye yöneltilen ilk soru nereli olduğu ve mesleği hakkındadır. Goçe, Peniçe karyeli olduğunu söyler ve kendisini serseri, *kat'-ı tarîk makûlesinden*, olarak tanımlar. Peniçe, Yanya'nın dağlık köylerinden birisidir ve bu yerleşim bölgelerinde geleneksel olarak hayvancılıkla uğraşılmaktadır. Goçe'nin ikinci soruya verdiği yanıttan kısa denilebilecek eşkıyâlık hayatının sadece üç ay olduğunu öğrenmekteyiz, yani Goçe'nin ailesi de -kuvvetle muhtemel- hayvancılıkla uğraşmaktaydı.

Epir bölgesini coğrafi açıdan ele aldığımız zaman hayvancılığın niçin geçer akçe olduğu daha belirgin hale gelmektedir. Geçit vermez Pindus Dağları Epir bölgesinin fiziksek karakterini oluştururken; bölgenin dış dünya ile bağlantı noktası olarak sadece batı tarafındaki Adriyatik Denizi kalmaktadır.[4] Epir bölgesi, Pindus Dağları'nın kuzey kısmını tamamıyla içine alırken, aynı zamanda bu-

[2] Metinde geçen karye isimlerinin Yunanca karşılıkları için şu kaynaktan yararlanılmıştır: Johan Strauss, *Epirus*, Dorea apo ton syngraphea, Etaireia Epeirotikon Meleton [*Epir*, yazar tarafından Epir Araştırmaları Merkezi'ne hediye edilmiştir], A. 47113, Ioannina, 1994.

[3] BOA, İ.DH.1049/82386 (15/Z/1304).

[4] Georgios S. Ploymidis, 'O Ellinismos tis Ipeiroy stis paramones tis apeleytherosis toy (1905 per. -1912)' [Kurtuluşunun Arefesinde Epir Bölgesi'nde Yunan Kültürü (1905-1912)], *Dodoni*, Tomos ST', Ioannina, 1977, s. 356.

günkü Yunanistan'ın kuzeybatı bölümünü meydana getirmektedir. Bu bölgenin etrafı İyonya Adaları, Arnavutluk, kara Yunanistan'ı, Teselya ve Makedonya ile çevrilidir.[5] Bölgedeki ekilebilir alanlar otlak ve ormanlarla mukayese edildiğinde hayvancılığın neden bu denli yaygın olduğunu da anlayabiliyoruz.[6] 1880-1910 yıllarına ait istatistiklerine göre Yanya'da toplam ekili alanın bütün toprağa oranı sadece % 6 civarındadır (1.702.000 hektara 101.132 hektar).[7]

Merkezi otorite Epir'in dağlık bölgelerinde yaşayan nüfusu *reâyâ*'dan farklı görmekte, buralarda yaşayanların toprakla bağlarının zayıf olduğunu bildiklerinden onlardan vergilerini nakdî olarak ödemelerini beklemekteydi. Böylesi bir ayrıcalık karşısında kendilerinden beklenen İstanbul'un et iaşesine katkı yapmaları ve bunun yanında yarı-militer biçimde örgütlenerek dağlar arasındaki dar geçitlerin yani derbentlerin güvenliğini sağlamalarıydı.[8] Bu açıdan bakıldığında, ulus-devletlerin öncelikli politikalarından birisi olan dağlık bölgelerde yaşayanları düzlüğe, yani kasaba ya da şehirlere, indirme uygulamasının Osmanlı siyasetinde kesin bir karşılığının olmadığı söylenebilir.

II. Eşkıyânın Yerli Halk ile İlişkileri

Sorgu metnindeki üçüncü soruya verilen tafsilatlı cevapta Goçe'nin nasıl eşkıyâ olduğunu ve Yanya vilâyetindeki eşkıyâların mesleklerini nasıl icra ettiklerini öğrenmekteyiz. Burada şekâvetin dikkat çekici olan uygulama biçimi, birbirine yakın bölgelere seri biçimde iki ya da üç baskın yapıldıktan sonra bir koruyucu, *yatak*, aranarak bir müddet ortalıklarda görünmemektir. Nitekim şakî Mahmud, refîki Haydar Bolat ve refakatlerinde Mustafa ile Lebkuali namındaki eşkıyâ grubu Poliçandi (Petsalion) karyesi papazının hanesine baskın yapıp, ardından Salkiçe (Seltsana) karyesine bir baskın düzenlemişler ve nihayet Peniçe karyesine sığınarak bir ay kadar burada saklanmışlardır. Eşkıyâların bu bir aylık konaklama süresinde kendilerine yeni şakîler devşirmeleri sonucunda Goçe'de kandırıldığını ifade ederek *kat'-ı tarîk makûlelerinden* birisi olarak icrâ-yı şekâvete adım atmıştır. Söz konusu kişilerin bir ay gibi uzun bir süre bir dağ köyünde kalabiliyor olmaları da eşkıyâ ve köylü arasındaki ilişkilerin –ki işin bu faslı eşkıyâ tarihi yazımında tartışmaların yoğunlaştığı noktalardandır- göz ardı edilmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Eşkıyâ-köylü/yerel halk arasındaki münasebetlere tarih yazımındaki farklı yaklaşım biçimleri açısından bakıldığında, Eric Hobsbawm'ın genel anlamda

[5] Mihalis I. Arapogloy, *Oikistiki geografia tis Ipeiroy* [Epir Bölgesi'nde Coğrafi Olarak Yerleşim Biçimleri], Tehniko Epimelitirio Ellados-Tmima Ipeiroy, Ioannina, 2005, s. 43.

[6] Mihalis I. Arapogloy, 'O horos kai o anthropos' [Mekân ve İnsan], Basilis G. Nitsiakos, M. Arapogloy, K. Karanatsis, *Nomos Ioanninon: syghroni politismiki geografia*, Nomarhiaki Aytodioikisi Ioanninon, Ioannina, 1998, s. 23-4.

[7] Georgios S. Ploymidis, s. 361.

[8] Fikret Adanır, "Tradition and Rural Change in Southeastern Europe during Ottoman Rule", Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: economics and politics from the Middle Ages until the early twentieth century*, University of California Press, 1989, s. 134-35.

eşkıyâlığı idealize eden anlayışıyla, Anton Blok'un şakîyi kendisini himaye edenlerin emrinde yerli halkı terörize eden kişi olarak tanımlamasına mesafeli durmakla birlikte, bütün genellemelerin ötesinde, her bölgenin kendine has koşullarını göz ardı etmeyen ve hatta her küçük şakî topluluğunun dahi kendince farklı sebeplerinin ve motivasyonlarının olduğunu önemseyen Pual Sant Cassia gibi tarihçilerin analizlerinin, eşkıyâlığı merkez edinen toplumsal tarih çalışmalarında daha sık başvurulan bir anlayış biçimi olması gerektiğini düşünmekteyim.[9] Bilhassa konumuzla alâkalı olarak, 19. yüzyılda Epir ve Makedonya bölgelerindeki eşkıyâlık olgusunu ve eşkıyâ gruplarını analiz eden Yunanlı tarihçi Koliopoulos ise meseleyi Yunan Devleti'nin irridentist politikaları bağlamında değerlendirerek eşkıyâlığı besleyen iç dinamikleri önemsizleştirmiştir.[10] Bununla birlikte, Yunan tarih yazımında eşkıyâlık olgusu çoğu zaman Hobsbawm'ın 'social bandit' analiziyle paralellikler göstermiş, bu kişiler Osmanlı idaresinin ağırlığı altında ezilen yerli halkın kurtarıcıları gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Epir bölgesi ve Yanya üzerine yapılan çalışmalarda da milliyetçi tonlar taşıyan bu yaklaşım biçimi değişmemiştir.[11]

Bizim şakîlerimizin köy ahalisinden aldığı desteğin sempati/hayranlık ya da çekinme/korku kaynaklı mı olduğunu, yoksa her birinden bir parça barındırdığını mı kestirebilmek oldukça güçtür ve dolayısıyla yapılacak yorumlar spekülasyondan ileri gitmeyecektir. Fakat istintâknâmeden anlayabildiğimiz kadarıyla, şakîler gerektiğinde hiç zorlanmadan sığınılabilecekleri hâne/barınak bulabilmekte, iâşelerini temin edebilmektedirler. Yedinci soruda bu yatakların isimlerini ve karyelerini tespit edebilmekteyiz:

> Peniçe karyeli Abdullâh Meşa esîr alınmazdan evvel yataklık etmiştir ve mezkûr Peniçe karyeli İlyâs Muço'nun oğulları Beşe esîrin esnâsında ya'nî istîmân ettiğim ol günlerde yataklık etmiştir ve Layamartolosi karyeli Hasan Çano'nun dağdaki kasrâklarda [?] altı gün esîrle berâber orada durduk mezbûr Hasan yatakdır ve oradan esîrle mu'ahharân düşüp Neviçe karye-

[9] Eric Hobsbawm, *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th centuries,* Manchester University Press, UK, 1959, 1963, 1971; Anton Blok, "The Peasant and the Brigand: Social Banditry Reconsidered", *Comparative Studies in Society and History,* Vol. 14, No. 4 (Sep., 1972), s. 494-503; Paul Sant Cassia, "Myth, and Terror in Cyprus and Other Mediterranean Societies", *Comparative Studies in Society and History,* Vol. 35, No. 4 (Oct., 1993), s. 773-795.

[10] John S. Koliopoulos, *H lhsteia sthn Ellada (19os ai.)* [Yunanistan'da Eşkıyâlık (19. yüzyıl)], Parathrhtis, Thessalonikh, 1996; "Brigandage and Irredentism in Nineteenth-Century Greece", *European History Quarterly,* 19 (1989), s. 67-102.

[11] Eleutherias I. Nikolaidou, «H organosi tou Kratous stin apeleutheromene Epeiro (1913-1914)» [Epir Bölgesi'nin Kurtuluşu Sonrası Devlet Organizasyonu (1913-1914)], *Dodone*, t.16 A, s. 497-610; a.g.y., «Apopeires Epoikismou tis Epeirou me Mousoulmanikous Plithysmous (teli 19ou ai.)» [Epir Bölgesi'ne Müslüman Nüfus İskân Etme Teşebbüsleri (19. yüzyıl sonları)], *Dodone*, t. IZ', t.1, Ioannina, 1988, s. 119-133; a.g.y., «Dioikitikoi kai dikastikoi Thesmoi sto Berati epi Tourkokratorias» [Osmanlı İdaresi'ndeki Berat'ta İdarî ve Adlî Kurumlar], *Dodone*, t.11, s. 364-384; Euripides Sourlas, «H Epeiros epi Tourkokratias. Ek tou Archeiou tou Ypourgeiou Exoterikon Austrias» [Avusturya Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinde Osmanlı Dönemi Epir Bölgesi], *Hpeirotika Chronika*, t.12, s. 133-150.

> li Yanos Grusko hânesinde dokuz gün durarak ve ol günlerde mezkûr Neviçe karyeli Şerîf Abbâs dahi ekmek veregelmişti ya'nî müştereken orada idiler ve Prugonanlı (Parakalamos) Mûlat Hâcî esîrle bir gece yattık ve yine o karyeli Doru Mutu bir gece yattık ve karye-i mezkûreli Marikini'de iki gece yattık ve Lakdusi (Leptokarya) karyeli Mahmûd Beho'nun âsitânında esîrle berâber iki gece yattık…

Diğer taraftan, yerel halkın yataklık yapmanın dışında eşkıyâ liderleri ve alınan esîrlerin yakınları arasında arabuluculuk yapmaktan da kaçınmadıklarını görmekteyiz:

> …ben ve Mahmûd ve Haydar ve Mustafâ ve Nazîf ve Zemalatlı (Demation) Liku altımız birlikte Tepedelen kasabası ovası ortasında ve Peniçe nehrinin kenarında ve akşam üzeri bir vakitte Tepedelen kasabası tüccârından Simyoku Tomu'nun mahdûmu Kosta'yı esîr aldık ve yukarıya doğru gittik ya'nî karlarda gittik ve eşkıyâ kapudânı Haydâr ile Mahmûd esîrin tahsîli için sekiz yüz lira esîrin pederinden ihbâr-ı keyfiyet eylediler ve işbu ihbâriye varakasını dükkâncı kalfalarından biriyle daha ol gece gönderdiler…

Komisyon üyeleri, biraz da şaşkınlıkla, nasıl olur da kaymakamın bulunduğu karyede korkmadan kalırsınız diye sorduklarında, şakî kapudanı Mahmûd ile Dragot (Elaphos) eski kaymakamı İbrahim Bey arasındaki yakın münasebete tanık olmuşlardır: "…zâten İbrâhîm Bey'in bir adet martin tüfengiyle palaskaları eşkıyâlardan Mahmûd'un nezdinde idi ve öteden beri şakî Mahmûd mûmâileyh İbrâhîm Bey'in bendesi olduğu…" İskender Goçe, kalmak için Dragot karyesine gittiklerinde İbrâhîm Bey'in o sırada orada olmayacağını zaten bildiklerini belirtir. Şakîlerin devlet görevlileriyle böylesi yakın bir ilişki içerisinde olmaları, kendilerine karşı yapılacak bir harekattan haberdar olmalarını da kolaylaştırıyordu. Goçe'nin hikâyesinde bu durum şöyle gelişmekteydi: "…zabtiye ser-çâvuş Bektaş şakî Mahmûd'un akrabâ-yı ta'allukâtı olup esîri almazdan evvel mezbûr Bektaş hükûmetin ihbârâtını Mahmûd'a bildirilerek mezbûr Mahmûd dahi bize söylüyor idi..."

III. *Müsellahan* Firârın Sebepleri ve Sonuçları

İskender Goçe'nin istintaknâmesinde üçüncü ve dördüncü soruya verilen yanıtlardan Peniçe karyeli Haydar, Mahmûd ve Mustafâ ile Zemalat karyeli şakî Lebkuali'nin firârî asker olduklarını, *mezbûrdan dördü zabtiyelikten firârla eşkıyâlığa gittiler*, öğreniyoruz. Zaptiye ya da jandarma birliklerinde görülen böylesi firârlar, Osmanlı arşivindeki belgelerden anlayabildiğimiz kadarıyla, büyük ölçüde ekonomik sebeplerden kaynaklanmaktaydı.

Merkezi otorite jandarma kuvvetleri için standart bir maaş belirlememiş, aksine bunu valilerin ya da taşra meclislerinin insiyatifine bırakmıştı. Bundan dolayı jandarma kuvvetlerine ödenen maaşlar bölgeden bölgeye farklılıklar gösterebilmekteydi. Jandarma neferinin hayatını zorlaştıran bir başka durum ise zaten yetersiz olan maaşların sıklıkla tehir edilmesiydi. Biriken bu maaşların kimi

zaman aylarca ödenmediği olurdu.[12] Yanya Umûm Kumandanlığı'ndan gelen 13 Nisan 1878 tarihli mektupta askerin durumu bütün çıplaklığıyla tasvir edilmektedir:

> **...**Yenişehir Fırka-i Askeriyesi Kumandanlığı ve Mutasarrıflık Vekâleti'nden bugün alınan fî 21 Mart sene 1294 (2 Nisan 1878) tarihli telgrafnâmede Tırhala Sancağı'nda bulunan asâkir-i merkûmenin dağılması ma'âşât-ı müterâkimlerinin kemâl-i tesviyesine ve bu dahi 30 yük kurûşdan mütecâviz akçenin vücûduna mütevakkıf olub 11 yük kurûşun bile bulunmadığından müşkilât-ı uzmâya tesâdüf edileceği iş'âr olup fi'l-vâki' asâkir-i merkûme huşûnet-i mizâclarına ve terbiye sınırlıklarına nazarân peşînât ahzârında ısrâr eyledikleri ma'âşları def'aten tesviye olunmadığı hâlde hareket-i bî-edebânede bulunacakları derkâr ve zarûret-i hâzıraya nazarân ma'aşât-ı mezkûrenin def'aten verilmesinin adem-i imkâna aşikâr olduğundan...[13]

Yaklaşık yirmi sekiz yıl sonra İşkodra Vilâyet Şehbenderliği'nden Yanya vilâyetine 1 Mayıs 1905 tarihinde yollanan mektupta meselenin kronik bir hal aldığı ortadadır. Mektupta, jandarma tensîkâtı masrafının son üç senedir vilâyete tahmîl olunduğunu, bu sebeple oluşan sandık açığı için Yanya Vilâyet Emvâl Müdürlüğü'ne suâl buyurulduğu yazmaktadır:

> ...derece-yi müşkilât-ı akçe bildirildiğinden me'mûrîn ve jandarma ve müteka'idîn ve sâ'irenin bir çok ma'âşları tedâhülde kalarak ba'zıları terk-i vazîfeye kıyâm ve Merdita ve Poka zabtiyeleri kat'-ı tarîk ve gasb-ı emvâl gibi ahvâle tasdî eylediklerinden bahisle bu bâbda bir çâre-yi acîl ittihâzı...[14]

Askeri firârın önemli bir tarafı da bu işin çoklukla devlete ait silahlarla yapılmasıydı. Nitekim bu husus Goçe'ye de sorulmuş, fakat tatmin edici bir cevap alınamamıştır. Yine Yanya vilâyetiyle ilgili başka belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, askeri birliklerden firârlar çoklukla *müsellahan* yapılmaktaydı:

> Yenişehir Kumandanı Hidâyet Paşa'dan Harbiye Nezâreti'ne,
>
> Yanya fırkasında bulunan Tiran taburdan geçende bir hayli efrâd firâr ettiği gibi geçen Pazartesi gecesi dahi mezkûr taburdan yüz altmış neferlik müsellehân firâr etmiş oldukları...[15]

---

[12] Nadir Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876–1908)", *Journal of Middle East Studies,* 40 (2008), s. 57-58; Genel hükümler barındırmakla birlikte, jandarmanın meşru olmayan davranışlarının eşkıyâlığı nasıl beslediği üzerine bir makale için, bkz. Basil C. Gounaris, "Peasants, Brigands and Navvies: railway dreams and realities in the Ottoman Empire", *The Journal of European Economic History*, 34 (2005), s. 215-43.

[13] BOA, DH.MKT.MHM. 482/58 (10/R/1295).

[14] BOA, DH.MKT. 952/2 (25/S/1323).

[15] BOA, Y.PRK.ASK. 103/61 (01/N/1312); Yine Yanya'da *müsellahan* firâra örnek başka bir belge durumu şöyle aktarmaktadır:
[Atina] Sefâret'ine 26 Haziran 908 tarihli İtalya Sefâreti'nden ahz olunan mülâhazanın tercemesidir.

İcrâ-yı şekavet ehlinin meşrû ve gayrimeşrû taraflar arasında mütemâdiyen yer değiştirmesi, Yanya vilâyetinde eşkiyâlığın tarihini yazmayı da zorlaştırmaktadır. Devlet ve eşkiyâyı iki uç kutup olarak düşündüğümüzde, bu ikisi arasındaki bitmek bilmeyen etkileşim Goçe'nin sorgu raporunda da belirmektedir. Devlet zaman zaman çıkardığı *amân*lar ile eşkıyâ gürûhuyla barışmanın yollarını aramıştır. Diğer taraftan, bir şakînin kendi rızasıyla teslim olması da işlediği suçlar için daha düşük oranlarda ceza almasını sağlamaktaydı. Goçe'nin durumuna bakıldığında, bu konuyla ilgili olarak Dahiliye Nezareti ve Seraskeriye arasında ek yazışmaların yapıldığına şahit olmaktayız. Ortaya çıkan genel intibâ İskender Goçe'nin gönüllü olarak teslim olmadığı, yalnız kaldığı ve başka seçeneğinin de kalmadığı için teslim olduğu yönündeydi:

> …merkûm ifâdesinde rızâsıyla istîmân ettiğini ve daha sâ'ir bir takım eşhâsın şekâvetde kendisiyle berâber bulunduklarını ve yataklarını dahi isimleriyle beyân ettiği görülüyorsa da istîmânı sahîh olmayıp Kudere (Kodra) Manastırı ormanında asâkir-i zabtiyenin devriye kolu tarafından tazyîk olunması üzerine artık bu tazyîkden halâs olamayacağını anladığından yanında bulunan esîri tahliye ile kendisi teslîm olmuş ise de bu teslîmiyet mâddesi gördüğü tazyîk üzerine vâki' olduğundan istîmân tarîkiyle teslîm olmuş nazarıyla bakılamayacağı cihetle merkûmun icrâ-yı şekâvet esnâsında derdest olunduğuna mebnî icrâ-yı mücâzâtı…

Komisyon edindiği bu kanı doğrultusunda İskender Goçe ve isimlerini birer birer verdiği yatakları için nihaî kararı verir: Zikredilen tüm yataklar serbest kalırken, İskender Goçe 13 Haziran 1885 (29 Şubat 1302 Hicrî) tarihinden itibaren yedi sene müddetle Fizan'da küreğe mahkûm edilir.

IV. Sonuç

Bu çalışmada, üzerinde yeterli araştırma yapılmamış bir Osmanlı taşra vilâyeti olan Yanya'da doğup büyüyen 20 yaşındaki İskender Goçe'nin eşkıyâlık hikâyesi üzerinden bölgedeki asayiş sorunu analiz edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla, Goçe'nin eşkıyâ takımının dağlık köylerdeki yerleşik halkla kurduğu ilişkiler bu mesleği uzunca bir süre devam ettirebilmelerine olanak sağlamıştır. Eşkıyâ kapudanları, sahip oldukları bu iletişim sayesinde dağ köylerinden kolaylıkla yeni eşkıyâlar devşirebilmişlerdir. Bunun yanında, eşkıyâların asker, kaymakam gibi yerel idarecilerle kurdukları karşılıklı çıkar ilişkileri de asayişin bölgede bir türlü sağlanamamasının sebeplerindendir.

Merkezi politikaların taşraya olan etkileri de ayrıca makalenin üzerinde durduğu noktalardandır. Jandarma birliklerinde disiplinin yeterince sağlanamaması,

---

…evvela şehr-i hâlin ikinci günü akşamı 'Filipyadis' e müteveccihen Yanya'dan azîmet eden redîf taburun efrâdı Yanya civârında emlâkın kapılarını şikest ve kendi hâllerinde bulunan ahâlîyi nehb ve darb etmek ve tasallut ile bir takım ef'âl-i vahşiyâneye tasaddî etmiş ve işbu taburu terkîb eden 360 kişiden yalnız 151'i Filipyadis'e vâsıl olub diğerleri esnâ-yı tarîkte firâr eylemişlerdir fî 14 Hazirân sene 1324, BOA, HR.SYS. 155/43 (26/Ca/1326).

buna ilaveten maaş ödemelerinin düzenli olarak yapılamaması güvenlik sorunlarının çığ gibi büyümesine neden olmuştur. Jandarma birliklerinden yapılan münferid ve toplu firârlar, Yanya vilâyetinde meşrûluk ve gayri meşrûluk arasındaki hassas dengelerin sürekli olarak bozulmasıyla sonuçlanmıştır.

Makalenin temelini oluşturan Goçe'nin sorgu raporu, 19. yüzyıl sonlarında bir eşkıyânın günlük yaşam pratiklerine ayna tutan ve meselenin pek çok boyutunu ihtiva eden önemli bir metindir. Buna rağmen, sadece bu metin üzerinden bölgedeki asayiş sorunları üzerine genel çıkarımlarda bulunmak yerine, daha derine inen yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu ortadadır.

EK 1: Yanya'nın siyasi sınırlarını gösteren harita.

(Yer isimleri yazar tarafından Türkçe karakterlere çevrilmiştir.)
Kaynak: www.lib.utexas.edu/maps/historical

EK 2: İ.DH. 1049/82386 (15/Z1304), Evrak No: 1

Eşkıyâ gürûhundan Peniçe karyeli İskender Goçe'nin ber-vech-i zîr zabt olunan ifâdesidir.

Fî 19 Kânûn-ı Evvel sene 302

sû'al-i birinci

nerelisin ismin ve pederinin ismi san'atın ve tab'iyetiniz nedir kaç yaşındasınız

cevâb-ı birinci

Peniçe karyeliyim san'atım serserî ya'nî kat'-ı tarîk makûlesindenim Devlet-i 'Aliyye teb'adanım ve yirmi yaşındayım Devlet-i 'Aliyye teb'adanım

ikinci

şimdiye kadar nerelerde kat'-ı tarîk ettin

ikinci

bundan üç mâh mukaddem Peniçe [Depençe] karyeli ve eşkıyâ-yı meşhûreden Mahmûd İslâm ve Haydâr Dervîş Bulaş namât şakîyle beni aldatıp eşkıyâlığa sülûk ettim

üçüncü

'acabâ mezbûrân Haydâr ve refîki Mahmûd ne vakitden beri eşkıyâlığa dâhil olup ve nerelerde eşkıyâlık edegelmiş ve seni da'vet etmezden olup [evvel] hangi hizmette bulundun ve kimin tavassutuyla ya'nî ihbâr eden kimdir

üçüncü

mezbûrân Mahmûd ve refîki Haydâr Bolat mürûr eden üç yüz bir senesi şehr-i Kânûn-ı Evvelde eşkıyâlığa sülûk ettiler ve onlar yalnız olmayıp refakâtlerinde Zemalat karyeli Lebkuali ve Depençe karyeli Mustafâ Mahmûd işte evvelce mezbûrdan dördü zabtiyelikten firârla eşkıyâlığa gittiler ve sonra eşkıyâ-yı merkûme Poliçandi papası hânesini basarak ve Salkiçe karyesine dahi bir baskınlık ettiler mû'ahharen karyemize gelerek birer mâh kadar durup bize onlar haber vererek işbu üç yüz iki senesi şehr-i Nisân ibtidâsında ben ve karyemiz ahâlîsinden Saku ve Memo ve Beşe ve Cafer Şuayb dördümüz mezbûrdan eşkıyâ ile mezkûr Peniçe'de birleşdirip kat'-ı tarîk esnâsında evvelâ Lakdusi karyeli Danyeli Babu isminde bir şahıs gelip Dragotlu Sâdık Halîl Zuranda Ovası'na gelerek bizimle birleşildi ve cümlemiz İşkopulo Manastırı'nı basdık ve oradan Zagorya nâhiyesine uğrayarak ve oradan dahi Dragot karyesine gitdik ve orada şakî Sâdık'ın hânesinde bir gece beytûtet ettik ve mezkûr Dragotda bir mağaranın içerisinde bir gece dahi yatdık ve kayıktan atlayamadığımızdan Meçohusu köprüsüne uğrayıp karyemize geldik ve bir müddet mürûrunda ta'kîb-i eşkıyâ me'mûrın Rızâ Bey refîklerimizden Dragotlu Sâdık Halîl ve Muvaylı [?] Cafer ve Lakdusili Danyeli Babu bâ-derdest ederek hattâ manastırın bir takım gümüşlerini onlardan zabt etmişdir mu'ahharân' ben ve Mahmûd ve Haydar ve Mustafâ ve Nazîf ve Zemalatlı Liku altımız birlikte Tepedelen kasabası ovası ortasında ve Peniçe nehrinin kenarında ve akşam üzeri bir vakitte Tepedelen kasabası tüccârından Simyoku Tomu'nun mahdûmu Kosta'yı esîr aldık ve yukarıya doğru gittik ya'nî karlarda gittik ve eşkıyâ kapudânı Haydâr ile Mahmûd esîrin tahsîli için sekiz yüz

lira esîrin pederinden ihbâr-ı keyfiyet eylediler ve işbu ihbâriye varakasını dükkâncı kalfalarından biriyle daha ol gece gönderdiler ve esîri yirmi altı gün nezdimizde tutulduktan sonra eşkıyâ kapudânından Mahmûd derdest olarak ben dahi mezkûr esîri götürüp istîmân etmek zımnında Kudere Manastırı'ndaki ormana gittim ve orada Dragotlu Cemâl Ağa asâkirle pusu kurarak tesâdüf ettik eşkıyâya saldırdım ve iki gün mürûrunda Rızâ Bey'e haber gönderip istîmân ettim işbu hakîkat-ı hâl şu merkezdedir.

dördüncü

zabtiyelikden firârla devletin eslihalarını berâberinizde mi aldınız ve mezkûr Dragot kâ'immakâm-ı sâbık İbrâhîm Bey'in karyesi olup kâ'immakâm mûmaîleyh köyü olup ondan havf etmeyipte ol karyede iki gece beytûtet eylemeniz nasıldır

dördüncü

kâ'immakâm mûmâîleyh İbrâhîm Bey ol vakt orada değil idi onun içün havf etmedik ve zâten' İbrâhîm Bey'in bir adet martin tüfengiyle palaskaları eşkıyâlardan Mahmûd'un nezdinde idi ve öteden beri şakî Mahmûd mûmaileyh İbrâhîm Bey'in bendesi olduğu mezbûr Mahmûd'un ifâdesinden anlaşılmışdır

beşinci

İşkopulo Manastırı'nda ne gûna eşyâ ve ne kadar nukûdât aldınız

beşinci

bir takım gümüşler aldık ve onlarını [?] hükûmet istirdâd etti başka bir şey' almadık

altıncı

pekalâ ya Salkiçe karyesinde icrâ ettiğiniz baskında ne gibi şey' aldınız

altıncı

ben Salkiçe de değil idim bâlâda 'arz ettiğim gibi sâ'ir arkadaşlar idiler

yedinci

sen eşkıyâlığa sulûk ettiğin gününden istîmân eylediğin gününe kadar arada külliyetli bir müddet mürûr etmiştir şu müddette siz ekmek ve sâ'ir ya'nî çarık ve elbise-i sâ'ire-i mülebbese kimin tavasutûyla ya'nî sizlere yataklık eden kimler idi bir tafsîl eylemeniz lâzımdır

yedinci

esîri almazdan evvel Peniçe karyeli Nurçe Çayvan Gerbeli ve esîri aldıktan sonra mezkûr Peniçe karyeli Rüstem ve birâderi Zaçe Gerbeli ekmek verdiler ve sâ'ir eşkıyâların reviş-i ifâdelerine göre Peniçe karyeli Abdûl Zeynel yatâklık edip hattâ böyle Salçaka'da baskından hisse alıp ve kendisi Bubcan'da [?] bulunur ve Salupko dahi yatak olup o dahi Salçaka baskınından hisse eylemişdir ve zabtiye ser-çâvuş şakî Mahmûd'un akrabâ-yı ta'allukâtı olup esîri almazdan evvel mezbûr Bektaş hükûmetin ihbârâtını Mahmûd'a bildirilerek mezbûr Mahmûd dahi bize söylüyor idi ve Peniçe karyeli Maze Kalpo yatak bulunduğu şakî Mahmûd'un bozulmuş olan palaskalarını yaptırtmak üzere almıştı ve mezbûr Maze kâ'immakâm-ı sâbık İbrâhîm Bey'in hizmetçisi idi ve Peniçeli Fehîm sarîh borusunu şakî Haydâr'a 'arz

ederek yataklık dahi etmişdir ve Peniçe karyeli Abdullah Meşa esîr alınmazdan evvel yataklık etmiştir ve mezkûr Depençe karyeli İlyâs Muço'nun oğulları Beşe esîrin esnâsında ya'nî istîmân ettiğim ol günlerde yataklık etmiştir ve Layamartolosi karyeli Hasan Çano'nun dağdaki kasrâklarda [?] altı gün esîrle berâber orada durduk mezbûr Hasan yatâkdır ve oradan esîrle mu'ahharân düşüp Neviçe karyeli Yanos Grusko hânesinde dokuz gün durarak ve ol günlerde mezkûr Neviçe karyeli Şerîf Abbâs dahi ekmek vere gelmişti ya'nî müştereken orada idiler ve Prugonanlı Mûlat Hâcî esîrle bir gece yattık ve yine o karyeli Doru Mutu bir gece yattık ve karye-i mezkûreli Marikini'de iki gece yatdık ve Lakdusi karyeli Mahmûd Beho'nun âsitânında esîrle berâber iki gece yatdık ol mevkînin ismi "Teysen [?] denilir" ve mezkûr Lakduslu Nuri Teno oraya gittiğimizi biliyor idi onun havfından kaçdık yoksa Mahmûd esirden parayı alıncaya kadar durmaklığımızı teklîf etti ve harbiyle fişengi mübâya' etmek üzere şakî Mahmûd mezbûr yatâk Mahmûd Beho'ya vermişdir işte yataklar şunlardır.

sekizinci

hakîkat-i hâl şu merkezde olup hilâf olmadığına yemîn ediyormusunuz

sekizinci

Vâllahi'l-azîm hakîkat ber-vech ma'rûz olduğunu ma'e'l-yemîn söylerim

dokuzuncu

yazı biliyor imzâ ediyormusunuz

dokuzuncu

yazı bilmem parmak basarım

şakî refîki

İskender Goçe

Vâzı'-ı imzâ olan şakî İskender'in ifâdesini işittik fî 19 Haziran sene 302

kâ'immakâm Hasan

vücûhdan İbrâhîm Edhem

vücûhdan Şeyh Dâvûd

vücûhdan Murtazâ

idâre 'azâsından Papa Tanasi

vücûhdan Mihalaki Hristo

kâtib-i zabt, Manos

sûreti bâlâda muharrer olan istintâknâmenin aslına mutâbık olduğu tasdîk olunur.

fî 16 Mart sene 303

mühür: Yanya Dîvan-ı Harb-i 'Örfîsi

Rüesâ-yı eşkıyâdan olup Ergiri Zabtiye tabur ağası Rızâ Bey ma'rifetîyle derdest olunarak esnâ-yı râhda firâre tasaddî etmesinden dolayı zabtiyeler tarafından itlâf

edilen Peniçe karyeli Mahmûd İslâm'ın refîki Peniçe karyeli İskender Goçe sûreti bâlâda muharrer istintâknâmesinden keyfiyet müstebân buyurulacağı vechle şekâvetini itirâf ile İşkopulo manastırını basıp bir takım sîm evâne sirkât ettiklerini ve yine Yenice nehrinin kenarında ve akşam üzeri Tepedelen tüccârından Simyoku Tomu'nun mahdûmu Kosta'yı esîr alarak sekiz yüz lira fidye-i necât taleb eylemişler ise de merkûm Mahmûd İslâm derdest olduğundan kendisi yalnızca Kudere Manastırı'ndaki ormana giderek orada asâkir-i zabtiyenin pususuna tesâdüf eylediğinden esîri bırakıp Rızâ Bey'e istîmân etdiğini beyân eylemiştir. Merkûm ifâdesinde rızâsıyla istîmân ettiğini ve daha sâ'ir bir takım eşhâsın şekâvetde kendisiyle berâber bulunduklarını ve yataklarını dahi isimleriyle beyân ettiği görülüyorsa da istîmânı sahîh olmayıp Kudere Manastırı ormanında asâkir-i zabtiyenin devriye kolu tarafından tazyîk olunması üzerine artık bu tazyîkden halâs olamayacağını anladığından yanında bulunan esîri tahliye ile kendisi teslîm olmuş ise de bu teslîmiyet mâddesi gördüğü tazyîk üzerine vâki' olduğundan istîmân tarîkiyle teslîm olmuş nazarıyla bakılamayacağı cihetle merkûmun icrâ-yı şekâvet esnâsında derdest olunduğuna mebnî icrâ-yı mücâzâtı ve arkadaşları olduğunu ve yataklık ettiklerini beyân eylediği kimsât hakkındaki isnâdâtı kendisini kuvvet-i mücerredinde kalarak işbu kuvveti te'yîd eder diğer cihetten bir emâre ve ser-peşte [?] alınamadığına ve kendilerinin dahi mu'ahharân inkâr eylemelerine mebnî merkûmâna nizâmen eşkıyâ ve eşkıyâya yataklık ettikleri nazarıyla bakılamayarak berâ'etleriyle tahliyeye sebebleri lâzım gelmiş ve ol-vechile merkûmân tahliye olduğu gibi merkûm İskender Goçe'nin fi'il ve hareketi Mülkiye Cezâ Kânûnnâme-i hümâyunun altmış ikinci mâddesine temâs eylediğinden mâdde-i mezkûr mûcibince ibtidâ-yı târîh tevkîfi olan fî 1 Haziran sene 301 târîhinden 'itibâren' ba'de'l-teşhîr yedi sene müddetle Fizân'da küreğe konulmasına ittifâk-ı ârâyla karar verilmiş olduğundan ifâ-yı muktezâsı zımnında işbu istintâknâme ile mazbata-i hükmiyyenin tahrîrât âlî-i Kumandanîlerine leffiyle makâm-ı celîl-i ser askeriyye 'arz ve takdîmi iktizâ ederim.

fî 16 Mart sene 303

Re'is-i Dîvân-ı Harb-i 'Örfîsi: be-nâm kâ'immakâm

Mühür: Mehmed Takiyeddîn

'Azası: kol ağası

Mühür: İbrâhîm Şükrî bin Hüseyin

'Azası: kol ağası

Mühür: İbrâhîm …? bin Mehmed Latîf

'Azası: yüzbaşı

Mühür: Mehmed Emîn bin Hâlid Re'fet

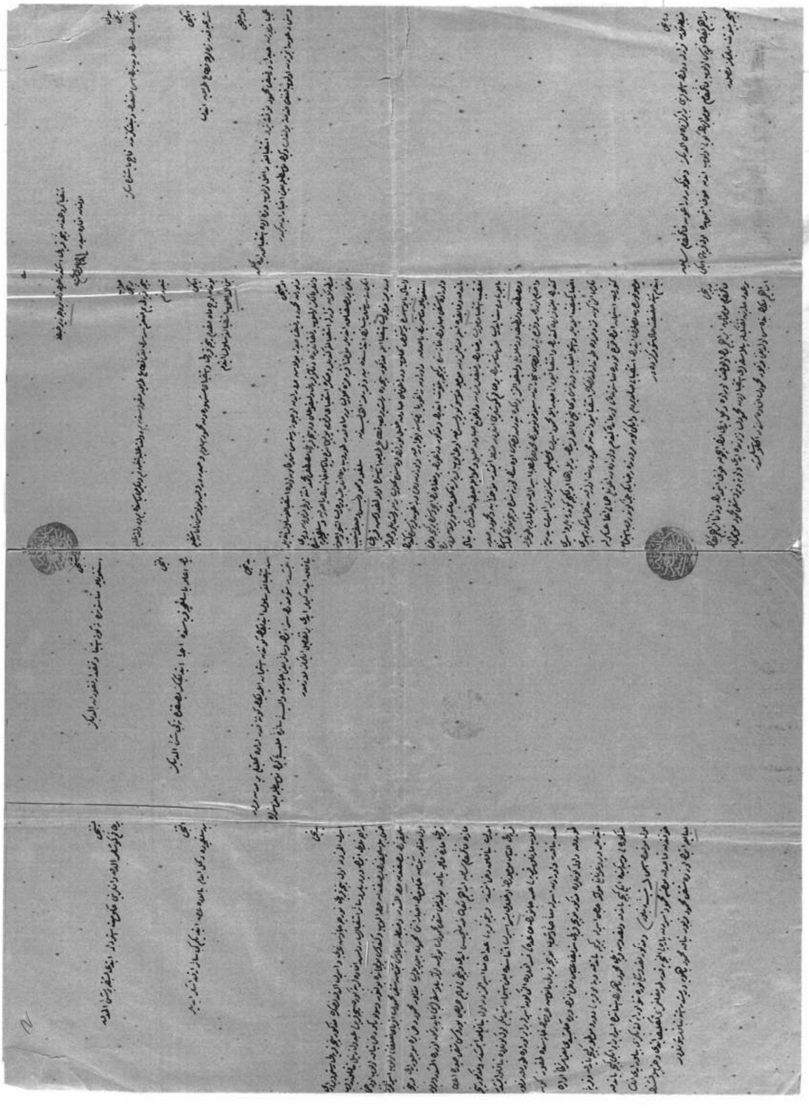
İ.DH.01049

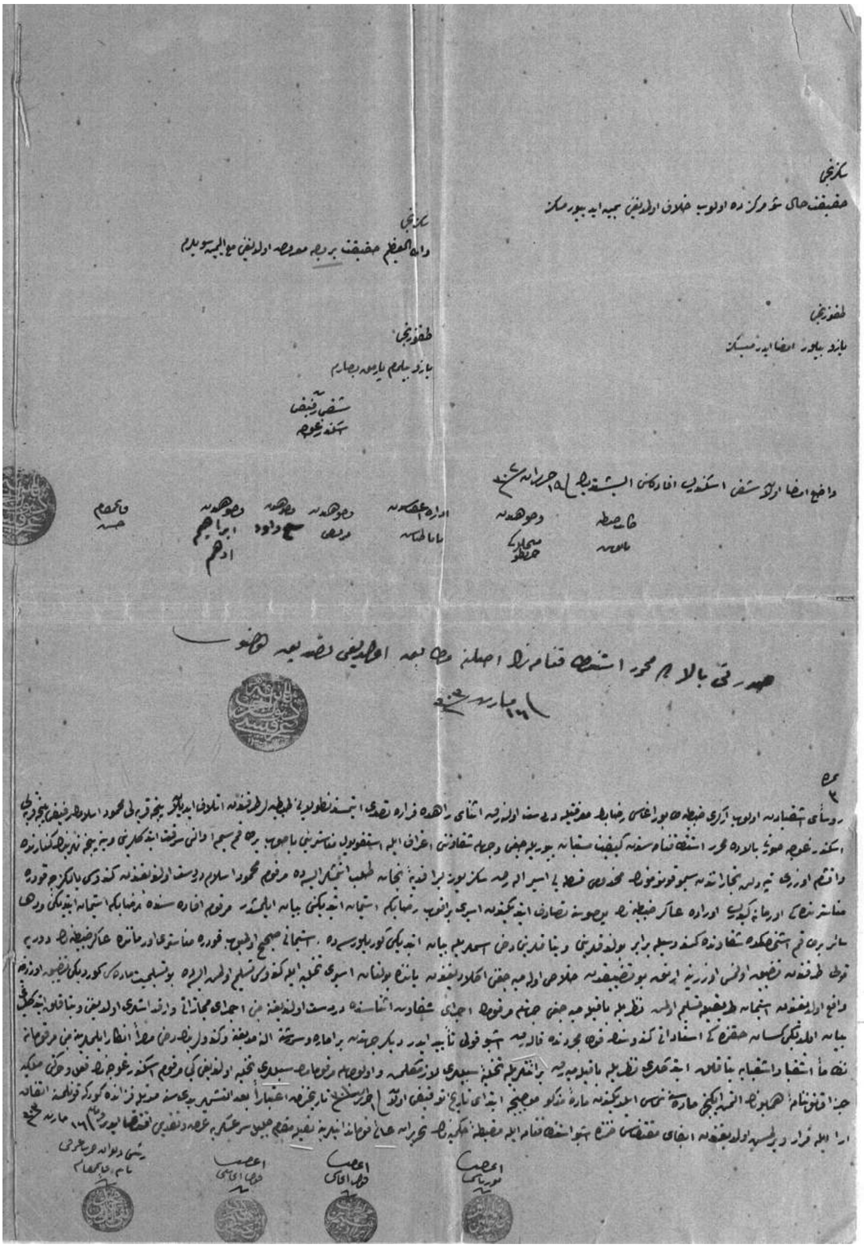

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA

İrade Dahîliye (BOA, İ.DH.), 1049/82386 (15/Z/1304).

Mühimme Odası (BOA, DH.MKT.MHM.), 482/58 (10/R/1295).

Dahîliye Mektubî (BOA, DH.MKT.), 952-2 (25/S/1323).

Askerî Mârûzât (BOA, Y.PRK.ASK.), 103/61 (01/N/1312).

Siyâsî Kısım (HR.SYS.), 155-43 (26/Ca/1326).

Kitaplar ve Makaleler

Adanır, Fikret, "Tradition and Rural Change in Southeastern Europe during Ottoman Rule", Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: economics and politics from the Middle Ages until the early twentieth century*, University of California Press, 1989,

Ailianos, Konstantinos I., *H Austrooungaria kai i prosartisi tis Thessalias kai tis Hpeirou (1878-1881)* [Avusturya-Macaristan ve Teselya ve Epir'in İlhakı (1878-1881)], İdryma Meleton Chersonisou tou Aimou, Thessaloníki, 1988.

Arapogloy, Mihalis I., *Oikistiki geografia tis Ipeiroy* [Epir Bölgesi'nde Coğrafi Olarak Yerleşim Biçimleri], Tehniko Epimelitirio Ellados-Tmima Ipeiroy, Ioannina, 2005.

Arapogloy, Mihalis I., 'O horos kai o anthropos' [Mekân ve İnsan], Basilis G. Nitsiakos, M. Arapogloy, K. Karanatsis, *Nomos Ioanninon: syghroni politismiki geografia*, Nomarhiaki Aytodioikisi Ioanninon, Ioannina, 1998.

Blok, Anton, "The Peasant and the Brigand: Social Banditry Reconsidered", *Comparative Studies in Society and History,* Vol.14, No. 4 (Sep., 1972), s. 494-503.

Cassia, Paul Sant, "Myth, and Terror in Cyprus and Other Mediterranean Societies", *Comparative Studies in Society and History,* Vol. 35, No. 4 (Oct., 1993), s. 773-795.

Gounaris, Basil C., "Peasants, Brigands and Navies: railway dreams and realities in the Ottoman Empire", *The Journal of European Economic History*, 34 (2005), s. 215-43.

Hobsbawm, Eric, *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th centuries,* Manchester University Press, UK, 1959, 1963, 1971.

Kokolakis, Mihalis, *To Ystero Gianniotiko Pasaliki: horos, dioikisi kai plithysmos stin Toyrkokratoymeni Ipeiro (1820-1913)* [Geç Dönem Yanya Paşalığı: Osmanlı Devri Epir Bölgesi'nde Mekân, İdare ve Nüfus (1820-1913)], Kentro Neoellinikon Ereynon, E.I.E., Athina, 2003.

Koliopoulos, John S., "Brigandage and Irredentism in Nineteenth-Century Greece", *European History Quarterly,* 19 (1989), s. 67-102;

--- *H lhsteia sthn Ellada (19os ai.)* [Yunanistan'da Eşkıyâlık (19. yüzyıl)], Parathrhtis, Thessalonikh, 1996.

Nikolaidou, Eleutherias I., «H organosi tou Kratous stin apeleutheromene Epeiro (1913-1914)» [Epir Bölgesi'nin Kurtuluşu Sonrası Devlet Organizasyonu (1913-1914)], *Dodone*, t.16 A, s. 497-610.

--- «Apopeires Epoikismou tis Epeirou me Mousoulmanikous Plithysmous (teli 19ou ai.)» [Epir Bölgesi'ne Müslüman Nüfus İskân Etme Teşebbüsleri (19. yüzyıl sonları)], *Dodone*, t. IZ', t.1, Ioannina, 1988, s. 119-133.

--- «Dioikitikoi kai dikastikoi Thesmoi sto Berati epi Tourkokratorias» [Osmanlı İdaresi'ndeki Berat'ta İdarî ve Adlî Kurumlar], *Dodone*, t.11, s. 364-384.

Özbek, Nadir, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876–1908)", *Journal of Middle East Studies,* 40 (2008), s. 47-67.

Ploymidis, Georgios S., 'O Ellinismos tis Ipeiroy stis paramones tis apeleytherosis toy (1905 per. -1912)' [Kurtuluşunun Arefesinde Epir Bölgesi'nde Yunan Kültürü (1905-1912)], *Dodoni*, Tomos ST', Ioannina, 1977, s. 355-75.

Sourlas, Euripides, «H Epeiros epi Tourkokratias. Ek tou Archeiou tou Ypourgeiou Exoterikon Austrias» [Avusturya Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinde Osmanlı Dönemi Epir Bölgesi], *Hpeirotika Chronika*, t.12, s. 133-150.

Strauss, Johan, *Epirus*, Dorea apo ton syngraphea, Etaireia Epeirotikon Meleton [*Epir*, yazar tarafından Epir Araştırmaları Merkezi'ne hediye edilmiştir], A. 47113, Ioannina, 1994.

Öz: Makale, Dîvan-ı Harb-i 'Örfîsi tarafından 31 Aralık 1886 (4 Rebîü'l-âhir 1304 Hicrî) tarihinde hazırlanan şaki İskender Goçe'nin istintâknâmesini merkeze alarak Balkanlarda bir Osmanlı taşra vilâyeti olan Yanya'daki asayiş meselesini incelemektedir. Makalenin amacı, mikro tarihçiliğin sınırları dikkate alınarak, İskender Goçe'nin sorgu memurlarına verdiği yanıtlar çerçevesinde, eşkıyalık müessesesinin nasıl işlediği, bir şakinin yerel halk ve devlet görevlileriyle olan ilişkileri ve devletin eşkıyâya nasıl baktığını anlamaktır. Bunun yanı sıra, merkezi politikaların vilâyetteki asayiş sorunlarının kronikleşmesindeki payı ele alınmaktadır. Vilâyet dahilindeki jandarma birliklerinde yaşanan firarlar da bu açıdan analiz edilmiştir.

Anahtar sözcükler: Yanya, Epir, Balkanlar, İskender Goçe, eşkiya, şaki, istintâknâme, jandarma, firar, güvenlik.

The *istintaknâme* of İskender Goçe: Chasing Down a Brigand around the Pindus Mountains

Abstract: This article examines the issue of public security in Ioannina, an Ottoman province in the Balkans, by focusing on the interrogation of a bandit called İskender Goçe on order by Ioannina Court Martial on 31 December 1886. The task of this paper is to analyse how the institution of banditry worked, the relations between the local community and also government officials and the way the state perceived the issue of banditry. By taking the limits of micro history into account, the study puts forward an analysis based on İskender Goçe's responses to interrogation officers. Moreover, the role of the central policies in protracting the security problems in the region is also argued. Defections from the gendarmerie forces within the province were also evaluated from this perspective.

Keywords: Ioannina, Janina, Epirus, Balkans, Iskender Goce, brigand, bandit, inquisition, gendarmerie, desertion, security.

İnsan Kaçırmanın Namuslu ve Namussuz Halleri: Osmanlı Dünyasında Hükümdarlar, Eşkıyalar ve Kahramanlar*

Leslie PEIRCE**

I. Giriş

Değişken biçimleri ve anlamlarıyla insan kaçırma olgusu, erken modern dönem Osmanlılarında namus kavramının ne tür anlam değişikliklerine uğradığını gösteren bir ölçüt olabilir. Faili yasa tarafından suçlu olarak damgalansa da, kaçırma eylemi kaçıran kişiye kahramanvari bir yiğitlik hâlesi bahşedebilir. Söz konusu dönemde kadın, genç kız, genç oğlan ve nadiren yetişkin erkek kimliğinde karşımıza çıkan kaçırılan kişinin, masumiyetine rağmen, namusuna leke sürülmüş olurdu. Bunun önemli bir nedeni, kaçırılan kişinin kaçıranlar tarafından tecavüze uğradığının varsayılmasıydı. Belki daha da kötüsü adına leke sürülen tutsağın bütün ailesinin namus ve haysiyetine halel gelmiş sayılırdı. O derecede ki, geleneksel toplum yapısının yarattığı baskı, utanç içindeki erkekleri kaçırılan eşlerini boşamak zorunda bırakırdı.

Hem belgeler hem de yazılı anlatı türü kaynaklar, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda kaçırma olaylarının toplumun birçok katmanında yaşandığını göstermektedir. Eski Osmanlı topraklarının günümüzdeki bazı kesimlerinde hâlâ geçerli olduğu üzere o dönemde de kaçırma, birbirini tanıyan kişiler arasında

* Bu makalenin İngilizce orijinalinden ("Abduction with (Dis)honor: Sovereigns, Brigands, and Heroes in the Ottoman World". *Journal of Early Modern History* 15 (2011): 311-329) Türkçeye çevrilip yayınlanmasına izin verdiği için yazara ve dergiye, *Kebikeç* olarak teşekkür ederiz. Türkçeye çeviren: Neslihan Demirkol.

** New York Üniversitesi.

yaşanırdı, genellikle fakir ya da kızın ailesinin büyükleri tarafından evlenme isteği reddedilen erkeklerin başvurduğu bir yoldu. Eşkıyalar, kötülükleriyle nam salmış kaçırma failleriydi ve on yedinci yüzyılın başlarındaki eşkıyalık salgını, bedenlerin haydutlar tarafından yağmalanmasıyla ilgili şikayetlerin ortaya dökülmesine neden oldu. Kudretli bir hükümdar, düşmanının karısını ya da oğlunu kaçırabilirdi. Hanesine yapılan bu tecavüz, kaybeden tarafın kendi topraklarını savunmadaki başarısızlığının sembolik göstergesi olurdu.

Kaçırmadan elde edilen fayda, sembolik olmanın ötesindeydi. Birini kaçırmak özellikle kişinin şerefini lekelemeyi amaçlasa da kaçırma olayına tipik olarak diğer hırsızlık ve gasp biçimleri eşlik ederdi. Padişahlar toprak, gelir ve yenilen rakiplerin hazinelerini elde ederdi. Kaçırma suçunu işleyen daha küçük çaplı kişiler - onlarca ya da yüzlerce kişiden oluşan eşkıya çetelerinin yanı sıra küçük haydutlar - atları çalar, hasatı ve ambarı yağmalar, parayı ve evdeki eşyaları gasp ederdi. Dahası, tutsak edilenler şahsi hizmetlerde kullanılabileceği gibi köle pazarlarında ya da tek tek alıcılara kazanç karşılığı satılabilirdi. Kaçırmanın gizeminin ve yarattığı korkunun bir kısmını, bu olayı kuşatan kâr getirici şiddet eylemleri oluşturuyordu.

Bu makalede on altıncı ve on yedinci yüzyılda kaçırma olaylarının, bu olayların anlamının ve kaçıranların kimliklerinin nasıl değiştiği irdelenmektedir. Kısaca ortaya koymak gerekirse makale, bu dönemin başlarında insan kaçırmanın Osmanlı İmparatorluğu'nun şanını arttıran olumlu bir güç iken zaman içinde aşama aşama devletin otoritesini tehdit eden bir eyleme dönüştüğünü ileri sürmektedir. Kaçırma eyleminin güçlü failleri, yani başarıları halk arasında hayranlık, korku ya da her iki duyguyu da tetikleyenler, makalenin asıl konusunu oluşturmaktadır. On altıncı yüzyılın başında insan kaçırma bir padişahın şanını arttıracak bir eylem olsa da kaçırma eylemi muzaffer padişahın simgesel tavrını sergilemek açısından gücünü kaybetmektedir. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde ideal padişah portresi, efsanevi kahramanlıklarıyla bilinen bir savaşçıdan ziyade düşmanlarına karşı kişisel şiddet uygulamak yerine onlarla anlaşmalar imzalama yolunu seçen ihtiyatlı bir devlet adamı olarak çizilir. Dahası artık kaçırma olaylarında yargıç rolündedir. 1540 yıllarında imparatorluk kanunları insan kaçırma konusunda sert tedbirlere başvurarak sorumlusu için korkunç bir ceza olan iğdiş edilmeyi öngörür. Bu uygulamaya misilleme yaparcasına halk nazarında şeref, güç ve yiğitlik iddiasında bulunmak için insan kaçırmak, yönetimin toplumsal düzen görüşünün muhalifleri, yani âsiler ve devletin memnuniyetsiz memurları tarafından benimsenmeye başlar. İnsan kaçırma hiçbir zaman hükümdarın tekelinde bir eylem biçimi olmamıştır, ancak Anadolu'daki eşkıya-kahraman Köroğlu ile ilgili epik-romantik hikâyeler döngüsünün on yedinci yüzyılın başlarında oluşmaya başlaması önemli bir ayrıntıdır. Babasının yerel bir vali tarafından haksız yere kör edilmesi yüzünden Köroğlu, insan kaçırma da dahil olmak üzere suç dolu bir yaşama adım atar.

II. Kahramanvârî Kaçırma Olayları

1554 yılında altmış yaşındaki Sultan Süleyman, üçüncü kez çıktığı seferde İran'ı yöneten Şii hanedan Safevilere karşı savaştığı sırada karısı Hürrem kendisine endişelerini ifade eden bir mektup yazar. Hürrem, padişahı şehrin dört gözle cepheden gelecek müjdeli haberi beklediği konusunda uyarırken aslında gerçek anlamda bir ilerleme kaydedilmediği ortaya çıktığında halkın hayal kırıklığına uğrayacağını tahmin ettiğini söyler. Hürrem'in başarı ölçütü adam kaçırmadır."Kafirin[1] ne oğlu ne de karısı yakalanmış" diye yazar Hürrem, "Olup biten bir şey yok. Şimdi bir ulak gelir de 'ilerleme yok, hiçbir şey olduğu yok" derse, hiç kimse bundan mutlu olmayacaktır sultanım."[2]

Herkes tarafından anlaşıldığı üzere düşmanın aile üyelerini kaçırmak - kaçırılan bu kişilerin cinsel amaçlı kullanılacaklarına dair açıkça dile getirilmeyen bir varsayımla birlikte- düşmanın siyasi haysiyetine sürülebilecek en büyük leke ve yapılabilecek en büyük hakaretti. Bu hamle, düşmanın kendi krallığının tam merkezindekileri bile savunma kabiliyetinden yoksun oluşunun sembolik bir ispatıydı.

Süleyman'ın muhtemelen Şah'ı bu şekilde kışkırtmaya hiç niyeti yoktu. Ertesi yıl iki hükümdar arasında bir anlaşma imzalandı. Osmanlılar ve büyük rakipleri Habsburg Hanedanı da birkaç yıl önce aynı yolu tercih etmişlerdi. Saraylar arasında yaşanan seçkin hediye alışverişi 1555'te imzalanan anlaşmayı güçlendirdi. Ne var ki Osmanlı zaferini bir kaçırma olayıyla taçlandırsaydı, Süleyman tebaasının gözünde çok daha iyi bir iş yapmış olacaktı. Hiç şüphesiz 1514'te İranlıları uğrattığı müthiş bozgunda eski şahın karısını esir alan babası I. Selim'in hatıraları bu duyguyu kışkırtıyordu. Muzaffer Selim esir kadını Şah'a iade etmeyi reddetti, dahası bunun yerine kadını önde gelen devlet adamlarından birine vererek daha büyük bir hakarette bulunmuş oldu.[3] Selim'in omuzlarında insan kaçırması yönünde büyük bir baskı hissedip hissetmediğini bilmek zor. Muhtemelen emrindeki birlikler bundan mutlu olmuştur, zira Osmanlı askerleri genellikle ganimet için sabırsızlanırdı. Dolayısıyla padişahın kendisi için aldığı ödül askerlerin de kendileri için birilerini esir almalarını meşrulaştırmıştır.

1554 yılında, İstanbul halkının uzun zamandır devam eden kahramanvârî kaçırma olaylarını *casus belli* (savaş sebebi) ve kişisel ya da ulusal kahramanlık gös-

---

[1] Safevi hükümdarlarının ikincisi olan Şah Tahmasp, Osmanlı'nın gözünde bir "kafir"di, çünkü babası On İki İmam'ı kabul eden Şiilik'i devletin dini olarak ilan etmişti. Bu, dönemin Avrupası'ndaki Protestan-Katolik mücadelesi tarzında ayrılıkçı bir kopuş anlamına geliyordu. Diğer bir Müslüman ülkeye savaş açabilmek için Osmanlıların İranlıları hakiki İslamın düşmanı olarak göstermesi gerekiyordu.

[2] Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Belge E 5038, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları* (İstanbul, 1950), içinde Çağatay Uluçay tarafından çeviriyazısı yapılmıştır, 42-43. Uluçay, bu mektubu 1548 olarak tarihlendirir, yani Süleyman'ın ikinci İran seferinin zamanına göre. Ancak mektubun içindeki kanıt, mektubun 1553-1554'te yazıldığını göstermektedir. Pasajın orijinali şöyledir: "*...benim sultanım Kızılbaşun oğlanı avreti dutulmadı arada bir nesne yoktur şimdi ol yok bu yok muştucu geldigü[ne] hiç kimesneye hoş gelmez.*"

[3] Saddedin Efendi, *Selimname*, Bibliothèque Nationale, MS. Suppl. Turc 524, 75r.

tergesi olarak yansıtmakta olduğu söylenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğindeki Avrasya bölgesinde kaçırma olayları ile siyasi çekişmelerin bir aradalığının geçmişi çok eskiye dayanıyordu. *Herodot Tarihi*, "sırf Sparta'lı bir kızın kaçırılması yüzünden" Yunanlar ile Persler arasında uzun sürecek bir savaşla sonuçlanan birbiriyle ilişkili bir dizi kaçırma olayıyla (İo, Europa, Medea ve son olarak Helen'in kaçırılması) başlamaktadır.[4] Elbette Zeus da kadınları ve genç oğlanları kaçırmıştır ve zaman zaman esir edilen kadınlardan yeni ırklar türetmiştir.[5] Kahramanlık ve insan kaçırmanın aynı potada eridiği daha geç dönem bir örnek, ortaçağa ait bir Bizans epiğinin ana karakteridir: Müslüman bir Arap ile Hıristiyan bir Yunan'ın "iki soylu" oğlu Digenis Akritis. Anadolu'nun bir sınır boyunda savaşan Digenis, aynı zamanda, kurbanların seçiminde failin etnik, dinî ya da sınıfsal sınırları aşma yöneliminin de bir örneğini oluşturur.

Osmanlı dünyasında hanedan mensuplarının kaçırılması modası on beşinci yüzyıldan on altıncı yüzyıla geçildiği yıllarda zirveye ulaştı. Egemen gücün bölgesel söyleminde kaçırılan kadınların dikkati çeken özelliği, rakip bir Anadolu hanedanı olan Akkoyunlular'ın tarihini anlatan on beşinci yüzyıl sonunda kaleme alınan bir metinde vurgulanıyordu: Söz konusu tarih metninde hanedanın "seçkin bir soydan" geldiği iddiasının geçerli olması için altı koşul sıralanır, bu koşullardan ikincisi "topraklarını fetheden birinin elinin eşlerine asla dokunmaması"dır.[6] Osmanlı hanedanının leke sürülmemiş bir geçmişe sahip olma iddiasında bulunması mümkün değildir; çünkü Orta Asya'nın büyük fatihi Timur (Timurlenk), dördüncü Osmanlı padişahı I. Bayezid'i yenerek hem padişahı hem karısı Sırbistan Prensesi Maria'yı 1402'de esir almıştır. Tarihî söylenceye bakılırsa Timur, karısını kendisine hizmetçilik etmeye zorlarken padişahı demir bir kafes içine tutarak Osmanlı hanedanına ettiği hakaretin derecesini daha da arttırmıştır. En azından Osmanlı tarihçilerinin hazmedebildikleri hakaret boyutu ancak bu kadardır. O dönemde hikâyenin doğru olup olmaması neredeyse hiçbir önem taşımazdı: Yenilginin boyutu, söylencelerde abartılı hakaret motifine de davetiye çıkarırdı.

Öte yandan Osmanlılar, kaçırma eylemlerinin faili olan kendi padişahlarına kesinlikle değer atfedebilirlerdi. Osmanlı hanedanına dair on beşinci yüzyılın sonlarında kaleme alınan bir tarih metni, yeni kurulan devlete adını veren ilk hükümdar Osman'ın da karıştığı bir kaçırma hikâyesini nakleder. Tarihçi Neşri'nin anlattığı kısa hikâyede Osman, yoldaşlarına evlenme teklifini reddeden genç bir köylü kadını kaçırmalarını emreder. Neşri'nin hikâyesi on-on beş yıl

[4] Herodotus, *Histories*, çev. Aubrey de Sélincourt, gözden geçirip yanına hazırlayan John Marincola, (Londra, 2003), Kitap 1.4, 4. Bu kitabın Türkçe çevirisi için bkz. *Tarih,* Herodotus, Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İşbankası Yayınları, 2011.

[5] Bkz. Yunan tanrılarının faili olduğu kaçırma olaylarının incelemesi, Mary Lefkowitz, "Seduction and Rape in Greek Mythology," *Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies*, ed. Angeliki E. Laiou (Washington DC, 1993), 17-21 içinde. Bu sayıdaki diğer makaleler de ayrıca aydınlatıcıdır.

[6] Fadlullâh b. Rûzbihan Khunjî, *Târîkh-i 'Âlam-ârâ-yi Âmînî*, özetleyerek çeviren Vladimir Minorsky, İran M.S. 1478-1490 (Londra, 1957), 20.

kadar sonra tarihçi, mesnevi şairi, filozof, fakih ve muallim, kariyerinin sonunda da imparatorluğun şeyhülislamı olan âlim Kemal Paşazade tarafından ele alınıp hassasiyetle ayrıntılandırıldı.[7] Hanedanın tarihinde anlatıldığı üzere kaçırma hikâyesi bir aşk hikâyesi gibi başlar, bahar zamanı yaşanan bir gönül macerasıdır. Aynı zamanda "dostluk" öyküsüdür, çünkü Osman arkadaşlarıyla avlanırken bu kadına vurulur ve bir ziyafetin eşlik ettiği içki meclisinde kadının güzelliği ile övünür. Sonradan anlaşılacağı üzere bu akılsızca bir harekettir, zira bir zamanlar dostu olan biri kadını kendisine almak için gizlice bir plan hazırlar. Bu ihanetin ortaya çıkışı kaçırılma olayını tetikler.

Kemal Paşazade'nin anlatısında ortaya çıkan sonuç, birkaç yerel hükümdarın dahil olduğu ve Osman'a ilk askerî zaferini getiren silahlı bir çatışmadır. Osman'ın siyasi ve askerî bir lider olarak yükselişinin sonucu, çatışmada esir alınan Bizans tekfuru olan Mikhail'in hem Müslümanlığı kabul etmesi hem de Osman'ın yoldaşı olmayı seçmesidir (mesele şu ki bu andan itibaren bu iki öğe iç içe geçmiş durumdadır). On beşinci yüzyıl biterken "Mikhail Hanedanı"nın uzun zamandan beri padişahların yanı başında savaşan büyük savaşçı sülalelerden biri haline geldiği sırada, Mikhail/Mihal'in Müslüman olma hikâyesi hem Tanrı hem de halk nazarında Osmanlı imparatorluk girişiminin meşruluğuna işaret ederken bir yandan da Bizans İmparatorluğu'nun çöküşünü ima eder hâle geldi. Osman'ın bu ilk zaferinin kutlanması sırasında ilişkiyi başlatan kadın unutulur. Söz konusu kadın, erkekler arasındaki şövalyevârî bir içerikten yoksun bir yarışın nesnesinden başka bir şey değildir. Ancak daha sonra anlatıda bu kadın, yersiz bir biçimde, saygın bir soyağacına sahip bir aile ile hikâyeye dahil edilir.

Neşri ve Kemal Paşazade'nin hikâyesinin kaçınılmaz anlatı mantığına göre, bu kaçırma Osman'ın siyasi kariyerini ve böylece imparatorluk girişimini başlatması üzerine kuruludur. Osman'ın iktidara uzanan yolda yaşadığı ilk ve tetikleyici olaydır. Kişinin şerefine ve yiğitliğine yönelik bir tehdit yine savaş sebebi olarak görülmüştür. Osman'ın babası Ertuğrul'un otoritesine -hem babalık otoritesine (evlilik teklifi, âdet olduğu gibi babanın desteği alınarak değil alınmadan, hatta babanın bilgisi dışında yapılır) hem de siyasi otoritesine (kaçırma olayı, kendisi tanınmış bir yerel bey olan Ertuğrul'un müttefikleri arasında hizipçiliği hızlandırdı)- kafa tutmasının bir önemi yok gibi görünmektedir. Aksine adam kaçırma ve sonrasındaki gelişmeler, Osman'ın küçük bir beyliği tarih sahnesine taşıma konusundaki isteğini, cesaretini ve liderlik yeteneklerini ortaya koyduğu için Osmanlılar açısından yeni bir döneme işaret eder niteliktedir. Heredot'un cümlelerini bu olaya uyarlayıp söylemek gerekirse bütün bunlar "İtburnu köyünden bir kız yüzünden" olur. On beşinci yüzyılın son yıllarında ve on altıncı yüzyılın başlarında yaşayan tarihçiler arasında kaleme aldıkları "Osmanlı Tarihleri"nde kaçırma hikâyesine yer vermeyenler de vardır. Bunlar tarih kitaplarında tipik olarak Ertuğrul'un ve Osman'ın ilk askerî yiğitliklerini kutsallaştıran daha ciddi mucize hikâyeleri öne çıkarılır. Ancak Kemal Paşazade'nin birkaç ciltten

[7] Mevlana Mustafa Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nüma: Neşri Tarihi*, 2 cilt, ed. F. R. Ünat ve M. A. Köymen (Ankara, 1949), 1. cilt: 74-77. Şemseddin Ahmed Kemalpaşazade, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, *I. Defter*, ed. Şerafettin Turan (Ankara, 1970), 68-81.

oluşan tarihinin 1481-1512 yılları arasında hüküm süren II. Bayezid tarafından sipariş edilmiş olması dikkate değerdir. Demek ki padişahın kaçırma hikâyesinin devamı sarayın hâmiliğinin bir ürünüdür.

III. Kaçırmanın Suç Kapsamına Alınması

İnsan kaçırma ilk kez II. Bayezid tarafından suç olarak kabul edilmiştir. Babası Fatih Sultan Mehmed tarafından oluşturulan Kanunname-i Osmanî'de yaptığı kapsamlı düzenlemeyle II. Bayezid, insan kaçırma suçunun tarifini yaptıktan sonra suçun cezasını da belirledi. Daha önceki Osmanlı otoriteleri, kaçırma eylemlerini kovuşturmuş olabilir, ancak Kanunname'de tanımlanmış olması bu eylemi imparatorluk genelinde bir suç haline getirmiş ve devletin bu suçu mutlaka soruşturacağının sinyalini vermiştir. Bayezid'in hükmü şöyle der: *'Kız ve oğlan çeken kişinin ve hıyanet ile bir ecnebînin evine giren kimsenin ve avret ve kız çekmeğe varan kimsenin emceği kesile!'*[8]. Özellikle Kanunname'de suçların cezalarının genellikle para cezası biçimini aldığı, zaman zaman para cezasının yanında falakanın da söz konusu olduğu düşünüldüğünde failin hadım edilmesinin istenmesi kaçırma eyleminin ağırlığını vurgulamaktadır. Sadece en aşağılık suçlar ya da toplum düzenini büyük ölçüde bozan eylemler acımasız bir fiziki sakatlama ya da idamla cezalandırılıyordu. Eril cesaretle ilişkili bir eylem için bundan daha onur kırıcı bir cezai kısas düşünmek zordur.

Bayezid'ın selefleri I. Selim ve Süleyman çıkardıkları Kanunname'lerinde kendi düzenlemelerini yaptılar. Bu düzenlemeler yaklaşık yirmişer yıl arayla yapıldı (1480, 1500, 1519 ve 1540 yılları civarında). Kanunname'yi kendi zamanına uygun hale getirirken Süleyman, dedesinin kaçırma eylemini cezalandıran kanunlarını bir kere daha onayladı. Bu kanunlara Süleyman'ın katkısı, kaçıranın suç ortaklarına, diğer bir ifade ile baskını yapan grubun tamamına ceza verilmesi kararı oldu. Verilecek ceza konusunda iki seçenek vardı: hadım edilme ya da para cezası verip falakaya çekme (daha hafif bir ceza gibi görünen ikinci seçenek, aslında zina için verilen en sert cezaya eşit, hatta belki bu cezadan daha sertti).[9] Genel olarak tecavüz ve zaman zaman zoraki evlenmeyi de içeren bir suç eylemi olarak kaçırma, hukuki açıdan karmaşık bir sorundu. II. Bayezid'in Kanunnamesi'nde ve Kanunname'de bundan sonra yapılan güncellemelerde zoraki evlenmenin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan hüküm, yetkililerin kaçıran-kocanın kaçırılan-karıyı boşamak zorunda bırakmasını emrediyordu. Dahası bu çifti evlendiren din görevlisinin de ağır bir falakaya çekilip sakalının traş edilmesi gerekirdi, ki bu bir bakıma erkekliğinden etmenin hafifletilmiş bir şekli olarak görülebilir.

Bu hükümlerin gerçek hedefi neydi ya da kimdi? Zoraki evlenmeye dair hüküm, muhtemelen evlenmenin amaçlandığı sıradan kişilerin yapabileceği kaçırma olaylarında da rahatlıkla uygulanabilirdi. Bu tür kaçırma olayları, eskiden

[8] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 2 cilt. (İstanbul, 1990), 2.42-43; Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford, 1973), 58, 97.

[9] Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, 58-59, 97-98.

Osmanlı toprağı olan bazı yerlerde, tipik olarak kırsal topluluklarda halen görülmektedir. Bazen çift tarafından planlanan kaçırmada genellikle amaç, ailenin rızasının olmadığı ya da kitabına uygun biçimde yapılan bir evlilik için gerekli olan yüklü miktardaki paranın bir araya getirilemediği durumlarda bir çıkış yolu bulmaktır.[10] Doğu Anadolu'da bir garnizon olan Harput'ta görülen Mayıs 1672 tarihli bir davanın konusu tanıdık bir senaryodur: Geniş aile içinde bir kaçırma hikâyesi. Ebu Bekir, kız kardeşi Güllü'nün baba tarafından kuzeni olan Osman ile evlenmesine izin vermez. Osman, söz konusu tarihte merhum olan Ebu Bekir'in babasının Güllü'yü kendisine sözlediğini iddia etmektedir. Osman, (muhtemelen aile büyüğü olan) babası, erkek kardeşi ve iki kişi daha Güllü'yü kaçırır. Kaçırma sırasında Güllü'yü almaya çalışırken annesini yaralayıp bir yere kitlerler ve erkek kardeşini de bağlarlar. Ebu Bekir, belki de Kanunname'nin hükümlerini düşünerek kadıya gider ve konunun soruşturulmasını talep eder.[11] Güllü'nün Osman'la mutlu olması ve erkek kardeşinin bu evliliğe kendi çıkarları nedeniyle engellemiş olması akla yatkınsa da Güllü'nün kaçırma olayıyla ilgili düşüncelerinden hiçbir yerde söz edilmez.

Ancak, beklentilerin aksine, Güllü vakasına benzer vakalara şeriye sicilleri gibi yerel kaynaklarda nispeten seyrek olarak rastlanır. Genellikle tanıdıklar arasında görülen kaçırma vakalarının bu yerel çeşidi, Ebu Bekir'in aksine, ailelerin bu tür olayları pek ortalığa yaymadan kendi aralarında halletmeyi tercih ettiklerini göstermektedir. Genç oğlanların sık sık kaçırma eyleminin hedefi haline geldiği (ki bu eylemde nihai amacın evlilik olmadığı açıktır) kaçırma eylemleri de göz önünde bulundurulduğunda bu durum bizi sarayın kaçırma olaylarına ilişkin aldığı sert tedbirlerin temel amacının bu yöntemin eşkıyanın ya da siyasi hırsları olan güçlü adamın elinde bir silaha dönüşmesini engellemek olduğu sonucuna götürmektedir. Kaçırma suçu için uygun görülen istisnai derecede acımasız hadım etme cezası, hem İslam hukuku hem de padişahın kanunu tarafından ciddi bir suç olarak vurgulanan zina için verilen cezayla karşılaştırıldığında elde edilen sonuç bu hipotezi daha da güçlendirmektedir. Kanunname, zinayı ağır para cezasıyla cezalandırıyordu. Açıkça buradaki varsayım, en azından erkek için normal evlilik hayatının (ve cinsel hayatın) yara almadan devam edeceği yönündedir.[12] Oysa kaçırma eyleminin faili, her anlamda iğdiş edilmeliydi.

---

[10] Yakın zamanda Türkiye'de görülen kaçırma olayı örüntüleri için bkz. *Kidnapping and Elopement as Alternative Systems of Marriage Special Issue* içinde "Giriş" bölümüne ve makaleler. Ayrıca bkz. Kimberly Hart, "The Economy and Morality of Elopement in Rural Western Turkey," *Ethnologia Europaea,* 40/1 (2010): 58-76.

[11] *362 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili* H. 1082-1082 (M. 1671-1673) dava #69, Bekir Koçlar, "Giriş" ve "Transkripsiyon" (T. C. Yüksek Öğretim Kurulu Dokümantasyon Merkezi: Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 1990), 171-72. Bu çalışmanın bir kopyasını bana ileten Günhan Börekçi'ye minnettarım.

[12] Ancak kocaları, zina yapan kadınları boşayabilirdi. Bu, Musevi-Hıristiyan geleneğin başlangıcına kadar giden, hatta daha evveline dayanan bir uygulamaydı. Yetişkin, evli, akıl sağlığı yerinde ve daha önce cinsel suç kaydı bulunmayan Müslüman bir zinakâr (*adulterer*) için Şeriat'ın uygun gördüğü ceza recm (taşlayarak öldürme) idi. Fakat öyle görünüyor ki bu ceza

Adam kaçırma ile ilgili hükümler, sembolik olarak doğruyu/yanlışı tanımlayan ifadelerden daha fazla bir anlam taşıyor muydu? Diğer bir ifadeyle, hadım etme cezası gerçekten uygulanıyor muydu? Bazı kaçırma olaylarının faillerinin, mahkeme kararının ardından cezalandırıldıklarına şüphe yok. Fakat, hadım edilmenin gerçekten suçluyu bekleyen korkunç sonun bir parçası olup olmadığını söylemek zor. Daha büyük suçlar işleyenler, yani şiddet listesinin tamamına çentik atanlar, padişahın Divan-ı Hümayun'unda yargılanmak üzere İstanbul'a celp edilip burada cezalandırılabilirdi. Cezaya ilişkin yargı cümlesiyle karşılaştığımız noktalarda cümlenin anlamı dolaylıdır: "Kanunun gereği yapılsın / *şer`le hakkında lâzım geleni icra idüp...*"[13].

En azından insanın kanını donduran vakalarda bir tür cezanın uygulandığı açıktır. Ancak gösterinin amacı, deyim yerindeyse "adam kaçırmaya karşı başlatılan mücadele"yi duyurmak olduğu için uygulanan cezaların şiddetini de bilmek zordur.

II. Bayezid, idari açıdan yenilikçiydi ve Kanunnamesi, örtük olarak İmparatorluğun bütün tebaasına hitap eden ilk padişahtı.[14] Kadın satıcılarının alnının dağlanması, yankesiciliği meslek haline getirenin elinin kesilmesi, ilk kez yankesicilik yaparken yakalananın koluna saplanmış bir bıçakla halkın içinde dolaştırılarak teşhir edilmesi gibi bir dizi örfi cezayı Kanunnameye ekledi. Bu durum, adam kaçıranın hadım edilmesinin en azından toplumun bazı kesimlerinde örfi bir uygulama olabileceğini düşündürtmektedir. Bayezid'ın yaptığı, cezai idarenin kontrolünü devlete vermektir.

Diğer erken modern dönem devletlerle benzer şekilde, Osmanlı İmparatorluğu da tebaasının hayatının sorumluluğunu daha fazla üstüne alıyordu. Bunu yapmanın bir yolu, tekelinde toplayamasa bile güç ve şiddet araçlarının en azından Osmanlı tebaası tarafından kullanımını en aza indirmeye çalışmaktı. Kaçırmaya ek olarak, bilinen diğer cinsel istimar ve aile düzenini bozmaya yönelik saldırılar da suç kapsamına alındı. Örneğin toplumda cinsiyetlerin uygun olmayan biçimde bir araya gelmesi ve livata fiili de bunlardan bazılarıydı. Livatanın Avrupa'da suç kabul edildiği bir dönemde Süleyman Kanunnamesi'nde suç olarak kabul edildi (bu, İngiltere'de 1535'te idamla cezası gerektiren bir suç haline geldi. Floransa da 1325'te kabul edilen hükümlerle bu tür cinsel ilişkiyi hadım etme, ağır para cezası ve bedensel ceza ile cezalandırıyordu).[15] Osmanlı'da yapılan bu toplumsal-cinsel düzenlemede asıl meselenin büyük oranda namusla ilgili olduğu açıktı, aynı zamanda saygınlığın yeni tanımları yapılıyordu.

---

neredeyse hiç uygulanmamıştır. En azından söz konusu dönem için kullanılan kaynaklarda uygulandığına dair bir ibare yoktur.

[13] Bu konuya dair kanıtlar genellikle, Mühimme Defterleri'nden elde edilir. Mühimme defterleri, tahtta olan sultanın adıyla İstanbul'daki Divan-ı Hümayun tarafından taşraya gönderilen emirlerin kayıtlarının tutulduğu defterlerdir.

[14] Leslie Peirce, "Domesticating Sexuality: Harem Culture in Ottoman Imperial Law", *Harem Histories: Lived Spaces and Imagined Places* içinde, ed. Marilyn Booth (Durham, 2010): 104-135.

[15] Katherine Crawford, *European Sexualities, 1400-1800* (Cambridge, 2007), 157.

En azından Kanunname'ye göre ideal erkek, ailesinin idaresini sağlarken aynı zamanda sapkın arzularına da gem vuran makul bir aile babasıydı.[16]

IV. Eşkıyalar Zamanı

Birçok kuşaktan padişah arasında Süleyman, saraydan insan kaçırmayı bile düşünebilen son padişahtı. Fetih çağı, Süleyman'ın 1566'daki ölümüyle birlikte yavaş yavaş sona erdi, selefleri genellikle yüksek askerî yetkilerini kullanmak üzere paşalarını görevlendiren saray padişahlarından oluşuyordu. 1566'da atının üstünde ölen Süleyman, metanetle devam etti ve 1630'larda gözü kara savaşçı padişah IV. Murat'ın ortaya çıkışına dek bu tıynette başka bir padişaha rastlanmadı. Padişahların orduyu bizzat yönetmekten çekilmesinin bir nedeni yenilgiye uğrama tehlikesi ve bu yenilginin hükümdarın şerefine leke sürme ihtimaliydi. Oysa yenilgiye uğrayan paşalar, padişahı suçsuz göstermek adına kovulabilir ya da idam edilebilirdi. Kaçırma meselesi açısından padişahın asli görevi artık kendi tebaasının namusunu korumak ve tebaasının bir diğerinin utancına neden olacak hareketlerine engel olmaktı. Ancak kaçırma vakaları, egemenliğin ve açık bir isyanın simgesi olarak varlığını devam ettirdi. Bölgenin çok eskilere dayanan geçmişinden miras kalan bir yarışma dili olarak kaçırma eylemi, Osmanlıların zihinsel dünyasının fazlasıyla derinlerine kök salmıştı.

Kaçıran kişi karşısındakini utandırmaya niyet etmiş olsun olmasın, karşı tarafın karılarını ve çocuklarını hedef alan bir güç kullanımı olarak kaçırma eylemi aşağılamayı da beraberinde getirirdi. 1630'da Anadolu'da görevli bir kadı olan Mevlana Mustafa, Hüseyin adında birinden borcu olan 50,000 gümüş sikkeyi ödemesini isteyince, adı geçen Hüseyin bu talebi Kadı'nın karısı Emine'yi kaçırıp adamlarından birine (cinsel ilişki için) "kullanmak" üzere vermesine bahane olarak gösterir. Nadir görülen bir kolektif öfke ve belki utanç beyanı olarak Hüseyin hakkındaki şikayet dilekçesi, "bölgenin ileri gelenlerinden hiçbirinin kadını kurtarmayı başaramadığı" belirtilerek İstanbul'daki Divan-ı Hümayun'a sunulur.[17] Padişaha sunulan bu dilekçe, bu tür şiddet eylemlerinin yerel topluluğun kolektif namusuna ve örtük bir biçimde (artık talihsiz kadının kurtarılmasından sorumlu tutulan) devlete verebileceği zararı vurgulamaktadır.

Dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu için de problemli bir dönem olan on altıncı yüzyılın sonunda, imparatorluğun Rumeli ve Anadolu topraklarında bir eşkıyalık salgını yaşandı ve bu salgın dalga dalga on yedinci yüzyıla kadar devam etti.[18] Tek tek kişiler ve çeteler, siviller, askerler, imparatorluğun memurları, hatta bazan kadılar bile evli kadınları, genç oğlanları ve genç kızları (dönemin kaynaklarının özellikle belirttiği üzere bakire kızları)

---

16 Peirce, "Domesticating Sexuality," 116-119.

17 *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041/1630-1631)* (Ankara, 2002), Ferman #381 (Haziran 3, 1631), 232-233.

18 Haydut tipolojilerinin tarih yazıcılığı açısından yararlı bir incelemesi için bkz. Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca, NY, 1994), 176 ve devamı.

kaçırdı.[19] İstanbul ile taşra bölgeleri arasındaki yazışmalarda, bu kanun kaçakları zengin bir isyan ve itaatsizlik diliyle suçlanmaktadır. Bu belgelerde haydutlar için fesat ehli, isyana ve/veya itaatsizliğe teşvik eden, soyguncu, soysuz iblis, asi, acımasız, vicdansız, "zalim" ve en yaygın olarak "eşkıya" gibi sıfatlar bolca kullanılırdı.[20] Kadı'nın karısını kaçıran Hüseyin, yaklaşık kırk kadar adamdan oluşan bir çetenin "reisi" olarak tasvir edilmiştir.[21] Hukuki terminolojide genellikle "yağma ve garet" olarak özetlenen haydutların eylem repertuarında adam kaçırmaya ek olarak evlere baskın verip yağmalama, yerleşim alanlarını yıkma ya da ateşe verme, haraç alma, yolcuları ve kervanları soyma, adam öldürme, toplum genelinde huzursuzluk çıkarma ve korku salma da vardı. Şiddet eylemleri menüsünde her zaman yer almasa da ağır suç kapsamına giren kaçırma ve öldürme eylemleri, işlenen suçların daha ciddiye alınmasına neden oluyordu. İşin ironik yanı şuydu ki bu tür eylemlerden ciddi biçimde zarar görenlerin İstanbul'un dikkatini çekme ihtimali gördükleri zararla doğru orantılı olarak artıyordu.[22]

Günümüzde "terörist" damgasının ideolojik ve ekonomik dinamiklerinden oluşan yelpazeyi tek bir şiddet eylemine indirgemesine benzer bir biçimde devletin benimsediği suçlama retoriği elbette failleri kaçırmaya teşvik eden karmaşık güdüleri maskeliyordu. Mali açıdan zorlanmaya başlayan ve ekonomik açıdan güçlükler yaşayan Osmanlı'da gelişen erken modern sosyo-hukuki söylemin çizdiği ideal erkek aile babası modeli birçokları için ulaşılamazdı. Şiddete başvuran kişilerden bazılarını maddi anlamda talan etmenin yanı sıra insanları da beraberlerinde götürmeye iten sebep en azından ekonomik açıdan yaşadıkları umutsuzluktu. Tahmin edilebileceği üzere haydutun suç repertuarında adam kaçırmaya rastlandığı vakalarda haydut açısından hikâyenin anlatıldığı görülmez. Kadı'nın karısının kaçırılması davasında, muhtemelen geçmişe dayanan parayla ilgili karmaşık bir öykü ve alışverişle ilgili diğer mevzular Mevlana Mustafa ve Hüseyin arasındaki ilişkileri iyice kötüleştirmiş olabilir.

Peki verdikleri zarar sosyal ve siyasal düzeni zor durumda bırakan bu eşkiyalar kimdi? Brent Shaw'ın Roma İmparatorluğu döneminde Anadolu'daki eşkıyalığı ele alan çalışmalarının gösterdiği üzere eşkıyalık Osmanlı döneminde

---

[19] Yetişkin erkeklerin kaçırılması nadir bir olaydı. Askerlerin ya da eşkıyanın elinde erkeklerin kaderi genellikle ya yaralanma ya da ölüm olurdu. Kaçırılan erkeklerin öldürülmesi bazen kasıtlı olabileceği gibi kaçırılan erkek zaman zaman kazaya kurban da gidebilirdi.

[20] *1630-1631 Mühimme Defterinde* kullanılan şiddetli suçlama sözcükleri arasında şunlar vardır: şaki/eşkıya [eşkıya, 'şaki'nin çoğul halidir, ancak sözcük tekil isim olarak da kullanılmıştır], ehl-i fesad, zalim/zaleme, ta'addi [eden], fırkateci, haramî, haramzade, 'âsi, eşirra; ayrıca levend [taifesi], sekban eşkıyası, ve hatta sekban eşkıya levendi.

[21] Bir haydut çetesinin büyüklüğünden bahsederken mühimme defterleri, genel olarak ortalama bir tahminde bulunur: örneğin dört-beş, otuz-kırk, kırk-elli şeklinde. Bu tahminler böyle devam eder. Kırk, ("Ali Baba ve Kırk Haremiler" hikâyesinde olduğu gibi) büyük bir çete için kullanılan mecazi bir ifade olabilir.

[22] Suçlayıcı dilin dava dilekçesinde daha da sertleşme ihtimali için bkz. Başak Tuğ, *The Politics of Honor: The Institutional and Social Frontiers of "Illicit Sex" in Mid-Eighteenth-Century Anatolia* (New York Üniversitesi, 2009).

hiç de yeni bir olgu sayılmazdı.[23] Ancak on altıncı yüzyılın sonuna doğru İmparatorluk içindeki şiddet düzeyinin artmasına neden olan ve aralarında Osmanlı'nın "onyedinci yüzyıl krizi" deneyimi de bulunan birbiriyle bağlantılı birçok etken vardı.[24] Örneğin Osmanlı ordusunun çeşitli birimlerinde kayıtlı askerlerin sayısı yüzyılın sonuna doğru gereğinden fazla bir artış gösterdi. Bunların tamamı yasal olarak askere alınan kişiler olmadığı gibi hepsi görev için talim yapmakla da ilgilenmiyordu. Dünya ölçeğindeki malî eğilimler de Osmanlı bütçesini çeşitli biçimlerde kısıtladığı için askerlere maaşlarını ödemeye devam etmek ve yeni padişahın tahta çıkışında cülus bahşişi dağıtmak giderek daha da zorlaştı (1595 ile 1623 yılları arasında altı kez tahta çıkma töreni yapılmıştır). Sonuç olarak 1585 yılından itibaren özellikle imparatorluğun başkentinde ayaklanmalar ve protesto gösterileri sıradan olaylar haline geldi. İstanbul dışında, askerî yönetici sınıfı -beylerbeyi ve sancakbeyleri ile bunların emrindeki memurlar ve askerler- kendi gelirlerinin de azalmakta olduğunu fark ettiler.[25] Bu sorunun hazır çözümü, padişahın vergi ödeyen erkek tebaasına genellikle verilen adıyla reayanın suyunu sıkmaktı. Bu dönemde imparatorluktaki neredeyse daimi savaş hali, örneğin askerî ihtiyaç adına yasal olmayan vergilerin zorla toplanması gibi yöntemlerle yöneticilerin reayayı sömürmesini kolaylaştırıyordu. Öte yandan savaşa çağrıldıkları için birçok yerde taşra komutanlarının yokluğu aynı kurbanların eşkıyalar tarafından da sömürülmesine zemin hazırlıyordu.

"Sivil" eşkıyalar kesinlikle çok zarar verdi, ama padişahın otoritesinin zayıfladığı ve sürekli zorluklarla karşı karşıya kaldığı on yedinci yüzyılın ilk yıllarında asker eşkıyaların sayısı sivil eşkıyaların sayısını aştı. Durumdan memnun olmayan orta rütbeli askerler, İstanbul'a karşı sergiledikleri açık direnişleri sırasında bütün taşra bölgelerini kendilerine bağlayabilecek güçlü paşaların yaptığı gibi çizginin öteki tarafına geçerek yasa dışı bir hayatı seçtiler.[26] "Askerî" sınıf men-

---

[23] Roma İmparatorluğu döneminde Çukurova'da erk sahibi kişilerin adam kaçırma eylemleri için bkz. Brent Shaw, "Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33.3 (1990): 259-260; ayrıca "The Bandit," *The Romans*, ed. A. Giardina (Chicago, 1993), 300-341.

[24] Mustafa Akdağ'ın 1940 ile 1960 arasında yayımlanan çeşitli çalışmalarında bu birbiriyle bağlantılı olguların klasik (ve esasen şimdiye kadar tartışmasız kabul edilen) formülasyonu yapılmıştır. Ayrıca şu önemli çalışmaya bkz. Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337; dipnotlar özellikle birçok farklı akademik çalışmaya yaptığı atıflar ve birincil kaynaklardan yapılan alıntılar açısından zengindir.

[25] Ayşegül Hüseyinikli̇oğlu, *Mühimme Defterlerine Göre Eşkıya Olayları (1594-1607)*, (T.C. Yüksek Öğretim Kurulu Dokümantasyon Merkezi: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2001): 251-253, 261-268. Bu çalışmanın bir kopyasını bana ilettiği için Ünver Rüstem'e minnettarım.

[26] Bu döneme ve bu olguya ilişkin önemli çalışmalar için bkz. Barkey, *Bandits and Bureaucrats*; ayrıca Oktay Özel, "The Reign of Violence: The Celâlis (c. 1550-1700)", *The Ottoman World*, ed. Christine Woodhead (Londra: Routledge, 2011), 184-202. Onyedinci yüzyıl krizi olarak adlandırılan döneme taze bir bakış için bkz. "AHR Forum: The General Crisis of the Seventeenth Century Revisited," *American Historical Review* 113.4 (Ekim 2008), 1029-1099. Yakın dönemde yapılan bir çalışma Anadolu'daki huzursuzlukları "küçük buzul çağı"nın

subu olarak kanundışı eylemlere karışanlar sorununun daha vahim bir hâl almasının bir nedeni aslında sivil ile asker arasındaki çizginin belirsiz olmasıydı. Özellikle 1620'li ve 1630'lu yıllarda yükselen eşkıyalık dalgası sırasında, sekbanlar sık sık asker-eşkıyaların yoldaşları olarak ortaya çıkardı. Örneğin Bursa'daki itaatsiz süvari Kazıklıoğlu adam kaçırdı, yoksulları soydu ve kendisine mahkemeye celbi gönderen memurları vurmakla tehdit etti. Bu sırada "yüzden fazla atlı ve sekbandan" oluşan birliği de -kendisi onları nasıl desteklediyse- onu destekledi.[27]

Söz konusu yıllarda asker-eşkıya işbirliğinin özellikle dehşet verici bir örneği, padişahın imparatorluğu üzerindeki hakimiyetine yönelik doğrudan bir meydan okumaydı. Bu olaydaki suçların failleri Bağdat'ın İran Safavileri'nin eline geçmesi sonucu oluşan utanç verici bir kaybın telafi edilmesi amacıyla büyük bir askerî hareketa katılmayı reddetmekle kalmadı, aynı zamanda silahlarını kötüye kullanarak insan kaçakçılığından gelir elde etmeye çalıştı. Kanun kaçaklarının yakalanıp muhtemelen idam edilmesi için IV. Murad'ın ağzından yazılan bir ferman durumu şöyle özetliyordu:

> *[…] taht-ı hükûmetinüzde sâkin olan yeniçeri kullarımun ekseri sefer-i hümâyûnuma varmayup ve ba'zıları dahi ticâret tarîkıyla Akkirman vilâyetine gidüp esir almağa varup eşkıyâ ile yek-dil ü yek-cihet olup ve ba'zıları re'âyânun evlerine girüp avret ü oğlanlarına el uzadup ve nice kızlara yapışup fi'l-i şenî' kasd idüp ve evlerin ihrâk bi'n-nâr idüp ve âdemler katl idüp fevka'l-had zûlm eyledükleri arz u i'lâm olunduğından mâ'adâ sefer-i hümâyûnuma gitmeyüp husûsan Bağdâd-ı Dâru's-selâm['da] cemî'an ümmet-i Muhammed meterislerde zahmet çeküp cân u başların fedâ idüp bunlar kendü kâr u kisb ve hevâ vü heveslerinde olup […]* [28]

Padişahın, Karadeniz'in batısında kalan yay boyundaki ve Bulgaristan'nın Sofya kentinden İstanbul'a kadar olan yol üzerindeki kadılara (kadılar, imparatorluğun taşra merkezlerindeki kontrol mekanizmalarıdır) gönderilen fermanı felaketin "emperyal" boyutunun altını çizmektedir. Diğer bir ifadeyle bu kuşatma emri, Avrupa'daki Osmanlı topraklarında görev yapan üç askerî ana arterin ikisindeki bütün kadıları harekete geçirdi.

Huzursuzlukları kontrol altına alma konusunda İstanbul'un önünde duran bir engel de yine muallakta kalan bir başka ayrımdı: Bu defa sorun, kanun kaçakları ile sarayın yerel temsilcileri, halk arasında bilinen adıyla "ehl-i örf" arasında açık biçimde çizilemeyen sınırdı. Sorun, eşkıyalar ile memurların zaman zaman işbirliği yapabilmesiydi.[29] Buyo vakası, böyle bir vakaydı. Buyo, hırsızlık ve adi adam öldürme gibi sıradan suçların yanı sıra bir adamın gözlerini oymak, bir kadının memelerini kesmek, bir sivili parça parça etmek, bir süvarinin kolla-

---

neden olduğu iklim sorunlarıyla ilişkilendirmiştir, bkz. Sam White, *The Little Ice Age Crisis of the Ottoman Empire: Ecology, Climate, and Rebellion, 1550-1750* (Yayımlanmamış doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 2008).

[27] *Mühimme Defteri No. 85*, Ferman #266 (Ocak 6, 1631), 162. Asker ile sivilin bir araya geldiği diğer oluşumlar için bkz. #4 (süvari ve eşkıya, Çingeneler) ve #115 (çavuş, ve 40-50 sekban).

[28] *Mühimme Defteri 85*, Ferman #103 (Ocak 7, 1631), 65.

[29] Hüseyiniklioğlu, *Mühimme Defterlerine Göre Eşkıya Olayları*, 261-268.

rını bacaklarını ayırmak gibi sadistik suçlar işleyen Arnavutluk'taki bir Hıristiyan eşkıya grubunun "başbuğu"ydu. Buyo'yu yakalaması için İstanbul'dan gönderilen özel casus başarısız oldu çünkü bu eşkıya, sancakbeyinin yardımcısı ve taşra bölgesinde konuşlanan, aralarında yüksek rütbelilerin de bulunduğu kalabalık bir askerî personel grubu tarafından korunuyordu.[30] Buyo, işbirlikçilerine ne tür bir menfaat sağlıyordu ya da işbirlikçilerinin hangi düşmanlarının icabına bakıyordu sorularının cevabı kurgudan ibarettir. Ancak Buyo'nun keyfi şiddet eylemlerinin erk sahibi etkili bir adam olarak değerini arttırdığı sonucuna ulaşmak hiç de zor değil. Osmanlı memurları, hatta kendileri bu eşkıyalık eyleminin tam da kurbanı olan yerel kasabalılar ve köylüler tarafından kollanıp gözetilen bu ve buna benzer diğer eşkıyaların varlığı, sosyo-hukuki çöküşün bir göstergesi olarak şiddet suçu üzerinde dikkatli bir biçimde durulmamasının asıl nedeninin şiddetin yerel düzeyde güç müzakereleri mekanizması olarak çeşitli kullanımlarını maskelemek olduğu savını ortaya koyar. Bu durum, onyedinci yüzyılda imparatorluk genelinde sürdürülen sayısız yerel mücadelede kontrolü sağlamak için verilen zorlu bir savaştı.

V. Namus Meselesi

Kaçırma ve bize namus meselesiymiş gibi gelen diğer eylemleri ele alan dönemin kaynaklarında namus bahsinin açık bir biçimde anıldığını nadiren görürüz. Erken modern dönem Osmanlı söyleminde namus kavramının mevcudiyeti muhakkaktır. Bu dönemde kavram esasen kişinin saygınlığının muhafazası ve korunmasını içerir. Şöhret, saygınlık ahlaki davranışlarla elde edilen olumlu bir özellikti, "iffetli kadın", "dürüst adam" gibi tanımlamalar buna örnekti. Saygınlık zedelendiğinde genel olarak şerefine gölge düşen kişi, kaybettiği namusundan söz etmezdi ama daha ziyade saygınlığına halel getiren kişiye öfke kusardı.[31] Namusa halel getiren kişilerin verebileceği en uygun karşılık ise pişmanlık ifade etmekti. Padişahlığa gelince, "namus" nadiren devletin bir özelliği olarak gösterilirdi. Ancak devletin namusundan söz edildiği nadir durumlarda standart bir ifade biçimi kullanılırdı: IV. Murad, Vezir Mehmed Paşa'yı 1631'de Bosna savunmasındaki üstün hizmetleri için ödüllendirirken, "ırz [u] nâmûs-ı saltanat"a lâyık hizmetlerini daha da mükemmelleştirmesi yönünde Paşa'yı teşvik etmiştir.[32]

Namus kavramına kullanılan dil açısından nadiren atıfta bulunulsa da kaçırma olayının utanç verici öğeleri herkes için aşikârdır: Cinsel mahremiyete tecavüz ve eviçi alanın bütünlüğünün ihlali. Divan-ı Hümayun'dan çıkan kararların kaydedildiği Mühimme Defteri'nde kaçırma olayı bir suç olarak anıldığında, bu tanım tipik olarak Kanunnamede verilen suç tanımına uygun düşen bir eylemler

[30] *Mühimme Defteri No. 85*, Ferman #204 (Mart 14, 1631), 123-4, (*baş u buğ*).

[31] Leslie Peirce, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab* (Berkeley, 2003), özellikle 5. Bölüm.

[32] *Mühimme Defteri 85*, Ferman #632 (Ocak 2, 1631), 383-384. Orijinali: *"ırz [u] nâmûs-ı saltanatuma lâyık u muvâfık olan husûslarda bezl-i makdûr u sa'y-i nâ-mahsûr eyleyesin."*

bütününe işaret etmektedir (bu tanım, hırsızlığın tanımı ile paralellik gösterir): Haneye tecavüze ek olarak kurbanın/malın kaldırılması/alınması. Kadınlar söz konusu olduğunda, bu eylem onların yüksek iffetlerini, cinsel masumiyetlerini yerle bir ederdi. Bu felaket erkekleri de bulurdu. Erkek, köklü geleneğe uygun hareket ederek kendi rızasının dışında bile olsa bir başka erkekle cinsel ilişki kuran karısını boşamak zorunda kalmanın ağırlığı altında ezilirdi. Namus lekesi sadece gönüllü eşcinseller için kalıcı olmasına rağmen genç oğlanlar da tecavüze uğramanın utancından dolayı acı çekerdi. On altıncı yüzyılda cinsel açıdan muhkem olmak ehl-i namus olmanın cari kanundaki sınır çizgisi, göstergesi haline geldi.[33] Buna göre ailenin namusunu koruyamamanın utancı ebeveynlerin, bilhassa da Selim'in kanunnamesinin hane halkı mensuplarının eylemlerinden sorumlu tuttuğu babaların üzerine kaldı. Öte yandan, Süleyman'nın genç oğlanlara yönelik fiil-i livata alışkanlığını ağır ceza gerektiren suç kapsamına almasıyla devlet hane reisinin yardımına koşmuş oldu.[34]

Doğu Anadolu'nun Harput şehrinde görülen bir davanın kayıtları ailelerin içinde bulundukları durumun vehametini ortaya koyuyor. Harput'ta azgın bir sipahi olan Halil ve adamları, yerel halka karşı sayısız suç işlemiştir.[35] Yörenin güç sahibi, hatta belki tek güçlü adamı olan Halil ve adamları Haziran 1631'de haneye zarar verme, kanunsuz vergi alma, adam dövme, kaçırma ve cinayet suçlamalarıyla yargılandı. Mahkemeye gelen birçok davacıdan üçü (bir amca ve iki anne) oğullarının kaçırılmasından söz etti: "Kardeşimin oğlu Kesbir'i kaçırdılar ve Halil'in oğlanı yaptılar", küçük oğlumu kaçırdılar", "babasının ona [Halil'e] borcu olduğunu iddia edip oğlum Murad'ı kaçırdılar ve sattılar".[36]

Özet iddianamede Halil'in birçok suçundan sadece en kötülerine, idam cezası gerektiren büyük suçlarına yer verildi: "Haksız olarak işlenen beş cinayetten dördünün failidir, hanelere tecavüz etmiştir, oğlanları kaçırmıştır, birçok kadını acımasızca kocalarının elinden almıştır, kocaları daha sonra bu kadınları boşamıştır".[37] Davacıların kaydedildiği listede bu kocaların adlarının olmamasının sebebi muhtemelen onları, kayıplarını resmî kayıtlara geçirmek üzere ifade etmenin yaratacağı utançtan koruma isteğidir.

Harput'taki dava, tazminat ödenmesi için İstanbul'daki Divan-ı Hümayun'a bir dilekçe verilmesi için kesinlikle bir hazırlık aşamasıydı. Ancak Halil'in suçluluğu konusunda uzlaşmaya varmak kolay olmamıştı. Kadı sicili, şehrin ileri gelenlerinin ve bölgedeki askerî görevlilerin bazı kesimlerinin Halil'in eylemlerinin taşra hayatının güvenliğini tehlikeye atarak gerçekten bir hayli zulm ve taaddiye

---

33 Crawford, *European Sexualities*, özellikle 33.

34 Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, 64, 103.

35 *Elazığ/Harput Şer'iyye Sicili No. 181*, 11 ve 12 (Ankara, Milli Kütüphane Başkanlığı, Mikrofilm 7213). Bu kadı sicilinin ilgili kısımlarının fotokopisi için gerekli izinleri almama yardımcı olan İstanbul'daki İSAM (İslami Araştırmalar Merkesi) çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

36 Orijinali şöyle: *"karındaşım oğlu Kesbir'i çeküb kendüye [Halil'e] oğlan idüb emred oğlumı çeküb babasında akçem vardır diyü oğlum mezbur Muradı çeküb bey' eylemişdir."*

37 Orijinali şöyle: *"Nâ hakk yere dört beş kan idüb ve ev basıb ve oğlan çeküb ve nice avratları zulmle erlerinden çeküb redd etdirmişdir."*

sebebiyet vermiş olduğu konusunda ifade vermeye yanaşmadıklarını göstermektedir. Halil vakası, bölgedeki güç tellallarının maddi ya da manevi anlamda desteklediği bir başka eşkıya vakası örneği gibi görünmektedir. Bu destek, söz konusu eşkıyanın eziyetleri kurbanları için dayanılmaz bir noktaya gelinceye kadar devam eder. Halil'in neden olduğu tahribata kaçırma olaylarının da dahil olduğu rahatça öngörülebilir. Büyük suçlar kapsamına alınmış, cezası ölüm olan bir suçu işleme cesaretini göstermek, açıkça, hakimiyet iddiasında bulunmaktır.

Süleyman'ın 1554'te İran üzerine düzenlediği sefer sırasında İstanbul halkı, tam olarak kurbanın namusuna leke sürülmesi ve kaçıranın cesareti arasında gidip gelen bir oyunun içinde buldu kendini. Osmanlı'nın uzun süren fetih dönemi boyunca padişahlar siyasi statükonun başarılı meydan okuyucularıydı; ilk padişahın bir kaçırma olayında boy gösterişinin edebî eserlerle kutlanmasının sebebi budur. Ancak bu kahramanvâri yiğitlik gösterisinin hükümdarın şahsında aktif olarak vücut bulması yavaş yavaş sona erdi, çünkü giderek modernleşen bir devlet için kaçırma eylemi uygun görünmüyordu. İmparatorluk nezdinde kahramanlık gösterilmesi görevi padişahlık otoritesinin üst düzey temsilcilerine devredildi. Ancak saray, kaçırma konusundaki tekeli elinde çok zor tutabiliyordu. Nihayetinde askerlerinin savaş esiri almalarına izin verdi. Böylece asker-eşkıyalar, kendilerini ödüllendirmenin yolu olarak insan kaçırma yetkisini kendilerinde buldu. Dahası Osmanlı rejiminin egemen hale geldiği topraklarda, belki özellikle Anadolu'da, açıkça bir "yörenin namusu" anlayışı ortaya çıktı. Osmanlı'nın önce müttefiki, ardından tebaası haline gelen güneydoğu Anadolu'da hüküm süren Dulkadir Beyliği'nin son veliahtının 1522'de Süleyman tarafından idam edilmesiyle birlikte halk arasında şu söz yayıldı: "Osmanlı yiğit basandır".[38]

Yüz yıl sonra bu inanış Köroğlu karakterinde son şeklini aldı. Robin Hoodvârî iyiliksever bir kanun kaçağı olan Köroğlu, mekânı kuzeybatı Anadolu olan halk hikâyelerinin saygı duyulan öznesiydi.[39] Köroğlu efsanesinin onyedinci yüzyılın başında eşkıyalığın revaçta olduğu bir dönemde ortaya çıkması, şiddet kullanımının ve direnmenin namuslu biçimlerine dair soruları akla getirmektedir. Daha açık bir ifadeyle adam kaçıran-kanun kaçağının "suçu"nun kötü yönetime verilmiş haklı bir cevap olarak görülüp görülemeyeceği sorulabilir. Köroğlu'nu bir haydut olarak yaşamak zorunda bırakan, kişisel hizmetinde çalıştığı adam tarafından babasının haksız yere kör edilmesidir. Bunun sonucunda baba ve oğul yoksul bir hayat sürmek zorunda kalır. Hikâyenin adil olmayan anti-kahramanı, genellikle, Ankara'nın kuzeybatısındaki ormanlarla kaplı dağlık bölgenin valisi olan Bolu Beyi'dir. Fakat zaman zaman anti-kahraman, Osmanlı padişahı da olabilir. Her koşulda padişah, esas olarak, kendi valisinin hareketlerinden sorumludur. Hiç şüphe yok ki kendilerine hizmet eden bir adamı kör

[38] Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği* (Ankara, 1989), 105.

[39] Kafkas dillerinde ve diğer Türkik dillerde Köroğlu hikâyesinin birçok versiyonu bulunabilir. Anadolu döngüsü içinde de sayısız versiyonu vardır. Pertev Naili Boratav'ın *Köroğlu Destanı* (İstanbul, 1931) bu alanın klasik çalışmasıdır. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Nurettin Albayrak, "Köroğlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara, 2002), 26.268-270; Albayrak, bu yazısının bibliyografyasında yakın tarihli birçok çalışmaya yer vermektedir.

eden otoritelerdense, Köroğlu karakteri çok daha saygı ve takdir görecek biçimde çizilir.

Tahmin edileceği üzere anlatılan efsanelerde Köroğlu'nun kaçırma vakalarından açıkça söz edilir. Kasabın oğlu olan Ayvaz'ı kaçırmasının altında yatan neden sevgi ve özlemdir. Genellikle padişahın kızları olan bir iki kadını da kaçırır. Köroğlu, insan kaçırır ama namuslu bir insandır. Kurbanlarından faydalanmaz. Aslına bakılırsa, kaçırma vakaları onu insancıllaştırır. Esirlerine güzel şiirler söyler. Yüzyıllar içinde Köroğlu'nun hikâyesinin asıl öğelerinin üstü örtülür. Örneğin oğlanı kaçırma nedeni olarak kısır karısının oğlan çocuğuna duyduğu hasret gösterilir. Ama buna rağmen kaçırma vakalarının efsaneden silinmemesi dikkate değer bir ayrıntıdır. Bugün Türkiye'de Köroğlu, adam kaçıran bir suçlu olarak değil, genellikle yoksullar için adaleti sağlamak için dövüşen bir kahraman olarak hatırlanmaktadır. Ozanlar onun için türkü söyler.[40]

Ancak padişahın emperyal cesaretin, yiğitliğin temsilcisi olduğu fikri tamamen kaybolmadı. Sarayında oturan hükümdar tarzının dışına çıkan IV. Murad'ın şanlı atalarını anımsatan kısa ama göz kamaştırıcı bir askerî kariyeri oldu. Murad'ın devâsa cüssesinin bu kadar abartılmasının kaynağında, belki de, Irak ve Kafkasya'daki toprakların gözüpek Safevi hükümdarı Şah Abbas'ın eline geçmesinin yarattığı şaşkınlık ile yerel beylerin ihtiyatsızlığının birleşiminin Osmanlı otoritesi üzerindeki zayıflatıcı etkisi vardı. Sürekli varlığı hissedilen siyasi huzursuzluk ve askerî başarısızlık, genç padişahın hükümdarlığının ilk on yılına damgasını vurdu. Ancak 1632 yazıyla birlikte Murad nihayet zaptedilemez devlet iplerini ele geçirmeyi başardı. Hükümdarlığının sonuna geldiğinde bizzat ordusunun başında bulunarak askerlerini Osmanlı'nın doğu topraklarına yöneltmiş ve son derece sert önlemlerle uyguladığı baskı sayesinde devlet içinde düzeni yeniden sağlamıştı. Dahası Murad'ın savaşçı bir padişah olarak gösterdiği performans Anadolu'da saltanatın namusunun yeniden kurulmasına katkıda bulundu: İstanbul'dan Revan'a (1635) ve Bağdat'a (1638) yönelen uzun sefer yürüyüşleri ve özellikle başkente muzafferane dönüşü yerel halkı hükümdarlarının gücüyle etkilemek için ele geçen fırsatlardı. Eğer 1640'da 29 yaşında vefat etmeseydi, Murad başka neleri başarabilirdi sorusunun cevabı tarihî açından bilinmezler arasındadır.

Padişahın fizikî haşmeti halk açısından hâlâ önem taşıyordu. Kelimenin tam anlamıyla güçlü bir adam olan Murad, "yiğit" profilini besledi. Sarayın adam kaçırma dönemi gölgede kalmıştı, saray efradı artık padişahın cinsel maharetinin seyircisiydi. Ülke ülke dolaşan bir seyyah, sarayın mahremine hakim kişi ve (bu alıntıda) bir latifeci olan Evliya Çelebi aşağıdaki olayı anlatır:

> *Bir gün sa'âdetle harem hammâmından taşra hâsodaya arak-âlûd olup çıkdıkca cümleye selâm verüp, "Şimdi bir hammâm faslı eyledim" dediler. Cümle, "Sahhâ ve âfiyâ" dediler. Hakîr eyitdim: "Hünkâr'ım pâk olup nûr olmuşsuz. Bu gün artık yağlanup güleş etmen, zîrâ içeri {haremde} salavâtsız güleşüp tamarınız kırılup kuvvetiniz kalmamışdır. Hattât gibi Melek gibi hasmın vardır" dedim. "Ya kuv-*

[40] http://www.youtube.com/watch?v=hDItvvbRtts&feature=related

> *vetim kalmamış mıdır, gör imdi" deyüp bu hakîri hemân kemerimden ukâb-vâr kapup doğancılar pefteresi ve sıbyân fırlağı gibi bu za'îfi ser-i sa'âdeti üzre fır-a-fır çevirüp deverân etdirirken hakîr eyitdim: "Bire Hünkâr'ım bu du'âcın sakın yenme ve koyuverüp düşürme" dediğimde "Hemân kendüni pek tut" dedi. "Be-meded hünkâr, hemân Allâh duta yohsa iş işden geçdi" deyü feryâd ede gördüm. Yine hakîri gürz gibi çevirir. "Bire Hünkâr'ım dönmeden gönlüm bulandı, kusacağım geldi, edebde sikime sıçarsın, bire pâdişâhım başın içün o da geldi" deyince gülmeden bî-tâb u bî-mecâl olup bu latîfeden safâ edüp hakîre kırk sekiz altun ihsân eyledi.*[41]

Şüphesiz bu tür hikâyeler, padişahlarından memnuniyet verici haberler almaya aç ahali arasında yayılırdı. Murad tam anlamıyla atalarına çekmişti, halkın gözünde son muzaffer padişahtı. Yönetimi sırasında hem saray içinde hem de imparatorluğunun büyük bir kısmında yaşanan felaketler saltanatın itibarının yeniden sağlanmasına katkıda bulundu ve 1656'da imparatorluğun yönetimini eline alacak olan büyük vezir-i azamlar silsilesinin önünü açtı. Geriye bakıp bu dönemi değerlendirdiğinde on sekizinci yüzyıl başında yaşayan tarihçi Mustafa Naima şu yorumu yapar:

> *Anadolu vesâ'ir bilâdda fitne vü fesâd zuhûr edip eşkıyâ yer yer harekete geldi.... Vakı'â bu eyyâmda kul ziyâde yüz bulup zabt u rapttan kaldı, cümle menâsıb u hizmet ve tevliyet ü cibâyetleri alıp ehl-i ırz ve emekdârlar ve ukalâ ve umûrdîde ihtiyârlar mağlûb olup söz ayağa düşmüş ve halk-ı âlemin hâli mükedder olmuş idi. Her bâr ki bir müstakil padişah ve hall ü akd bir hâkim-i kâhirin hükmüne münhasır olmaya, devlete şürekâ peydâ olur, âdet-i ilâhiyye böyle olagelmiştir.*[42]

Ama Naima'nın kurulmasını istediği "mutlak hakimiyete" giderken Murad'ın izlediği kanlı yol, şiddet ve namus açısından belirsizliklerle doludur. Kendisinin emperyal iktidarın yeniden tesisinde gösterdiği başarı kaçınılmaz olarak oportünistçeydi: Sultan, bir yandan çok sayıda yeniçeriyi katleden isyankâr bir valiyi affedip hatta ödüllendirirken, öte yandan bu isyancı valiyi yakalayan ünlü komutanı Bağdat'ın geri alınması için yapılan uzun savaşta başarısız bir kuşatmanın sorumlusu olduğu gerekçesiyle öldürtmüştür. Sonuç olarak namus uğruna yapılan mücadele çözümsüz kalır.

---

[41] *Kebikeç*'in notu: Yazar, İngilizce metinde, Robert Dankoff'un *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi* (Leiden, 2006) başlıklı kitabında Dankoff'un İngilizceye çevirisiyle yer alan alıntıyı kullanmıştır. Biz birinci kaynaktan alıntılamayı uygun bulduk: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006: 120.

[42] Mustafa Naima, *Târih-i Na'îmâ*, ed. Mehmet İpşirli (Ankara, 2007), c. 2, 499. Naima'nın okurları, mutlak otoritenin bölünmezliğinin burada İslam inancının temel ilkesi olan Allah'ın birliğini yansıttığını fark edeceklerdi.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041/1630-1631)

181 Numaralı Elazığ/Harput Şeriyye Sicili

Sadeddin Efendi. Selimname. Bulioth-ue Nationale. MS. Suppl. Turc 524, 75 r.

Kitap ve Makaleler

"AHR Forum: The General Crisis of the Seventeenth Century Revisited," *American Historical Review* 113.4 (Ekim 2008): 1029-1099.

Akgündüz, Ahmet. (1990). *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. 2 cilt. İstanbul: FEY Vakfı Yayınları.

Albayrak, Nurettin. (2002). "Köroğlu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 26. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı : 268-270.

Barkey, Karen. (1994). *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Bates, Daniel G. ve Ayşe Kudat ed. (1974). "Kidnapping and Elopement as Alternative Systems of Marriage (Special Issue)". *Anthropological Quarterly* 47, no. 3.

Boratav, Pertev Naili. (1931). *Köroğlu Destanı*. İstanbul.

Crawford, Katherine. (2007). *European Sexualities, 1400-1800*. Cambridge: Cambridge University Press.

Evliyâ Çelebi. (2006). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. I. Kitap. haz. R. Dankoff, S. A. Kahraman, Y. Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Fazıl Allāh ibn Rūzbahān. *Târîkh-i 'Âlam-ârâ-yi Âmînî*. İran M.S. 1478-1490. sadeleştirerek çeviren Vladimir Minorsky. Londra: The Royal Asiatic Society of Great Britain, 1957.

Hart, Kimberly. (2010). "The Economy and Morality of Elopement in Rural Western Turkey". *Ethnologia Europaea* 40 (1): 58-76.

Herodotus. (2011). *Histories*. çev. Aubrey de Sélincourt. Gözden geçirip yanına hazırlayan John Marincola. Londra: Penguin Classics, 2003. (Türkçesi: Herodotus. *Tarih*. Çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İşbankası Yayınları.

Heyd, Uriel. (1973). *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Oxford: Clarendon Press.

Hüseyniklioğlu, Ayşegül. (2001). "Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nde Eşkıyalık Olayları (1594 - 1607)". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

İnalcık, Halil. (1980). "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700". *Archivum Ottomanicum* 6: 283-337.

Koçlar, Bekir. (1990). "362 Numaralı Harput Şer'iyye Sicil Defteri". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Lefkowitz, Mary. (1993). "Seduction and Rape in Greek Mythology". *Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies*. ed. Angeliki E. Laiou. Washington DC: 17-21.

Naima, Mustafa. (2007). *Târih-i Na'îmâ: (Ravzatü'l-hüseyn Fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*. ed. Mehmed İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Neşri. (1949). *Kitâb-ı Cihan-Nüma: Neşri Tarihi*. ed. Faik R. Ünat ve Mehmet A. Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özel, Oktay. (2011). "The Reign of Violence: The Celâlis (c. 1550-1700)", *The Ottoman World* (Osmanlı Dünyası). ed. Christine Woodhead. Londra: Routledge: 184-202.

Peirce, Leslie. (2010). "Domesticating Sexuality: Harem Culture in Ottoman Imperial Law". *Harem Histories: Envisioning Places and Living Spaces*. ed. Marilyn Booth. Durham: Duke University Press: 104-135.

---, Leslie. (2003). *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*. Berkeley: University of California Press.

Shaw, Brent. (1990). "Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33.3: 259-260.

---, Brent. (1993). "The Bandit". *The Romans*. ed. Andrea Giardina. University of Chicago Press: 300-341.

Şemseddin Ahmed Kemalpaşazade. (1970). *Tevârîh-i Âl-i Osmân*. I. Defter. ed. Şerafettin Turan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Tuğ, Başak. (2009). *Politics of Honor: The Institutional and Social Frontiers of "illicit" Sex in Mid-Eighteenth-Century Ottoman Anatolia*. Doktora tezi. New York Üniversitesi.

Uluçay, Çağatay. (1950). *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*. İstanbul: Şaka Matbaası.

White, Sam. (2008). "The Little Ice Age Crisis of the Ottoman Empire: Ecology, Climate, and Rebellion, 1550-1750". Doktora tezi. Columbia Üniversitesi.

Yinanç, Refet. (1989). *Dulkadir Beyliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Öz: Bu makalede onaltıncı ve onyedinci yüzyılda insan kaçırma olaylarının, bu olayların anlamının ve bu suçun faillerinin kimliklerinin nasıl değiştiği irdelenmektedir. Bu dönemin başlarında insan kaçırma Osmanlı İmparatorluğu'nun şan ve şerefini olumlu açıdan pekiştiren bir güçtü, ancak zaman içerisinde giderek devletin otoritesini tehdit eden bir eylem niteliği kazandı. Kamuoyunda hayranlık ya da korku, hatta belki bu iki duyguyu aynı anda uyandıran kaçırma eylemlerinin güçlü aktörleri, bu makalenin asıl konusudur. Onaltıncı yüzyılın başında insan kaçırma bir hükümdarın şanını güçlendirecek bir eylem olsa da aynı muzaffer hükümdar sembolik açıdan hakimiyet gücünü kaybetmektedir. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde ideal padişah portresi efsanevi kahramanlıklarıyla bilinen bir savaşçıdan ziyade düşmanlarına karşı kişisel şiddet uygulamak yerine onlarla anlaşmalar imzalama yolunu seçen ihtiyatlı bir devlet adamı olarak çizilir. Dahası, artık kaçırma olaylarında savcı rolündedir. 1540 yıllarında imparatorluk kanunları kaçırma konusunda sert tedbirlere başvurarak sorumlusuna iğdiş edilme gibi korkunç bir cezayı uygun görür. Bu uygulamaya misilleme yaparcasına halk nazarında şeref, güç ve yiğitlik iddiasında bulunmak için adam kaçırmak, yönetimin sosyal düzen görüşünün muhalifleri, yani asiler ve devletin memnuniyetsiz memurları tarafından benimsenmeye başlar.

Anahtar sözcükler: İnsan kaçırma, namus, Osmanlı, padişah, eşkıya

Abduction with (Dis)honor:
Sovereigns, Brigands, and Heroes in the Ottoman World

Abstract: This essay is interested in the ways in which acts of abduction, their significations, and the identities of abductors changed over the course of the sixteenth and seventeenth centuries. At the start of this period, abduction was a positive force for the honor and reputation of the Ottoman sultanate, but it gradually turned into an act that threatened the state's authority. Powerful abductors -those whose deeds aroused public admiration or alarm, or perhaps both- are our principal subject. If at the start of the sixteenth century abduction was an act that could enhance a monarch's renown, it was losing its force as emblematic conduct of the royal victor. By the mid-century, the ideal sultan was less a warrior of legendary prowess than a prudent statesman more interested in treaties with his enemies than personal violence

against them. Moreover, he was now the prosecutor of abduction. Around 1540, imperial law began to crack down on abduction by prescribing the dire punishment of castration. As if in response, the uses of abduction as a public assertion of honor, power and valor began to be appropriated by opponents of the government's vision of order - rebels and disaffected servants of the state.

Keywords: Abduction, honor, Ottoman, sultan, bandit

Efsaneler, Gerçekler ve Yerel Siyaset Pratiği: "Eşkıya Micanoğlu Hüseyin"

Hamdi ÖZDİŞ*

Gündelik hayatımızda Osmanlı döneminden kalma pek çok eşkıyalık hikayesi gerek şarkı-türkü yoluyla, gerekse şiir gibi kültürel unsurlar vasıtasıyla varlığını sürdürmekte ve özellikle yerel düzeyde sözlü kültürde canlılığını korumaktadır. Bunlar içerisinden bazıları (Köroğlu gibi) haksızlığa karşı direnişin sembolü olarak anılırken, bazılarına da Ege'deki efeler de olduğu gibi, Milli Mücadele'yle ilişkilendirilerek daha ulusal bir nitelik atfedilir. Bu eşkıyalık hikayelerinin gündelik hayattaki dolaşımında karşımıza çıkan tablo ise tam anlamıyla mitleştirilmiş "eşkıya güzellemeleri"dir.[1] Dolayısıyla efsanelerle gerçekler birbirine girmiş; meselenin gerçeklik ve tarihsel boyutu ve bağlamı kaybolmuştur. Bu çalışma böylesi zaafiyetler taşıyan eşkıya Micanoğlu Hüseyin'in hikayesini yeni olgusal mal-

---

* Düzce Üniversitesi, Tarih Bölümü

[1] Özellikle amatör tarihçilerin kaleme aldıkları eşkıyalık hikayeleri bu çerçevede anılmalıdır. 1950'lerde ve daha sonraki tarihlerde yerel gazetelerde çıkan eşkıyalık tefrikaları tam anlamıyla böyledir. Bkz. Ş. Ersöz-Kerempelioğlu, *Karadeniz*, Ocak 1952. Micanoğlu'yla ilgili aynı tefrika bu kez Aralık 1999'da *Yeşil Giresun* gazetesinde yeniden yayımlanmıştır. 1999 yılında *Yeşil Giresun* gazetesinde yayımlanan tefrikanın önsözünde Ş. Ersöz-Kerempelioğlu, Micanoğlu'nun hikayesini kendisinin yazdığını kaydeder. Ancak bu önsözdeki tarih 1960'tır. Tefrikanın Ahmet Ersöz tarafından yeniden gözden geçirilerek yayıma hazırlandığı belirtilmiştir. Önsözde Kerempelioğlu Micanoğlu'nun mahalle arkadaşları, o tarihlerde sağ olan akrabaları, kapı komşusu Salih Çavuş gibi isimlerle görüşerek onun hayatını kaleme aldığını belirtir. 1952 yılındaki ilk tefrikada da benzer noktalardan söz edilir. 1952 yılında yayımlanan ilk tefrikada tefrikayı toplayan "Çeteci" olarak belirtilmiştir. Orada tefrikayı yazanın adı konulmamıştır. Bkz. *Karadeniz*, "Micanoğlu", 1952.

zemeler[2] (somut belgeler) ve yeni sorularla analitik bir bakış açısıyla ve karşılaştırmalı olarak anlamaya çalışacaktır. Bu anlamda çalışmanın amacı efsaneler ve rivayetlerle bezenmiş ve mitleştirilmiş olan Micanoğlu hikayesini tutarlı bir anlatı haline getirerek yeniden okumak ve değerlendirmek olarak ifade edilebilir.

Anlaşılacağı üzere üzerinde durulacak olan eşkıya Micanoğlu'nun hikayesi daha önce çeşitli amatör tarihçiler ve araştırmacılar tarafından defalarca ele alınmış ve işlenmiştir.

Mevcut literatür[3] gözönüne alındığında eşkıya Micanoğlu Hüseyin ve çetesine dair bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Hatta mevcut bilgilerimizin büyük bir kısmının amatör tarihçilerin sunduğu rivayetlere ve onların yaptığı sözlü tarihlere ve araştırmalara dayalı olduğu söylenebilir. Böyle olunca da meseleye dair eldeki bilgilerin bir hayli sorunlu olduğu görülmektedir.[4] Micanoğlu meselesinde rivayetlerin[5] ve söylentilerin içinden gerçek olanı ayıklamak bir hayli güçtür ve herşey öylesine birbirine karışmıştır ki, ağırlıklı olarak bu rivayetlere dayalı bir tarih inşası mümkün değildir ve tarih metodolojisiyle de bağdaşmaz. Tarihçiler

[2] İngiliz Ulusal Arşivi'nden (The National Archives) konuyla ilgili edinilen belge külliyatı oldukça geniş bir hacime sahiptir. Dolayısıyla bu çalışmada bu belgelerin tamamını burada vermek mümkün olmayacak fakat olabildiğince geniş bir şekilde işlenmeye çalışılacaktır.

[3] Konu üzerine araştırma yapanları belirtmek gerekirse şu araştırmalar zikredilebilir. Ş. Ersöz Kerempelioğlu (1952-1953) "Micanoğlu" *Karadeniz*, Ahmet Ersöz Kerempelioğlu (1999) "Micanoğlu" *Yeşil Giresun*, Ayhan Yüksel (2002) "Giresunlu Ünlü Eşkıya Micanoğlu Hüseyin", *Tarih ve Toplum*, Sayı 226, ss. 204-207. Ayhan Yüksel (2005), *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, İstanbul: Kitabevi Yay., Fikret Karadeniz (2003) "Giresun'da Bir Alp Tipi Ya da Bir Köroğlu Kolu Gibi Micanoğlu", *Üç Kent Bir Ülke*, Trabzon: Yeşilkıyı Yay., Yaşar Küçük (2006) *Doğu Karadeniz Bölgesi Eşkıya ve Kabadayıları*, Trabzon: Serander Yay. Burada zikredilen çalışmalar dışında Ayhan Yüksel'in çalışmasında referansını verdiği Osman Fikret Topallı'ya ait "Halk Şöhretleri: Micanoğlu" adlı basılmamış makaleye ulaşılamamıştır. Yüksel'in verdiği referans için bkz. Yüksel, 2005:125.

[4] Micanoğlu'nun hikayesi anlatılırken her şey o kadar birbirine girmiştir ki, okuyucunun hangisine inanacağı ya da güveneceği belirsizleşmiştir. Örneğin Micanoğlu'nun tehdit ettiği maden müdürü ve bastığı maden üzerine yazılanlar arasındaki tutarsızlık son derece çarpıcıdır ve bu sadece bir araştırmacıya ait bir yanlış da değildir. Yanlışlar silsilesi kendi içinde dönüp duran adeta "kapalı devre" bir tarih araştırmasına dönüşmüştür! Gerçekte farklı tarihlerde iki maden müdürü görev yapmıştır. Salnameye dayalı olarak Alman olduğu belirtilen Escherich (J. W. H Escherich) isimli maden müdürü İngiliz vatandaşıdır. Sadece bu son noktadaki bilginin yanlışlığının 1306 yılı *Sivas Vilayeti Salnamesi*'nde yer alan bilgiden kaynaklandığı anlaşılıyor. Açıktır ki, salnameyi kaleme alan kişi hâlâ 1884'teki bilgiyle hareket etmektedir. Yani Escherich eski maden müdürüdür. Bkz. FO 780/194. Halbuki bu tarihte yani 1886-87'de madenin müdürü W. H. Twelvetrees'tir Bkz. FO 195/1584. Twelvetrees 1884'te madende saymandır ve 1,5 yıldır orada oturmaktadır. Bkz. FO 780/194. Dolayısıyla anılan bu isim (Escherich) İngiliz maden müdürünün yerine geçmemiştir aksine görevinden hastalığı nedeniyle ayrılmıştır ve Micanoğlu'nun tehditlerine ve saldırılarına maruz kalan kişi Twelvetrees'dir. Dolayısıyla müdür ne Almandır ne de Fransız.

[5] Micanoğlu'nun ölümüyle ilgili bir dizi rivayet vardır ve bunların içinden çıkılması imkansızdır tamamı da rivayetlere dayalıdır. Bu rivayetlere yer veren bir çalışma için bkz. Küçük, 2006:133 vd.

ya da araştırmacılar belge fetişizmine de düşmeden olabildiğince eldeki somut verilere dayanarak metinlerini inşa etmek zorundadırlar.

Amatör tarihçilerin veya araştırmacıların meseleyi ele almalarının şüphesiz olumlu yanları çoktur. Örneğin sorunları olsa da Kerempelioğlu'nun *Karadeniz* gazetesindeki "Micanoğlu" tefrikası döneme dair çok değerli bilgiler sunmaktadır. Tefrikada yer alan çoğu olayın İngiliz konsolosluk ve Osmanlı Arşiv belgelerinde yansımasını görmek mümkündür. Hatta kimi yerde tıpkı İngiliz konsolosu Longworth'ün raporlarıyla yaptığı gibi dönemin tanıklığını bulmak olasıdır.[6] Fakat bu tanıklıklar abartıya, mitleştirmeye, veya Gültekin Yıldız'ın[7] yerinde ifadesiyle "eşkıyaperestliğe" yöneldiği oranda da amatör tarihçiliğin olumsuz yanlarının olduğunun belirtilmesi de zorunludur. Bu minvalde kimi amatör tarih çalışmalarında meselenin yüzeysel bir şekilde ele alındığı, hiç bir analize tabi tutulmadığı görülmektedir. Böyle olunca da harcanan onca emeğe rağmen meselenin pek çok boyutunun gözden kaçırılmasının yanında bağlamına oturtulmadan ele alınması da bir dizi problemi beraberinde getirmiştir. Elbette belgelerin ve sağlıklı bilgilerin olmadığı yerde sözlü geleneğe başvurulabilir. Fakat tarihçi, araştırmacı bunları değerlendirirken tutarlı bir anlatı inşa etmek için bu efsaneleri ayıklamak zorundadır. Bütün rivayetleri alt alta sunmak ve günümüzün yeni yöntemiyle "tarih-roman" gibi meseleyi va'z etmek okuyucu açısından kafa karışıklığına yol açacağı gibi tarihin yöntemine de aykırıdır. Şu kadarını belirtmekle yetinelim ki, Micanoğlu meselesinde efsanelerle gerçekler, romanımsı anlatımla belgeler adeta harmanlanmıştır.

Micanoğlu hikayesi bu kahramanlık, "Robin Hood" söylencesinden ve en önemlisi "eşkıya güzellemeleri"nden arındırıldığında çok daha anlaşılır oluyor ve çok daha önemli bir hal alıyor. Her şeyden önce meselenin 'basit' bir eşkıyalık olayı olmadığı anlaşılıyor. Belirtilmelidir ki, Micanoğlu olayı sıradan bir eşkıyalık vakası değildir ve eşkıyalık meselesinin ne kadar farklı boyutlarının olduğunu ve olabileceğini çarpıcı bir şekilde anlatan iyi bir örnektir. Bu olayda Osmanlı taşrasının kriz yönetimindeki aczini görmek kadar, yabancı sermayenin basit bir maden işletmesinde bile Osmanlı yönetimi üzerinde (hem İngiliz hem Alman elçilikleri vasıtasıyla) siyasal ve ekonomik baskı mekanizmalarını nasıl harekete geçirdiğini gözlemlemek de mümkündür. Giresun'un bir köyünden Londra'ya (Sir William White'a) uzanan ilişkiler ağı (network) uluslararası sermayenin Anadolu'daki ticari ve ekonomik çıkarlarında ne kadar hassas davrandığını gösterir.

---

[6] Örneğin Micanoğlu'nun yakalanmasıyla ilgili 1887'de ne türden söylentiler varsa ki, bunlar Twelvetrees'in mektuplarında da yer almıştır, Kerempelioğlu'nun tefrikasında da büyük oranda benzerlik arzeder. Krş. Twelvetrees, FO 195/1584, Temmuz 25, 1887; Kerempelioğlu, 1 Haziran 1953. Aynı olay Ayhan Yüksel'in çalışmasında da yer alır. Bkz. Yüksel, 2005:126.

[7] Bkz. Gültekin Yıldız, (2000) "Devlet Merkezli Tarihçiliğin Alternatifi Eşkıyaperestlik mi?", *Simurg,* Sayı 2-3, s. 60-77. Bu çalışmasında Yıldız, eşkıyalık, özellikle "sosyal eşkıyalık" gibi konular ele alınırken metodolojiye ve bu bağlamda inşa edilen argümana dikkat edilmesi gerektiğinin altını çizer.

1322 tarihli haritada Micanoğlu'nun eşkiyalık mıntıkası

Özellikle İngiliz arşiv belgelerine yansıyanlar Micanoğlu'nun hikayesini çok daha görünür kılmakta ve bu sayede taşradaki yerel dinamikler çok daha iyi anlaşılmaktadır. Micanoğlu'nun bir maden müdürüyle kurduğu ilişki sonucunda ortaya çıkan yazışmalar silsilesi olayın detaylarına vakıf olmamızı sağlıyor. Bir eşkıyanın yerel yöneticilerle kurduğu ilişkiler ya da tersinden söylersek yerel yöneticilerin eşkıyayı manipülasyonuyla ortaya çıkan olaylar silsilesi taşrada işlerin nasıl yürüdüğüne dair bilgilerimizi derinleştiriyor. Aynı zamanda eşkıyaların gündelik hayatlarına dair çok canlı bilgiler edinebiliyoruz. Ne yerlerdi, ne içerlerdi, nasıl eğlenirlerdi ve nerelerde konaklarlardı, benzeri sorulara somut yanıtlar bulmak mümkündür. Hatta eşkıya Micanoğlu'nun eşkıyalık yaptığı yerlerin bir haritasını dahi çıkarmak olasıdır.

Şüphesiz Micanoğlu meselesinin bu denli ete kemiğe bürünmesindeki en büyük pay dönemin Küçük Asya Maden Şirketi'nin (The Asia Minor Mining Company) maden müdürü J. H. Twelvetrees'e aittir. Maden ve de müdür Twelvetrees için çok can yakıcı bir sorun haline gelen eşkıyalık bölgede adeta hayatı durdurmuştur. Maden işlemez, katırcılar[8] çıkan madeni kıyıdaki limanlara götüremez olmuşlardır. Dolayısıyla konuyu buradan yani Giresun'un bir köyünde kurulan Küçük Asya Maden Şirketi (The Asia Minor Mining Company) ile başlatmak yanlış olmayacaktır. Zira meselenin ekonomik ve mali boyutunu gözden kaçırmamak gerekir.

Belgelere yansıyan bilgileri esas alırsak maden Karahisar-ı Şarki kasabasına dört saat mesafedeki Licese köyündedir ve simli kurşun çıkarılmaktadır.[9] Madenin imtiyazı İngiltereli bir kumpanyaya ait olup müdürü de İngiliz vatandaşı olan J. H. Twelvetrees'tir. Kumpanya ve kuruluşu hakkında çok detaylı bilgilere sahip değilsek de 1883'ten itibaren faaliyette olduğunu biliyoruz.[10] Madenin hemen yanında, çıkan cevheri işlemek için mükemmel âlât ve edevâtıyla "mükemmel bir fabrika" da vardır. Günde üç yüz ila beş yüz kişinin çalıştığı madenden salnameye göre günlük 7 ton, maden müdürünün verdiği bilgiye göre ise 9 ton cevher çıkarılmakta ve işlenmektedir.[11] İşlenen madenin taşımacılığına dair verilen bilgiler de önemlidir. Twelvetrees günlük 8 ton madenin kıyıya, limana ulaştırması ve bu madenin taşınması için çok sayıda katırcının maden işletmesine bağlı olarak çalıştığını kaydediyor. Elbette bu katırcılar[12] eşkıyalar izin verdiği

---

[8] Katırcılar Micanoğlu yakalanana kadar kıyıya maden taşımayı reddeceklerdir. FO 195/1584, 4 Haziran 1887.

[9] 1306 tarihli *Sivas Vilayeti Salnamesi*'nde maden hakkında çok az bir bilgi mevcuttur. Bkz. *Salname-i Vilaye-i Sivas,* 1306: 247-248.

[10] FO 780/194, 1884. Dosyada madenin işletme defterindeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla madenin faaliyete geçiş tarihi en erken 1883 olarak tespit edilebilmektedir. Ayrıca bir başka konsolos raporunda 1883'deki Karahisar yangınından sonra maden şirketinin 100 £ (Sterlin) bağış yaptığı belirtilmektedir. FO 424/140, 28 Eylül 1883.

[11] Bkz. *Salname-i Vilaye-i Sivas,*1306: 248; Twelvetrees, FO 195/1584, 4 Mayıs 1887.

[12] Maden işletmesinin katırcılarına yapılan saldırılar Osmanlı Arşivi'ndeki belgelere de yansımıştır. Buna göre maden işletmesi 1887'de parasını kendileri ödemek koşuluyla hükümetten önce zaptiye istihdam edilmesini daha sonra da kendi adamlarının Winchester marka silahlarla donatılması için resmi izin talep etmiştir. Bkz. DH. MKT 1418/8 ve DH. MKT

sürece madeni limana ulaştırabilmektedirler. Yani yol güvenliğinin sağlanması gerekmektedir. Oysa eşkıya Micanoğlu ve çetesi onların yolunu kesmekte ve madenlerin limana ulaşmasını engellemekte ve katırcılara taşıdıkları madeni yola döktürerek geri göndermektedir.[13]

Müdürün aktardığı bir günlük bilançoya göre durum oldukça vahimdir. 50-60 kadar katırcı madenleri yola dökerek geri gönderilmiştir (FO 195/1584; DH.MKT.1429/70). Bu durum 4 Mayıs 1887 tarihi itibariyle birkaç gündür bu şekilde devam etmektedir. Twelvetrees sadece bir katırcının 30 atı olduğundan bahseder. Bu bilgiden yüzlerce atın maden taşımacılığında kullanıldığı öğreniyoruz. Dolayısıyla taşımacılık yapan katırcıların ekonomik hayatının ya da gelirlerinin madene bağlı olduğu ortadadır. İşin içerisine bir de liman ve çevresi (dükkanlar vb.) dahil edilirse aslında küçük bir maden işletmesinin bölgedeki hayatı nasıl etkilediği daha iyi anlaşılabilir. Özetle madenin faaliyetinin sekteye uğratılması demek bütün bu ekonomik döngünün durdurulması anlamına da geliyor. Bu nedenle Micanoğlu'nun yaptığı eşkıyalığın sonuçları açısından bu boyut da gözden kaçırılmamalıdır.

Maden şirketi açısından meselenin mali-ekonomik boyutu önemlidir elbette. Micanoğlu'nun bu engellemeleri Twelvetrees'in de belirttiği gibi şirketin yıllık çalışmalarını ve hesaplarını etkileyecektir. Merkezi Londra'da olan şirkete bu kesintiler/kayıplar bildirilmiştir[14] ve ne gerekiyorsa yapılacaktır. Buna Bâb-ı âli'ye yapılacak siyasal baskılar da dahildir ve Twelvetrees açıkça konsolostan bunu talep edecek ve konsolos da bu talebi Londra'ya iletecektir (Longworth, 195/1584, 4 Mayıs, 1887). Zira durum giderek içinden çıkılmaz bir hal alacak, madenin ve bölgede yerleşik olanların kıyı ile bağlantıları tamamen kesilecektir. Eşkıyalar madene gelen gıda maddelerinin dahi geçmesine izin vermeyecektir. Twelvetrees bu durumu şöyle özetleyecektir: "Bütün bu olaylar sonucunda eşkı-

143/68. Benzer bilgiler 1887'de maden müdürü olan Twelvetrees'in mektubuna da yansımıştır. FO 195/1584, 7 Ekim 1886.

[13] Twelvetrees'in mektubunda belirttiğine göre madene taşımacılık hizmeti veren katırcılar Micanoğlu tarafından ölümle ve katırlarına el konulmakla tehdit edilirken, Giresun tüccarlarının mallarını taşımaları yönünde de zorlanırlar. Bu tür bir zorlama sadece Micanoğlu'nun kendi insiyatifinden mi kaynaklanıyor yoksa bunun ardında başka manipülasyonlar da var mıdır bilemiyoruz. Bu noktaya dair bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Katırcılardan olan Receb (Redjeb), Micanoğlu tarafından 20 Nisan 1887'de Lappa yakınlarındaki Taşhan'da durdurularak tehdit edilmiş ve Karahisarlı tüccarların mallarını taşımaya zorlanmıştır. Bkz. Twelvetrees, FO 195/1584, 21 Nisan 1887. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA), bir belgede de Micanoğlu'nun katırcıları tehdit ettiği ve zabtiyelerin silahlarına ve bazı yolcuların da paralarına el koyduğu kaydediliyor. Bkz. DH.1423/118, 10 Haziran 1887; Bkz. Longworth, FO, 195/1584; Çete daha önce de 27 Ağustos 1886'da Licese'deki Küçük Asya Maden Şirketi'nin katırcılarına saldırmış ve onların iki katırını öldürmüştür. Üstelik Karahisar zabtiyesinin karakoluna oldukça yakın bir yerde! Eşkıyalar iki hafta önce aynı yerde yine katırcılara saldırmıştır. 1886 Eylül'ünde çete Tütün Reji'sinin korumalarıyla karşılaşmış ve onların silahlarına el koymuştur! (FO 195/1584, 20 Ocak 1887).

[14] Son gelişmeler Londra'ya, Sir William White'a ve Karahisar mutasarrıflığına bildirilmiştir. Ancak bu noktada Karahisar mutasarrıflığının da etkisiz kaldığı ifade ediliyor. FO 195/1584, 4 Mayıs, 1887.

yalar bölgede ün kazandı. Bölgenin hakimi Osmanlı otoriteleri değil "master"ı yani şefi Micanoğlu'dur" (FO 195/1584, Twelvetrees, 21 Nisan 1887).

Tabii Osmanlı otoritelerinin yetersiz kalmasıyla kendi başlarının çaresine bakmak durumunda kalan Twelvetrees hem kendi hem maden çalışanlarının güvenliğini silahlı muhafızlarla sağlamaktadır. Çünkü ona göre "emperyal hükümet" bu konuda hiçbir şey yapmadığı ve önermediği gibi madenin korumalarına da silah kullanma yetkisi verilmemiştir (FO 195/1584, Twelvetrees, 21 Nisan 1887). Bu yetki için günlerce beklenilecektir.[15] Tabii ki müdür bu yetkinin gelmesini beklemeden Martini ya da Winchester marka tüfekleri temin ederek kendilerini savunacak gücü oluşturacaktır. Micanoğlu'nun maden, Licese[16] ve Kırık (Kirik)[17] köylüleri üzerindeki baskısının artması (Micanoğlu köylülere 13 adet tehdit mektubu yollamış ve onlardan haraç istemiştir) ve köylülere ait bazı sığırları öldürerek Tekbaşoğlu[18] yaylasına götürmesi üzerine yaklaşık bir ay sonra Trabzon'dan madeni korumaları için toplamda 15 asker yollanacaktır (195/1584, 1 Haziran 1887).[19]

Belgelerde eşkıyalarla maden korumaları arasında geçen herhangi bir çatışmadan bahsedilmez. Twelvetrees sadece eşkıyaların madene saldırma planından söz etse de eşkiyaların yeterli adam toplayamadıkları için bundan vazgeçtiklerini belirtir (Twelvetrees, FO 195/1584, 20 Ocak 1887). Ancak Kerempelioğlu bu tür çatışmalardan bahseder (Kerempelioğlu, 16 Mart 1953).

Buraya kadar anlatılan ve Micanoğlu Hüseyin'in eşkıyalık literatüründe anılmasına neden olan olaylar zincirinin nedeni nedir? Micanoğlu neden bir İngiliz madenini hedef almış ve müdürünü tehdit etmiştir? Bu sorulara çok net yanıtlar bulamasak da (çünkü bütün yanıtlar spekülatif olacaktır) belgelere yansıyan odur ki, bu yöneliş Micanoğlu'nun sonunu getirecektir.

Her şey Micanoğlu'nun anılan İngiliz maden şirketinin müdürü W. H. Twelvetrees'i tehdit etmesiyle başlar. Twelvetrees daha önce de eşkıyalara karşı madenin korunması için o zamanki Sivas valisi Rıfat Paşa'dan yardım istemiş ancak o da bayrağı Abidin Paşa'ya devretmiş dolayısıyla maden korunmamıştır. Micanoğlu madeni ve katırcıları özellikle 1886 yılının Eylül ayından itibaren taciz ve tehdit etmeye başlamış ve en sonunda da Twelvetrees'i hedef alarak on-

[15] Maden müdürü Bâb-ı âli'ye madenin kendi çalışanlarınca korunması ve muhafızların silah kullanabilmesi için başvurmuş ancak bu başvuruya cevap bir hayli gecikmiştir. Karahisar otoriteleri yerel ölçekte izin vermiş olmalarına rağmen merkezi otoriteden bir iznin çıkması mümkün olmamıştır.

[16] Micanoğlu Licese köyünden bir imamı öldürmüş ve bir kadını da ağır bir şekilde yaralamıştır. Bkz. Twelvetrees, FO 195/1584, 20 Ocak 1887.

[17] Bu yer adı konsolosun raporunda "Kirik" olarak geçiyor.

[18] Micanoğlu 1886'da Tekbaşoğlu'nun iki kardeşini öldürmüştür. Twelvetrees, FO 195/1584, 27 Mayıs 1887.

[19] Elbette Micanoğlu'nun yaptıkları bunlarla sınırlı değildir. Örneğin yine 27 Mayıs 1887'de yoldan geçen bir kervanı soymuş, zaptiyelerin silahlarına el koymuş ve toplamda 950 Sterlin civarında bir zarara yol açmıştır. Bkz. FO 195/1584, 27 Mayıs, 1887.

dan Karahisar'da hapishanede olan kardeşlerinin salıverilmesini istemiştir (FO 195/1584, 20 Ocak 1887).

Bu sözlü tehditler bir sonuç getirmemiş olacak ki, Micanoğlu bu kez kendi imzasıyla maden müdürüne hitaben bir tehdit mektubu kaleme alacaktır.[20] Twelvetrees'ten bu kez yazılı olarak nüfuzunu kullanmasını ve eşkıyalıktan hapishanede olan kardeşinin salıverilmesini sağlayarak madende kendisinin (müdürün) yanında muhafız olarak çalıştırılmasını istemiştir. Bunun karşılığında da hem müdürün canını bağışlayacak ve madenin rahat çalışmasını sağlayacaktır; hem de bu "iyiliği" karşılığında 2000 altın almış sayacaktır. Aksi halde müdürün hayatına kastetmekten başlayarak, madenin suyunu kesmek dahil olmak üzere her türlü kötülüğü yapacaktır.

Anılan tehdit mektubu hem Osmanlı Arşivi'nde hem İngiliz Arşivi'nde mevcuttur. Mektubun İngiliz Arşivi'ndeki tarihiyle Osmanlı Arşivi'ndeki tarihi arasında birkaç günlük bir farkın[21] olduğunu da belirterek okuyucunun merakını gidermek için eşine ender rastlanır bu mektubun Osmanlıca çevirisini, kendi hatalı ifadeleriyle aktararak devam edelim:

> Karahisar-ı Şarki Mutasarrıflığından Avrupalı Madenci Direktörü Ağanın Huzur-ı Alisine
>
> Bu kerre zât-ı âlilerinize mahsûsen selam ederim. Kaldı ki sizler beş on seneyi mütecâviz madenci olduğunuz malum ve bendeniz de beş-altı seneden berü eşkıya olduğum beyan ol-cihet şimdiye kadar sizlere bir kusur getürmüş olmayub Licese isnadından dolayı karındaşım Mehmed ile Süleyman yirmi mâhı mütecaviz taht-ı tevkifde kalub bî-gayri hak halbuki bendeniz ile muhacir Küçük Hüseyin olduğu hepinize malumdur. Kaldı ki şimdiki halde sizlerden şu kadar çok rica ederim bu iki karındaşlarımı mahpusdan çıkarub kendünüze zabtiye idüb iskân itmenizi matlûb ederim. Her kaç lira altun mesarif ederseniz bendenize beyan edesin. Onbeş güne kadar çıkarırsanız bendenize de iki bin altun vermiş kadar hükmü vardır. Ve eğer bu işe gayret itmezseniz evvela canınıza saniyen cevherine dahi Uzundere'den gelen şeylerine dahi Karagöl'den giden suya bu tahrir ile himam şeylere mânî-i şer'î olacağım malumunuz olsun. Kaldı ki sizlere on beş gün mühlet cevabınızı isterim. Bu işe gayret itmedikden sonra sizlere daha rahatlık yokdur. Katırcınızı işletmem. Her bir cihet kötülük ederim. Sonra bendenize beyan eylemedin dimiyesiniz. İrade[ye] muntazırım.
>
> Eşkıya-yı Giresun Keşab Micanoğlu Hüseyin Efendi (Y.PRK.EŞA, 6/1)

---

[20] Bu mektup daha önce araştırmacı Ayhan Yüksel tarafından önce *Tarih ve Toplum* dergisinde ardından da *Doğu Karadeniz Araştırmaları* adlı kitapta yayımlanmıştır. Bkz. Yüksel 2002; 204-207; 2005:123-133.

[21] Mektubun İngiliz Arşivi'ndeki tarihi 21 Nisan 1887'dir. Daha doğrusu Twelvetrees mektubu bu tarihte Longworth'e yollamıştır. Mektubun Micanoğlu'ndan geliş tarihi 20 Nisan 1887'dir. Bkz. FO 195/1584, 21 Nisan 1887.

Konsolos Longworth tarafından bir kopyası Trabzon valisine yollanan bu mektuptan sonra da Micanoğlu'nun maden müdürü ve çalışanları ve Licese köylüleri üzerindeki baskısı her geçen gün artacak ve özellikle Licese köylülerini ve katırcıları sürekli tehdit edecektir. Öyle ki maden işletmesi açısından hayati önemde olan Karahisar-Giresun yolunun kontrolünü Micanoğlu elinde tutacak katırcıların geçmesine izin vermeyecek ve Osmanlı otoriteleri etkisiz kalacaktır.

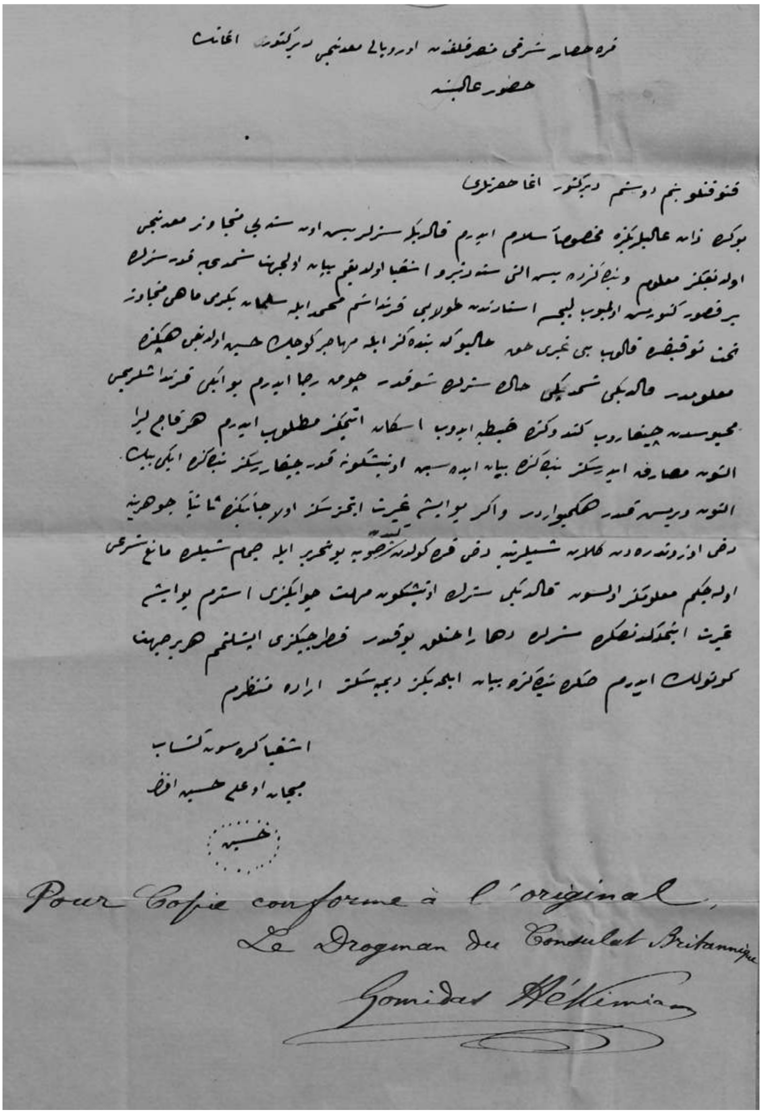
قره حصار شرقی مضافاتنده اوروپالی معدنجی دیرکتور اغانک
حضور عالیسنه

Pour Copie conforme à l'original,
Le Drogman du Consulat Britannique
Gomidas Hékimian

Micanoğlu'nun
Maden Müdürü Twelvetrees'e yazdığı
tehdit mektubu

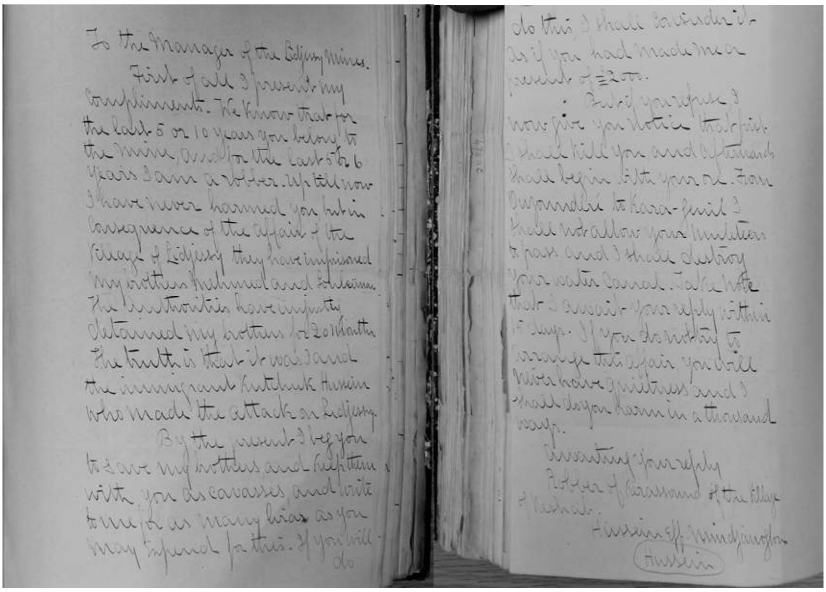
To the Manager of the Lidjessy Mines.
First of all I present my compliments. We know that for the last 5 or 10 years you belong to the mine, and for the last 5 to 6 years I am a robber. Up till now I have never harmed you but in consequence of the affair of the village of Lidjessy they have imprisoned my brothers Mahmud and Suleiman. The authorities have unjustly detained my brothers for 20 months. The truth is that it was I and the immigrant Kutchuk Hussein who made the attack on Lidjessy.
By the present I beg you to save my brothers and keep them with you as cavasses and write to me for as many liras as you may expend for this. If you will do this I shall consider it as if you had made me a present of £200.
But if you refuse I now give you notice that first I shall kill you and afterwards shall begin with your [illegible]. From [illegible] to Kara-[illegible] I shall not allow your [illegible] to pass and I shall destroy your water canal. Take note that I await your reply within [illegible] days. If you do nothing to arrange this affair you will never have quietness and I shall do you harm in a thousand ways.
Awaiting your reply
Robber of [illegible] of the village of [illegible].
Hussein Eff. Midjanoghlou
(Hussein)

Micanoğlu'nun
Maden Müdürü Twelvetrees'e yazdığı
tehdit mektubunun İngilizcesi

Bu olayla birlikte zaten "şaki-i meşhur" olan Micanoğlu "efsaneleşecek"tir. "Efsaneleşmesi" maden şirketi ve onun etrafında gelişen olaylarla olacaktır. Zira meseleye bir İngiliz şirketi ve bir İngiliz konsolosu müdahil olmuştur ki, onların "âli menfaatleri" için hem İmparatorluk içi hem de uluslararası[22] bir dizi bürokratik yazışmalar nedeniyle belgelerde Micanoğlu'nun adı sıklıkla geçecektir. Yani daha "can yakıcı" bir hal alacaktır eşkıyalık meselesi ve çözülmesi elzem olacaktır.

Micanoğlu ve çetesiyle ilgili bilgilerimiz de bu mektup olayından sonra gelişmeye başlayacaktır. Önce Twelvetrees İngiliz konsolosu Longworth'e durumu bildiren mektuplar yazacak ardından da Longworth konuyu Londra'ya aktaracaktır. Ayrıca konsolos Trabzon valisi Sururi Efendi'ye ve İstanbul'a, Sultan Abdülhamid'e, Dahiliye ve Hariciye nezaretlerine konu hakkında mektuplar gönderecektir. Dolayısıyla maden müdürü eşkıya Micanoğlu meselesinin çözümü için her düzeyde girişimlerde bulunur ve bu girişimlerinde İngiliz konsolo-

[22] Belirtmeye gerek yok ki, Fransız, Alman ve Rus konsolosluk raporlarında da meseleye dair bilgilerin bulunması ihtimali yüksektir. Çünkü aynı tarihlerde bölgede bulunan Amerikalı konsolosun İngiliz konsolosla bilgi paylaşımında bulunduğunu biliyoruz. Bunun dışında İstanbul'daki Alman büyükelçinin de İngiliz büyükelçisiyle birlikte Osmanlı hükümeti Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimde bulunduklarını yine konsolos Longworth'ün bir raporundan öğreniyoruz. Bkz. FO 195/1584, 4 Mayıs 1887. Ayrıca Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgede konsoloslukların Micanoğlu'ndan şikayetçi olduğu belirtilmektedir. Bkz. DH.MKT. 1439/95.

sunun doğrudan desteğini alır. Müdürün bu girişimleri meselenin ciddiyetini gözler önüne serer. Müdür iki vilayetin (Sivas ve Trabzon) valisiyle, kaymakamlar ve mutasarrıflarla, konsolosluk, İstanbul ve Londra arasında adeta mekik dokumaktadır. Müdür Twelvetrees, The Asia Minor Mining Company'nin İmparatorluk'tan aldığı yasal maden imtiyazını ve güvencesini hatırlatarak Osmanlı devletinin güvenliği ve asayişi sağlamaktan sorumlu olduğunu ve bunun yerine getirilmesi gerektiğini ısrarla vurgulayacaktır.[23] Twelvetrees, yasal haklarını sıralarken hem şirket olarak bu madene yaptıkları yatırımları ve harcamaları anlatır hem de ne kadar zarar ettiklerini ve daha da önemlisi geniş ölçekte İngiltere'nin bu işten ekonomik olarak yıllık ne kadar zarara uğradığından söz eder. Hele bir de 1400 £'e (Sterlin) mal olan ve madene su getiren kanala zarar verilirse ki, Micanoğlu bunu da yapacağını mektubunda belirtiyor, işte o zaman bu zarar-ziyan hesabı daha da katlanacaktır. Yani Twelvetrees aslında basit bir eşkıyalık olayı gibi görünen meselenin bize perde arkasını gösterir (Twelvetrees, FO 195/1584, 4 Mayıs 1887). Twelvetrees'in gösterdikleri bunlarla da sınırlı kalmayacaktır.

Bu belgelere topluca bakıldığında efsanelerden ve rivayetlerden çok daha sahih bir manzara karşımıza çıkmakta ve Micanoğlu'nun kimliği, hayatı, kaç yıl eşkıyalık yaptığı, çete üyelerinin kimlerden müteşekkil olduğu gibi detaylara ulaşabilmekteyiz. Şüphesiz bize en doğru bilgileri aktaran kaynakların başında İngiliz konsolosu Longworth'ün Londra'ya yazdığı raporları ve ona günü gününe olayları rapor eden maden müdürü Twelvetrees'in günlük mektupları gelir. Bütün bu belgelerde Micanoğlu Hüseyin'in eşkıyalığına, çetesine ve hayatına dair yeni bilgiler ve değerlendirmeler İngiliz konsolosu Longworth'ten gelecek ve mevcut bazı bilgilerimiz de teyid edilecektir.

Longworth Micanoğlu'nun adını ilk kez 1886'da Trabzon'da konsolosluk görevini ifa ederken anacak ve Micanoğlu ve çetesi hakkında bize zengin bilgiler sunacaktır. Taşranın gündelik hayatını ve olaylarını çok yakından takip eden konsolosların verdiği bu bilgiler son derece önemli, güvenilir ve paha biçilmezdir. Dolayısıyla dönemin tanığı olması hasebiyle de konsolosun satırlarında Micanoğlu'nun hikayesi tüm çıplaklığıyla yer alacaktır.

Konsolosun raporlarından yansıyan bilgilere göre Micanoğlu'nun gerçek adının Molla Hüseyin Efendi olduğunu ve "Molla" adından anlaşılacağı üzere de medrese eğitimi almış olduğunu teyid edebiliyoruz. Longworth'un aktardığına göre 1886 yılının başlarında Molla Hüseyin Efendi askere çağrıldığında o eşkıyalığa yönelmiştir. Eşkıyalığa neden yöneldiği konusunda konsolosluk raporlarında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece askere çağrıldığında onun eşkıya olmayı tercih ederek dağa çıktığı belirtilmektedir. Mevcut anlatılarda bu nokta üzerinde çeşitli rivayetler vardır.[24] Gazetedeki tefrikayı 1999 yılında tekrar yayımlayan Ş. Ersöz Kerempelioğlu'na göre Micanoğlu'nun dağa çıkmasının ger-

[23] Bu noktada Osmanlı otoriteleri de aynı fikirdedir aslında. Bkz. DH.MKT. 1418/8.

[24] Ayhan Yüksel'in Micanoğlu'nun eşkıyalığa başlayış hikayesiyle ilgili olarak tespit etiği en az üç-dört rivayet vardır. Bkz. Yüksel, 2005: 125 vd.

çek nedeni "içinde yaşadığı cemiyetin zulmüne ve haksızlığına isyanıdır." (*Yeşil Giresun*, 1999).

Keremepelioğlu'nun 1952'deki ilk tefrikada verdiği bilgiye göre Micanoğlu nişanlısı Emine'nin bir başkasıyla evlendiğini öğrenmiş ve bu nedenle de askerden firar etmiş memleketine gelmiştir. Micanoğlu Emine'ye bunu sormak istediğinde Emine'nin kayınbabası Memiş Hoca'nın ve adamlarının saldırısına uğramış ve kendisine saldıranları bıçaklayarak öldürmüştür. Ardından da dağa çıkmıştır (Kerempelioğlu, 2 Ocak 1952). Dolayısıyla bu olaydan sonra da onun eşkıyalık hayatı başlamıştır.[25] Ancak bu başlangıç hikayesinin tamamen rivayetlere dayalı olduğu belirtilmelidir. Konsolosluk raporlarında her ne kadar daha önce (Örneğin 20 Şubat 1885'te) eşkıyalık olaylarından bahsedilse de (Biliotti, FO 195/1521, 20 February 1885) Micanoğlu'nun adına daha erken bir tarihte rastlanılmamıştır. Micanoğlu'nun eşkıyalık faaliyetleri daha ziyade yoğunluk kazanarak 1887 yılı itibariyle belgelere yansıyacaktır.

Molla Hüseyin Efendi'nin hem kendi ifadesiyle yukarıda verilen mektupta belirttiği gibi hem de belgelere yansıdığı kadarıyla eşkıyalık hayatı 5-6 yılı geçmez aslında.[26] Tam olarak hangi tarihte eşkıyalığa başladığını tespit etmek mümkün

Abdülhamid devrinde Tireboludan Termeye kadar olan havaliyi titreten Keşaplı Micanoğlu sekiz senelik eşkiyalık maceralarını merak ve heyecanla takip edeceksiniz. Zamanında genç kızların sevgilisi ve Giresun'un Guilianosu olan bu sevimli haydudun bazan bir hakim kadar adil, bazan martininden ölüm saçan bir cani ve ekseriya fakirleri koruyan, merhametli bir insan ruhu taşıdığını göreceksiniz.

Micanoğlunun hayatını toplamak pek kolay olmadı. Kendisinin doğup büyüdüğü Keşabın iki saatlik yüksekliğindeki Engüz köyüne gittik. Saklandığı kayalıkları, adam vurduğu yerleri, siper aldığı taşları gördük. Micanoğlu devrini yaşamış ve bazı defa kendisiyle bulunmuş olan mahalle arkadaşı ve kapı komşusu 95 yaşındaki Salih Çavuşu dinledik. Micanoğlunun kardeşinin karısı ile konuştuk. Kocası çetede olan ve halen 105 yaşında bulunan kadına "Micanoğlunu sever miydin?" diye sorunca "evet" manasına başını salladı ve :

— Çok adam vurdu, ama gene de iyi adamdı, dedi.

Micanoğlu dağa çıkıyor

Koca bir kış devrildi ve Erzurum dağlarının karı çözüldü.

MİCANOĞLU

Abdülhamit devrinde hükümete meydan okuyan, Gireson havalisinin en müthiş eşkiyası

TOPLAYAN : ÇETECİ

İkinci süvari alayından fırka komutanlığına haber salındı. Keşabın Engüz köyünden Micanoğullarından Ömeroğlu 1280 doğumlu Hüseyin Çavuş firar etmişti. Cıdık boylu, ince yapılı, kalem bıyıklı, buğday renkli bir Karadeniz uşağıydı. Okuyup yazması vardı. Askerlikten kaçacak insan değildi. Mertti, cesurdu, nişancılıkta ve binicilikte alayda üstüne yoktu. On üç aylık askerdi.

Mayıs ayının birinci günü kıtaya yeni kura gelmişti. Micanoğlu bunların içinde hemşerilerini görmüş, kucaklaşmış ve uzun uzun konuşmuştu. Ve işte o akşam kıtadan firar etmişti. Gece demedi, gündüz demedi dağdan dağa atladı ve yedinci günü üstüne Mencililsin başından denizi gördü. Engüzün bütün çiçekleri açmıştı. Gelinler çeşmesinden elini yüzünü yıkadı ve eğilip kana kana içti. Yorgunluğu gitmişti. Kıranda dayısına rasladı; tarlaya bel vuruyordu. İlk işi ona Emineyi sormak oldu. Dayısı alnındaki teri silerek,

— Bilmez misin evlât dedi; yılanın sıcağa, kadının da paraya akacağını. Emine Memiş hocanın güçcük oğluna verdi.

Demek doğruydu. Emine parayı kendisinden daha çok sevmişti. Karşı dağların başına yıkıldığını hissetti, gözü karardı ve taze otların arasına çömeliverdi. Dayısı onu eve getirdi. Üç gün ne dışarı çıktı, ne de bir kimseyle konuştu. Bir sabah Engüz muhtarı kapıya geldi ve kendisini Hamal oğlu Hasan ağanın çağırdığını söyledi. Asker elbiselerini giydi, nişanını yakasına taktı, Keşaba indi.

— Buyur ağam, dedi.

Hasan ağa onu tepeden tırnağa iyice bir süzdükten sonra.

Bana bak isin, dedi, senin köyünde askerden kaçan var mı başka.

— Yok ağam.

— Erkek olan askerden kaçar mı?

Tefrika No. 1

— Kaçmaz ağam.

— Seni severim isin, dün buraya iki devriye geldi. Elini arkana bağlayıp seni götürmek için emir almışlardı. Ben onları savdım; Giresun'a gidip kaymakam beyle görüştüm. Sana kefil oldum, on gün içinde kıtanda bulunacaksın. Haydi yolun açık olsun.

Micanoğlu, Hasanağanın elini öpüp ayrıldı. Torbasını hazırlayıp hemen o gün hareket edecekti. Engüzün yolu böğürtlen çileklerinin çiçekleriyle donanmıştı. Tarla içine yürüdü. Yaykınlıkta Emineyle buluştukları yassı taşın üstüne oturup dinlenmeye başladı. Aklı bir türlü almıyordu. Demek Emine onu iki beşibirliğe değişmişti. Ah şu para denen kâfir. Zaten rüştüyeyi de parasızlık yüzünden bitirememiş değil miydi? Todori usta yardım etmeseydi belki Yolağzının Çingiren mektebini de bitiremezdi. Kalktı ağır ağır yola koyuldu. Evvelâ, dayısına bir "Allahaısmarladık" diyecekti. Memiş hocanın evinin önünden geçerken kapıda Emineye rastladı. Göz göze geldiler. İçi burkulur gibi oldu.

— Kız Emine yapacağın bu muydu? Diye söylendi.

Emine gülerek içeri kaçtı. Dönüşte Memiş hoca üç adamıyla Micanoğlunun yolunu kesti. Sopalarla üzerine saldırıldığını görünce Micanoğlu bıçağını çekerek aralarına daldı. Memiş hocanın o iri gövdesi bir anda yere yıkıldı ve böğüre böğüre can verdi. Asker kaçağıydı. Şimdi üstelik katil olmuştu. Tek çaresi vardı. Martinini omuzlayıp dağa çıkmak. Lâkin Micanoğlu öyle yapmadı. Doğru Hasanağaya koştu.

— Ağam dedi, Memiş hoca üstüme yürüdü, vurmaya mecbur oldum. Sana bir kötülük gelmesin diye kaçmadım. Kefilimsin ferman senin.

Hasanağa o akşam Micanoğlunu hükümete teslim etti. Giresun'da mahkeme kuruldu. On sekiz sene hapislik yedi. Çok geçmeden türküsü bile yapıldı :

"Engüzün üstünü duman bürüdü
Micanın üstüne Memiş yürüdü
Vurma Mican vurma gençlik çürüdü."

— Devamı var —

Kerempelioğlu'nun *Karadeniz* gazetesindeki Micanoğlu tefrikası

[25] Pek çok eşkıyanın eşkıyalığa başlangıç hikayelerindeki benzerliğin belli bir gerçekliği yansıttığı kabul edilebilirse de hepsinin aynı saikle eşkıyalığa başladığını düşünmek pek mümkün görünmüyor. Ayhan Yüksel'in kitabında yer alan eşkıya hikayelerine bakıldığında benzer saikler dikkat çekmektedir. Bkz. Yüksel, (2005).

[26] Dolayısıyla tefrika yazarının (Ş. Ersöz Kerempelioğlu'nun) belirttiği gibi Micanoğlu'nun eşkıyalığının 1904 yılına kadar devam etme ihtimali yoktur. Bkz. Kerempelioğlu, 1953. Micanoğlu'nun öldürülmesi hakkında bkz. DH. MKT. 1439/95, 16 Ağustos 1887 ve FO 195/1584, 5 Ağustos 1887 tarihli telgraf.

değilse de kendi ifadesinden hareketle müdüre tehdit mektubunu yazdığı tarihten 5-6 yıl öncesine gittiğimizde 1882 gibi bir tarihe ulaşırız. Fakat tabii bu spekülatif bir tarihtir.

Micanoğlu bir diğer eşkıya Küçük Hüseyin'le birlikte hareket etmiş; onun 1885'te öldürülmesinden sonra da Gürcü Deli Reşit'le eşkıyalığını sürdürmüştür. Bunun dışında çetesinde Laz kökenli Ali Bayraktar (Micanoğlu'nun damadı) adlı bir eşkıyanın olduğu Çürüksulu Ali Paşa'yla yapılan bir mülakattan anlaşılıyor. İlaveten Dikbaş Mehmet, Yeni Mehmed gibi isimlerin onunla birlikte hareket ettiğini Longworth aktarıyor. Çetedeki eleman sayısı her geçen yıl artmış ve en son bazı abartılı söylencelere göre de 25'i bulmuştur.[27] 1887'deki konsolos raporuna göre Micanoğlu'nun çetesinde yer aldıkları gerekçesiyle Tirebolu'dan Emincik (Emindjuke) ve İskender Kahyaoğlu biraderlerle birlikte 10 kişi daha tutuklanmıştır (Longworth, FO 195/1584, 1 Haziran 1887).

Kendisinin Keşab'lı olduğuna dair bilgimiz kesinse de kökeni hakkında (yerli olup olmadığı hakkında) kesin bir bilgi yoktur.[28] Başlangıçta çetesini kendisinin oluşturup oluşturmadığına dair (Kerempelioğlu'nun tefrikaları hariç) herhangi bir bilgimiz bulunmamaktadır. Zaten Longworth Micanoğlu'nun örgütleme yeteneğinin pek olmadığından söz eder (Longworth, FO 195/1584, 8 Haziran 1887).

Micanoğlu anılan bu çeteyle çoğunlukla Giresun bölgesinde eşkıyalık yapmıştır. Çete genellikle Trabzon vilayetiyle Sivas vilayeti[29] sınırında hareket etmektedir. Trabzon vilayetinin zaptiyeleri onları kovaladığında Sivas vilayetine kaçmakta; tersi durumda da Trabzon'a dönmektedirler (FO 195/1584, 4 Mayıs 1887). Bu durumda eşkıyaların yakalanmaları sorun olmaktadır; çünkü kolluk kuvvetlerinin yetki alanları değişmektedir. Dolayısıyla iki vilayetin koordineli bir şekilde çalışması gerekmekte ancak bunun sağlanması da pek kolay olmamaktadır.

Micanoğlu ve çetesi kışın alçak yerlere çekilmekte ve baharla birlikte yaz sonuna kadar Kümbet, Uzundere, Karınca, Aksu ya da Bektaş gibi yerlerde ve yaylalarda zamanlarını yoldan geçen kervanları yağmalayarak ya da soyarak geçirmektedirler.[30] Önemli üslerinden biri de (karakol bulunmasına rağmen)

---

[27] Bu rakamı Twelvetrees bir mektubunda aktarır ve fakat ona göre bu rakam oldukça abartılıdır. Bkz. FO 195/1584, Twelvetrees, 4 Mayıs 1887. 7 Ekim 1886'da çetenin üye sayısı 6'dır. Bkz. FO 195/1584, 7 Ekim 1886.

[28] İngiliz ve Alman büyükelçilerin Dışişleri nezdinde İstanbul'da yaptıkları girişimde de bu nokta bir soru olarak dönemin Sivas valisi Sırrı Paşa'ya yöneltilmiş, o da soruyu Karahisar mutasarrıfına yöneltilmiştir. Soru aynen şöyledir : "Who is this brigand? A Georgian or a native?"/"Kimdir bu eşkıya? Yerli mi Gürcü mü?" FO 195/1584, 4 Mayıs 1887.

[29] Eşkıyaların Sivas vilayeti'nde pek rahat hareket edemedikleri belirtilmelidir. Çünkü Sivas valisi Sırrı Paşa eşkıyalara karşı sıkı tedbirler almış durumdadır. Longworth 4 Mayıs 1887 tarihli raporunda Sırrı Paşa'nın sıkı tedbirler aldığından bahseder. Bkz. FO 195/1584, 4 Mayıs 1887. Bu nedenle de Micanoğlu ve adamları kendilerini çok daha rahat ve korunaklı hissetikleri Trabzon Vilayeti'nde hareket etmişlerdir.

[30] Örneğin Mayıs 1887'de Micanoğlu 3 zaptiyenin koruduğu bir kervanı soymuş, paralarını almış, zaptiyelerin silahlarıyla cephanelerine el koymuştur. Micanoğlu'nun bu soygun ve

Eğribel'dir.[31] Lojistik ihtiyaçları için de Kazancık'ı kullanmaktadırlar. Çete o kadar rahattır ki eğlencelerinde çalması için Kazancık'tan bir kemençeciyi[32] de zorla yanlarında götürmüşlerdir. Kimi zaman da gündüz olmasına rağmen Licese gibi yerleri basarak yağmalama, adam öldürme ve gasp gibi olayları gerçekleştirmişlerdir (FO 195- 1584, 20 Ocak 1887).

Eşkıyalar bütün bunları yaparken de özellikle yolları daha güvenli hale getirmeleri amacıyla gönderilen kolluk güçleri yetersiz olduğundan daha da cesaretlenmişlerdir. Örneğin konakladıkları yerlere yakın mekanlarda askeri birlikler ya da zaptiyeler olmasına karşın bu güvenlik birimleri eşkıya çetelerini durdurmada ve takibatında son derece yetersizdir (FO 524/1584, Twelvetrees, 20 Ocak 1887). Bu noktayı daha önce Trabzon valiliği yapmış olan Sırrı Paşa'nın da defalarca dile getirdiği hatırlanmalıdır.

Micanoğlu ve çetesi soygunlar da dahil olmak üzere adam öldürme, kundaklama, çocuk kaçırma gibi işleri yapmışlar ve çete yeni katılımlarla güçlenmiştir. Bu nedenle gönüllü ya da gönülsüz pekçok kişinin yani yerel halkın ona yardım ettiği belirtiliyor ki, bu bilgi mevcut anlatılarla da örtüşmektedir (Longworth, FO 524/1885, 30 Temmuz 1887; Kerempelioğlu, 1952).

Longworth Micanoğlu'nu eşkıyaların en acımasızı olarak tarif ederken korkusuzluğu ve cüretine dair örnek vakalar vermektedir. Bu acımasız eşkıyalar fidye alabilecekleri zenginleri ya da tüccarları kaçırmaktadırlar. Belgelere yansıdığı şekliyle 1886 yılında bir Rum tüccarı kaçırmışlar ve 1500 £ (Sterlin) fidye karşılığında serbest bırakmışlardır (FO 195/1584, 7 Ekim 1886); daha sonra da 1887 yılında Giresun Belediye başkanı M. Deliyoroglu'nun[33] akrabası olan Kaptan George (Yorgos) Konstantinidis'i kaçırmış ve 400 £ fidye karşılığında serbest bırakmışlardır.

Bütün bu kaçırmalara ve eşkıyaların saldırılarına karşı parası bölgedeki insanlar tarafından karşılanan yerel muhafız oluşturmak yönünde bir girişim olsa da hem eşkıyaların aileleri ölümle tehdit etmesi hem de hükümetin buna izin vermemesi üzerine başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[34]

---

yağmalama olayından 950 £ (Sterlin) civarında para ele geçirdiği belirtiliyor. Ayrıca Tekbaşoğlu'ndan ele geçirdiği katırlarla yağmalanan malları yolluyor. Micanoğlu aynı günün akşamı Tamdere'ye dönmüş ve madenin su kanalını kesmek için yukarıya gittiğini ilan etmiştir. Bkz. Twelvetrees, FO 195- 1584, 27 Mayıs 1887.

[31] Eğribel Karakol'undaki askerlerin de Micanoğlu çetesine "dostça" "friendly" davrandıkları yine Twelvetrees tarafından aktarılıyor. Bkz. Twelvetrees, FO 195- 1584. 20 Ocak 1887.

[32] Kemençeci bir kaç gün sonra parası ödenerek serbest bırakılmıştır. Twelvetrees, FO 195-1584, 20 Ocak 1887.

[33] Bu tarihte Deliyoroğulları'ndan çeşitli isimler Giresun Belediye Meclisi'nde üyedirler. Bkz. Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini*, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara, 2012, s. 112.

[34] Maden çalışanlarından olmak üzere eşkıyaların saldırısına karşı muhafızların/korucuların silah taşımaları ve maden ile liman arasındaki yolun güvenliğini kendi oluşturacakları korucularla sağlama düşüncesi; özellikle ecnebi tüccar ve ahalinin mal ve canının bu şekilde muhafaza edilmeye çalışılması belli ki hükümeti rahatsız etmiştir. Bu nedenle de ahalinin can ve mal güvenliğinin hükümete ait olduğu belirtilecektir. Bkz. BOA, DH.MKT. 1418/8.

Aynı şekilde Tirebolu'dan Ahmet Ağa'nın adamlarıyla birlikte yapmak istediği takip de akim kalmıştır. Bir başka girişim olarak yirmi beş jandarmayla birlikte Karahisar'dan gelen destek kuvvetle Giresun'a eşkıya takibi için gönderilenler olduysa da onlar da sonuca ulaşamamıştır. Fakat bu son girişim Longworth'e göre oldukça şüphelidir. Bu girişimde yer alan müfreze komutanı Yüzbaşı Bekir Bey'in Micanoğlu'nun evinin dışında yalnız kalması onun bu kanun kaçaklarıyla işbirliği halinde olduğu yönünde bir kanıya yol açtıysa da o bir şekilde kendini vali nezdinde aklamayı başarmıştır (FO 195/1584, Ekim 7 1886).

Kerempelioğlu'nun aktardığı gibi Micanoğlu gerçekten de zenginleri soymuş ve fakirlere dağıtmıştır. Ayrıca kötü memurları da terörize etmiştir (Kerempelioğlu, 1952; Longworth, FO 195/1584, 30 Temmuz 1887). Ancak bütün bunlar onun acımasız bir eşkıya ve katil olduğu gerçeğini değiştirmez. Aksine Micanoğlu'nun zengileri soyarak fakirlere dağıtması ve kötü memurları terörize etmesi ve birtakım yardımlarda bulunması ancak bir meşruiyet sağlama senaryosunun parçası olarak okunabilir. Çünkü aşağıda da değinileceği gibi bölge ahalisine zulmeden bir vali-defterdar-naip üçlüsüyle işbirliği halinde olan bir eşkıyanın böyle bir "Robin Hood" niyeti inandırıcı olmaktan uzaktır ve "fakir halkın sevgilisi" gibi sıfatlarla "eşkıya mit"i (Cassia, 2012: 273, 288 vd.) yaratmaktan öte bir sonuç doğurmaz. Zaten Micanoğlu kendisinden hoşnut olmayan köylülere hem eziyet etmiş hem de onları tehdit ederek haraç toplamıştır (Longworth, FO 195/1584, 30 Temmuz 1887).

Örgütleme yeteneği olmasa da Micanoğlu ajanlar görevlendirerek, (kuvvetle muhtemel yerel üst düzey yöneticiler vasıtasıyla) içeriden bilgi almayı başarmış ve bir dizi haberleşmeyi elinde tutmuştur (Longworth, FO 195/1584, 8 Haziran 1887). Gerçekten de Micanoğlu resmi makamlarla ve madenle yapılan haberleşmeden ve kapalı kapılar ardında konuşulan gizli pek çok şeyden haberdardır. Dönemin Sivas valisi Sırrı Paşa'ya ve İstanbul'a çekilen telgraflardan günü gününe haberdardır. Twelvetrees konsolostan yardım isterken Micanoğlu'nun resmi düzeyde bile yazılan herşeyden haberdar olduğunu kaydeder (Twelvetrees, FO 195/1584, 8 Haziran 1887). Bu noktada Micanoğlu'nun istihbarat vb. konularda özel bir çaba sarfettiğini düşünmek yanıltıcı olacaktır. Bu düzeyde bir istihbaratın içeriden üst düzey isim/ler olmadan sağlanması imkansızdır ve o kişi/ler de vali, defterdar veya naipten başkası değildir. Ayrıca vali Ali Sururi Efendi'nin[35] bazı eşkıyaları önce yakalayıp sonra serbest bıraktığı, müddei-i umumiliğe teslim etmediği Başbakanlık Osmanlı Arşivi Şura-yı Devlet ra-

[35] Burada Sururi Efendi hakkında kısa bir bilgi aktarmak yerinde olacaktır. "Akseki'nin İbradı bucağında doğmuş olan Süruri Efendi Minkarizade'nin torunlarındandır. Padişah Sultan Abdülhamid'in emriyle 1879'daki Yıldız Mahkemesi'nde Mithat Paşa'yı ve arkadaşlarını yargılayıp ölüme mahkum etmesi adının kötüye çıkmasına neden olmuştur. Bkz. Mahmut Goloğlu (1975) *Trabzon Tarihi*, s. 210. Osmanlı Arşivi'ndeki belgelere ve Longworth'ün aktardığı bilgilere göre Saruhan (Manisa) Mutasarrıflığı da yapmış ve ulema kökenli olan Ali Sururi Efendi, dönemin Medeni Kanun'u ve Ceza Kanunu'nun şekillenmesinde rol oynamış üç isimden biri olarak zikredilir. Bkz. Longworth FO 195/1584, 2 Nisan 1886. DH.MKT. 1344/75

porlarında yer almaktadır. Bundan başka Longworth de valinin eşkıyaları kolladığı bilgisini aktarır.[36] Yani bizzat valinin ona bilgi sızdırdığını düşünmek için elde yeterince kanıt vardır. Longworth Micanoğlu'nun bizzat dönemin valisi Ali Sururi Efendi[37], Jandarma komutanı Hasan Bey ve vilayetteki diğer görevliler tarafından kollandığının altını kalınca çizerek belirtecektir (FO 195/1584, Longworth, 30 Temmuz 1887).

Bir vali neden bir eşkıyayı kollasın ve kendi konumunu tehlikeye atsın sorusu akla gelebilir. Bu sorunun yanıtı Cassia'dan gelir. *Kebikeç*'in geçen (sayı 33) sayısında çıkan makalesinde Paul Cassia şöyle der:

> ...Şiddetin belirli kriterler doğrultusunda kullanımının amacı salt haydutluk değildi; bu aynı zamanda yetkililerce onaylanmış ve rutin olarak uygulanan bir para toplama biçimiydi... (Cassia, 2012: 276).

Yani vali Ali Sururi Efendi'nin korku salmak ve bölgede hakimiyet sağlamak için eşkıyalığı ve her türlü şiddeti desteklediği belirtilebilir. Longworth pek çok raporunda vali Ali Sururi Efendi hakkındaki oldukça ciddi yolsuzluk iddialarına yer verir. Örneğin dönemin ünlü ismi Çürüksulu Ali Paşa'yla Sururi Efendi arasındaki rekabete değinerek hem Çürüksulu Ali Paşa hakkında hem de Sururi Efendi hakkında değerlendirmelerde bulunur:

> Sultan Sururi Efendi'yle Ali Paşa arasındaki rekabette denge kurmaya çalışıyor. Her ikisi de saray üzerinde nüfuz yarışına girmiş durumdalar. Her ikisinin de mahkemelerde arkadaşları var, ikisi de insanlar tarafından sevilmiyor ve denilebilir ki, ikisi de bu bölgede kendilerini zenginleştiriyorlar. Birtanesi rüşvetle diğeri eşkıyalıkla. (Longworth, FO 195/1584, 3 Ocak 1887; FO 195/1584, 19 Temmuz 1887).

Valinin yaptıkları bununla sınırlı değildir. Dönemin yerel güçlerinden ve etkili isimlerinden Haznedarzade Ahmed Bey de valiyle işbirliği halindedir. Haznedarzade Ahmed Bey yaptığı kötülüklerle, baskıcılığıyla ve yolsuzluklarla adı çıkmış bir isimdir. Bölgesel hakimiyetini sağlamak için Ordu'daki saygın kişileri (Örneğin defalarca Ordu'da Belediye reisliği yapmış ve yapacak olan ve Çürüksulu Ali Paşa ile ilişkilendirilen Gürcü göçmenler arasından çıkan nüfuzlu şahsiyetler ve kimi eşkıya çetelerinin de hedefi haline gelen Felekzade Süleyman Ağa'yı hapse atmış ve açıkça 200 Lira rüşvet istemiştir) yargılamada, hapse atmada ve sürgüne yollamada her türlü fırsatı değerlendiren Haznedarzade, Ali Sururi Efendi Ordu'ya geldiğinde kendisine 400 Lira rüşvetle birlikte hediyeler vermiş ve onu konağında ağırlamıştır (Longworth, FO 195/1584, 10 Ağustos 1887).

Bu bilgilerden sonra denilebilir ki, "yukarıyla" kurulan bu ilişki sayesindedir ki, Micanoğlu çok rahat hareket edebilmektedir. Zira peşine takılan yüzlerce jandarma, zaptiye ve polise rağmen Micanoğlu uzunca bir süre yakalanamamış-

---

[36] Karşılaştırma için bkz. ŞD. 316/26; *FO 195/1584*, 1887.

[37] Dönemin valisi Sururi Efendi'nin Defterdar ve Naible kurduğu yolsuzluk şebekesi ayrı bir çalışmanın konusu olarak devam etmekte olduğundan bu ilişkinin detaylarına burada yer verilmeyecektir.

tır.[38] Zaten bu koşullar altında şaşırtıcı olan Micanoğlu'nun yakalanması olacaktır. İngiliz konsolos onun peşine 470 jandarma, 150 asker ve 40 ağır süvari gönderilmiş olmasına rağmen yakalanamadığını hayretle karşılayacak ve bu durumu şöyle ifade edecektir:

> ...It is strange that the 470 gendarmes, 150 soldiers and 40 dragoons scouring the Kerasson district on this special service, irrespective of the forces put in motion by the Sivas Vali, should have been unable to cope with the evil. It is equally strange that Mindjanoglou's three companions should have met their death without he himself being killed, captured or wounded. *There is something radically wrong somewhere.* The last two incidents tend to show that either corruption or laxity is at the bottom of it all...[39] (FO 195/1584, 30 Temmuz 1887).

Bu paragraftan da anlaşılabileceği gibi ("...*There is something radically wrong somewhere...*") "bir yerlerde kökten yanlış giden bir şeyler var"dır. Bu "yanlışlığa" ilişkin yanıt da bir sonraki cümlededir. Şöyle diyecektir konsolos : "Son iki olay[40] göstermiştir ki yolsuzluk ya da vurdumduymazlık dibe vurmuş vaziyette " (FO 195/1584, 30 Temmuz 1887). Ona göre Vali, naib, defterdar, tabur ağası, polis şefi gibi üst düzey yerel yöneticilerin ve eşkıyanın birlikte çalıştığına dair çok ciddi iddialar vardır (FO 195/1584, 30 Temmuz 1887).

Longworth'ün Londra'ya yazdığı raporlarda şaşkınlık göze çarpsa da bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden konsolosun olayları algılama ve analiz etmedeki yeteneği bu şaşkınlığı ortadan kaldıracak ve açıklığa kavuşturacak düzeydedir. Daha önceki raporlarında belirttiği gibi mesele sadece zaptiyelerin, jandarmaların sayısal yetersizliği, yeteneksizliği, yolların güvensizliği ya da coğrafyanın elverişsizliği değildir tek başına.

Önceleri naif bir şekilde bunlardan bahseden konsolos bir takım önlemler sıralamış ve onların yerine getirilmesinden dem vurmuştur. Bu önlemler arasında madenin silahlı muhafızlar tarafından korunması da vardır, Giresun kaymakamını (yeteneksiz olan Ali Nihat Efendi'yi) görevden alarak yerine daha yetenekli ve dürüst olanı (Çerkez Bekir Beyi) getirmek de. Yani İngilizler yerel yönetime dahi müdahale etme düşüncesinde bir beis görmemektedirler (FO 195/1584, 4 Mayıs, 1887). Bir başka önlem de Çürüksulu Ali Paşa'yı Micanoğlu üzerine sefere yollama düşüncesidir. Hatta Micanoğlu'nu ortadan kaldırmaya dönük bir komplo dahi önerecektir konsolos. Bunun için oldukça güvenilir

---

[38] Daha önce de defalarca peşine düşülmüş olmasına rağmen Micanoğlu yakalanamamıştır. Longworth'ün pekçok raporunda bundan bahsedilir. Örneğin Tirebolulu Ahmed Ağa 25 jandarmayla Micanoğlu'nun peşine düşmüş fakat onu yakalayamamıştır. Vali yardımcısı Bekir Paşa'ya göre bu son takip ya da önlemler şüphelidir. Bkz. Longworth, FO 195/1584, 7 Ekim 1886.

[39] İtalikler bize aittir.

[40] "Son iki olay"dan kastedilen Micanoğlu için yapılan son iki takiptir. Zaten birine pasajda değiniyor. Belirtildiği gibi yüzlerce jandarma, polis ve ağır süvari peşine düşmüş ama Micanoğlu'nu yakalayamamıştır. Yine bundan önceki takip ve önlemler de aynı şekilde sonuçlanmıştır. Konsolos bunu kastetmektedir.

(Micanoğlu'yla yemek yiyebilecek kadar) bir adamı olduğundan ve bu adamın 200 £ (Sterlin) ile sağlanacak silah ve mermiler karşılığında suikast işini yapabileceğinden söz edecektir (FO 195/1584, 4 Mayıs, 1887).

Elbette Micanoğlu gibi ciddi sorun yaratan eşkıyalar için alınacak tedbirler veya girişimler bunlarla sınırlı değildir. Bu cümleden olarak İngiliz ve Alman büyükelçilerin İstanbul'da hükümet nezdinde yaptıkları girişimden de bahsetmek gerekecektir. Açıktır ki, bu girişimin amacı Bâb-ı âli üzerinde baskı kurmak ve meseleyi çözüme kavuşturmaktır. Büyükelçilerin yaptığı bu girişimde aşağıda yer alan talepler dile getirilmiştir:

> 1- Licese'deki madenin güvenliğinin sağlanması için masrafları maden işletmesi tarafından karşılanmak üzere korumalara Martini ve Winchester silahları kullanma yetkisinin verilmeli,
>
> 2- Madenin kıyıya taşınması boyunca ücretleri maden işletmesinden alınmak üzere eskortlarca korunmalı,
>
> 3- Maden işletmesi bir birlik tarafından korunmalı ve bu birlik aynı zamanda bölgede keşif de yapmalı. (FO 195/1584, 4 Mayıs 1887)

Bütün bu tedbirlerden de anlaşılacgaı üzere Micanoğlu etrafındaki çember giderek daraltılmaktadır. Twelvetrees'in de önerileri doğrultusunda başına ödül koymak da dahil olmak üzere 'içeriden' yani Micanoğlu'nun çetesinden ihaneti sağlayacak entrikayı da devreye sokarak onun sonunu getirecek plan işlemeye başlayacaktır. Hem Sivas hem Trabzon vilayetinde eşkıyalara karşı sıkı tedbirler alındığı yine arşiv belgelerinden anlaşılıyor. Micanoğlu için takip başlayacak ve Giresun kaymakamlığı tarafından başına konan ödülü[41] almak için onun peşine yüzlerce insan düşecektir. Maden müdürü artık Micanoğlu'nun yakalanacağından emindir. (Longworth ve Twelvetrees, FO 195/1584, 30 Temmuz 1887 ve 25 Temmuz 1887).

Micanoğlu'nun çetesi artık çökmek üzeredir. 10 Temmuz 1887'de Ali Bayrakdar ve Yeni Mehmed Tirebolu'dan 50 mil uzaklıktaki (Tchacrak) Taşrak/Çakrak'ta jandarmalar ve Yüzbaşı/üsteğmen Yunus Ağa'nın komutasındaki köylülerle çatışmaya girmişler ve öldürülmüşlerdir. Micanoğlu'da oradaki bir binaya girmeyi başarmıştır. Bina Jandarma tarafından ablukaya alınmış ve ev sahibi de bu ateş hattında yaralanmıştır. Fakat Micanoğlu yaralanmadan yine buradan kaçmayı başarmıştır. 18 Temmuz 1887'de Micanoğlu'nun çeşitli yerlerde görüldüğü hakkında haberler gelmektedir.

[41] Konsolosluk raporlarında kaymakamlığın Micanoğlu için koyduğu ödülün miktarına dair bir şey telaffuz edilmez. Ancak Twelvetrees Kel Seyit'le 200 £ (Sterlin)'e anlaşmıştır. Kerempelioğlu Micanoğlu için kaymakamlığın koyduğu ödülün 200 altın olduğunu belirtir. Bkz. Kerempelioğlu, 16 Haziran 1952.

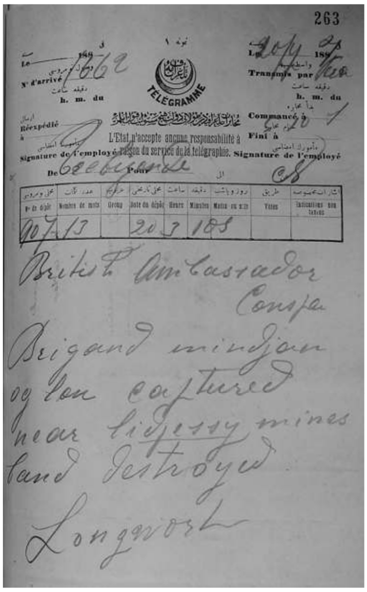
TELEGRAMME

British Ambassador
Consple
Brigand mindjan
oglou captured
near lidjessy mines
band destroyed
Longworth

Micanoğlu'nun yakalandığını İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne haber veren telgraf

Bu haberlerin ardından Micanoğlu 20 Temmuz 1887'de yakalanmıştır. İngiliz konsolos da derhal, aynı gün sabah saat 8'de durumu telgrafla İstanbul'a İngiliz büyükelçiliğine bildirecektir: "Brigand Mindjanoglu captured near Lidjessy Mines. Band destroyed." "Eşkıya Micanoğlu Licese yakınlarında yakalanmış ve çete yok edilmiştir." (FO 195/1584, 20 Temmuz 1887). Fakat daha Micanoğlu'nun yakalanmasının üzerinden iki gün geçmiştir ki bir başka telgrafla Micanoğlu'nun kaçtığı bildirilecektir: "Mindjanoglu though seized was allowed to escape." (FO 195/1584, 20 Temmuz 1887). Telgrafın içeriğinden de anlaşılacağı üzere onun kaçmasına "izin" verilmiştir. Yakalandığında nerede tutulduğu bilgisine sahip olamadığımız için yakalandıktan hemen sonra nasıl kaçmayı başardığı sorusunun sarih bir yanıtını bulmak da kolay değildir. Buna karşın yine de bu sorunun birkaç yanıtı olabilir. Öncelikle ona içeriden her türlü istihbaratı sağlayanlar kimlerse kaçmasına yardım edenlerin de onlar olduğu öne sürülebilir. İkinci olarak aşağıda bahsedileceği gibi eğer dağda/Kel Seyid'in yaylasında yakalanmışsa yaylada çalışanlardan birilerinin ona yardım etmiş olma ihtimali de vardır.

Micanoğlu'nun öldürülmesinden bir hafta önce yazdığı bir raporda Longworth çarpıcı açıklamalarda bulunacaktır. Herşeyin farkına varmış ve bu "şebeke" arasındaki bağlantıları kurmuştur:

> Micanoğlu yakalandığında neden Türkmenlere kendisini maden idaresine ya da Karahisar otoritelerine değil Giresun veya Trabzon yetkililerine teslim etmeleri için yalvarmıştır? Bu sorunun tek bir cevabı olabilir : "Bu vilayetteki üst düzey yetkililer arasında yolsuzluk, suç ortaklığı vardır. Bu gerçek Vali Sururi Efendi üzerinde zaten varolan şüpheleri daha da güçlendiriyor. Jandarma Albayı Hasan Bey ve vilayetteki[42] diğer resmi görevliler bu korkunç eşkıyayla gizli bir işbirliği halindeler. (Longworth, FO 195/1584, 30 Temmuz 1887)[43]

[42] Twelvetrees'in Trabzon vilayeti yöneticilerinin, polisin ve zabtiyelerin ihmalkar, vurdum duymaz tutumlarından şikayet etmesi de aslında bunu işaret ediyordu. Bkz. Twelvetrees, FO 195/1584, 21 Nisan 1887.

[43] Metnin İngilizcesi şöyledir: "... Why did Mindjanoglou entreat? the Turcomans not to be delivered over to the mines or to the Kara-Hissar Authorities but to the authorities of Kerassond or Trebizond? There can be only one answer to the question. Complicity exists

Yukarıda anılan Türkmenler meselesine açıklık getirmek gerekir. Micanoğlu'nu yakalamanın tek yolunun onun arkadaşlarını satın almaktan geçtiğini düşünen Twelvetrees bu yakalama olayından bir süre önce Türkmenlerin (oba beyi) şefi Kel Seyid'in yanına giderek ona Micanoğlu'nu kendilerine teslim etmesi için ödül teklif etmiş ve Kel Seyid de bunu kabul etmiştir.[44] Kel Seyid'le Micanoğlu arasında bir dostluğun olduğu, Micanoğlu'nun Kel Seyid'e fazlasıyla güvendiği anlaşılıyor. Kerempelioğlu'nun tefrikası da ikisi arasındaki ilişkiyi doğrulamaktadır (Kerempelioğlu, 16 Mart 1953 ve 23 Mart 1953).

Dolayısıyla bir ihtimal olarak denilebilir ki, Micanoğlu onu kovalayan peşindeki insanlardan, ödül avcılarından kaçmak için Kel Seyid'in yaylasına gitmiş (Kerempelioğlu Micanoğlu'nun ölmeden önce Kel Seyid'in yaylasına gittiğini doğrular) ve Kel Seyid de bu anlaşma dahilinde Micanoğlu'nu ve Dikbaş Mehmed'i yakalamış ve ellerini bağlamıştır. Fakat Kel Seyid'in amacı aynı zamanda Karahisar mutasarrıflığının Micanoğlu için koyduğu ödülü de almaktır. Twelvetrees'in Giresun'dan yolladığı jandarma Sarnık Ağa 10 adamıyla Micanoğlu'nu almaya gitmiştir. Fakat onlar Dikbaş Mehmed'in bir ağaca bağlanmış ve iki kurşunla vurulmuş ölüsüyle karşılaşmışlar ve müdüre de onu götürmüşlerdir.

Askerlere söylendiğine göre Micanoğlu silahsız ve bir gözünü de kaybederek elbisesiz bir şekilde kaçmıştır. Bir kadın çoban ona kelepçelerin anahtarını bir çorba kasesi içinde ("in a bowl of sour cream", süzme yoğurt?) gizlice vermiştir.[45] Dikbaş Mehmed kaçarken vurulmuş fakat Micanoğlu sisin içinde kaybolmuştur. Müdüre göre Kel Seyid'in adamları Dikbaş'ı elleri bağlıyken vurmuşlardır. Twelvetrees'in aktardığına göre bölgedeki genel kanı Kel Seyid'in Micanoğlu'nu sakladığı yönündedir. Çünkü Kel Seyid Micanoğlu'nun hazinesini nereye sakladığını öğrenmeye ve onu ele geçirmeye çalışmaktadır.

Twelvetrees'e gelen haberlere göre Micanoğlu Ünye, Çakrak, Uzundere gibi çeşitli yerlerde görülmektedir; peşinde (muhtemelen ödül için) yüzlerce insan vardır. Çok geçmeden bu kovalamacanın ardından 5 Ağustos 1887'de Micanoğlu'nun Karahisar bölgesindeki bazı köylüler tarafından öldürüldüğüne dair Longworth'ün telgrafı gelecektir. Micanoğlu'nun cesedi Uzundere'deki köylülerin elindedir. Micanoğlu Twelvetrees ve adamları, polis ve Giresun'daki kasaba komşuları tarafından teşhis edilmiştir. Amerikalı misyoner Dr. M. Parmelese'nin Longworth'e yazdığı mektuptaki bilgiye göre Micanoğlu'nun başı

among the higher functionaries of this Vilayet and the fact of its existence tends to strengthen considerably the already grave suspicion that the vali Sourouri Efendi, the Head of the Gendarmery Colonel Hassan Bey and other officials of the province are secretly in connivance with this notorious brigand chief " (Longworth, FO 195/1584, Temmuz 30 1887).

[44] Tabii Twelvetrees yerel otoritelerden-Karahisar'dan "üsü örtük" izin de almıştır bunun için.

[45] Micanoğlu'nun yakalanmasıyla ilgili bu son anlatılanlarla Kerempelioğlu'nun tefrikasındakiler arasında büyük bir benzerlik de vardır. Bkz. Kerempelioğlu, 1 Haziran 1953.

Giresun kaymakamına gönderilmiştir (Longworth, FO 195/1584, 10 Ağustos 1887).

Micanoğlu'nun öldürülmesinden sonra onunla birlikte eşkıyalık eden Gürcü Deli Reşid ve adamları onun intikamını[46] almak için 11 Ağustos 1887'de harekete geçecek ve bölgede bir hayli korku salacaktır. Micanoğlu'nun öldürülmesinden 7 ay sonra 10 Mart 1888'de yedi saat süren bir çatışmanın sonunda o da adamlarıyla birlikte öldürülmüşütr. (Longworth, FO 195/1584, 11 Mart 1888). Reşid ve adamlarının öldürülmesi Ordu'da müzikli ve havai fişekli görkemli bir gösteriyle kutlanmış; Ordu kaymakamı Bekir Bey konuşmalar yapmıştır. Saray da eşkıyaların yok edilmesini sevinçle karşılamış ve Sultan Abdülhamid vali Ali Sururi Efendi'yi vezirlik rütbesiyle ödüllendirerek ilmiye rütbesini mülkiyeye çevirmiştir Ordu kaymakamı Bekir Bey de bu ödüllendirmeden payına düşeni almış, rütbesi mütemayiz-i evvel'e (miralay/albay) çevrilmiştir (FO 195/1584 14 Mart 1888; İ.DH. 1073/84210).

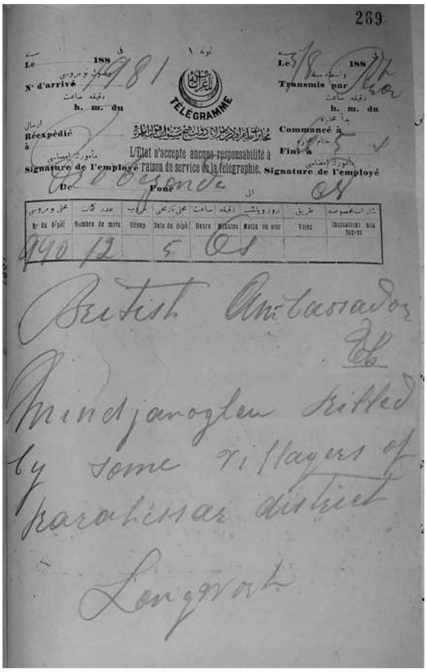

Micanoğlu'nun Karahisar bölgesindeki bazı köylüler tarafından öldürüldüğüne dair Longworth'ün telgrafı

Sonuç

Bu çalışmanın vardığı en önemli sonuçlardan biri şüphesiz eşkıyalık olayları değerlendirilirken tarihsel sürecin, arka planın ve tabii ki metodolojinin unutulmaması gerektiğidir. Yani tarihsel herhangi bir olay ele alınırken bağlamına ve kronolojik sürecine dikkat etmek kaçınılmazdır. Eşkıyalık olaylarının kendi bağlamına, çerçevesine oturtulmaksızın değerlendirilmesi bu ve başka çalışmaların da göstermeye çalıştığı gibi birçok sakıncayı beraberinde getirebilir.

Yani aslında Kudret Emiroğlu'nun *Kebikeç*'in geçen sayısındaki dosya giriş yazısında belirttiği gibi eşkıyalığın, mevcut siyasal yapıyı korumakla ve sürdürmekle mükellef olanlardan bağımsız olduğunu düşünmek yanıltıcı olacaktır (Emiroğlu, 2012). Bu çalışmanın pekçok yerinde Micanoğlu'nun yerel üst düzey yöneticilerden bağımsız olarak eşkıyalık yapmadığı/yapamadığı vurgulanmaya

[46] Kerempelioğlu da Deli Reşid'in Micanoğlu'nun intikamını almak için harekete geçtiğini belirtir. Bkz. Kerempelioğlu, 6 Temmuz 1953.

çalışılmıştır. Elbette fatura Micanoğlu ve Gürcü Deli Reşid'e kesilecek ve dolayısıyla çoğu zaman olduğu gibi ödüllendirilenler de yine vali ve onun altındaki kaymakam benzeri yöneticiler olacaktır. Micanoğlu'yla birlikte bölgede sistematik bir şekilde uzunca bir süre devam eden soygun, yağmalama, dağa adam kaldırma vb. şiddet içeren olayların birden bire nasıl bıçakla kesilircesine durduğu sorusu da böylelikle açıklığa kavuşmuş olacaktır. Yani 1885'ten 1887'ye kadar Micanoğlu'nun ve ondan sonra da 1888'e kadar devam eden Gürcü Deli Reşid'in eşkıyalıkları ve uyguladıkları şiddet yine onları bir zamanlar kollayanlar tarafından ortadan kaldırılacaktır. Cassia'nın söylediklerini tekrar hatırlamakta yarar var:

> ...Şiddetin belirli kriterler doğrultusunda kullanımının amacı salt haydutluk değildi; bu aynı zamanda yetkililerce onaylanmış ve rutin olarak uygulanan bir para toplama biçimiydi... (Cassia, 2012: 276)

Bu nedenle Micanoğlu ve benzeri eşkıyaları "sosyal eşkıya", "halkın sevgilisi", "sevimli haydut", "Giresun'un Guilianosu" gibi sıfatlarla mitleştirmeden önce tarihsel arka plana ve bağlama bakmakta sayısız yarar vardır.

Yine Cassia'nın çok yerinde bir tespitiyle bitirelim:

> Eşkıyalığı karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelerken eşkıyaları (Hobsbawm'ın yaptığı gibi [1987] sadece ilkel toplumsal âsiler olarak mı, bireysel fırsatçılar olarak mı, yoksa (Blok'un yaptığı gibi [1972]) kırsal otorite sahiplerinin atanmış yandaşlarından ibaret aktörler olarak mı ele alacağımıza dikkat etmek zorundayız. Çoğu zaman bu özellikler eşkıyalığın belirli örneklerinde bir arada bulunabilir; fakat bazı durumlarda, diğer vakalara kıyasla, bu özelliklerden biri daha baskın olabilir. Eşkıyalığın, ancak bir dereceye kadar *sui generis* olan, kendine özgü biçimi ve önemi büyük ölçüde karmaşık bir dizi etkene bağlıdır. Aynı zamanda eşkıyalığın anlamı ve önemi zaman içinde farklı kesimler ve gruplar için birbirinden farklı olabilir ve değişebilir. Bu yüzden metinler yoluyla açıkça pekiştirilen efsaneleştirme, özellikle güçlü ve antropolojik açıdan önemli olmasına rağmen bizler bir olayın veya olaylar dizisinin hakiki açıklamasını keşfetme umuduyla farklı katmanlarını bir kabuk gibi soymalıyız. (Cassia, 2012; 281)

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)

Dahiliye İrade (DH.İ.)

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı

Elçilik ve Şehbenderlikler Tahriratı (Y.PRK.EŞA)

The National Archives Foreign Office (FO)

FO, 195/1584

FO, 424/140

Kitaplar ve Makaleler

Cassia, Paul Sant. "Kıbrıs ve Diğer Akdeniz Toplumlarında Eşkıyalık, Efsane ve Terör", çev. Serkan Taş, *Kebikeç* 33, (2012). ss-271-296.

Emiroğlu, Kudret. "Çok hayr ü şer işledik: Eşkıyalığa Giriş", *Kebikeç*, 33, 2012.

---. *Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini*, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 2012.

Fikret Karadeniz. "Giresun'da Bir Alp Tipi Yada Bir Köroğlu Kolu Gibi Micanoğlu", *Üç Kent Bir Ülke*, Trabzon: Yeşilkıyı Yay., 2003.

Goloğlu, Mahmud. *Trabzon Tarihi Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Ankara, 1975.

Kerempelioğlu, Ş. Ersöz "Micanoğlu" *Karadeniz*, 1952-1953.

Kerempelioğlu, Ahmet Ersöz "Micanoğlu" *Yeşil Giresun*, 1999.

Küçük, Yaşar *Doğu Karadeniz Bölgesi Eşkıya ve Kabadayıları*, Trabzon: Serander Yay. 2006.

Salname-i Vilayet-i Sivas, 1306.

Yüksel, Ayhan "Giresunlu Ünlü Eşkıya Micanoğlu Hüseyin", *Tarih ve Toplum,* 226, (2002) s. 204-207.

---. *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, İstanbul: Kitabevi Yay., 2005.

Yıldız, Gültekin "Devlet Merkezli Tarihçiliğin Alternatifi Eşkıyaperestlik mi?", *Simurg,* 2-3, (2000) ss. 60-77.

Öz: Bu çalışma "efsaneleştirilmiş" olan eşkıya Micanoğlu meselesini İngiliz Ulusal Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri ışığında, yani olgusal düzeyde ve analitik bir yaklaşımla karşılaştırmalı olarak yeniden ele almaktadır. Çalışma Micanoğlu gibi mitleştirilmiş olan eşkıyalık olaylarının bağlamına ve arka planına vurgu yaparken, eşkıyalık olgusunun sadece sıradan bir haydutluk olayı olmadığını yerel yöneticiler tarafından manipülasyonuyla da bambaşka boyutlar kazanabileceği ve dolayısıyla taşra yönetimindeki dinamiklere dönük mevcut bilgilerimizin de bu bağlamda daha derinleşebileceği önermesinde bulunmaktadır.

Anahtar sözcükler: Eşkiyalar, efsaneler, sosyal eşkiya, yerel yönetimler, Micanoğlu, Ali Sururi Efendi

Myths, realities and the practice of local politics:
"Eşkıya Micanoğlu Hüseyin"

Abstract: This study re-evaluates the highly mystified issue of the bandit Micanoğlu at both empirical and analytical levels in the light of the documentation provided by the British and the Ottoman archives. It particularly emphasizes the historical context and the background of Micanoğlu affair and points to the fact that it was not an ordinary case of banditry. The author tries to demonstrate that banditry assumes diverse characters when manipulated by local authorities, thus provides us with new insights into our knowledge of the local dynamics involved.

Keywords: Myths, banditry, social bandit, local administrations, Micanoğlu, Ali Sururi Efendi

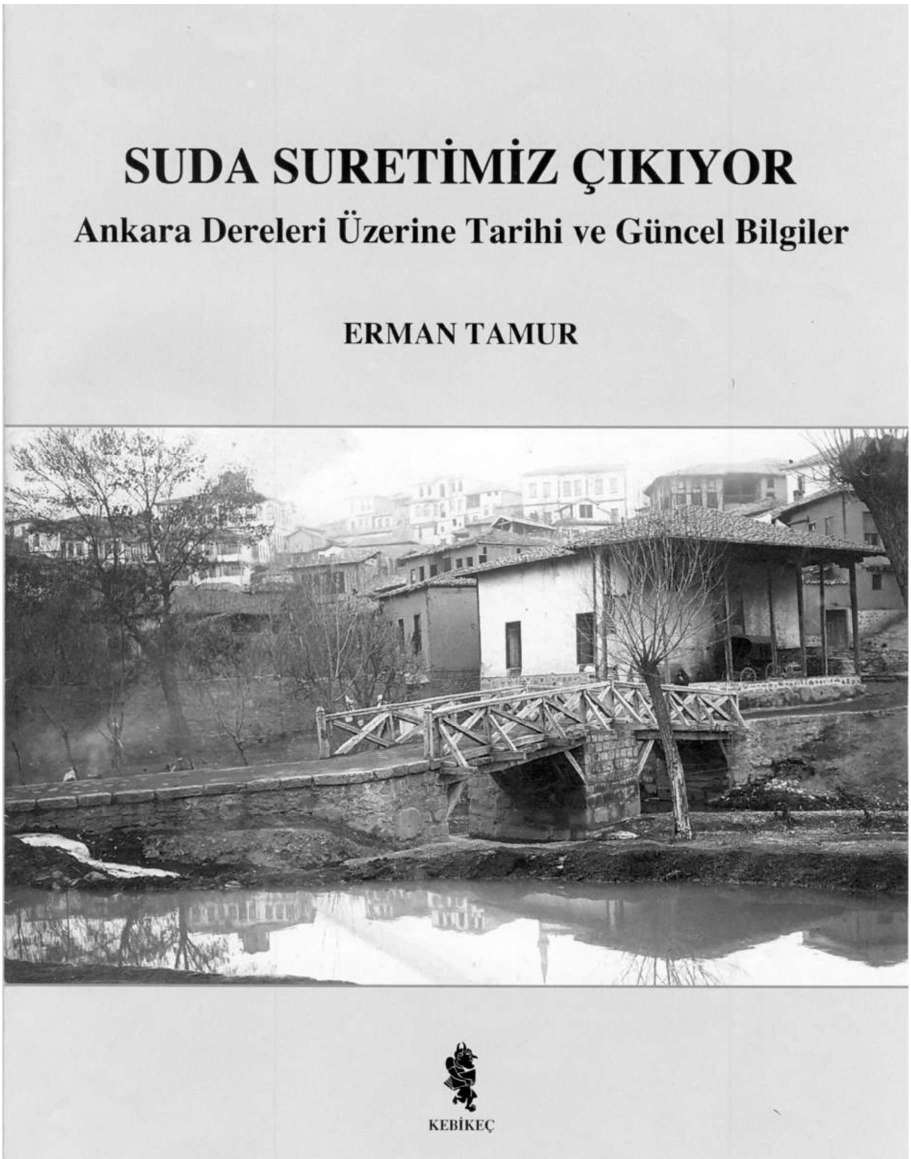
SUDA SURETİMİZ ÇIKIYOR
Ankara Dereleri Üzerine Tarihi ve Güncel Bilgiler
ERMAN TAMUR
KEBİKEÇ

Üç Tarz-ı Çete

Polat SAFİ*

I. Giriş yahut Bir Kelimenin Sergüzeşti

"Çete" kelimesi, dilimizden sadece sıradan nesne, sıfat veya şahıslara işaret eden bir tanım olarak dökülmüyor. Öyle olsaydı, tarihe çalınmış kara bir leke olarak görülen bu terimi kullanmaktan vazgeçebilir, yerine yenilerini ikame edebilirdik. Halbuki çete, kendinden başka belki de hiçbir terimle karşılanamayan oluşum ve faaliyetlere vurgu yapmakta, bu oluşum ve faaliyetler üzerinden yürütülen tartışmalarla sıkı bir şekilde güncele bağlanmaktadır. Çete kelimesinin günümüzde kazandığı kesinliğin sahte bir görünüm arz etmesi bununla ilgilidir. Buna karşın çete, farklı anlamların oluşturduğu yamalı bir bohçaya benzer. Onu katlayıp bir çekmeceye koymak imkan dahilinde gözükse de zaman, mekan ve bağlam üstü, ideal bir çete tanımı yapmaya kalkışmak beyhudedir.

Oldukça geniş bir alanda kullanılır çete. Gayri nizami harp, sınırlı harp, ihtilal harbi, topyekûn harp, mukavemet hareketleri, tedhiş ve yıpratma faaliyetleri, suç örgütleri, gönüllülük, eşkıyalık veya komitacılığı konu alan herhangi bir yazıda çete ibaresine rastlamamanız hemen hemen ihtimal dışıdır. Hatta çete, bu konu başlıkları olmadan neredeyse yok hükmündedir. Bu nedenle, sicili karışık bu terim, tarihimizde kısmi yahut arızi değil genişçe bir yer işgal eder. Bu geniş yer işgali, hemen her alanda çete kelimesinin kullanılmasına ve yeniden farklı boyutlarda üretilmesine neden olmaktadır. Bu, başlı başına bir tehlike değildir. Tehli-

* Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü.

ke, kelimenin işgal ettiği yerin büyümesiyle onu fazla rahat ve hoyratça kullananların sayısının doğal olarak artması ve farklı zeminlerde yapılan genelde çarpık kavramsallaştırmaların karşılığını akademik dünyada da bulmasıdır.

Çete, aynı zamanda epey yorgun bir terimdir. Her dönem kendine göre yoğurmuştur onu. Yaklaşık beş yüzyıldır yürürlüktedir ve içeriği belki de takip edilemeyecek kadar değişmiştir. Buna karşın kelimenin morfolojisi hiç değişmemiştir. Muhtemelen kelimenin fonetik cazibesi nedeniyle yüzyıllar boyunca aynı biçimde telaffuz edilmiş olması, kelimenin morfolojisi üzerinden anlam değişikliklerini izlememizin önüne geçmektedir. Diyakronik (artzamanlı) dilbilimsel inceleme bu konuda bize hiçbir şey söylemez. Bu nedenle, bu yazıda kelimenin köken anlamı ile değil farklı durumlarda ortaya çıkan farklı kullanımları inceleme nesnesi olarak seçilmiştir.

Bu çerçevede, bilinmesi gereken önemli bir husus, zamanın bazı şeyleri unutturabildiğidir. Yoksa 1815'te düşman üstüne "çete ve çapul etmeye" memur edilen Özi Valisi Curazade Ahmed Paşa için bir fırsat[1], II. Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde Yunan ve Bulgar "komunist çetelerine" karşı mücadele eden Edirne Valisi Seracettin Saraç için bir tehdit teşkil etmezdi çete.[2]

Günümüzde terimin anlamının fazlasıyla kısmileşmesi, hatta Soğuk Savaş sonrası dönemde neredeyse sadece bir suç unsuru olarak algılanması bu unutkanlıkla ilgili gözükmektedir. Bu olumsuz algılama biçimi, bir taraftan konuyla ilgili yeni düşünme alışkanlıkları edinmenin önünde ciddi bir engel olarak duruyor, diğer taraftan çete teriminin yüzyıllardır ifade ettiği değişik manaların bir kısmının törpülenmesine, bazen de içe büküp görünmez hale getirilmesine zemin hazırlıyor.

Halbuki bundan sadece yarım asır önce Kara Kuvvetleri Komutanlığı, sivil mukavemet problemleriyle çözümlerine hasredilmiş bir nevi sevk ve muharebe talimatnamesini, *Topyekûn Mukavemet: Herkes İçin Çete Harbi Rehberi* adıyla yayımlayabiliyordu. Eser, esasen İsviçre ordularının mağlubiyeti ve topraklarının tümünün veya bir kısmının işgal edilmesi durumunda hayatta kalmayı başarmış halkın teşkilatlı bir sivil mukavemet meydana getirebilmesi için İsviçre Astsubaylar Birliği tarafından 1957 yılında basılmış *Der totale Widerstand, Kleinkriegsanleitung für jedermann* başlıklı çalışmanın Türkçeye çevirisiydi.[3] Burada çete, çıkması muhtemel ve nizami vasıtalarla yürütülecek bir savaşın arzu edilmeyen bir şekilde sonuçlanması durumunda ortaya çıkması arzu edilen mukavemetin

[1] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü - Osmanlı Arşivi (BOA), C.AS.; D (dosya): 451, G (gömlek): 18817.

[2] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü - Cumhuriyet Arşivi (CA; F (fon): 30.1.0.0, D (dosya): E5, Y (yer): 65.403.14 ve 65.404.3.

[3] Hans von Dach, *Topyekûn Mukavemet: Herkes için çete harbi rehberi* (Ankara: Kara Kuvvetleri Yayınları, 1964). Hans von Dach, *Der totale Widerstand, Kleinkriegsanleitung für jedermann* (Schweizer Unteroffiziersverband, 1957).

niteliği oluyordu. Bu mukavemetin amaçları da söz konusu niteliğin gayrinizami, gerilla tipi, sınırlı yahut düşük yoğunluklu olduğunu berraklaştırmaktaydı.[4]

Von Dach tarafından yazılan bu eserden 15 sene önce basılan ve yine bir gayrinizami harp sevk ve muharebe talimatnamesi niteliği taşıyan Türkçe telif esere ise yazarı Hakkı İştip tarafından *Gerilla Çete Muharebeleri* adı verilmişti.[5] Eser, von Dach'ın çalışmasının bir erken dönem örneği, belki pek teknik olmayan bir hülasası gibi gözükse de işgal edilmek istenen düşman topraklarında yürütülecek çete faaliyetlerine dair bilgi vermesi bakımından dikkat çekiciydi. Bir hayli romantik ve idealist yaklaşarak Milli Mücadele dönemindeki meşhur çetelere de değinen İştip, çeteyi ordu birliklerine bağlı olmayan, genellikle gönüllü sivil halktan oluşan silahlı küçük birliklerin karşılığı olarak kullanıyordu.

Yani çete ilk tanımda, yürütülecek bir harbin gayrinizami niteliği, ikinci tanımda ise bu harbin gayrinizami icracısı olmaktadır. Günümüzde çeteyi tanımada, tanımlamada herhangi bir güçlük çekmeyişimiz, bu ilk bakışta tutarsızmış gibi gözüken iki farklı manadan ilkini, bilinçli yahut değil, iptal etme kolaycılığımızla, ikincisini ise olumsuz bir parantezde değerlendirme alışkanlığımızla ilgilidir.

Çete, zamandan bağımsız, mekanda da içeriği değişebilen bir terimdir. Bu noktadaki temel sıkıntımız, kelimenin etimolojisinden çok, mekanlara göre kullanım biçimlerinin değişmesidir. Isparta Gelendost'ta bir çocuğa çete nedir diye sorsanız size kuş vurmak için elinde tuttuğu sapanı gösterebilir.[6] Yassıviranlı, sizin için çete diyorsa kısa boylu olduğunuzu söylemeye ayrıca gerek duymayabilir.[7] Çetecinin (yahut *çengelci*nin), zahire tüccarının köylerden alım yapmak üzere görevlendirdiği kimse olduğunu düşünen kişi muhtemelen Aydın Umurlunun yerlisidir.[8] Çetenin bu yerel biçimleri, çeteyi tanımlamada kullanılabilecek bir bilgi unsuru olmayabilir. Ancak Arnavutluk'taki biriyle Türkiye'de yaşayan yahut yaşamış bir kimsenin çeteden anladığı şeyler arasında hiç değilse bir nüans olacağı her türlü tartışmanın dışındadır. Mesela, Arnavutçada yer yer kabile olarak karşılanan çetenin,[9] Türkçede böyle bir anlamı yoktur.

Mekanda olduğu kadar bağlamda da yoğrulmuş bir terimdir çete. Bir deniz tarihçisi için çete, her şeyden önce iç sularda, özellikle dar geçitlerde ve nehirlerde top ve silah taşımada kullanılan çektiri türü bir ince donanma gemisini ifade edebilir. Bu tarihçi için çete başbuğu, çetecilerin reisi değil çete kayığı veya sefinesinden sorumlu şahsı ifade ederse buna şaşırmamak gerekir.[10] Benzer

---

[4] a.g.e., 9-10.
[5] Hakkı İştip, *Gerilla: Çete Muharebeleri* (Ankara: Harpokulu Basımevi, 1949).
[6] Orhan Acıpayamlı, *Zanaat Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1976), http://www.tdkterim.gov.tr/?kelime=%E7ete&kategori=terim&hng=md.
[7] *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, c. 3 (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları, 1993), 1149.
[8] a.g.e., 1137.
[9] Vladimir Orel, *Albanian Etymological Dictionary* (Leiden: Brill, 1998), 52.
[10] Örnekler için bkz: BOA. HAT; D: 61, G: 2719/C; BOA. HAT; D: 11133, G: 45180/H; BOA. HAT; D:1291, G: 50108; BOA. HAT; D: 1451, G: 11.

şekilde, akıncıları çalışan bir tarihçi ile çeteyi 19. yüzyılın sonu yahut 20. yüzyılın başındaki eşkıya faaliyetlerine tahsis eden bir tarihçinin çete anlayışları muhtemelen birbirinden oldukça farklı olacaktır.

Gerçekten de çete (veya *potera*), henüz genç bir terimken akıncıların, kumandanlarının iştirak etmediği ve 100'den az kuvvetle yaptıkları akınların adı olarak kullanılıyordu.[11] Mehmed Bahaeddin'in çete için "akıncı takımı",[12] *Yeni Resimli Türkçe Kamus*'un "akıncı bölüğü",[13] Şemseddin Sami[14] ile Ahmed Vefik Paşa'nın[15] "çeteci" için "talia askeri" demesi boşuna değildir. Talia askeri, ordunun pişdarı, yani önden giden kuvveti olup, keşif faaliyetinde bulunan, düşman kuvvetler hakkında taktik ve operasyonel istihbarat toplayan, icra ettikleri yağma, çapul ve tahrip faaliyetleriyle düşmanın düzenli ve düzensiz kuvvetlerinin moral ve motivasyonunu kırmayı amaçlayan ileri kol kuvvetlerine denirdi; ki bu görevi, 17. yüzyıl başlarında sınır boylarındaki serhat kullarına ve daha sonra Kırım hanı emrindeki Tatarlara bırakıncaya kadar Akıncılar üstlenmişti.[16]

Çeteyi tanımlamaya yönelik hemen her açıklamanın açık vermeye mecbur oluşu sıralanan nedenler kadar kelime kökeninin Türkçe olmamasıyla da ilgilidir. Gerçekten de Osmanlıların Slav toplumlarının tecrübesine göre oluşmuş bir kelimeyi, eski Türkçede olduğu gibi muhafaza etmeleri ve aktarımın bir Slav dili olmayan Arnavutça üzerinden yapılmış olması,[17] terimin yeniden üretilmesine, içinin yeniden doldurulmasına neden olmuş gözüküyor. Terim, günümüzde özünden, geleneksel bileşenlerinden tamamıyla kopmuştur demiyoruz. Ancak tarihsel süreçte bütünden koparak yol aldığının altını çiziyoruz. Zira çete, dilimizde yürürlüğe girdiği Osmanlı klasik döneminden beri, bileşenlerinde birtakım değişikliklere uğrasa da yukarıda belirtildiği gibi hem bir operasyonun niteliğini, hem de bir tür grup anlamını içerir.

Mesela "çeteye çıkmak", "keşif, yağma ya da kırıp geçirme amacı ile yapılan" bu akınlara dahil olmanın dildeki karşılığıydı.[18] Kendine has özellikleri olan bu operasyon türü, özellikle akıncıların işlevini kaybetmesiyle yürürlükten kalkmış

---

[11] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s.v. "Çete.".

[12] Mehmed Bahaeddin, *Yeni Türkçe Lügat* (İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 270.

[13] *Yeni Resimli Türkçe Kamus* (İstanbul: Maarif Kütüphanesi, 1928), 278.

[14] Şemsettin Sami, *Kamus-i Türki* (Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317), 506-507.

[15] Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmani*, haz. Recep Toparlı (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000), 94.

[16] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s.v. "Akıncı."; *İslam Ansiklopedisi*, s.v. "Akıncı" c. 1. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı, 1997; Sofyalı Ali Çavuş, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, Midhat Sertoğlu (haz.) (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992), 18.

[17] Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (Ankara: Bizim Büro Basınevi, 1999), 87; İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü* (İstanbul: Sosyan Yayınları, 1991), 141; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* (İstanbul-Wien: Simurg, 2002), 500.

[18] Bekir Sıtkı Baysal, *Tarih Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1974), http://www.tdkterim.gov.tr/?kelime=%E7ete&kategori=terim&hng=md.

gözükse de, "düşman üzerine çete ve çapul etmek"[19], "düşman üstüne çeteye memur olmak" yahut "düşman üstüne çeteye çıkmak"[20] şeklindeki ifade biçimleri, 19. yüzyılda dahi çetenin bir tür gayrinizami operasyon biçiminin karşılığı olarak kullanıldığının kanıtı olarak okunabilir.

Bir grup türü olarak çete, şüphesiz söz konusu operasyon türünden çok daha yaygın bir kullanıma sahip olmuştur. Sözcük üzerine düşünen ve yazanların çeteyi tanımlarken ve gelişim çizgisini belirlerken yukarıda belirtildiği gibi hemen sadece suç örgütlerine işaret etmeleri, yer yer haklılık payı olsa da, çetenin anlamının sabitleştirilmesine neden olmakta, bu da çeteyle ilgili bazı gerekli soruların sorulmasının önüne geçmektedir. 1992'de yayımlanan bir sözlükte "çeteci"nin eşanlamlısı olarak, "anarşist, asi, ayartıcı, bozguncu, bölücü, feset, fesatçı, isyancı, isyankar, kışkırtıcı, komplocu, muharrik, nifakçı, sabotajcı, tahrikçi, tedhişçi, terörist, teşvikçi, yıkıcı"[21] denmesi bu durumun açık kanıtıdır.

Halbuki çete, bileşenleri bakımından mutlak manada suç ve hukuksuzluğu anlatmaz. Gizliliği, gayrimeşruluğu, serseriliği anlatmadığı gibi… Çete, her şeyden önce müşterekliğe vurgu yapan bir terimdir. Çetede faaliyetler ister kanuni ister kanun dışı olsun ortaklaşa, çoğu zaman işbirliği, nadiren de elbirliğiyle yapılır. Osmanlıların müştereklik ifade eden birtakım terimleri zaman zaman çete yerine kullanmakta herhangi bir beis görmemeleri bununla ilgilidir. Bölük, güruh, takım, heyet, müfreze, fırka, taife ve cemaat bunlardan birkaçıdır.[22] Hatta nadiren de olsa "kumpanya"nın "çete" yerine kullanıldığı görülmektedir.[23] Bu tür ortak faaliyet genellikle takımdan büyük, bölükten küçük birimlerle, çoğunlukla bir, bazen de iki veya üç reisin idaresi altında icra edilirdi.[24] Çete mensupları da genellikle çeteci, avane ve şüreka gibi ifadelerle tanımlanırdı.

Bileşenleri bakımından çete kelimesi, ikinci olarak gayrimuntazamlığa yahut gayrinizamiliğe vurgu yapar. Osmanlılar, "çete suretinde sevk olunacak Yunan askeri"nden bahsederken askerlerin devlet nezdinde gayriresmi yahut gayrimeşru oluşundan ziyade onların gayrinizami bir şekilde harekete geçirildiğine vurgu yapmaktaydı. Burada çete, neredeyse bir nevi müfreze anlamına gelmekte, nizami "askerden mürekkeb çeteler" de olabileceğine işaret etmektedir.[25] Sırbistan hükümetinin yerli Hıristiyanlar üzerindeki baskısına binaen Vulçitrinli Hasan

[19] BOA. C.AS., D: 451, G: 1881.

[20] BOA. C.AS., D: 423, G: 1754.

[21] Yıldız Moran, *Eşanlamlı Sözcükler ve Karşıt Anlamları Sözlüğü* (İstanbul: Spatyom, 1992), 100. Özcan Yalım'ın eşanlamlılar listesi bizi hedefe daha yakın bir noktaya taşır. Özcan Yalım, *Türkçe'de Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü* (Ankara: İmge, 1998), 57.

[22] Şemsettin Sami, *Kamus-i Türki*, 506-507; Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmani, 94; Yeni Resimli Türkçe Kamus,* 278.

[23] "Haleb'de büyük bir kalpazan çetesinin keşf ve derdesti", *Polis Mecmuası* 3, no. 48 (1 Temmuz 1331), 48.

[24] Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa Rumeli'deki çete problemine değinirken Rumeli'nin çeteler tarafından belirli mıntıklara bölündüğünden ve her mıntıkada "bir, iki veya üç reis kumandasında idare olunan çeteler"in varlığından bahseder. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (MMZC), 21. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (17 Kanun-i Sani 1324), 368.

[25] BOA. Y.A.HUS.; D: 191, G: 394.

Bey'in idaresine verilecek 4-5 bin kişilik bir fedai kuvvetinin "müteaddid çetelere ifrazı"[26] yahut "kesirü'l-efrad ve suret-i mükemmelede müsellah olan" tütün kaçakçılarının "çete halinde geşt ü güzar" etmeleri de benzer bir noktaya işaret eder. İki örnekte de çete, müştereken hareket eden ve sayıca farklı olmasına rağmen küçük birliklerin gayrinizami olarak hareket edişini nitelendirmektedir.[27]

Çetenin üçüncü ve son olarak silahlı bir gruba işaret ettiğini söylemek biraz acelecilik olur. Zira çete, Arnavutçadaki kullanımda olduğu gibi zorunlu olarak silahlı bir grubu ifade etseydi yahut eski Türkçede böyle bir kullanımı olsaydı Osmanlı otoriteleri özellikle "müsellah çeteler" gibi ifadelerin kullanımına gerek duymazdı.[28]

İşte bu iki bileşen, yani müştereklik ve gayrinizamilik, birinci katmanımızı belirler. Bütün çeteler bu katmanın içine doğar ve ancak bu katmanda uzlaşır. Çetelerin kendine özgü tecrübe dünyalarının belirlenmesi ikinci katmanda gerçekleşir. Burası, çeteyle ilgili kategorilerin üretildiği, her kategorinin kendine özgü bir anlam ve bağlam taşıdığı katmandır. Çeteler, bu katmanda önadlarla nitelenerek çeşitli yönlerden tanımlanır ve tasnif edilir. Böylece, çeteler hakkındaki bilgi birikimini yapılandırmak mümkün hale gelir. Bu bağlamda, kabaca 1908-1918 yılları arasını kapsayan dönem zengin bir laboratuar vazifesi görür.

Bu dönem, çetelerin, çete çeşitlerinin ve çetelerle karşılaşmaların yoğun olduğu bir dünyayı temsil eder. Asıl ilginç olan, bu dönemde yöneticilerin çetelerin olmadığı bir dünyayı nadiren tasavvur ettiğidir. İçinden dışarıya baktıkları evin penceresinin yeterince geniş olmasından mı yoksa bizim pencereden oldukça uzak durmamızdan mı bilinmez, söz konusu dönemin yöneticileri göstermelik değil sahici bir soğukkanlılıkla çetelere karşı oldukça analitik bir tavır geliştirmiş gözükmektedirler.

Çete kavram ve kategorilerini belirleyen bu tavır, resmilik, gayriresmilik, meşruluk ve gayrımeşruluk gibi kavramlar etrafında örülmüştür. Çeteyle ilgili yapılacak herhangi bir analizde bu kavramların oldukça kaygan, değişken ve çok yönlü olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Örneğin, devletler, iktidarlar yahut üst sınıflar nazarında gayrimeşru olan grup ve faaliyetleri, bu gruplarla iç içe yaşayan halk öbekleri için meşru olabilir. Benzer şekilde, bir devlet için resmi olan bir diğeri için gayriresmi addedilebilir yahut kendi iktidarını önceleyen hükümetlerin icraatlarını gayrimeşru addeden muhalefet biçimlerinden bahsedilebilir. Oktay Özel'in bu sayıdaki yazısı, resmiyetin verdiği meşruiyetle gayrimeşruluğun birbirine karıştığı durum ve faaliyetleri ele alması bakımından bu kayganlık ve çok yönlülüğü bir anlamda örneklendirmektedir.

---

26 BOA. A. MKT. MHM.; D: 741, G: 15.

27 BOA. BEO.; D: 1022, G: 76629. BOA. MV; D: 166, G: 57; BOA. İ. DUİT; D: 170, G: 73.

28 BOA. İ. DUİT; D: 145, G: 57; BOA. İ. DUİT; D: 170, G: 73; BOA. DH. EUM. 2. Şb.; D: 28, G: 3; BOA. DH. ŞFR; D: 55, G: 296.

II. Gayriresmi ve Gayrimeşru

Bu dönemde çete, yaygın biçimde devletçe onanmayan ortak bir amaç için bir araya gelmiş insan kümesine verilen ad olarak kullanılmaktadır. "Az veya çok muntazam teşkilat üzerine müesses hakiki çeteler" teşkil eden "emakin-i gayri meskune hırsızları"[29] ile "tefriki gayri kabil derecede mahirane yapılmış kalb nukud vücuda" getiren ve Halep'te "icra-yı faaliyet eden gayet mühim bir kalpazan çetesi"ni[30] ortak kılan nokta bu idi. Benzer şekilde, "müştereken irtikab-ı cinayet eden" katil çeteleri[31] ile mesela "elli kişiden mürekkeb bir eşkıya çetesi"[32] veya bir haydut çetesini[33] buluşturan temel özellik, müştereklik ve gayrinizamiliğin, devlet tarafından gayrimeşruluk ve gayriresmilikle bağdaştırılmasıydı. Bu yaygın kullanım hiç kuşku yok ki çetenin bir "tabir-i eşrar" olarak algılanmasına yardımcı olmuştur. Bu nedenle çeteler, muasırları tarafından genellikle "takib ve tenkil" ve "tedib" edilecek birer oluşum, çetelerin bulunduğu bölgeler ise "tathir" ve "tahlis" edilmesi gereken yerler olarak görülmüştür.[34]

Gayriresmi ve gayrimeşru çeteler, ikinci katmanın büyük kısmını işgal eder, ancak bütünün rengini tayin etmez. Bunun Osmanlı otoriteleri de farkındadır. Günümüzde ise bir "zulüm ve şer" kaynağı olan çeteler, çete teriminin üstüne çökmüş kara bir bulut gibidir. Bu tür çetelerin terimi güncel kıldığı doğrudur. Fakat terim üstündeki ağırlıkları öylesine fazladır ki terimi nitelendirebilecek diğer önadlar yahut sıfatlar kendilerine yaşam alanı bulamamaktadır.

Gayriresmi ve gayrimeşru çeteler arasında mevcudiyetiyle otoritelerin başını en fazla ağrıtan, eşkıya çeteleri ile siyasi çeteler olmuştur. Bunlara sistem yahut yürürlükte olan düzenin dışında kalan çeteler de denebilir. Bu görüş, söz konusu dönemin çağdaşı bazı yazarlar tarafından da doğrulanmaktadır. Mesela Ömer Fevzi, eşkıyaların takibi ve çete muharebeleri hakkında asayişi sağlamakla görevli subayların vazifelerini detaylandırdığı eserinin *Erbâb-ı Fesâd ve Şakâvâtin Envâ'ı* başlıklı bölümünde iki tür çeteden bahsetmektedir. Birincisi "yol kesiciler"dir. Bunlar, "ufak çetelerle yol kesmek, soygunculuk etmek, ashab-ı servetden birini dağa kaldırarak fidye-i necat istemek gibi cerr-i menfaat yolunda şekavet-i adiyede bulunanlardır." Ömer Fevzi, ikinci grup çetelere "makasıd-ı siyasiyye ve milliyye takib eden çeteler" ismini vermiştir. Bunlar da "bazı makasıd-ı siyasiyyeyi takiben teşekkül eden komitelerin çıkardığı yerli ve yabancılardan mürekkep hemcins çetelerdir."[35]

---

29 "Sirkatler", *Polis Mecmuası* 3, no. 63 (15 Şubat 1331), 556.
30 "Haleb'de büyük bir kalpazan çetesinin keşf ve derdesti", 48.
31 "Katil çeteleri", *Polis Mecmuası* 4, no. 68, (1 Mayıs 1332), 114.
32 "Havadis-i Dahiliye", Servet-i Fünun, c. 12, s. 312, 20 Şubat 1312.
33 BOA. DH.ŞFR; D: 466, G: 115.
34 Örneğin Servet-i Fünun, Trabzon'un "çetelerden tathir", bir hafta sonra yayımlanan Ceride-i Sofiye ise "çetelerin zulüm ve şerinden tahlis" edilişinden bahseder. "Resimlerimiz", *Servet-i Fünun* 54, no. 1382, (28 Şubat 1334), 68; "Şuunat: Çetelerin Tenkili", *Ceride-i Sofiye* 5, no. 135 (3 Mart 1334), 357.
35 Ömer Fevzi, *Muhafaza-i Asayişe Memur Zabitanın Vezaifi: Usûl-i Takib-i Eşkıya ve Çete Muharebeleri* (İstanbul: Matbaa-i İkbal, 1325), 20-29.

Bu ayrım, hukuki metinlerde de yer alarak güç kazanmış ve yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda, 1909'da çıkarılan Çeteler Kanunu neredeyse kusursuz bir örnek teşkil eder. Kanunun özgün ismi *Rumili Vilayeti'nde Şekavet ve Mefsedetin Men'i ve Mütecasirlerinin Takib ve Tedibi Hakkında Kanun* idi.[36] Burada *şekavet* eşkıyaların, *mefsedet* komitelerin yaptıkları faaliyetleri nitelemekteydi. 5. faslın 26. maddesi ise hem "fesad komiteleri"ne hem de "eşkıya çeteleri"ne işaret ederek söz konusu ayrımı tasdik ediyordu.[37] Benzer şekilde, Kosova Vilayeti'ne Çeteler Kanunu ile alakalı gönderilen bir şifrede "bunun [çeteler kanunu] ahkamı[nın] ceraim-i siyasiyye mütecasirlerine münhasır olmayub şekavet-i adiye erbabına da şamil" olduğu belirtilmiş, mezkur ayrım farklı isimlerle zikredilmiş olsa da yinelenmiştir.[38]

Resmi yazışmalar çetelerin kendilerine özgü vasıflarını belirgin kılacak, çetenin tür ve etkinliğini sabitleştirecek daha incelikli ipuçları da sunmaktadır. Mesela, birinci gruba örnek teşkil edenler genelde "icra-yı şekavet" eden çeteler olarak tanımlanıyor. Bu tabirle, söz konusu çetenin genelde yağma ve soygun maksadıyla hareket ederek, iç düzeni bozan ve devlet otoritesine karşı çıkan yasadışı, genelde yerel bir güruha işaret ettiğine vurgu yapılıyor.[39] Cumhuriyet idaresinin bu kullanıma uzunca bir süre alternatif sunmaması da ifadenin ne kadar yerleşik ve köklü olduğunun bir göstergesi.[40] Çetenin mensuplarına ise genelde "avane" deniyor ve böylece çetenin türüyle ilgili o metni okuyanlara bir istikamet sunulmuş oluyor.

Bu noktada, bir parantez açmak kaçınılmaz hale geliyor. Çünkü bu ve benzeri tabirler, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra eski rejim muhalifleri tarafından özellikle hafiye teşkilatını deşifre etmek ve onun hakkında belirli bir kanaat oluşturmak üzere hazırlanan propaganda hüviyeti taşıyan eserlerde de deforme edilip kullanılmışlardır. 1909'da yayımlanan *Mebusana Takdim Olunan Hafiyelerin Listesi yahud İstanbul'da Kimler Hafiyelik Etmiş* başlıklı risale, bu ve benzeri tabirlerin algı yönetiminde kapsayıcı ve etki gücü yüksek birer unsur olarak kullanıldığının açık kanıtıdır. Risalenin yazarı Mahmud'a (?) göre hafiyeler dört sınıfa ayrılmıştır. Tesadüftür ki bu hafiyelerin ikinci sınıfını "payitaht ile Memalik-i Osmaniye'de teessüs etmiş haydut çetesi reisleri" oluşturmaktadır ve çetelerinde yer alanlara "avane" denmektedir.[41] İcra gücünü elinde tutanların yürütecekleri planı kolaylaştırmak üzere bir terimin içeriğini nasıl boşalttıklarına yahut bir terimin içeriğini boşaltmada herhangi bir beis görmediklerine güzel bir örnek...

---

36 *Rumili Vilayeti'nde Şekavet ve Mefsedetin Men'i ve Mütecasirlerinin Takib ve Tedibi Hakkında Kanun* (Dersaadet: Matbaa-i Kütübhane-i Cihan, 1327).

37 A.g.e.,13.

38 BOA. DH.MUİ.; D: 80/-1, G: 11.

39 BOA. DH.EUM.KADL; D: 30, G: 31. Ayrıca bkz: BOA. MV.; D: 134, G: 1; BOA. MV.; D: 237, G: 73

40 Cumhuriyet döneminde de bu kullanım bir müddet devam etmiştir. Birkaç örnek için bkz: CA; D: 9150, F: 30.10.0.0, Y: 105.683.11; CA; D: 89B9, F: 30.10.0.0, Y: 101.653.9; D: 106588, F: 30.10.0.0, Y: 137, 981.17; D: 2437, D: 90-26, F: 30.18.1.1, Y: 7.16.18.

41 Mahmud, *Mebusana Takdim Olunan Hafiyelerin Listesi yahud İstanbul'da Kimler Hafiyelik etmiş* (1909), 5-6.

İlk grup çeteler hakkında tayin edici bir özellik daha dikat çekmektedir. Bu gruba örnek teşkil eden çeteler genelde "eşkıya çetesi" olarak tanımlanmakta[42] ve yönetici sınıfın gözünde genelde çete reisinin ismiyle anlam kazanmaktadır. Bu bağlamda, devlet nezdinde çetelerin milliyetinin ancak tali bir önemi vardı. "Selanikli Mehmet Şefik Paşa'yı mutasarrıf olduğu çiftliğinden dağa kaldıran" Kaçaronik çetesinin[43], "Ordu Vilayeti'nin Ünye kazası köylerinde icra-yı şekavet eden" Serop çetesinin[44], "Yenice havalisinde icra-yı şekavet eden" Gono çetesinin[45], Boğazlıyan havalisindeki Samuel çetesinin eşkıyalık yaptığı sürece Rum, Bulgar, Sırp yahut Ermeni olmasının bir önemi yahut Çakırcalı çetesinden[46], Hacı Sami çetesinden[47] veya Hacı Mustafa çetesinden[48] bir farkı yoktu. Çete liderlerinin isminin belirlenemediği yazışmalarda ise "eşkıya çetesi" yahut "eşkıya" tabirlerinin önüne genelde milliyeti ekleniyordu; Yunan eşkıya çetesi, Bulgar eşkıyası, Sırp eşkıya çetesi vb.[49]

Osmanlı yöneticileri açısından ikinci gruptaki çeteleri eşkıya çetelerinden ayıran en temel özellik, bu gruptaki çetelerin intikam motifleriyle iç içe geçmiş bir siyasi kaygıyla çetecilik yapmalarıydı. Meclis-i Mebusan'da bu siyasi maksatları kuşatan güç olarak milliyetçilik görülüyordu.[50] Bu çeteler ekseriyetle Osmanlı Devleti'nin bizzat şahsına ve sistemine kast etmiş dış veyahut dış mihraklı güruhlar olarak algılanmışlardır. Bu bağlamda anılan çeteler ilk gruptakilerden farklı olarak çete reisinin isimlerinden veya eşkıya tabirlerinden ziyade mensup oldukları milletin isimleriyle anlam kazanıyorlardı; Rum çetesi, Bulgar çetesi, Ermeni çetesi vb.[51]

---

[42] BOA, İ.DUİT; D: 145, G: 57; BOA, MV; D: 65, G: 80.

[43] BOA. İ.DH.; D: 919, 72891.

[44] CA; D: 6243, F: 30.10.0.0, Y: 6.34.21.

[45] BOA. DH. EUM.KADL.; D: 22, G: 49.

[46] BOA. MV; D: 160, G: 23; BOA. MV; D: 161, G: 39.

[47] BOA. MV; D: 166, G: 44.

[48] BOA. MV; D: 178, G: 11.

[49] Bir örnek için bkz: "Havadis-i Dahiliye", *Servet-i Fünun* 11, no.286 (1 Ağustos 1312), 180-181.

[50] Örneğin, Selanik Mebusu Hristo Dalçef Efendi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra siyasi çeteler tarafından işlenen katil hadiselerine değinirken, bunların bir "maksad-ı siyasi" ile işlendiğini belirtiyor ve ekliyordu: "Maksad-ı siyasiden de maksadın Bulgar olduğu için, Rum, Türk olduğu için öldürülmüş, yani parasına, malına, tama' yahut bir garaza müsteniden değil." Bu görüşe Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi de katılmaktaydı. Ona göre de, "münaferet-i milliye", "komiteciler" tarafından "ahaliyi istedikleri gibi istismar etmek için evvelce aralarına" sokulmuş bir tefrikaydı. İşte böyle "makasıd-ı siyasiyye ve milliyye takib eden" oluşumlar genel olarak "hakimiyet-i hükümet aleyhinde hareket eden çeteler" olarak algılanmış ve "mücazat-ı şedideye" çarptırılmaları için Mahkeme-i Fevkaladelerde davaları görülmüştür. Devletin hakimiyeti ve "hukuk-ı hükümranisi aleyhinde" teşebbüste bulunmayanların eylemleri ise "ceraim-i adiyeden" sayılmış ve Mehakim-i Adiyelerde muhakemeleri görülmüştür.MMZC, 21. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (17 Kanun-i Sani 1324), 373-376.

[51] BOA. DH.ŞFR.; D: 64, G: 163; BOA. HR.SYS; D: 2880, G: 10.

Bu çetelerle ilgili duyulan endişeler, tedirginlikler, farklı duyuş ve düşünüşler, onları karşılamak için değişik tamlamaları ve kelime öbeklerini yürürlüğe koymuştu: "anasır-ı muhtelifeye mensup çeteler"[52], "fırak-ı muhtelifeye mensup çeteler"[53], "komite çeteleri"[54], "siyasi eşkıya çeteleri"[55], "siyasi çeteler"[56], makasıd-ı siyasiye izleyen çeteler"[57] ve "memleket haricinde bulunan propagandaya mensup çeteler"[58]. Bu çetelerin en sık görüldükleri, daha doğrusu yuvalandıkları yer ise çete kelimesinin merkezi konumundaki Rumeli idi. Makedonya problemini özetler bir veri olarak bu çeteler, 1897'den beri bölgede mevcudiyetlerini koruyorlardı ve buraları kendilerine yaşam alanı bellemiş bu çeteler, 6-7 sene içerisinde "cebr ve şiddete" daha fazla meyledeceklerdi.[59]

Gerçekten de Makedonya sorununun 2 Ağustos 1903 günü, Aziz İlyas gününde İlinden'de patlak veren bir isyan ile yeni bir aşamaya girmesi çete mücadelerinin rengini baştan aşağı değiştirmişti. İç Makedon Edirne Devrimci Örgütü'nün Sarafov kanadı tarafından gerçekleştirilen ayaklanma, Makedonya'nın o güne kadar gördüğü en kanlı ayaklanmaya dönüşmüş, buna karşın Osmanlı yetkilileri Anadolu'dan getirilen birliklerle ayaklanmayı bastırmayı bilmişlerdi. Ancak Avusturya-Macaristan ve Rusya hükümetleri Makedon vilayetleri üzerindeki denetimlerini Osmanlı yönetimi aleyhine arttıracak yeni reform önerileri üretmeye kararlıydılar. Adına Mürzteg Tasarısı denilen ve aslında Viyana Tasarısı'nın (Şubat 1903) yeniden düzenlenmesinden ibaret olan bu reform paketinin yürürlüğe konması (1904), bölgedeki farklı unsur ve dinî grupların yerel mücadelelerini şiddetli bir biçimde arttırmasına ve çete faaliyetlerinin çok daha kanlı bir biçimde yaygınlaşmasına neden olmuştu.[60]

Siyasi çetelerin çoğu kanlı mücadelelerini II. Meşrutiyet'in ilanıyla beraber durduracaklardı. Ancak bu, geçici bir durumdu. Balkan Muharebeleri'nin nedenleri ve seyrini araştırmakla sorumlu uluslararası komisyonun iddia ettiğinin aksine, Rumeli'deki devrimci ve komitacılar silahlarını teslim etmiş değillerdi ve kadrolarını da muhafaza ediyorlardı.[61] Buna karşın, çeteler için devletin Rumeli'de almış olduğu askeri tertibat ilga olunmuştu. Ancak Haziran-Temmuz 1909'da, yani II. Meşrutiyet'in ilanından sadece bir yıl kadar sonra bölgede yapı-

---

52 MMZC, 36. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 2 (16 Nisan 1324), 87.
53 MMZC, 21. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (17 Kanun-i Sani 1324), 376.
54 MMZC, 22. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (19 Kanun-i Sani 1324), 407.
55 A.g.e., 432.
56 MMZC, 23. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (21 Kanun-i Sani 1324), 434.
57 A.g.e., 444.
58 MMZC, 21. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (17 Kanun-i Sani 1324), 368.
59 a.g.e., 371-392.
60 Gül Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)* (İstanbul: AFA Yayınları, 1995), 40-48; İpek Yosmaoğlu Turner, "The Priest's Robe and the Rebel's Rifle: Communal Conflict and the Construction of National Identity in Ottoman Macedonia 1878-1908" (Doktora tezi, Princeton University, November 2005), 51-55.
61 *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, (Washington: Carniege Endowment for International Peace Division of Intercourse and Education, 1914), 35.

lan tahkikatta 110 Bulgar, 80 kadar Rum, 30 Sırp ve 5 Ulah çetesi tespit edilecekti.[62] Bir diğer ifadeyle, öyle bir yapısal çarpıklık mevcuttu ki devlet kanunla yükümlü olduğu sistemi işlettiği takdirde çetelerin çoğalacağını düşünüyordu. Pratik çözüm olarak da sistemin bir süre işlemesini donduruyor, en azından hareketsiz kalmasını sağlıyordu. Bu çözüm cevap vermeyince de tehlikenin önüne geçmek için hükümleri çok daha ağır bir kanun çıkararak baskıyı artırmaya karar veriyor ve Çeteler Kanunu'na giden yol açılmış oluyordu. Priştine Mebusu Hasan Bey'in ifadeleri aslında bu kanunun ruhuna ışık tutmaktadır: "Bugün Rumeli'nde vatanımızı tahrip eylemek maksad-ı melanetine binaen teşekkül eden çetelerin imha ve tenkili ve fimabad o gibi siyasi komitelerin zuhuruna meydan verilmemesi için yataklık edenlere teşmil edilmek üzere cezası ağır bir kanunun vazını teklif ederim…"[63]

Kısaca Çeteler Kanunu, Rumili Vilayatı Çeteler Kanunu[64], Çeteler Layiha-i Kanuniyesi[65] gibi farklı isimlerle anılan bu kanunda *şekavet* ve *mefsedet*in "kavanin-i hükümete adem-i itaat" demek olduğu açık bir biçimde dile getiriliyor, bu çerçevede "hafi çete ve heyet" teşkil etmenin gayriresmi ve gayrimeşru olduğu onanıyordu.[66] Ancak kanunun gerçek muhatabının siyasi çeteler olduğu hemen anlaşılıyordu. Sonuç itibarıyla bu dönem Balkanlarda çeşitli komiteler tarafından oluşturulan çetelerin cirit attığı bir dönemdi. Bulgar komiteleri, Rum komiteleri, Arnavut komiteleri, Sırp komiteleri vs. hemen hepsi işlerini gerek ordu içinden gerekse halktan topladıkları kişilerle oluşturdukları, teçhiz ve teslih ettikleri ve genelde köylülere beslettikleri çetelere yaptırıyordu. Bir anlamda çeteler komitelerin sırtını verdiği en önemli dayanaklardan biri oluyordu.

III. Gayriresmi ama Meşru

Ancak burada bir iç çelişki meydana geliyordu. Çünkü bu kanunu yapanlar komite ve çetelerle kendilerine hayat hakkı bulanlardı. Gerçekten de ordunun siyasileşmeye açık olması bir yandan (özellikle 3. Ordu'nun), diğer yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) 1906-1908 arasında gerçekleşen yeniden örgütlenmesi ve bunun sonucunda yaşanan İTC-Ordu yakınlaşması; gizlilik/yer altı çalışması, devrimci, çeteci/komitacı ve fedai niteliklerin İTC'de yapısal unsurlar olarak yeşermesine yardımcı olmuştu. Hem iktidar yolunu hem de II. Meşrutiyet'ten sonra siyasetin tıkanan kanallarını açmakta kullanılan bu çeteler ve elbette fedai teşkilatı hiç şüphesiz siyasi bir nitelik kazanmıştı. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'ndeki hakim otoriteyi yıkarak iktidarı ele geçirmek ve kendi ideolojisini yerleştirmek üzere kullanılan İTC çetelerini, bir ideoloji ve amaç etrafında örgütlenmiş ikinci grup çetelere, yani milli ve siyasi maksatlar güden çetelere benzet-

[62] MMZC, 21. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (17 Kanun-i Sani 1324), 368.
[63] MMZC, 23. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (21 Kanun-i Sani 1324), 435.
[64] BOA. MV.; D: 110, G: 31; BOA. MV.; D: 134, G: 74.
[65] MMZC, 23. İnikad, I. Devre, II. Sene, c. 1 (28 Kanun-i Evvel 1325), 486.
[66] *Rumili Vilayeti'nde Şekavet ve Mefsedetin Men'i ve Mütecasirlerinin Takib ve Tedibi Hakkında Kanun*, 10.

mek mümkündür. Serfice Mebusu Yorgi Boşo Efendi'nin belki de bir itirafı bu bağlamda manidardır: "Doğrusunu isterseniz, Rum, Sırp, Bulgar, hatta bile Türkler, hepimiz az çok komite olduk ve bununla iftihar etmeliyiz."[67]

Bunlar da sonuçta Balkanlarda ortaya çıkmış ve bu bölgedeki harekat kalıplarını kendilerini harekete geçirecek yegane yöntem olarak görmüşlerdi. Ancak burada bir fark belirmekteydi. II. Abdülhamid yönetimi açısından İTC çeteleri hem gayriresmi hem de gayrimeşru idi. Yani, bu çetelerin hukuki durumlarıyla ikinci gruptaki çetelerin hukuki durumlarında mahiyet farkı yoktu. Ancak muamele ve yaklaşım farkı vardı. Çünkü bu sefer kundakçı devletin öz çocuğuydu ve kesinlikle evin içindeydi.

Diğer taraftan, iktidarın el değiştirmesiyle birlikte İTC çeteleri gayriresmi sayılmalarına rağmen gayrimeşru addedilmemişlerdi. Meclis-i Mebusan'da İTC çeteleri ile ikinci grup çeteler arasında herhangi bir benzerlik çizilmemesi için azami dikkat gösterilirken bu çetelerin meşru olduklarına vurgu yapılmak isteniyordu. Trayan Nali Efendi'nin İTC çeteleri ile siyasi çeteler arasında çizdiği fark oldukça dikkat çekici olmasına karşın aslında oldukça zorlamadır: "Kanun-i Esasi'nin ilan ve takarrüründen sonra çeteleri birbirinden tefrik etmek lazımdır. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin maksadı zaten hiç bir fikre müstenit olmayarak Kanun-i Esasi'nin tesis, muhafaza ve idamesine dair idi. Halbuki diğer çetelerin, ister Rum çeteleri, ister Bulgar çeteleri olsun, hepsinde makasıd-ı siyasiye vardı."[68] Zaten İTC çete faaliyetleri siyasi faaliyetler olarak değerlendirilseydi, "Meclis-i Mebusan'ın küşadı sebebiyle Enver ve Niyazi Beylerden mevrud tebrik ve muvaffakiyet temenniyatı" Meclis-i Mebusan'da ayakta alkışlanmazdı.[69]

İTC'nin 1908-1913 arasındaki faaliyetleriyle devletin yegane hakimi olarak ortaya çıkması, oluşturulan çetelerin karşılaştığı düşmanın hem de dolayısıyla bizzat çetelerin kullanım amaçlarının değişmesine yol açmıştı. Bu faktör, zaman içerisinde, uluslararası siyasi krizlere karşı üretilen askeri-siyasi stratejilerde bir çözüm yolu olarak görülecek, temelde askeri niteliklerin ön planda olduğu farklı bir yapılanmanın meydana gelmesine zemin hazırlayacaktı. Bu durum, gayriresmi olmasına karşın meşru çetelerle daha sık karşılaşılmasına zemin hazırlamış gözükmektedir. Gerçekten de kabaca 1911-1914 Ağustos tarihleri arası, İTC'nin genelde askeri kadrosu tarafından meydana getirilen çeteler ve bu çetelerin yürüttüğü harekat biçiminin askeri bir formasyona dönüştüğü bir dönem olarak ele alınabilir.

Fedai Zabitan ile Trablusgarp'da İtalyanlara karşı mukavemetin bizatihi yerinde oluşturulan çetelerle yapılabileceği görülmüştü. Enver Bey'in Libya direnişi sırasında kurduğu çeteler meşru fakat gayriresmi çetelerin tipik örnekleriydi. Henüz Selanik'te iken Almanya'daki hanım arkadaşına yazdığı bir mektupta planını dile getirecekti Enver Bey. Mektuptan Enver Bey'in Libya'da bir gerilla savaşı yürütmek arzusunda olduğu anlaşılıyor. Ona göre, İtalyanlar modern

[67] MMZC, 22. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (19 Kanun-i Sani 1324), 408.
[68] MMZC, 23. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (21 Kanun-i Sani 1324), 444.
[69] MMZC, 3. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (21 Kanun-i Evvel 1324), 19.

savaş gemileri ile kıyı şeridini rahatlıkla ele geçirebilirlerdi. Ancak Osmanlı subayları idaresinde ülke halkından müteşekkil çetelerin kurulması mücadelenin uzun döneme yayılmasına neden olabilirdi. Enver Bey'in planına göre bu çeteler, düşmana yakın bir şekilde hareket ederek, onları her daim yıpratacaktı. Özellikle İtalyan ordularından ayrılmış küçük gruplara baskınlar yapılıp, tesirsiz hale getirilecekti.[70]

Enver Bey, kurduğu çetelerle mücadelesini yaklaşık bir sene başarılı bir şekilde sürdürebilmiş ve yerel halka mal edilen bir direniş hareketinin sınırlarını test ederek yerel hareketin, düzgün bir komuta altında, düşman üzerinde ne türden bir psikolojik etki yarattığını en çıplak haliyle görebilmiştir. Enver Bey, örneğin, Kasım 1911'de yazdığı bir mektupta İtalyanların 10 ila 100 kişiden müteşekkil Arap çetelerinden korkmalarından[71], bir süre sonra da İtalyan ihtiyat kuvvetlerinin Arap çeteleri yüzünden uzayan savaştan dolayı ayaklanmalarından övgüyle bahsetmektedir.[72]

Enver Bey'in Libya'da direnişi örgütlemesi aslında kendisi için de bir yenilikti. Zira Enver Bey, Meşrutiyet arifesinde çeteler kurmuş olmasına karşın, hayatı bu döneme kadar yoğun olarak çeteleri takip etmekle geçmişti. Örneğin, kolağası olarak Mart 1906'da Manastır'ın Ohri ve Kırçova mıntıkaları müfettişi olarak atanmasının ardından 2 sene içerisinde 54 çete muharebesine katılmıştı.[73] Enver Bey, Arnavutluk isyanı (1911) sırasında da benzer görevler üstlenecekti. Bir anlamda, Balkanlarda hem diğer devrimci grupların etkileriyle hem de onlarla savaşarak İTC subayları gerilla tipi harekatın inceliklerini öğrenmişlerdi. Ancak Libya, Enver Bey için, çetelerin kovalandığı değil kurulduğu ve kendisinden kat kat üstün bir muhasım devlete karşı benimsenen askeri stratejinin en önemli ayaklarından birisi olarak organize edildiği yeni bir şeyi ifade ediyordu.

Balkan muharebeleri ise İTC için çetelerden orduya destek bağlamında yarar sağlanıp sağlanamayacağının bir deneyimi olacaktı. Balkan Muharebeleri'nde filli olarak sahada bulunan Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri devlet için gayriresmi fakat açıkça meşru bir yapılanma teşkil ediyordu. Aksi takdirde, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kendilerine yardım etmesine izin verilmezdi. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin 1914 yılında neşredilen ve 1 Şubat 1913-1 Şubat 1914 tarihleri arasındaki faaliyetlerini özetleyen bir mecmuasına göre, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından toplanan yaklaşık 2000 gönüllü Balkan Harbi sırasında Teşkilat-ı Mahsusa'ya kaydedilmiştir. Resmi olarak kurulmasını takiben Teşkilat-ı Mahsusa'nın ikinci başkanlığını yapacak Halil Bey,[74] daha sonraları İstanbul katib-i mesulü ve Trabzon delegesi olacak Yüzbaşı Nail Bey, Hacı Sami ve Eşref Bey (Kuşçubaşı) kardeşler, Safer Fevzi Bey, Yüzbaşı Arslan ve Yüzbaşı Çürüksulu

[70] Ernst Jaeckh Papers (EJA), El Yazması Grup Numarası: 467 (Manuscripts and Archives Department, Yale University Library); Selanik, 4 Eylül 1911, no. 38.
[71] EJA, 13 Ocak 1912, no. 38.
[72] EJA; Zaviye-i Martuba, 19 Kasım 1911, no. 38.
[73] Halil Erdoğan Cengiz (ed.), *Enver Paşa'nın Anıları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 56.
[74] Askeri Tarih ve Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Katalogu (BDH); K (klasör): 1846, D (dosya): 79, F(fihrist): 13/4.

Ziya Beylerin komutasına verilen bu kuvvetler görünen o ki Kumburgaz, Bolayır, Bigados, Yalos, Kalıkrata[75], Çöplüce, Karaburun, Darboğaz ve Çatalca muharebelerinde yararlılık göstermişlerdir.

I. Dünya Savaşı sırasında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Teşkilat-ı Mahsusa'ya gönüllü birlik toplama, erzak temini ve lojistik konularında sağladığı destek göz önünde bulundurulursa bu erken dönemdeki işbirliği şaşırtıcı olmamalıdır.[76]

Benzer şekilde, Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatası'nın kurulmasından sadece 2 gün önce, *Sebilürreşad*'ın "Gümülcine ve havalisinde İslam çeteleri kumandanı tarafından Raviçoz ve havalisi ahalisine hitaben" yazılan bir beyannameyi sayfalarında neşretmekten çekinmeyişi başka türlü açıklanamaz. İsmi zikredilmese de "Umum Çeteler Kumandanı" sıfatıyla imzalanması sebebiyle Kuşçubaşızade Eşref Bey tarafından yazıldığını tahmin edebileceğimiz beyannamede, Koşukavak, Mestanlı ve Kırcaali'de bulunan Bulgar kuvvetlerinin ye-

Muhtelif mahallerden gelüb Dersaâdet'de Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti tarafından ilbâs ve techîz olunarak meydân-ı harbe sevk edilmiş olan gönüllü Teşkîlât-ı Mahsûsa kâfilelerinden bölük [Harbiye Nezâreti Meydânı'nda].
Kaynak: *Harb-i Umumi Panoraması* (*Album de la Guerre Generale*), İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1914, 15.

[75] Enver Bey, Almanya'daki hanım arkadaşına yazdığı bir mektubunda Kalıkrata'daki bir çatışmada Bulgarları durdurmasının ardından, takip müfrezelerinin onları hırpalayıp durduğundan ve gönüllü müfrezenin kısmi başarılar elde ettiğinden bahseder. Söz konusu gönüllü müfreze, II. Balkan Savaşı sırasındaki TM gönüllü birliklerinin bir kısmına işaret ediyor olabilir. EJA; Kalikratia, 2 Nisan 1913, no. 40.

[76] Balkan muharebeleri sırasında da Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin toplanması ve istihdamı gibi hizmetlerin yanı sıra bu kuvvetlerin erzak temini ve diğer gerekli harcamaları da Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından sağlanmıştır. *Müdâfaa-i Milliyye Cemiyeti Mecmuasıdır: Müdâfaa-i Milliye Cem'iyyeti'nin bidâyet-i teşkîli olan 1328 senesi Kânûn-i sânîsinin ondokuzundan 1329 sene-i Kânûn-i sânîsi ondokuzuna kadar bir senelik muâmelât-ı umûmiyesiyle cem'iyyet nâmına vârid olan iânât ve teberrüât ve sarfiyyât ve müressilâtı muhtevîdir* (İstanbul: 1329), 19-20.

nilgiye uğratılmasından bahisle bölge halkı İskeçe'ye çetecilik yapmak üzere davet ediliyor ve dergi bu beyannameyi noktası virgülüne dokunmadan yayımlayabiliyordu.[77]

Bu yaklaşım, 1908-1913 arasında neredeyse mekanik bir işleyiş halini almıştır. Düzenin, sistemin yahut hiyerarşik yapının yararına olduğu, yani düşmanın kaybına, devletin kazancına yol açtığı sürece gayriresmi çeteler meşru addedilebilmiştir. Kendi isteği hilafına biçimlenen yapılar dahi olsa, bu yapılara devlet müdahale etmemişse, bunu müdahalede kendi adına bir kazanç görmemesinde aramalıdır.

IV. Resmi ama Örtülü

Çeteciliğin gayriresmi fakat meşru biçimde uzun süre yabancı güçlere karşı kullanımı bu yapıyı, yani çeteciliği pekiştirmiş ve nihayetinde devletin emrinde geniş ve resmi bir "çete teşkilatı" kurulmuştur. Böylelikle, "çeteciliğe elverişli", "evsaf-ı matlube" ve "evsaf-ı lazımeyi" haiz[78] hapishaneden salınan mahkumlar, eşkıyalar, mülteciler, devlet kontrolüne direnen ve askerlikten muaf tutulan aşiretler, çeşitli tasavvuf ve mezhep grupları, göçmenler, yer yer Hristiyan Gürcülerden kurulacak çetelerin başta Kafkasya olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin savaş stratejisini ilgilendiren hemen her noktada faaliyete geçebilmesinin önü açılmış oluyordu.[79] Bu amaçla, bir dizi farklı kurum ve kuruluş, çetelerin oluşturulmasında neredeyse model oluşturacak bir işbirliğine imza atmıştı. Valiler, mutasarrıflar ve kaymakamlar,[80] Merkez Kumandanlığı,[81] Müdafaa-i Milliye Cemiyeti[82] ve yer yer İTC Merkez-i Umumisi'nin[83] çeteler oluşturma noktasındaki ortak çabaları[84], vurucu kuvvetinin büyük kısmı çeteler, gönüllü müfreze ve taburlardan oluşan bir yapılanmanın Osmanlı Devleti'nin savaş stratejisine hizmet etmeye başlamasını önceleyecekti.

Bu yapılanma Teşkilat-ı Mahsusa idi ve böylelikle Osmanlı Devleti harbi toplumun resmi askerlik vazifesi dışında kalan ve aykırı kesimlerine kadar yayarak daha topyekûn hale getirmenin bir aracına daha kavuşmuş oluyordu. Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri, teşkilatın kendisi gibi resmiydi ancak yine teşkilatın kendisi ve tahsisatının bir kısmı gibi örtülüydü. Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin içerisinde zamanında iktidara gelmek için kullanılmış şahısların yanında askerlik çağına gelmemiş, firari, eşkiya, mahkum, mevkuf, maznun veya bir dizi farklı

[77] "Vesaik-i Tarihiyye: Ba'sü Bade'l-Mevt", *Sebilürreşad* 11, no. 264 (19 Eylül 1329), 64.
[78] ATASE, BDH; K: 1828, D: 4, F: 1/9; BOA.DH.ŞFR.; D: 48, G: 27; BOA.DH.ŞFR.; D: 48, G: 189; BOA. DH. EUM. MTK.; D: 79, G: 8; BOA. DH. EUM. MTK.; D: 48, G: 28.
[79] Çeteci istihdamı için birçok vilayet ve kazalara emirler gönderilmişti. Bir örnek için bkz: BOA.DH.EUM.MTK.; D: 79, G: 8.
[80] ATASE, BDH: K: 1828, D: 4, F: 1/9; ATASE, BDH; K: 1828, D: 4, F: 1/25.
[81] ATASE, BDH; K: 1828, D: 4, F: 1/66.
[82] ATASE, BDH; K: 1828, D: 4, F: 1/49.
[83] *Takvim-i Vekayi*, 4 Şaban 1337, no. 3540, s. 5-EK; Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi (DHÖM), Birinci Muhakeme (27 Nisan 1335).
[84] ATASE, BDH: K: 1828, D: 4, F: 1/6.

Gönüllü Teşkîlât-ı Mahsûsa taburları ikmâl-i ta'lîm etdikten sonra Harbiye Nezâreti'nden mevki-i harbe müteveccihen hareket ederken. Kaynak: Harb-*i Umumi Panoraması* (*Album de la Guerre Generale*), İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1914, 16.

kaynaktan toplanan gönüllülerin olması bu sonucu değiştirmez.[85] Bu, yapısal bir bozukluktan ziyade bir düzenin işleyiş tarzıydı ve ihtiyaçlara cevap vereceği öngörüsüyle ciddi biçimde güçlendirilmişti.

Bu çerçevede, Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin, ordunun önünden giderek ana kolların hareket kabiliyetini kolaylaştırmak, düşman topraklarına sızmak; sabotaj, baskın, gösteri/aldatma harekatı gibi gayrinizami harp usulleriyle düşmanın düzenli ve düzensiz kuvvetlerinin moral ve mücadele kabiliyetini zayıflatmak; orduya takviye kuvvet olmanın yanı sıra gönüllü tabur ve müfrezelerle beraber karargah seviyesinde birimlerin bulunmadığı mahallerde ana kuvveti oluşturmak üzere çok çeşitli kaynaklardan gönüllülük temelinde toplanan küçük ve hareket kabiliyeti oldukça yüksek askeri birimler olarak tasarlandıkları söylenebilir. Bu sebeple Teşkilat-ı Mahsusa, harekat icrasında kullanılan taktik ve teknikler ile yararlandıkları insan kaynakları bakımından İTC çetelerine benzetebilirse de hedefleri ve kullanımı bakımından İTC çetelerinden tamamen ayrı bir teşkilatlanmayı ifade eder. Ayrıca Teşkilat-ı Mahsusa'nın arkasında devlet desteğinin bulunması, onu kapsamı, kuvveti, faydaları, tahditleri, lojistik faaliyetleri ve mücadele yöntemi bakımından İTC çetelerinden çok daha karmaşık ve farklı bir yapıya büründürmüştür.

[85] Teşkilat-ı Mahsusa birimlerine kati bir mecburiyet olmadıkça kıtalardan adam verilmesi yasaktı. ATASE, BDH: K: 1828, D: 4, F: 1/39. Teşkilat-ı Mahsusa'nın nizami kuvvetlerden aldığı personel, gayrinizami harp operasyonlarını idare ve koordine edebilmek için yüksek eğitimli olması beklenen (çoğu zaman değillerdi) subaylardan ibaretti. Dolayısıyla Teşkilat-ı Mahsusa'nın seferberlik için çağrılmamış insan kaynaklarına başvurması kaçınılmazdı. Teşkilat-ı Mahsusa bu bağlamda, herhangi bir şekilde askere davet edilmemiş veya davet edilmiş olup terhisi veya sevkleri tecil edilmiş olanlardan da yararlanma hakkına sahipti. ATASE, BDH: K: 1828, D: 4, F: 1/15. Teşkilat-ı Mahsusa operasyon birimlerinde, ayrıca, kıtalarından firar edip daha sonra tekrar orduya dahil olmaya çalışanlar da bulunuyordu. ATASE, BDH: K: 1828, D: 4, F: 1/15. Bu askeri sınırlar haricinde, Teşkilat-ı Mahsusa seferber edilmemiş yahut İtilaf devletleri aleyhine tahrik edilebilecek ırkdaş-dindaş ve değişik menfaat gruplarından yararlanma hakkına sahipti.

Bursa'da teşkîl olunub Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti tarafından ilbâs ve techîz edilerek meydân-ı harbe sevk olunan Teşkîlât-ı Mahsûsa kâfilesi, 19.
Kaynak: *Harb-i Umumi Panoraması* (*Album de la Guerre Generale*), İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1914, 19.

Çete teşkilatı fazla uzun ömürlü olmamıştır. Bu yapıya hakim olan birtakım yapısal problemler ve İTC içerisinde sivil ve askeri kanat arasında yaşanan gerilim, çete teşkilatının etkinliğini kaybetmesine neden olmuştu. Sarıkamış harekatı da hem çete teşkilatının lağvedilmesi hem de Teşkilat-ı Mahsusa ve ordudan gelen emirleri dinlemeyen sahadaki bir kısım kumandanın Teşkilat-ı Mahsusa'dan uzaklaştırılması için Enver Paşa'ya önemli bir koz vermişti. Konuyla ilgili savaş sonrası yargılamalarda okunan bir belgeden Harbiye Nezareti'nin çete teşkilatını lağvetmeye 3 Şubat 1915 tarihli bir emirle karar verdiği anlaşılmaktadır.[86] Bir diğer ifadeyle Enver Paşa, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden yaklaşık 6 ay sonra Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinden bir fayda temin edilemeyeceğini anlamış bulunuyordu.

Bu kısa anlatı, çete teriminin Teşkilat-ı Mahsusa'yı anlamada kullanılabilecek en iyi epistemik araç olduğu yönündeki yaklaşıma dayanak oluşturmaz. Teşkilat-ı Mahsusa saha görevlerinin bir kısmının çete harbi ile karşılanabileceği doğrudur. Ancak çete, Teşkilat-ı Mahsusa bağlamında, ihtilalci harp ile gayrinizami harp arasındaki farkın anlaşılmasına net bir şekilde yardımcı olmamaktadır. Çete

[86] *Takvim-i Vekayi*, 7 Şaban 1337, no. 3543, s. 29-EK; DHÖM, İkinci Muhakeme (4 Mayıs 1919).

harbi iç kaos ortamlarında İTC'nin ana araçlarından birini teşkil etmeseydi başka bir sonuca varmak mümkün olabilirdi. Ancak çeteciliğin temelde siyasi gelişmeleri tayin etmek üzere kabaca 1906-1908 arasında kullanılmış olması, bu dönemi, çete harbinin askeri bir eylemciliğe dönüştürüldüğü 1911-1914 arasındaki dönemden ayırmayı, farklı bir yere koymayı zorunlu kılmaktadır. Çete, diğer taraftan, Teşkilat-ı Mahsusa'nın vurucu kuvvetinin en mühim parçasına işaret etmesine karşın, bu vurucu kuvvet içerisinde yer alan bir nevi özel kuvvetler olarak tanımlanabilecek subayları, bunun yanında ajanları, muhbirleri, propaganda üniteleri vs. gibi yardımcı birlikleri görmeyi oldukça zorlaştırmaktadır. Daha da önemlisi, Teşkilat-ı Mahsusa'nın amacına ve askeri-mülki bürokrasi işleyişi içerisindeki yerine işaret edememektedir.

Sonuç Yerine

Çete, içeriği yoksul değil epey zengin bir terimdir. Sözcüğün bir tarafıyla donmuş ve hareketsiz olması bu gerçeği değiştirmez, fakat birtakım hatların belirginliğini kaybetmesine yol açar. Günümüzde çetenin biteviye hep aynı istikameti gösterir bir terim olarak algılanmasının temel nedeni budur. 1908-1918 arasındaki çalkantılı dönem, Osmanlı Devleti'nin sadece çetelerle mücadele ettiği değil, aynı zamanda çıkış yolu olarak yer yer çetelere bel bağladığı bir dönemi temsil etmesi bakımından terimin peçesini biraz daha aralamamıza yardımcı olabilir.

Ancak içeriği, zaman, mekan ve bağlam üzerinden oluşturulmamış bir "çete"nin kana karışması, tarihsel anlatı ve analizlerde gerçek anlamda yarayışlı olması zor görünüyor. Amacımız kimi devlet veya iktidarların ne kadar suçlu yahut kahraman bir profil çizdiğinin hedef kitleye ezberletilmesi yahut belletilmesi değilse tabi. Yüksek sesle dile getirilsin getirilmesin, mezkûr dönemdeki çetelerin günümüzde merak kışkırtan birer soru değil bir dönemi yermenin yahut övmenin aracı olarak karşımıza çıkması, çetenin 1908-1918 döneminde tuttuğu yer ve tür bakımından değil fakat günümüzde tartışıldığı bağlam bakımından oldukça tehlikeli bir yerde durduğunu haklılaştırmaktadır.

Bu zorluğu aşabilmek için elinizdeki çalışmada dikkatler çeteyle ilgili birtakım şematik özelliklere çevrilmeye; böylece, konuyla alakalı dokunulmayan, dokunulmaktan sakınılan, irtibat kurulmayan birtakım alanlara girmenin imkan dahilinde olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Böylelikle, çetelerin tecrübe dünyasını kavramada Osmanlı yöneticilerinin kullandıkları bir takım kavram ve kategorilerin kendi özgün anlam ve bağlamı içerisinde değerlendirilmesi teklif edilmiştir. Dolayısıyla, günümüzde olduğu gibi kanundışılık ve kahramanlık arasına sıkıştırılmış, hatta hapsedilmiş bir "çete"den ziyade farklı durumlarda farklı kullanımları olabilen, yer yer farklı anlamlara gelebilen bir "çete"den bahsetmenin artık daha isabetli olacağı öne sürülebilir. Elde ettiğimiz tutamak noktaları umut edilir ki çetenin, tarihyazımında kısmen göz önünde bulundurulan ama önemli oranda sarfı nazar edilen ve/ya bilinmeyen belli yönlerine daha dikkatlice bakılmasına vesile olur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Askeri Tarih ve Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Arşivi (ATASE)

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü - Osmanlı Arşivi (BOA)

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü - Cumhuriyet Arşivi (CA)

Ernst Jaeckh Papers (EJA), El Yazması Grup Numarası: 467 (Manuscripts and Archives Department, Yale University Library)

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. 21. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (17 Kanun-i Sani 1324); 22. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (19 Kanun-i Sani 1324); 23. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (21 Kanun-i Sani 1324); 23. İnikad, I. Devre, II. Sene, c. 1 (28 Kanun-i Evvel 1325); 3. İnikad, I. Devre, I. Sene, c. 1 (21 Kanun-i Evvel 1324).

Kitap ve Makaleler

"Haleb'de büyük bir kalpazan çetesinin keşf ve derdesti." *Polis Mecmuası* 3, no. 48 (1 Temmuz 1331), 208-215.

"Havadis-i Dahiliye." *Servet-i Fünun* 11, no. 286 (1 Ağustos 1312), 180-181.

"Havadis-i Dahiliye." *Servet-i Fünun* 12, no. 312 (20 Şubat 1312), 44-45.

"Katil çeteleri." *Polis Mecmuası* 4, no. 68, (1 Mayıs 1332), 115-119.

"Resimlerimiz." *Servet-i Fünun* 54, no. 1382, (28 Şubat 1334), 68.

"Sirkatler." *Polis Mecmuası* 3, no. 63 (15 Şubat 1331), 557-563.

"Şuunat: Çetelerin Tenkili." *Ceride-i Sofiye* 5, no. 135 (3 Mart 1334), 357.

"Vesaik-i Tarihiyye: Ba'sü Bade'l-Mevt." *Sebilürreşad* 11, no. 264 (19 Eylül 1329), 64.

Acıpayamlı, Orhan. 1976. *Zanaat Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu. http://www.tdkterim.gov.tr/?kelime=%E7ete&kategori=terim&hng=md.

Bahaeddin, Mehmed. *Yeni Türkçe Lügat*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası.

Baysal, Bekir Sıtkı. 1974. *Tarih Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu. http://www.tdkterim.gov.tr/?kelime=%E7ete&kategori=terim&hng=md.

Cengiz, Halil Erdoğan, ed. 1991. *Enver Paşa'nın Anıları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Eren, Hasan. 1999. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basınevi.

Eyüboğlu, İsmet Zeki. 1991. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyan Yayınları.

Fevzi, Ömer. 1325. *Muhafaza-i Asayişe Memur Zabitanın Vezaifi: Usûl-i Takib-i Eşkıya ve Çete Muharebeleri*. İstanbul: Matbaa-i İkbal.

Harb-i Umumi Panoraması (Album de la Guerre Generale). 1914. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası.

Hobsbawm, Eric J. 1997. *Eşkıyalar*. İstanbul: Avesta.

İslam Ansiklopedisi, s.v. "Akıncı" c. 1. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı, 1997.

İştip, Hakkı. 1949. *Gerilla: Çete Muharebeleri*. Ankara: Harpokulu Basımevi.

Mahmud. 1909. *Mebusana Takdim Olunan Hafiyelerin Listesi yahud İstanbul'da Kimler Hafiyelik etmiş*.

Moran, Yıldız. 1992. *Eşanlamlı Sözcükler ve Karşıt Anlamları Sözlüğü*. İstanbul: Spatyom.

Müdâfaa-i Milliyye Cemiyeti Mecmuasıdır: Müdâfaa-i Milliye Cem'iyyeti'nin bidâyet-i teşkîli olan 1328 senesi Kânûn-i sânîsinin ondokuzundan 1329 sene-i Kânûn-i sânîsi ondokuzuna kadar bir senelik

muâmelât-ı umûmiyesiyle cem'iyyet nâmına vârid olan iânât ve teberrüât ve sarfiyyât ve müressilâtı muhtevîdir. 1329. İstanbul.

Orel, Vladimir. 1998. *Albanian Etymological Dictionary*. Leiden: Brill.

Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars. 1914. Washington: Carniege Endowment for International Peace Division of Intercourse and Education.

Rumili Vilayeti'nde Şekavet ve Mefsedetin Men'i ve Mütecasirlerinin Takib ve Tedibi Hakkında Kanun. 1327. Dersaadet: Matbaa-i Kütübhane-i Cihan.

Sami, Şemsettin. 1317. *Kamus-i Türki*. Dersaadet: İkdam Matbaası.

Sofyalı Ali Çavuş. 1992. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, haz. Midhat Sertoğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.

Takvim-i Vekayi, 4 Şaban 1337, no. 3540; Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi, Birinci Muhakeme (27 Nisan 1335).

Takvim-i Vekayi, 7 Şaban 1337, no. 3543; Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi, İkinci Muhakeme (4 Mayıs 1919).

Tietze, Andreas. 2002. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. İstanbul-Wien: Simurg.

Tokay, Gül. 1995. *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*. İstanbul: AFA Yayınları.

Turner, İpek Yosmaoğlu. "The Priest's Robe and the Rebel's Rifle: Communal Conflict and the Construction of National Identity in Ottoman Macedonia 1878-1908." Kasım 2005. Doktora tezi, Princeton University,.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s.v. "Akıncı.". C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s.v. "Çete." C. 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. c. 3. 1993. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları.

Vefik Paşa, Ahmet. 2000. *Lehçe-i Osmani*, haz. Recep Toparlı. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Von Dach, Hans. 1957. *Der totale Widerstand, Kleinkriegsanleitung für jedermann.* Schweizer Unteroffiziersverband.

---, Hans. 1964. *Topyekûn Mukavemet: Herkes için çete harbi rehberi*. Ankara: Kara Kuvvetleri Yayınları.

Yalım, Özcan. 1998. *Türkçe'de Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü*. Ankara: İmge.

Yeni Resimli Türkçe Kamus. 1928. İstanbul: Maarif Kütüphanesi.

Öz: Her çete tanımı zaman, mekan ve bağlamda değişeceği için ideal bir çete tanımı yapmak imkan dahilinde gözükmemektedir. Buna rağmen terimin temel bileşenlerini ve farklı durumlardaki kullanım biçimlerini tespit etmek mümkündür. Bu bağlamda, 1908-1918 arasındaki çalkantılı dönem, çete teriminin Osmanlı otoriteleri tarafından oldukça analitik kullanıldığı bir dönemi temsil eder. Bu makale terimin kullanım biçimleri yahut kategorizasyonunun, resmiyet ve meşruiyet gibi kaygan ve çok yönlü kavramlar etrafında nasıl şekillendiğini ele alıyor.

Anahtar sözcükler: Çete, meşruiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Teşkilat-ı Mahsusa, resmiyet

Three Forms of Band

Abstract: It seems not possible to make a proper definition of the term "band" as this historic phenomenon took varying context in time and place. Notwithstanding, it is possible to identify basic components and different usages of the word in different situations. In this context, the tumultuous period between 1908 and 1918 represents a time when the term was quite analytically used by the Ottoman authorities. This study examines different usages or categories of the term on the ground of slippery and multifaceted concepts such as formality and legitimacy.

Keywords: Band, formality, legitimacy, Committee of Union and Progress, Special Organization

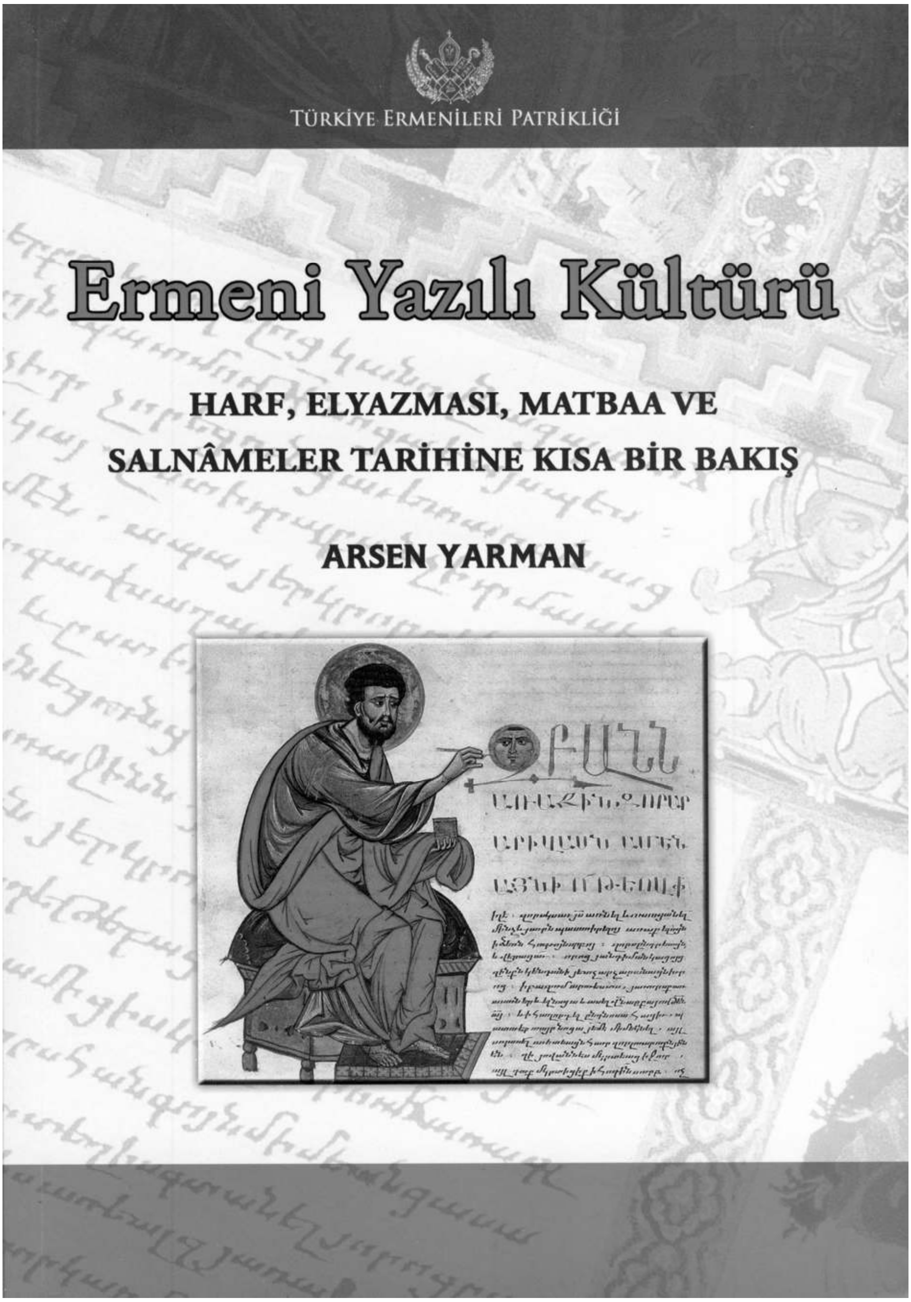
TÜRKİYE ERMENİLERİ PATRİKLİĞİ
Ermeni Yazılı Kültürü
HARF, ELYAZMASI, MATBAA VE
SALNÂMELER TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ
ARSEN YARMAN

O İnce Çizgi: Osmanlı Son Dönemi Pratiğinde Eşkıyalıkla Kahramanlık Arasında Salınanlar

Oktay ÖZEL*

I. Bir Aile ve Savaş

Vona'da firarî takip memuru Fuad Bey'e,

Karargâh efrâdından Ünye'nin Caplan karyeli Mehmed oğlu Hamdi ile Ünye'nin Çatalpınar karyesinden Yahya oğullarından İlyas'ın hânelerinin ihrâkı için emir isdâr edilmek üzere bulunduğundan, eğerçi maiyyet-i âlilerinde ise hemen mahsûsen karargâha sevkîle neticesinin inhâsı mütemennâdır.

22 Kânunevvel 332

Fırka 37 Kumandanı

Emir Zabiti

Hasan

4 Ocak 1917 tarihli yukarıdaki not bugünkü Ordu ilinin Perşembe ilçesinde asker kaçaklarını takiple görevlendirilen Fuad Bey'e 37. Fırka Kumandanlığı'ndan yollanmış. Orijinali Fuad Bey'in ailesinin elinde bulunan notta sözü geçen "37. Fırka" Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Karadeniz kıyı bölgesinde oluşturulmuş gönüllü müfrezelerden müteşekkil bir milis birliğiydi. Fuad Bey'in kendi kaleminden çıkma hal tercümesine göre, kendisi bu fırka içinde ilaveten "Hizmet Bölüğü" kumandanlığı da yapmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla yukarıdaki notu bu hizmetler çerçevesinde yürüttüğü firarî takip memurluğu görevi esna-

* Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü / oozel@bilkent.edu.tr

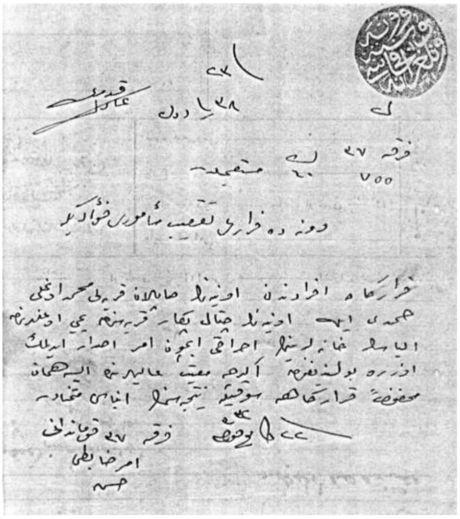

4 Ocak 1917 tarihinde Fuad Bey'e 37. Fırka Kumandanlığı'ndan gönderilen not.

sında almıştır. Not, görev mıntıkasındaki iki köyden isimleri verilen ve anılan fırkanın karargah efradından iki şahsın evlerinin yakılmasına karar verilmek üzere olunduğunu, eğer bu kişiler Fuad Bey'in maiyetinde iseler iş işten geçmeden hemen 37. Fırka karargâhına sevkedilmesini bildiriyor.

Fırka kumandanının emir zabiti Hasan tarafından kaleme alınmış olan notun yazıldığı kağıt üzerinde Fırka Kumandanlığı'nın evrak kayıt numarasının olmasından bu notun fırka kumandanının emri doğrultusunda kaleme alınıp Fuad Bey'e yollandığı anlaşılıyor. Belli ki kumandan, bir süredir firarda olduğu anlaşılan söz konusu iki askerin Fuad Bey tarafından yakalanmış olabileceğini ve onun maiyetinde tutulmakta olduğunu düşünmektedir. Bu konuda kesin karar çıkmadan Fuad Bey'i son kez uyarıyor, bu askerlerin bir an önce karargaha sevkedilmemesi halinde evlerinin yakılmasına karar verileceğini söylüyor.

Burada söz konusu olay dönemin çok sık karşılaşılan bir olgusu: Asker kaçakları ve firarî takibi. Evlerinin yakılması uyarısı ise bu süreçte sıkça başvurulan bir tehdit ve uygulama. Bu tehdit, önce uyarı olarak geride kalan ailesine bildiriliyor, kaçağın ailesi tarafından saklandığı yerin bilindiği varsayılarak ya da doğrudan evde veya civarında saklandığı düşünülerek kaçağın kendilerine teslim edilmesi isteniyor, sonuç alınmaması halinde ise evi yakılarak sadece kaçak asker değil onunla birlikte bütün ailesi de cezalandırılmış oluyordu. Bugün kulaklara epeyce yabancı gelebilecek bu uygulama savaş zamanı pratiği olarak oldukça yaygındı Osmanlı'nın son dönemlerinde. Ancak daha dikkatli okuyucu benzer uygulamalara Milli Mücadele'de ve Cumhuriyet döneminde de gerektikçe sıkça başvurulmuş olduğunu hatırlayacaktır.

Birinci Dünya Savaşı döneminin olağanüstü koşulları ve özel askeri örgütlenmeleri bağlamında düşünüldüğünde bu, çok büyük oranlara varan asker kaçakları sorununun yakıcılığını olduğu kadar bu meseleyi halletmek için yönetimin ve askeri kumandanlıkların ne kadar gözü kararttığının da bir göstergesi olarak okunmalı.[1] Buna benzer cezalandırmayı da içeren önlemler her zaman

[1] Bu dönemin yaygın asker kaçakları meselesi üzerine bilhassa bkz. Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War. Between Voluntarism and Resistance*,

meşru askeri aygıtlarca alınmıyor, bazen yarı-resmi veya tamamen gizlice örgütlenmiş paramiliter yapılanmalar tarafından da icra edilebiliyordu. Bu yazı tam da resmiyetin sunduğu meşruiyetle eşkıyalık veya eşkıyavârî gayrımeşru faaliyetlerin iç içe geçtiği durumları ele alıyor.

Olağanüstü koşulların zaten epeydir, daha Kırım Savaşı yıllarından, hatta daha öncesinden beri kimi olağan dışı askeri örgütlenmeleri ortaya çıkardığını biliyoruz. *Kebikeç* dergisinin bu sayısındaki diğer yazılardan da görüleceği gibi, bu yarı resmi veya gönüllü örgütlenmeler karşımıza bazen başıbozuk ve çete, bazen milis ya da gönüllü müfreze isimleriyle çıkacaktır. Hatta Hamidiye Alayları'nın da bu tür örgütlenmelere benzer boyutlar içerdiğini biliyoruz. Her halükârda bunlar düzenli ordu birliklerinin yanısıra görülen lüzûm veya ihtiyaç üzerine oluşturulan düzensiz, eğitimsiz ve esasen gönüllü (ama her zaman değil) ve genellikle mahalli düzlemde faaliyet gösteren silahlı örgütlenmelerdi. Kırım Savaşı'yla 93 Harbi esnasında Rus ordularına karşı Kafkaslar ve Balkanlar'da çok yoğun olarak örgütlenen, kullanılan ve yer yer "muavine askeri/taburu" adıyla da anılan bu yerel gönüllü askeri birlikler temelde kendi bölgelerinde birer ilave savunma ve yıpratma görevi görüyorlardı. Kolayca kontrol dışına çıkabilen bu birlikler modern dönemlerin normal savaş hukuku kurallarının epeyce uzağında, esasen tamamen dışında birer tahrip birliği hatta suç çetesi haline gelebiliyor, sivil yerleşimlere ve halka yönelik yıldırma ve şiddet eylemleri daha ziyade bu tür örgütlenmeler üzerinden gerçekleştiriliyordu. Savaş dönemlerinde bu tür birliklerin teşkili Osmanlı pratiğinde ondokuzuncu yüzyılın önemli özelliklerinden biri haline gelmişti.[2]

Tarihsel olarak bu uygulamaların iki kökenini tespit etmek güç görünmüyor: İlki, 17. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Balkan vilayetlerinde görünür bir patlama yaşayan ve iyice kurumsallaşan kronik eşkıyalık, ikincisi ise ondokuzuncu yüzyıl boyunca adım adım derinleşen cemaatler arası gerilim ve silahlı çatışmalar. İkincisine eşlik eden milliyetçi gündem ve örgütlenmelerin içerdiği silahlı mücadele prensibi ve pratiğinin (Balkanlar'da IMRO ve EMRO, Kafkasya ve Anadolu'da Hınçak ve Taşnak ile İttihatçıların Fedayi örgütlenmeleri gibi) bu tarz askeri örgütlenmeleri yaygınlaştıran önemli bir faktör olduğunu artık iyi biliyoruz. Modern dönemin bu tür örgütlenmeler için kullandığı "paramiliter" terimi bugün de hâlâ geçerliliğini koruyan bir olgu olarak bizlere miras kalmış görünüyor. Tabii, gerilla veya terörist örgüt gibi taraftarlarınca tercih edilen pejoratif içerikli ilave terimler eşliğinde. Ondokuzuncu yüzyılda da kullanılan terminoloji savaşın veya çatışmanın hangi tarafında olduğunuza göre değişmekte, "özgürlük savaşçısı"nın devrimci şiddeti ile ona karşı devletin kullandığı "eşkıya çetesi" terminolojisine eşlik eden resmi şiddet her halükârda benzer türden askeri yapılanmaları da meşrulaştırmakta güçlük çekmemişti. Polat Safi'nin *Kebikeç*'in bu sayısında şaşırtıcı derecede zengin ve karmaşık kapsama alanına işaret ettiği "çete"

Leiden: Brill, 2012; Erik Jan Zürcher, "Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica*, 28 (1996), 235-258.

[2] Bkz. James J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire, Prelude to Collapse, 1839–1878*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000.

tabiri bu anlamda hepsinin ortak örgütlenme biçimini ifade ederken, buna eklemlenen "komita(cı)", "fedâi", "milis", "gönüllü müfrezesi" isimlendirmeleri Balkanlar'dan Kafkaslar'a kadar bütün Osmanlı coğrafyasında Türk, Kürt, Rum, Ermeni cemaatleri içinde kolayca neşvünema bulmuştu.

Öte yandan aynı tür örgütlenmeler için bilhassa Balkanlar'da kullanılan "klepth", "hayduk", "çetnik" gibi geleneksel isimlendirmeler ise bizi doğrudan modern öncesi yaygın eşkıyalık pratiklerine bağlıyor.[3] Hobsbawm'ın daha ziyade toplumsal bağlamı ve içeriği üzerinden kavramsallaştırmaya çalıştığı tarihi çok eskilere giden bu evrensel eşkıyalık ya da haydutluk olgusu bütün biçimleri ve içerikleriyle ondokuzuncu yüzyılda da dünyanın her yanında hâlâ yaşamaktaydı.[4] Osmanlı pratiği açısından bu tarz yasadışı örgütlenmeler daha 17. yüzyıl başlarından itibaren Celaliler ve uzun savaşlar ortamında ufak isim değiştirmelerle yasal askeri örgütlenmeler içine alınmaya başlamıştı bile. Dönemin sekban ve sarıcaları sonraki yüzyılın taşradaki egemenleri ayân-vâlilerin şahsi ordularının bel kemiğini oluşturacaklardı. Tabii ki savaş zamanında Osmanlı emperyal ordusunun da birer unsuru olan bu tarz bir askeri "kapu halkı", barış zamanlarında kolayca kontrol dışına çıkabilmiş, bazan buna patronlarınca teşvik edilmiş, her halükârda Osmanlı taşrasında ve kırsal toplum içinde adi eşkıyalığın resmi koruma altında icra edilen ayağının epeyce bir kök salmasına katkıda bulunmuştu. Ondokuzuncu yüzyılın Osmanlı merkeziyetçi modernleşmesi her ne kadar söylem olarak bu yapılanmaları gayrimeşru görme eğilimini muhafaza etse de, bu kez, özellikle yüzyılın ortalarından itibaren yükselen milliyetçi gündem, cemaatler arası çatışmalar ve süre giden savaşlar ortamında yaşadığı zorluklar bağlamında yukarıda anılan yeni türden düzensiz askeri birliklerin kurulmasına göz yummuş, çoğu durumda bilhassa teşvik etmiş, hatta bizzat merkezden örgütlemiştir.

Bu son durumun en açık örneğini Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ile Teşkilat-ı Mahsusa oluşturur. Bilindiği üzere ilki Balkan Savaşları esnasında İstanbul'da önde gelen kimi asker paşaların kontrolünde kurulmuş bir çeşit sivil savunma örgütlenmesiydi ve temel amacı sivil halk içinden silahlı birlikler örgütlemekti.[5] Hakkında daha çok şey bildiğimizi zannederek tartıştığımız ikincisi ise, muhtemelen ilkiyle eş zamanlı olarak 1913'te yine Balkan Savaşları esnasında doğrudan hükümetteki İttihat ve Terakki merkez komitesinin kararıyla kurulmuştu. Büyük bir gizlilik içinde çalışan bu örgütlenme bir yandan Harbiye Nezareti diğer yandan da Dahiliye Nezâreti'yle irtibatlıydı. Polat Safi'nin anılan yazısında görüleceği üzere, her iki yapılanma da savaş esnasında işbirliği yapmıştı. Bihassa Birinci Dünya Savaşı'nda ikincisinin önemli bir ayağını doğrudan şu veya bu şekilde suça bulaşmış kişileri de içeren çeteler oluşturmaktaydı.

---

[3] Bkz. John S. Koliopoulos, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yunan Topraklarında Eşkıyalık ve Ayaklanmalar", *Kebikeç*, 33 (2012), 251-270.

[4] Eric J. Hobsbawm, *Eşkıyalar*, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2011.

[5] Nâzım H. Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Yukarıdaki notun kendisine yollandığı firarî takibine memur Fuad Bey, Birinci Dünya Savaşı başladığı andan itibaren tam da bu türden yapılanmalar içinde kendi memleketi olan Ordu-Perşembe-Fatsa mıntıkasında askeri faaliyet göstermekteydi. Kendi hal tercümesine göre, 1915 Nisan ayına kadar bölgede Mülazım Binbaşı Rıza Bey'in kumandasında örgütlenen Teşkilat-ı Mahsusa Alayı'nın müstakil tabur emrinde ihtiyat zabiti yani yedek subay rütbesiyle bölük kumandanlığı yapmıştı. Bu aşamada sözünü ettiği bölüğün kendi kurduğu gönüllü müfrezesi olup olmadığını bilmiyoruz, ama bu büyük ihtimaldir. Ancak 4 Ocak 1915 tarihinde Yüzbaşı rütbesine terfi ettirildiğini biliyoruz; bu onun bu tarihlerde kendi müfrezesinin başında olduğuna delâlet edebilir. Mevcut çalışmaların sunduğu bilgilere göre, Mart 1915'te Harbiye Nezareti tarafından bölgedeki Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin kumandasını deruhte etmek üzere Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Ali Rıza Bey bölgeye atandı. Aynı sıralarda Trabzon merkez olmak üzere Lazistan ve Havalisi Kumandanlığı kurulup, başına 3. Ordu Müfettişlerinden Gürcü asıllı Mirliva Avni Paşa getirildi. 8. Piyade Taburu ve Trabzon Jandarma Taburu ile birlikte, bölgedeki yerel gönüllü müfrezeler de bu kumandanlığın seyyar kuvvetlerine dönüştürüldü. Bu seyyar kuvvetler 12 Nisan 1915 tarihinde Stange'nin emri altında kurulan Lazistan Müfrezesi'ne bağlandılar. 14 Nisan itibariyle Lazistan Müfrezesi'nin toplam 5978 kişilik kuvvetinin 2243'ünü gönüllü müfrezelerden ya da çetelerden oluşan Teşkilat-ı Mahsusa Alayı teşkil ediyordu. Bu alay Mayıs ayına kadar üç tabur, bir müstakil tabur ve bir de bölük olarak örgütlenmişti.[6] Fuad Bey de belli ki bu alay içinde faaliyet göstermişti. Yine kendisinin verdiği bilgiye göre, 1916 senesi Temmuz'unda söz konusu alayın "Sahil Grubu" kumandanlığına dönüştürülmesiyle Fuad Bey bu kez bu birlik içindeki Müstakil Tabur kumandanlığına getirilmişti. Bu taburlarda Topal Osman Ağa'nın milis kuvvetleri bünyesinde görev alan Fikret Topallı'nın yazdıklarına göre, içeride ve kıyıda düzenin bozulması ve ricatların başlamasıyla birliklerin yapısı sürekli tadilata uğruyordu. Rus kuvvetle-

Fuad Bey

[6] Polat Safi, *The Ottoman Special Organization – Teşkilat-ı Mahsusa: An Inquiry into its Operational and Administrative Characteristics*, Basılmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, 2012, s. 252-53. Bu tabur örgütlenmesinin 1 Mart 1916 tarihi itibariyle de mevcut olduğu aynı kayıtlardan tespit edilebiliyor. Krş. Sadık Sarısaman, "Trabzon Mıntıkası Teşkilat-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt 3/1, Ankara: TTK Basımevi, 2002, s. 518.

rinin ilerlemesi karşısında ve Trabzon'un işgalini takiben sürekli çekilerek Harşit suyuna kadar gerileyen bu taburlar, 1916'nın Ekim ayında burada son büyük direnişini gerçekleştirdi. Bu hatta savaşın tıkanıp uzamasıyla Sahil Grubu bu kez 37. Kafkas Fırkası'na dönüştürüldü.[7] Fuad Bey'in kendi yazdıklarına göre, "teşkilat-ı âhire üzerine" kendisi bu kez 37. Fırka Geri Mıntıka Kumandanlığı'na atanmıştı, ilaveten Hizmet Bölüğü Kumandanlığı görevini üstlenmişti.

Fuad Bey, yukarıdaki notu, Topal Osman Ağa'nın da Giresun bölgesinde aynı Fırka bünyesinde yine cephe gerisinde takip kumandanlığı yaptığı bu esnada almıştı. Yani asker kaçakları yine önemli bir sorun olmuştu ve onları takip görevi ise bölgelerini ve muhtemelen kaçakları da en yakından tanıyan eski milis kumandanlarına verilmişti. 1915 sonlarından itibaren bir kısım Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine ordu adına firari takip görevi verildiğini başka çalışmalardan biliyoruz.[8]

Aslında Fuad Bey'in anılan bölgede söz konusu askeri yapılanmalar içinde yer alması hiç de tesadüf değildi. Bunda 93 Harbi sonrasında bölgeye gelip yerleşen Gürcü göçmen kitlesinin lideri konumundaki Çürüksulu Ali Paşa'nın oğlu olarak dünyaya gelmesinin önemli rolü vardı. Babasının bölgede Trabzon valileriyle şiddetli bir iktidar mücadelesine giriştiği bir ortamda Gürcü eşkıyalığının yaygınlaştığı bir bölgede yaşanan bütün olayların merkezindeki kişinin hânesine doğmuş olması muhtemelen onun kaderini belirleyen bir faktör olmuştu. Fuad Bey her ne kadar babasının İkinci Abdülhamid tarafından kendisine fahri yaver yapılarak İstanbul'a çağrılmasının ardından doğmuş da olsa, babasının o dönemde de devam eden inişli çıkışlı hayatı ve 1890'larda Gürcü-Türk çatışmasına dönüşen yerel gelişmelerden kendisini tamamen uzak tutmaması, ailenin bir ayağının her zaman Ordu-Perşembe'de olmasını sağlamıştı. Ali Paşa'nın iki eşinden birinin çocuklarından biriyle daha çok bölgede yaşamış olma ihtimali de yüksek görünüyor. Bu organik irtibat sadece bölgeyle değil, Ordu, Fatsa, Ünye kazalarına yayılmış Gürcü muhacirleri topluluğuyla idi aynı zamanda. Ali Paşa ömrünün sonuna kadar o topluluğun doğal lideri, devlet ve bizzat saray nezdindeki temsilcisi, en nüfuzlu şahsiyeti olma vasfını ve konumunu muhafaza etmişti. Dolayısıyla Fuad Bey "Çürüksulu Ali Paşazâde Fuad Efendi" olarak okul yıllarını ve gençliğini geçirdiği İstanbul'da en iyi mekteplerde okuma şansı bulmuş bir zâdegân olarak başladığı hayatında, Saint Joseph mektebini bitirmişti. 1913 yılında makina mühendisliği yüksek tahsili görmek amacıyla Berlin'e gitmiş, 1914 senesi Ağustos'unda seferberlik ilanı üzerine alelacele dönmek zorunda kalmış, bir hafta içinde kendisini Trabzon istikametine ilerleyen işgalci Rus ordularına karşı yine kendi baba ocağında örgütlenen anılan askeri yapılanmaların içinde bulmuştu.[9]

---

[7] Osman Fikret Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihinde Giresun*, Haz. Veysel Usta, Trabzon: Serander Yay., 2011, s. 314-315.

[8] Safi, *a.g.e.*, s. 195.

[9] Fuad Bey'le ilgili daha fazla bilgi için bkz. Oktay Özel, "Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi Üzerine Biyografik Notlar", *Kebikeç*, 16 (2003), 95-144.

Ziya Bey

Eğitim amacıyla Almanya'ya gitmiş olan Fuad Bey'in zamanın olağanüstü ortam ve koşullarında kendini bölgedeki bu tür örgütlenmeler içinde bulmasının daha yakın ve somut sebepleri de vardı. Amcazâdelerinden Çürüksulu Ahmet Paşa yukarıda anılan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin başındaki kişiydi ve teşkilatın 1913'ten beri Karadeniz bölgesi dahil bütün Anadolu'da örgütlenmesinin sorumluluğunu da üstlenmişti. Yani daha Balkan savaşları esnasında ve sonrasında bütün Anadolu coğrafyasında olduğu gibi ülkenin bu kesiminde de gönüllü milis müfrezeleri, çeteler şeklinde örgütlenmekteydi. Nihayetinde anılan kazalardaki yoğun Gürcü muhacir nüfusun varlığı, epeyce savaşçı, haşin tabiatlı, eli silah tutan, bizzat 93 Harbi esnasında ana vatanlarını savunmak üzere Ali Paşa ve kardeşi kumandasında beş taburluk bir gönüllü muavine askeri örgütlemiş, ardından bölgeye göç etmek mecburiyetinde kaldıktan sonra da yeni geldikleri bu bölgede içlerinden çıkardıkları eşkıya çeteleriyle şöhret bulan bu kitleyi bu tür paramiliter örgütlenmeler için doğal potansiyel haline getiriyordu. İmparatorluğun merkezinde görev yapan bu Gürcü Paşa ve yeğenleri Ahmet ve Mahmut Paşa'lar 1913 yılından itibaren kendi toplumsal ve etnik tabanlarıyla olan organik ilişkilerini bu tür askeri yapılanmaların örgütlenmesi esnasında da başarıyla kullanmışlardı.[10]

Dahası, Fuad Bey'in ağabeyi Ziya Bey zaten daha Balkan Savaşları'ndan itibaren bu yapılanmaların içinde aktif bir milis askeri ve kumandanı olarak yer almıştı. 1913'te bu bölgede çoktan teşkilatlanmış olan Müdafaa-i Milliye örgütlenmesinin yerel ayağını Ziya Bey temsil etmekteydi. Aynı yıl Çatalca civarındaki muharebelere Ziya Bey bu çerçevede kurduğu çetesinin başında katılmıştı. Bu muharebeler bağlamında adı geçen bir kaç kişiden birisinin Çürüksulu Ziya Bey olması, kendisinin daha bu aşamada temayüz etmiş Teşkilat-ı Mahsusa Yüzbaşılarından olduğunu gösteriyor.[11] Tam da bu sıralarda Ali Paşa vefat etmesine rağmen, İstanbul'dan Ahmet ve Mahmut Paşa'larla Ziya Bey'in organik ilişkisi

[10] Daha ziyade kişisel ilişki ağları üzerinden yürütülen bu tür örgütlenmelerin Kuzey Batı Marmara bölgesindeki örneklerinin ayrıntılı analizi için bkz. Ryan Gingeres, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923*, Oxford: Oxford University Press, 2009.

[11] Ayrıntı için bkz. *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Mecmuasıdır. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin bidâyet-i teşkili olan 1328 senesi Kanunsâni'sinin ondokuzundan 1329 senesi Kanunsâni'si ondokuzuna kadar bir senelik muamelât-ı umûmiyesiyle cemiyet nâmına vârid olan iânât ve teberrüât ve sarfiyyât ve müressilâtı muhtevîdir.* İstanbul, 1329, s. 19-29. Bu mecmuaya dikkatimi çeken Polat Safi'ye teşekkür ederim. Ayrıca krş. Polat Safi'nin bu sayıdaki yazısı.

devam ediyordu. 1914 yazında seferberlik ilânıyla birlikte içine girilen askeri hazırlıklar bağlamında Doğu Karadeniz'de bu kez Teşkilat-ı Mahsusa bağlantılı olarak teşkil edilen gönüllü müfrezelerin Ordu ile Ünye arasındaki bölgesinde örgütleyicilerinin başında yine Ziya Bey geliyordu. Bu sürece büyük ölçüde Gürcülerden oluşan çetesiyle katılmıştı. Benzer çetelerin çatısı altında faaliyet gösterdikleri düzenli askeri birlik ise tam da yukarıda değişik isimlerle karşımıza çıkan Teşkilat-ı Mahsusa alaylarıydı. Tıpkı Ziya Bey gibi Balkan Savaşları'na uzanan askerlik ve sonrasındaki milis çete faaliyeti tecrübesine sahip Topal Osman Ağa'nın da bu sıralarda kendi bölgesinde kurduğu benzer bir müfrezeyle Giresun-Trabzon-Gümüşhane mıntıkasında aynı alaya bağlı olarak faaliyet halinde olması tesadüf değildi.

Ve nihayet, Fuad Bey'in Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı bu özel taburlarda bir ara kendi çetesinin başında asker olarak hizmet etmeye başlamasıyla doğrudan ilişkili son yakın faktör ise bütün bu sürecin rastlantısal olmadığını gösteren bir diğer göstergeydi. Fuad ve Ziya Bey'lerin üçüncü bir kardeşleri daha vardı: Kâmil Bey. Ali Paşa'nın ortanca oğlu olan Kâmil de Fuad gibi tahsilini İstanbul'da yapmıştı. Ancak o askeri kariyeri tercih etmişti. Harbiye mektebini bitirdikten sonra hangi görevlerde nerelerde bulunduğunu tam olarak bilmediğimiz, ama fotoğraflarındaki üniformadan bahriye subayı olduğu anlaşılan (yine akrabası eski Bahriye Nâzırı Mahmud Paşa etkisi?) Kâmil Bey, bu son hengâmede, büyük harbin başlangıcında 1914 yılının sonbaharında belli ki yine aynı aile ilişkilerinin etkisiyle Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin kumanda heyetinin önemli bir subayı olarak bu bölgede görevlendirilmişti.[12] Yani 1914 yılının sonlarına doğru Ali Paşa'nın oğullarının üçü de Birinci Dünya Savaşı'na kendi memleketlerinde bu özel birliklerde ve yerel gönüllü müfrezeleri çerçevesinde tekrar bir araya gelmişti. 37. Fırka bu birliklerin 1916 yılı sonlarında aldığı son şekliydi.

Kamil Bey

Tesadüfi olmadığını gördüğümüz bu birliktelik, aslında dönemin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Osmanlı hükümeti tarafından

[12] Bkz. Arif Cemil, *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul: Arma Yayınları, 1997; Sarısaman, a.g.m., s. 498, 508, 512. Krş, Özel, "Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi".

titizlikle örgütlenen nizamî ve gayrinizamî savaş birlikleri bağlamında hâlâ kullanım değeri olan kimi geleneksel sosyal ve etnik bağların, ağların sağladığı bazı olanakların emperyal politikalar emrinde ve doğrultusunda seferber edilmesinin örneklerinden biriydi sadece. Benzer bir mekanizmanın Anadolu coğrafyasının farklı bölgelerine yerleşmiş olan diğer Gürcü, Arnavut ve Çerkez göçmen kitleleri üzerinden de harekete geçtiğini Ryan Gingeras'ın çalışmalarından biliyoruz. Bu mekanizma içinde Binbaşı Kâmil Bey Teşkilat-ı Mahsusa emrinde görevlendirilmiş muvazzaf subayı, ağabeyi Ziya Bey müfrezesiyle Kâmil Bey'in emrinde Ruslara karşı çarpışan Gönüllü Milis Yüzbaşısını, küçük kardeş Fuad Bey ise, sakin tabiatı ve askerlik mesleğine uzak eğitimiyle, yine iki büyük kardeşinin bağlı olduğu Teşkilat-ı Mahsusa alayının müstakil taburu emrinde bölük kumandanlığı yapan ihtiyat zabitini temsil ediyordu. Bu, olağanüstü koşullar altında gerçekleşmiş epeyce hesaplı ve mantıklı bir buluşmaydı bir bakıma.

1916 yılı sonlarına kadar üç kardeş Ordu ile Batum, yani ailenin anavatanı, arasındaki bölgede Rus kuvvetlerine karşı mücadele ettiler. Fuad Bey'in bu arada Ocak 1915'te milis Yüzbaşılığına terfi ettirildiği yukarıda belirtilmişti. Bu kendisinin müstakil bir çete oluşturup başına geçtiğinde olmalı. Fuad ve Ziya Beyler Trabzon'un işgali üzerine daha batıya doğru ilerleyen Rus kuvvetlerine karşı kumandalarındaki gayrınizami birliklerle adım adım çatışarak geri çekildiler. Rusların ilerleyişinin durdurulduğu Harşit muharebelerinde üç kardeşten en az ikisinin bir arada savaştığını sözlü anlatılardan biliyoruz. Bu çatışmada özellikle emrindeki milis müfrezesiyle cansiperane savaşan Ziya Bey'in adı "kahraman"a çıkmıştı. Hatta savaşın ilk bir buçuk yılı içinde kendisi bir ara Ruslara esir düşmüş, ama götürüldüğü esir kampından Gürcistan'daki ilişkileri sayesinde bir yolunu bulup kaçarak geri gelmiş, çetesiyle kaldığı yerden mücadeleye devam etmişti. Rus kuvvetleri Harşit Suyu'nun doğu yakasında durdurulmuştu.

Tam bu esnada Teşkilat-ı Mahsusa örgütlenmesi kendi içinde yeniden yapılanmaya gitmiş, Umur-ı Şarkiye Dairesi olarak biraz da işlev değiştirmişti. Bölgedeki Teşkilat-ı Mahsusa bünyesinde savaşan düzenli birliklerin de fazla bir işlevi kalmamıştı. Teşkilat emrindeki Yakup Cemil, Mehmet Arif gibi diğer muvazzaf subaylarla birlikte ortanca kardeş Kâmil Bey ise muhtemelen Harşit savaşından daha önce İstanbul'a dönmüştü.[13] Ziya Bey'in gönüllü müfrezesinin bu düzenlemeyle lağvedilip edilmediğini tam olarak bilmiyoruz. Diğer benzer çeteler gibi, onun çetesinin de 37. Fırka emrine verilip savaşın sonuna kadar burada düzenli birliklerle bağlantılı olarak görev yapmış olması muhtemeldir. Küçük kardeş Fuad Bey ise 1916 senesi Temmuz"unda Sahil Grubu Müstakil Tabur Kumandanlığı emrine verildi, ardından "teşkilat-ı ahire üzerine" 37. Fırka bünyesinde Geri Mıntıka Kumandanlığı'na atandı, ilaveten de Hizmet Bölüğü Kumandanı oldu.

Özetle, yazının başında alıntıladığım 37. Fırka Kumandanlığı'ndan Fuad Bey'e yollanan emir, işte böyle bir tarihsel bağlamın içine yerleştirildiğinde daha bir anlam kazanıyor. Belli ki Fuad Bey bu tarihte anılan Hizmet Bölüğü kuman-

[13] Özel, a.g.m.

danı olarak kendi memleketinde, yani Ordu, Perşembe, Fatsa, Ünye mıntıkasında firarî askerlerin takibiyle görevliydi.

O pusulada sözü edilen kaçak askerlerin evlerinin yakılmasına gelince, Fuad Bey'e fırka kumandanlığından yollanan diğer pusulalara ve çekilen telgraflara bakılacak olursa, kendisi bu görevinde ihmal ve kollama gibi töhmetler altında kalmışa benziyor. Kaçak asker takibinde bulunduğu bölge tam da Gürcü muhacirlerin yoğun olarak yerleştirildiği bölgeydi ve belki de etnik köken asabiyyeti devreye giriyordu zaman zaman. Tanıdığı hısım ve akrabalarından bazılarının da bu kaçaklar arasında bulunma ihtimalinin yüksek olduğu düşünülürse, zaman zaman zorlandığı, arada kaldığı anların olması doğaldır. Büyük Savaş'ta Karadeniz bölgesinde örneklerine bolca rastlanan asker kaçaklarına dair sözlü rivayetlere bakılırsa, "firarî" olarak kayıtlara geçenlerin bir kısmı, kısa süre önce lağvedilerek düzenli birliklere eklemlenen Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin, gönüllü müfrezelerin mensuplarıydı.[14]

Artık iyi bilindiği üzere, bu çeteler çeşitli kaynaklardan devşirilmiş insanlardan teşkil edilmişti. Sıradan gönüllü gençlerin ya da eli silah tutan erkeklerin yanısıra kanun kaçakları, hapishanelerden çıkartılmış kimi mahkûmlar ve af vaadiyle dağdan indirilmiş kimi eşkıya da söz konusu çetelerde bol miktarda istihdam edilmişti.[15] Bu tür gönüllü paramiliter yapıların tümünde rastlanacağı üzere, profesyonellikten uzak, eğitimsiz ve sadakatleri zayıf bu tür unsurların çatışmaların biraz şiddetlendiği anlarda dağılıp firar etmeleri ise hiç şaşırtıcı değildi. Literatürün ve sözlü rivayetlerin işaret ettiği üzere gerek Birinci Dünya Savaşı'nda gerekse Milli Mücadele yıllarında bu çok büyük bir sorun haline gelmişti. Bazı asker kaçaklarının ise takibat altında dağlara kaçıp birer "eşkıya"ya dönüştüğüne ya da tekrar eşkıyalığa döndüklerine dair bol miktarda örneğe sahibiz.[16]

Savaş dönemlerinde eşkıyalık ile askerlik arasındaki sınırın iyice inceldiği, yeniden bir "eşkıya-asker" tipinin karşımıza çıktığı bu noktada durup, ikinci hikayemize geçelim. Ve biraz gerilere, 1880'lere uzanalım.

II. Bir Eşkıya

1887 yılında Ünye kazasının bazı köyleri ahalisi "Eşkıya Reşid Ağa" mühürlü ve imzalı pusulalar almaya başladılar.[17] Pusulalarda tek tek hâne reislerinin isimleri zikrediliyor, her bir hâneye tarhedilmiş paranın miktarı belirtiliyor ve ardından bozuk bir ifadeyle şöyle bir tehdit paragrafı geliyordu:

[14] Krş. Sarısaman, a.g.m., s. 512-13.
[15] Sarısaman, a.g.m., s. 506.
[16] Bkz. *Kebikeç*'in bu sayısındaki Onur Öner'in yazısı.
[17] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.PRK.MYD. 6/38.

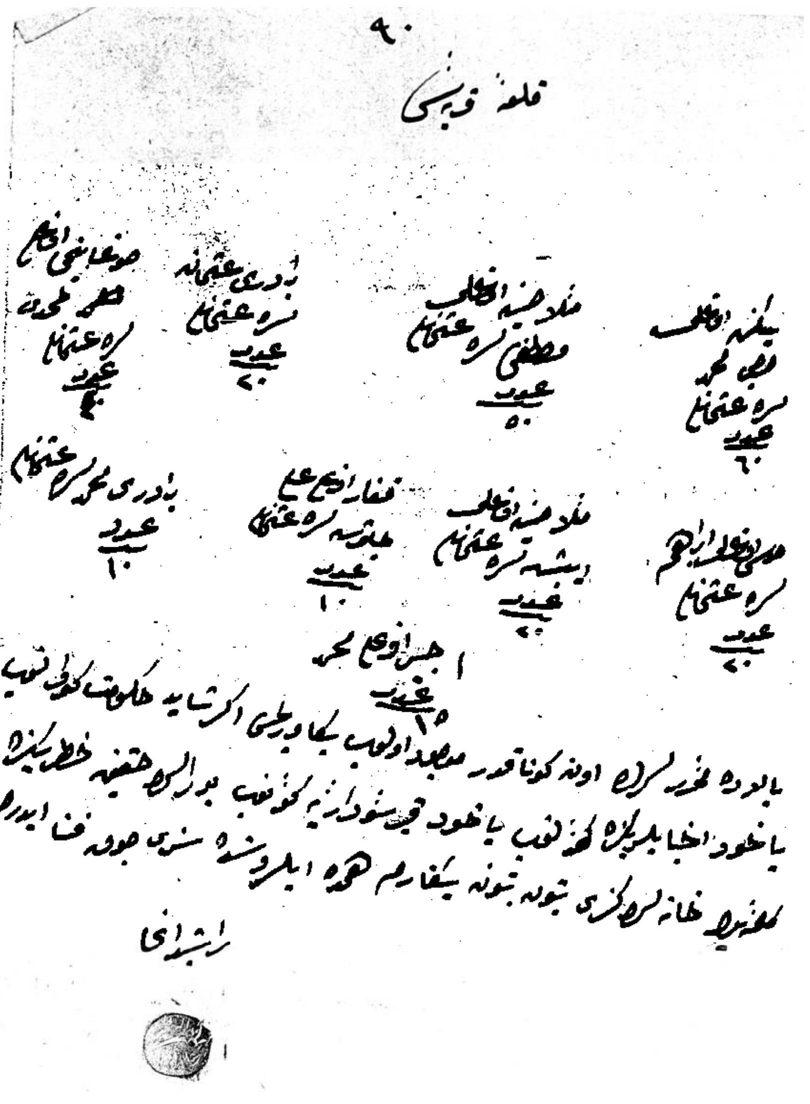

Eşkıya Reşid Ağa'nın köylere yolladığı haraç tevzi pusulalarından

Bâlâda muharrer liralar on güne kadar mevcud olub bana verilmesi, eğer şayet hükümete güvenüb yahud ahbablarınıza güvenüb yahud kır serdarına güvenüb buraları sakın hatırınıza gelmesin. Hânelerinizi bütün bütün yakarım, hem de ilerüsünde sizi çok fena iderim. Reşid Ağa

Benzer bir başka pusulada yine hâne isimleri ve kendilerinden istenen paranın miktarı belirtildikten sonra, şu ifadeler okunuyordu:

Mecmû olarak iki yüz elli beş lirayı alelacele göndermeniz. İki yüz elli beş liradan maada elli lirayı geri kalan fukaralardan inek öküz olmayan, tuz parası olmayan âdemlerden bir şey almayın. Maadasından elli lirayı almanız malûm oldukda mecmuu üç yüz lirayı göndermeniz malûmunuz olsun. Beş altı güne kadar hazır eylemeniz malûm olsun. Ve bir dahi bir âdem bizim ahbablarımızdan birisine gidüb rica ederlerse ol âdeme fenâlık [iderüm], hânesini ihrak gibi, kendisini telef itmek gibi, malûm olsun. Ve bir dahi bu sözü sizin karyeden dışarı bir sır çıkarsa üç yüz liradan altıyüz lira aluram. Ol âdeme kötülük iderüm, malûm olsun.

Eşkıya Reşid Ağa — *mühür*
Demircioğlu Mustafa — *mühür*

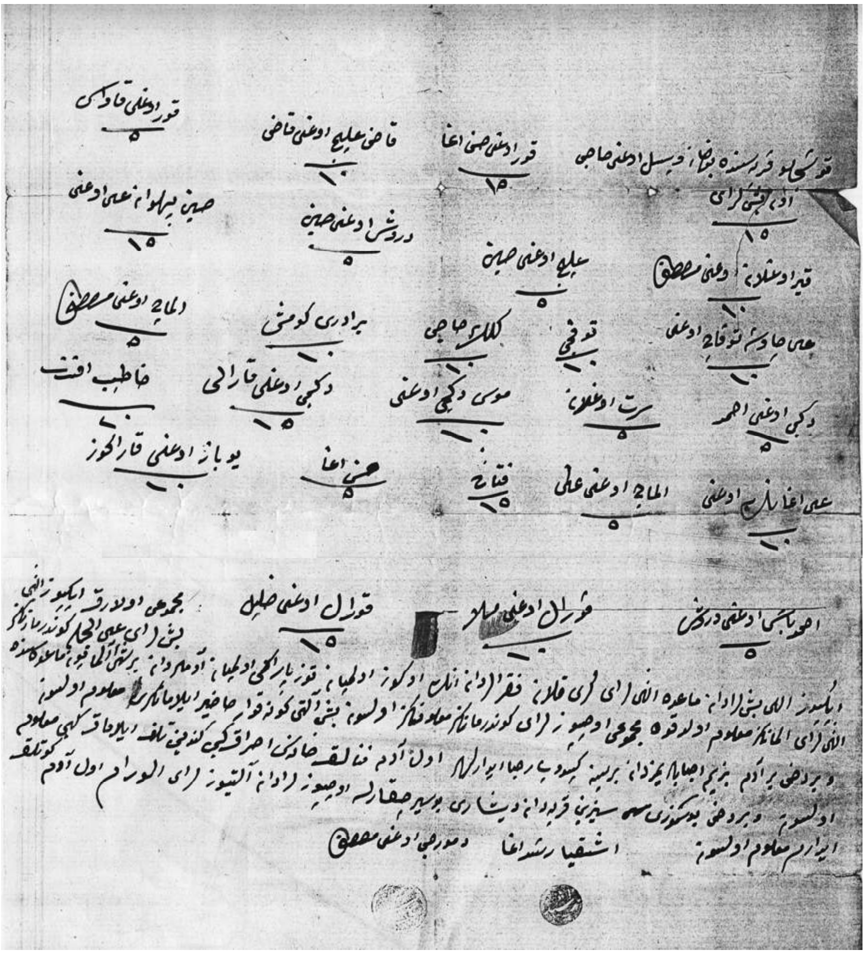

Eşkıya Reşid Ağa'nın köylere yolladığı haraç tevzi pusulalarından

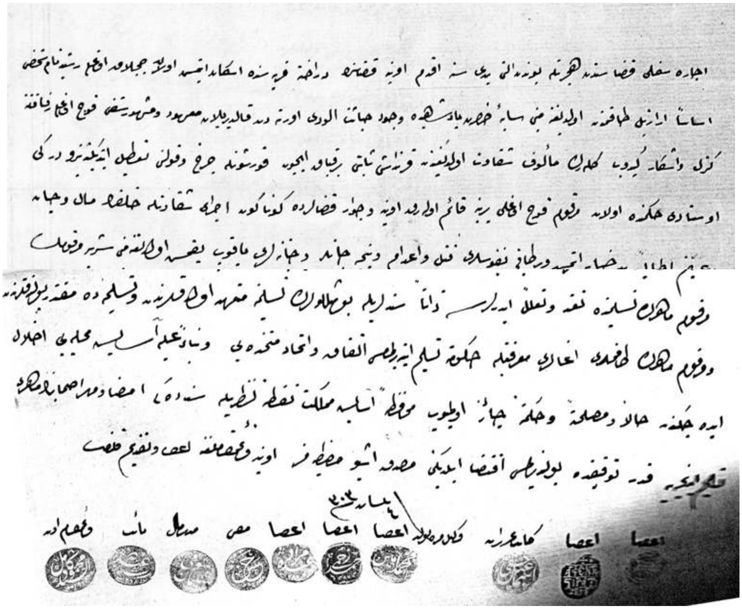

Ünye İdare Meclisi'nin Eşkıya Reşid ile ilgili mazbatasının başı ve sonu

4 Nisan 1303 (16 Nisan 1887) tarihli Ünye idare meclisinin bir mazbatasında yazılanlara bakılacak olursa söz konusu eşkıya Reşid 93 harbi muhaceretinde Acara-i Süfla'dan hicretle altı yedi sene evvel Ünye kazasının Derahte(?) köyüne yerleşmiş rezil takımından bir kişiydi. Yine o bölgede 1880'lerde etrafa musallat olan diğer bir meşhur Gürcü eşkıya Koçoğlu'nun çetesine gizli veya aşikâr gidip gelerek şekâvete bulaşmış. Bir ara kardeşi Sait'i bir kabak için kurşunla yaralamış ve ardından o arada öldürülmüş olan Koçoğlu'nun yerini alarak Ünye ve civar kazalarda eşkıyalık ile halkın can, mal ve ırzına saldırmaya başlamış, birçok kişiyi katl etmiş nice haneleri yakıp yıkmış. Ve üzerine yollanan bunca zaptiye ve askerin gayretlerine rağmen bir türlü yakalanamamış. Yukarıda sözü edilen pusulaları da Ünye'nin köylerine son zamanlarda yollamaya başlamış. Ünye idare meclisi Reşid Ağa'ya söz geçirebileceklerini düşündükleri kasabanın Gürcü ileri gelenlerinden yardım isteme kararı almış. Yani tam da ikinci pusulada Reşid'in köylülere "sakın yapmayın!" diye uyardığı şeyi yapmışlar; kendisini tanıyanların araya girmesini sağlayarak Reşid'i bu tür faaliyetlerden vazgeçirmeye çalışmışlardı.[18]

Osmanlı arşivinin müteferrik kalemlerinde karşımıza çıkan diğer belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu önlemlerin hiçbiri sonuç vermemişti. Reşid'in geçen yıllarda kayda geçen ve İstanbul'a rapor edilen adam kaçırma, fidye isteme, öldürme, yaralama, haneye tecavüz, ev yakma gibi eylemleri 1887 yılı sonuna kadar devam etti. Bütün kazada korku ve çaresizlik hissi daha da kuvvetlenmişti.

[18] Y.PRK.MYD. 6/38; DH.MKT. 1450/85.

Aslında Reşid'in çetesi çok büyük değildi, 5-10 kişiden ibaretti. Ancak bir türlü yakalanamamış olması kendisinin bölgenin nüfuzlu Gürcü ailelerince ve kimi idari makamlarınca korunduğu düşüncesini güçlendirmişti. Bu söylentiler tamamen asılsız olmasa gerek ki, 11 Ağustos 1887 (21 Za 1304) tarihinde Gürcü eşkıyaya arka çıkıp ve onları korudukları gerekçesiyle Ünye Kaymakamı Mahmud Kâmil Efendi ile Belediye Başkan Yardımcısı Murad Efendi görevlerinden alındılar.[19] Aynı şekilde, 1888 yılında Samsun Kurupelit'te ikamet eden Gürcü Arif Ağa'nın Reşid'i himaye ettiği hatta kendisini evinde sakladığı söylentileri giderek yayılınca, o da misafireten gittiği İstanbul'da tutuklanır. Sonra suçsuz olduğunun anlaşıldığına dair bazı yazışmalar yapılmasına rağmen, Arif Ağa'nın yargılanmak üzere Trabzon'a yollanması istenir.[20]

Arif Ağa'nın akıbetini bilemiyoruz, ancak Reşid hâlâ serbestçe şekâvetini icra ediyordu. Bunun üzerine son çare olarak onun saklandığı yerleri bildirecek olanlara ödül verileceği ilân edilir. Bu amaçla Trabzon valiliğinin dahiliye bütçesinden ödenmek üzere 70 altın miktarında bir ödül belirlenir. Sonunda Reşid'in adamlarından Koçoğlu Süleyman ve Molla Hüseyin 26 Şubat 1888'de (13 CA 1305) Tokat'ta ölü olarak ele geçirilir.[21] Kendileriyle girilen çatışmada üç Çerkez de hayatını kaybeder. Belli ki Reşid'in etrafındaki çember giderek daralmaktaydı. Nihayet, üzerine yollanan takip müfrezeleri onu da sıkıştırırlar ve "Eşkıya Reşid Ağa" 10 Mart 1888'de öldürülür. Bu, ölüm haberinin Ordu'da şenliklerle kutlanmasına yol açacak derecede önemli bir olaydı.[22]

Hamdi Özdiş'in *Kebikeç*'in bu sayısındaki makalesinde sunduğu bilgilere bakılırsa, esasen Ünye bölgesinde faaliyet gösteren Gürcü Reşid Giresun ve Keşab mıntıkasında benzer türde terör estiren diğer meşhur eşkıya Micanoğlu ile de yer yer işbirliği yapmaktaymış. Her ikisi de sıkıştığında diğerinin bölgesine kaçıp saklanmaktaymış. Bu noktada "eşkıya" imzasıyla etrafa haraç pusulaları gönderme gibi adet geliştiren bu iki eşkıyanın isimlerinin bir arada anıldığı noktalarda karşımıza İngiltere'nin Trabzon konsolosunun çıkması şaşırtıcı gibi görünse de, bir İngiliz maden şirketinin Micanoğlu'nun saldırılarına hedef olması dolayısıyla konsolosluk meseleyle yakından ilgilenmek durumunda kalmıştı. Öyle anlaşılıyor ki, bu konuda hükümetini devreye sokmayı başarmasına rağmen İngiliz konsolosu da epeyce çaresiz kalmış, Micanoğlu ile etrafındaki eşkıyayı kiralık katil tutma yoluyla bertaraf etmeyi bile plânlamış.

Konumuz açısından ilginç olanı ise konsolos Longworth'un Micanoğlu'nun bertaraf edilmesi bahsinde önerdiği diğer çözümdür: Konsolos son çare olarak Ordu, Perşembe ve Fatsa'da yerleşik Gürcü muhacir nüfusun doğal lideri konumundaki Çürüksulu Ali Paşa'nın kuracağı bir takip birliğiyle bu eşkıyaların üzerine gitmesini önermektedir. Öneriyi yaptığı tarih 1887 yılının Mayıs aylarıdır. Bu tarihte bir süredir fahrî yâver-i şehriyârî yapılarak İstanbul'a taşınması

[19] DH.MKT. 1419/2; 1421/71; 1438/106; 1458/113.

[20] Bkz. DH.MKT. 1482/96; 1491/110; 1497/71; 1519/9; 1523/49.

[21] DH.MKT. 1480/105.

[22] British National Archives, Foreign Office, FO 195/1584, Konsolos Longworth'un 11 Mart 1888 tarihli raporu. Bu belgeye dikkatimi çeken Hamdi Özdiş'e teşekkür ederim.

istenmesine rağmen muhacir iskânıyla ilgili işleri bahane ederek hâlâ bölgede ayak sürümekte olan ve her zaman olduğu gibi, dönemin Trabzon valileriyle (ki bu dönemde Sururi Efendi'dir) bir iktidar mücadelesi içine giren Ali Paşa'ya bu yönde bir teklif yapıldığını Osmanlı evrakından takip edebiliyoruz. Her halükârda böyle bir teklif için çok geçti, zira, tam da bu sıralarda Paşa'ya Saray'dan son uyarı yapılmış ve alelacele Ordu'dan ayrılmak zorunda kalmıştı. Ancak Paşa yine de 11 Mayıs tarihinde bu teklifi kabul etmesinin imkânsızlığı üzerine uzun bir mektup kaleme almış ve bu vesileyle de Trabzon Valisi Sururi Efendi'den şikayetlerini sürdürmüştü.[23] İngiliz konsolosunun raporuna bakılırsa, Ali Paşa'nın Ordu'dan ayrılmasıyla aslında kendisinin Yemen, Tripoli veya Bağdat'a sürgüne gönderileceği söylentileri de çıkmıştı ortaya. Paşa ile birlikte Mayıs 1887 tarihinde Paşa'nın yeğeni Murad Efendi (muhtemelen yukarıda adı geçen Ünye kaymakamı) ve bölgenin önde gelen Gürcü rüesâsından bazıları da Adana'ya ve Sinop'a sürgüne yollanmıştı.[24]

Bu noktada karşımıza çıkan bağlam bizi dönemin bir başka önemli meselesiyle ilişkilendiriyor. 1879'dan itibaren Giresun, Ordu, Fatsa, Ünye kazalarına gelmeye başlayan ve tam da bu âna denk düşen kıtlık ve kuraklık yüzünden ilave zorluklar yaşayan ancak bir yandan da takip eden yıllar içinde uygun mahallerde iskân edilmeye çalışılan Gürcü muhacirlerle birlikte bölgede eşkıyalık canlanmıştı. Bütün resmi yazışmalar, bölgeden yollanan arzuhaller, telgraflar ve Trabzon'daki yabancı konsoloslukların raporları yaygınlaşan ve bir türlü önü alınamayan Gürcü eşkıyalığının gerisindeki esas faktör olarak tek bir kişiyi, Çürüksulu Ali Paşa'yı işaret etmekteydi. Yani İngiliz konsolosu Longworth'ün Micanoğlu'na karşı eşkıya takibi görevi verilmesini önerdiği Paşa'nın ta kendisini. Üstelik aynı konsolos, bir kaç yıl önceki bir başka raporunda Trabzon vilayetindeki eşkıyalık eksenli kronik güvenlik sorununun iki kaynağından biri olarak Ali Paşa'yı (ki diğeri de Vali Sururî Efendi'nin kendisidir), onun Gürcü eşkıyasını himaye etmesini gösteriyordu. Sadece o değil, ondan önceki konsoloslar da Paşa'nın yaygın eşkıyalıktan bir yandan bizzat maddi kazanç sağladığına bir yandan da bu sorunu Trabzon valilerine karşı giriştiği güç mücadelesinde bir koz olarak kullanmak için sürekli gündemde tuttuğuna bilhassa işaret etmişlerdi. 1887 yılına gelindiğinde önü iyice alınamaz hale gelen eşkıyalık karşısında onların hem Micanoğlu hem onunla işbirliği yapan Gürcü Reşid üzerinde bu Paşa'nın potansiyel nüfuzunu kullanmayı rasyonel bir seçenek olarak görmüş olmaları şaşırtıcı değildi. Aslında işin mantığını çözdükleri ve gereğini yaptıkları bile düşünülebilirdi. Üstelik herşeye rağmen Gürcü muhacirler arasından eşkıya takibinde başarılı olan zaptiyeler, gönüllü süvariler de çıkmıyor değildi. Nitekim, Micanoğlu'nun intikamını almayı da kendi üzerine borç bilen Gürcü Reşid'in ölümü yine Gürcülerden teşkil olunan bir takip müfrezesinin elinden olacaktı. Reşid'in başına konulan ödül de dolayısıyla yine onlara gitmişti.[25]

---

[23] Y.PRK.MYD. 6/38.
[24] Krş. FO 524/25, s. 77.
[25] DH. MKT. 1548/113; 1587/55.

III. Eşkıya Çetesinden Milis Çetesine

Eşkıya Reşid hikâyemiz böylece usulca ilk hikâyemize eklemlenmeye başlıyor. İlk bağlantı noktamız da haliyle Ziya, Kâmil ve Fuad Beylerin babaları Ali Paşa oluyor. Reşid Ağa'nın civarda eşkıyalık ettiği yıllarda bu kardeşlerden Ziya ve Kâmil daha çocuklardı ve böyle şiddet dolu bir ortamın, tehlikeli bir iktidar mücadelesinin içine doğmuşlardı. Fuad doğduğunda ise yıl 1894'tü ve Reşid Ağa artık yoktu. Ancak Gürcü eşkıyalığı bütün hızıyla devam etmekteydi. Ali Paşa'nın 1887 yılı Mayıs ayında Ordu'dan ayrılmaya zorlanması, kendisiyle birlikte nüfuzlu Gürcü rüesâsından epeycesinin de sürgüne yollanmış olması doğrudan bu olaylarla ilgili bir hükümet önlemiydi aslında. Hükümet bu yolla bölgedeki "Gürcü Meselesi"ni çözmeye çalışıyordu. Söz konusu meselenin merkezinde ise Ali Paşa faktörü ile birlikte yaygın eşkıyalık vardı. Yani Gürcü muhacirlerin adı bir anda eşkıyalıkla özdeşleşmişti. Bölgede köylere yolladığı haraç pusulalarına "Eşkıya" imzasını ve mührünü basan Reşid Ağa işte bu Gürcü eşkıyanın en şöhretlilerinden biriydi. Ama ne ilkti, ne de sonuncusu olacaktı. 1890'larda daha başkaları bu tür faaliyetleri aynı şekilde sürdürmekle kalmayacak, Gürcü meselesi de çözülmek bir yana, muhacirlerin ikinci kuşağının elinde iyice bir bölgesel savaşa dönüşecekti. Bu kez baş aktörler olan bölgenin nüfuzlu Gürcü ailelerinden bir kaçı yerli Türk ağa ve beylerle giriştikleri güç mücadelesinde küçük eşkıya çetelerinden kendilerine milis birlikleri oluşturacaklardı adeta. Ev ve köy basmalar, yakmalar, suikast girişimleri artık adi vakalar haline gelmişti. 1900'lerin başında yine İstanbul hükümeti devreye girip her iki tarafın önde gelen isimlerini tekrar sürgüne yollayarak bu savaşa da son vermeye çalışacaktı.[26]

Yani 1908'de Jön Türkler iktidarı ele geçirdiklerinde geride kalan yirmi küsür yıllık muhacir meselesi çoktan kendi içinde hem eşkıyalık hem bir çeşit paramiliter yanaşma-milis pratiğini üretmişti. Bunda Ali Paşa'nın 93 Harbi esnasında Batum-Çürüksu bölgesinde bizzat örgütlediği beş taburluk muavine askeri gücünü, yani gönüllü milislerini yeni yerleştiği Ordu-Ünye arasındaki bölgede de İstanbul'a gidinceye kadar ısrarla canlı tutmaya çalışmasının oynadığı kritik rolü de unutmamak gerekir.[27] Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihatçı hükümetler, savaşçılıklarıyla tanınmış Çerkes ve Arnavutlar gibi Gürcü muhacir topluluklarının bu potansiyelinden de azami derecede yararlandılar. Çürüksulu Ali Paşa'nın oğulları tam da bu noktada işlev gördüler.

İlk hikâyemizdeki olaylar her ne kadar gönüllü milis teşkilatları, çeteler/müfrezeler etrafında dönüyormuş gibi gözükse ve epeyce seçici bir şekilde işleyen toplumsal hafızada ve ulusal anlatılarda ortadaki aktörler birer "milli kahraman" gibi resmediliyor olsa da, gayrinizami paramiliter birliklerin önemlice bir ayağı kanunsuz eylemlerde temâyüz etmiş hapishanelerdeki mahkûmlardan veya dağlardaki aktif eşkıyadan oluşuyordu.

---

[26] Ayrıntılar için bkz. Özel, *a.g.m.*

[27] Bkz. Oktay Özel, "Migration and Power Politics: the Settlement of Georgian Immigrants in Turkey (1878-1908)" *Middle Eastern Studies*, 46/4 (2010), 477-496.

Fuad Bey'in çetesi, I. Dünya Savaşı

Eşkıya çeteleri bir gecede dağdan iniyor ve gönüllü milislere dönüşerek Teşkilat-ı Mahsusa türü örgütlenmeler içindeki yerlerini alıyorlardı. Üzerlerindeki gelişigüzel elbiseler ve onlara eşlik eden çapraz fişeklikler, zıpkalar vs. bazan aynı kalsa da, bu dönüşümle birlikte onların yerini çoğu zaman daha düzgün üniformalar alıyordu. Dağdayken fotoğraf çektirmeye niyet etmeyen, fırsat da bulamayan eşkıya çete mensupları bu yeni pozisyonlarının bir an için kendilerine sağladığı meşruiyet çerçevesi ve duygusuyla hep birlikte fotoğraf stüdyolarını da ziyaret etmekte beis görmüyorlardı. Aksine, bu da dönüşüm ritüelinin bir parçası, adeta bir inisiasyon seremonisi yani bir geçiş riti, töreni olup çıkıyordu. Her ne kadar o resimlerde bile eşkıya kökenliler her hali ile hemen kendilerini belli ediyorlarsa da.

Kısacası, yukarıdaki birinci hikâyemizin ilk plânda görünmeyen ayağında karşımıza çıkan eşkıyalık boyutu sadece kılık kıyafetle, meşruluk-kanundışılık ikiliğiyle izah edilebilecek kadar basit değildi. Mesele göründüğünden daha karmaşıktı. Eşkıyalık olgusunun araç-gereç deposu ve eylem pratikleri ile söz konusu gönüllü milis müfrezelerinin görev tanımları arasındaki uyumluluk, ortak insan kaynağı da göz önüne alındığında birer davranışsal simbiyosis, bir çakışma, içiçe geçme, birbirine dönüşme potansiyeli taşıyordu içinde. Bu yüzdendi aslında ilk anlarda suça bulaşmış insan unsurlarının, bu arada dağdaki eşkıyanın savaş ortamının yarattığı özel konjonktür ve atmosfer içinde kolayca "gönüllü" müfrezelerde yer almayı kabul etmeleri. Böylece eşkıya bir yandan kendini affettirme imkânı bulmuş olacak, ama öte yandan alıştığı eylem türü açısından dramatik bir kopuş da yaşamayacak, aksine tipik eylemlerini bir

Ziya ve Fuad beylerin gönüllü müfrezesi, Milli Mücadele

süreliğine meşru bir çerçevede sürdürebilecekti.[28] Çok meraklısı ve azıcık romantik olanları içinse işin içinde geriye bir "kahraman" olarak dönme, daha makbul bir "nam" bırakma ihtimali dahi söz konusuydu.

Ancak muhtemelen çoğu için bu iş de karşılarına çıkan yeni bir fırsattı sadece. Kanunsuzca yaptıklarının bir benzerini yapacaklar, öncü yıpratma veya paramiliter direniş birlikleri olarak yakma, yıkma, terör estirme vs. türünden eylemlere tamamen uzak kalmayacaklar, biraz suistimal ile bu işten kazançlı bile çıkabileceklerdi. İş Harşit muharebeleri ve diğer kimi zorlu direniş ve ricat anlarına geldiğinde ise tabii ki firar etme seçenekleri hâlâ söz konusuydu, daha doğrusu bu seçeneklerini hiç bir zaman elden çıkarmamışlardı. Ki söz konusu çete örgütlenmelerinin en belirleyici özelliği buydu ve kumandanları açısından en büyük zorluk tam da buradan kaynaklanıyordu. En küçük bir zor ânında kolayca dağılıyorlar, bir kez dağılınca da tekrar toplanmaları epeyce zor oluyor, çoğu zaman da imkânsızlaşıyordu. Bu noktada ortaklık tekrar bozuluyor, herkes kendi evine veya dağına dönüyordu; bunun adıysa firardı. Tabii arkalarından da Fuad Beylerin ve Topal Osman Ağaların takip müfrezeleri eksik olmuyordu. Yani tekrar bir kanundışılık devreye giriyor, biri yine saklanmaya, kaçmaya başlıyor diğeri kovalıyordu.

[28] Sarısaman, a.g.m., s. 507, 524-25.

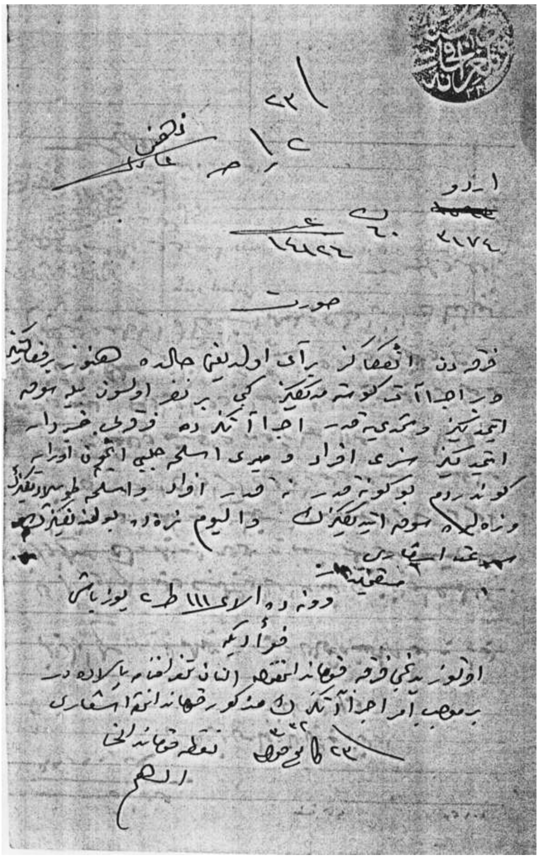

37. Fırka'dan Vona'daki 3. Alay 3. Tabur Yüzbaşısından Fuad Bey'e gönderilen uyarı

Büyük hikâyenin tamamen yazıya dökülmemiş ama toplumsal hafızada yer etmiş daha derin boyutlarına yakından baktığımızda ilk anda gördüğümüz firarî askerlerin evinin yakılması yine de olayın en hafif kısmıydı. Fuad Bey'in bu konuda biraz ağırdan aldığı hatta şahsen tanıdığı, muhtemelen de kendisi gibi bölgenin Gürcü ahalisinden kimi firarileri koruyup kolladığı, yanında tuttuğu, hatta kimi eşkıya kökenli olanların da üzerine hiç gitmediği bile düşünülebilir. Kendisine yollanan bu yöndeki uyarı telgrafları bu ihtimali imâ eder nitelikteler.[29]

Ziya Bey'e yakından bakıldığında ise madalyonun yüzünü göreceğiz. Müfrit tabiatlı, asabi, otoriter, şiddete meyyal Ziya Bey diğer iki kardeşinden bu açılardan

[29] Fuad Bey'in şahsi terekesinden yazarın özel arşivinde kopyaları bulunan belgeler. 37. Fırka'dan Vona'daki 3. Alay 3. Tabur Yüzbaşısından Fuad Bey'e gönderilen uyarı: *"Fırkadan intikaliniz bir ay olduğu halde henüz bir faaliyetiniz ve bir icraat göstermediğiniz gibi bir nefer olsun bile sevk itmediniz ve şimdiye kadar icraatinizden fırkayı haberdar itmediniz. Sizi efrâd ve mirî esliha sevki için oraya gönderdim. Bugüne kadar ne kadar efrâd ve esliha topladınız ve nerelere sevkettiğinizin ve elyevm nerede bulunduğunuzun sürat[le] i'şarı. 22 Kanunevvel 332. Fırka 37 Kumandanı, Hacı Hamdi".* Fuad Bey ise "Otuzyedinci Kafkas Fırkası Kumandanlığı'na" hitaben yazdığı 23. 10. 332 tarihli cevapta, görev yerine geldiğinden beri on biri silahlı olmak üzere otuz kadar efradı celb edip silahsız olanları hükümet marifetiyle şubeye sevk ettiğini, silahlı olanları ise yanında tutarak efrad vesaire sevkinde istihdam ettiğini belirtiyor. Böylece Perşembe nahiyesinde halen firarda olan efradın celbiyle meşgul olduğunu ilave ediyor. İmza olarak da "Ordu Fatsa takib memuru Yüzbaşı Fuad" imzasını kullanıyor. Bu cevap üzerine yollanan ikinci uyarı da şöyledir: *"Vona'da firari takibine memur Fuad Bey'e. Uzun müddet hâl-i firarda kalmış olub tarafınızdan derdest edilen efrâdın yanınızda ibkâsı caiz değildir. Bu nev'i efrâdın derdestini müteakib sevki ve diğer firarîlere sû-i misâl teşkil edilmemesi matlubdur. 29 Kanunsâni 332. 37. Fırka kumandanı Hacı Hamdi".*

farklıydı. Onlar gibi İstanbul'da okuduğuna dair bir bilgimiz yok. Aksine çocukluğunun önemli bir kısmı, muhtemelen annesiyle, esasen Perşembe'de geçmiş, arada bir İstanbul'daki Paşa babasını ziyaret etmekle yetinmişti. Dolayısıyla 1890'lar boyunca Ordu kazasını savaş alanına çeviren Gürcü-Türk nüfuzlu ailelerin iktidar mücadelesine yakından şahit olduğuna, sert karakterinin o çatışmanın içinde biçimlendiğine hükmetmek yanlış olmaz. Balkan Savaşları'nda amcazâdeleri Çürüksulu Ahmet ve Mahmud Paşaların merkezden örgütlediği Müdafaa-i Milliye çerçevesinde oluşturulan gönüllü milis birliklerinin Ordu-Perşembe bölgesindeki yerel ayağının Ziya Bey olduğuna yukarıda işaret edilmişti. 1914'ten sonraki safhaya dair bilinen ve söylenenler ise onun müfrit tabiatının farklı tezahürlerine işaret ediyor. Milis yapılarının yarı gizli operasyonel niteliği ve meşru karşılanan şiddeti kendisini bu korunaklı pozisyondan kimi eşkıyalık pratikleriyle rahatça tanıştırdığı, hatta bunlara teşvik ettiği bile ileri sürülebilir.

Toplumsal hafızanın ve kimi hatıratın aktardığı bilgilere göre, Ziya Bey Birinci Dünya Savaşı'nın ilk iki yılı boyunca kendisinin bizzat örgütlediği milis çetesi/müfrezesi ile çatışma ve savaşlarda etkin yer almış, 1916 sonlarından itibaren de Ordu, Perşembe ve Fatsa bölgesinde "Harşit Kahramanı" olarak anılan ve saygı duyulan bir toplumsal şahsiyete dönüşmüştü. Söz konusu kahraman imgesinin gölgelediği, hatta örttüğü gri alanlarda ise onun diğer pratikleri karşımıza çıkıyor. Bu pratikler efsaneleşmiş bir milis yüzbaşısının büyük ölçüde yine kendi cemaati nazarında sağladığı güç ve iktidarın savaş ortamında kendisini nerelere savurduğunu, hangi noktalarda eşkıyavârî davrandığına işaret ediyor.

Asker firarilerini takip işini ve bu bağlamda kaçakların ailelerine yönelik ev yakma, tehdit, hapse atma gibi savaş ortamının yarattığı "meşruiyet" çerçevesi içinde belki iyice normal karşılanan uygulamaları kardeşi Fuad Bey'e bıraktığını düşünürsek, Ziya Bey'e kalan bu zor ve karanlık zamanlarda emrindeki çetesiyle sürdürdüğü eylemlilik halinin eşkıya çetelerininkine epeyce yakınlaşması olmuştur. Zor koşullarda milis çetesinin iâşe ve ibâtesini yine meşru karşılandığına şüphe olmayan kimi şiddet biçimleriyle sağladıklarını düşünmek hiç zor değil. 1915 tehcirinde sevkıyat esnasında bir yolunu bulup kaçmayı başaran 10-20 kişilik Ermeni grubunun saklanarak hayatta kalmaya çalıştığı Karadeniz dağlarında aylar boyunca bizzat kendilerinin tehdit, zor ve hırsızlık yoluyla evlere saldırmak zorunda kaldıkları düşünülürse, milis çeteleri muhtemelen böyle zor anlarda bu tür davranışları hayli hayli kendileri için bir hak olarak görmüş olmalılar.[30]

Ziya Bey'in çete reisi olarak pratiği burada kalmıyor. Farklı kaynaklardan teyid edilen bilgilere göre, özellikle Ordu-Fatsa hattında belli muhacir köylerini kendisi ve çetesi için bir üs olarak kullandığı, oralarda konakladığı, her seferinde çete üyelerinin dağa çektiği kadınlarla bütün çetenin ritüel tezahüratı altında

[30] Yazarın Harutyum Artun ile Ordu'da yaptığı mülâkattan.

geceyi karargâh olarak da kullandığı bir evde geçirdiği anlar hiç de az değildi.[31] Derginin bu sayısında yayınlanan Leslie Peirce'in "insan kaçırma" üzerine çalışması bu ritüel çerçevenin anlamlandırılmasına yardımcı olabilir. Eşkıyalık pratiğinin olmazsa olmaz unsurlarından olan kadınlı ve içkili erkek eğlence ve "âlem"lerinin, bilhassa eşkıyalığın bir toplumsal olgu olarak yaygınlaşıp popülerleştiği dönemlerde, kırsalda köy ve mezraalarda yaşayan delikanlılar arasındaki potansiyel eşkıya adayları için en önemli câzibe merkezlerinden birini teşkil ettiği şüphesizdir. Bu konuya aşağıda tekrar geleceğiz. Ziya Bey'in yaşamı boyunca en temel özelliği olarak kendisini takip eden içki ve kadınlara düşkünlüğünün, hazzın da şiddetin de lezzetini tatmış bu adamın uzun sürmüş çetecilik hayatında yaşadığı tecrübelerinin ve yaşarken efsaneleştirilmiş popüler imgesinin etkisi altında kalmış olmasından kaynaklanmış olabileceği ihtimali görmezden gelinmemeli. Seyahatlerinin birinde İstanbul'da tanışıp sevdiği anlaşılan Madam Marika ile tam da bu çalkantılı yıllarda evli oluşuna rağmen, çetecilik faaliyetinin bu boyutlarından uzak kal(a)maması bizi belki de belli örgütsel yaşam pratiklerinin doğurduğu kimi davranışsal tezahürler üzerinde yeniden düşünmeye sevkediyor.

Ziya Bey'in kişisel kimi davranış özellikleri ve eylemlerinin eşkıyavârî hayatlarla milis müfrezelerinin, ya da eşkıya çetesiyle milis çetesinin varoluş biçimlerinden kaynaklanan kimi ortak yapısal özelliklerine işaret ettiği gözden kaçmamalı. Burada, grup kimliği ve güçlü aidiyet duygusunun grubun parçası olan her bir bireyi kolektif eylemlilik hâli içinde anonimleştirdiği kritik anlarda

Ordu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti azaları bir arada. Arkada ağaca asılı şapkanın altında, sağdaki Ziya Bey

[31] Yazarın saha çalışmasında yaptığı görüşme notlarından.

artık bireysel tercihler ve eğilimlerle açıklanamayacak daha başka bir düzleme, kin, nefret ve intikam duyguları üzerinden daha ilkel topluluk psikolojisiyle daha spontan, olağan kolektif eylemlilik biçimlerine, savunmadan ziyâde ilkel saldırı güdüsünün egemenlik alanına kaydığımız yeterince açıktır.

Ziya Bey ve çetesinin bilhassa 1915-16 yıllarında yaşanan Ermeni tehciri esnasında, yukarıda sözü edilen kırsaldaki üslerinden topluca harekete geçerek sevk halindeki kalabalık Ermeni kafilelerine periyodik saldırılar düzenleyip, katliamlar yaptıklarına dair dile getirilen kimi bilgiler bu bağlamda değerlendirilmeli.[32] Söz konusu saldırılar anında yaşananların ayrıntılarına bakıldığında gördüğümüz, konuyla ilgili mevcut literatürün bütün açıklığıyla ortaya koyduğu türden eylemlerden başka bir şey değildi. Normal zamanlarda kolayca ve tereddütsüz "adi eşkıyalık" olarak adlandırılıp cezalandırılan bu tür eylemlerin cemaatler arası nefret (ya da kaynakların diliyle "münâferet") duygularının eşliğinde patlak veren büyük savaşlar ortamında, eylemlerin aktörlerince tam da böyle görülüp algılanmamış olabileceğini düşünmek zor değil. Ancak, bu türden paramiliter milis çetelerinde istihdam edilen elemanlar arasında suça bulaşmış mahkûm ve tutuklularla doğrudan eşkıyalıktan devşirme unsurların varlığı, bu noktalarda yaşananın bir algı meselesi olmaktan çıkıp "bile bile lades" türünden tehlikeli bir boğazlaşmanın açıkça eşkıyalık pratiğinden yararlanarak gerçekleştirilmiş "meşrulaştırılmış cürüm" haline gelmiş bir olgu olduğunu düşünmemizi mümkün kılıyor. Yani Birinci Dünya Savaşı esnasında karşımıza çıkan bu tür bir paramiliter yapının bizzat kendisinin kimi hatıratta ve modern sosyal bilim literatüründe bir "suç örgütlenmesi" olarak görülmesi ve tanımlanmasının gerisindeki tarihi pratik tam da bu olsa gerek.[33]

Birinci Dünya Savaşı bağlamında yukarıdaki örnekler üzerinden yaptığımız gözlem ve değerlendirmeler 1918'den itibaren önce Mütareke ve ardından Milli Mücadele dönemi için de büyük ölçüde geçerli görünüyor. Bu dönemlerde de çete yapılanması aynıyla devam etti. Karadeniz'de Pontusçu faaliyetlere, Ege'de Yunan işgaline karşı bu tür yapılanmalar içinde bir nebze milli duyguların ve epeyce de İttihatçı ruhun ve bakiyelerinin sıkı örgütlemesiyle kendilerine belki de en uygun ortamı ve mecraı buldular. Ankara hükümetinin 1920'den itibaren Anadolu'daki bütün direniş odaklarını ve potansiyellerini merkezi kontrol altına alıp, tedrici olarak düzenli ordulara eklemleyinceye kadar süregiden gri ortam ve kontrolsüz çatışmalar bu kez "Kuva-yı Milliye" veya "Müdafaa-i Hukuk" adı altında tamamen söz konusu milis/çete/müfreze yapılanmaları üzerinden yürütüldü. Bu bir bakıma Birinci Dünya Savaşı'ndaki milis taburları pratiğinin sonraki döneme doğrudan mirasıydı. Tekrar kontrol dışına çıkıp, eşkıyalıkla iyice iç içe geçtikleri bir tahripkâr özgürlük alanı bulmuşlardı bu gri alanda ve dönemde.

---

[32] Yazarın saha çalışmasında gerçekleştirdiği sözlü tarih notlarından. Ayrıca krş. *Birgün* gazetesi, 28 Haziran 2008'de Ordu'lu bakırcı Harutyun Artun ile yapılan söyleşi.

[33] Bu tür yapılanmaların suç örgütü olma özelliklerine dair bkz. Gingeras, *a.g.e.*; Christian Gerlach, *Extremely Violent Societies. Mass Violence in the Twentieth-Century World*, New York: Cambridge University Press, 2010.

Fuad ve Ziya Beyler 1918'den sonra durumdan vazife çıkararak bu yapılanmalar içinde de yerlerini aldılar. Fuad Bey'i yine kendi meşrebine uygun görünen hizmetlerde görüyoruz. Trabzon'un geri alınışından sonra görülen lüzûm üzerine Dördüncü Mıntıka Müfettişliği fenni hususatında ve ardından Trabzon otomobil ve motor tamirhaneleri müdüriyetinde bulunduktan sonra, savaşın bitiminde terhis olmuştu. 1919'a gelindiğinde bu kez "harekât-ı milliyeye iştirak" etmiş, Vona/Perşembe "müdafaa-i milliye riyâseti" görevini üstlenmişti. Fuad Bey hal tercümesinde Dünya Savaşı esnasındaki milis yapılanmasından kalan dil alışkanlığı ile "müdafaa-i milliye" derken, aslında kastettiği yerel "Müdafaa-i Hukuk" örgütlenmesiydi. Bu sıfat ve mevkiyle dönemin olağanüstü koşullarında bu görevine ilâveten Vona belediye başkanlığına da seçilmiş ve tayin edilmişti. Yani Vona/Perşembe bölgesi mülki ve askeri olarak artık ona emânetti. Bu görevleri dışında doğrudan ayrıca çete yapılanması içinde aktif yer aldığına dair bir bilgimiz yok; kendisi de hal tercümesinde bundan söz etmiyor.

Fuad Bey, Milli Mücadele dönemi

Ancak bu tür faaliyetler içinde aileyi temsil etmek yine Ziya Bey'e düşmüştü. Ziya Bey daha büyük ölçekteki Ordu bölgesi kuvâ-yı milliye teşkilatının örgütleyicileri arasındaydı. Şimdi artık bir Milis Binbaşısıydı. Ayrıca teşkil ettiği Gürcü ağırlıklı gönüllü müfrezelerle 1918'den beri kendiliğinden yürüttüğü çete faaliyetini bu kez Ankara hükümetinin emrinde, ama belli ki yine epeyce gevşek kontrol altında kuvâ-yı milliye ve müdafaa-i hukuk direnişi çerçevesinde sürdürdü. 1918-1920 yılları arasındaki faaliyeti ise tam bir çeteler savaşı idi. Samsun ile Trabzon arasındaki bölgede bir uçtan diğer uca, kıyıdan Gümüşhane-Şebinkarahisar içlerine kadar sürekli hareket halindeydi. Bu dönemde Giresun bölgesindeki Topal Osman Ağa iyice gözü kara bir şekilde kendi mıntıkasındaki Rum nüfusa karşı acımasız bir katliama girişmişken, Ziya Bey'in bu safhadaki daha ılımlı pozisyonuna dair sözlü ve kimi resmi kayıtlara geçmiş bilgiler, Rum çeteleriyle sivil ahali arasında mümkün mertebe bir ayrım yapmaya çalıştığı, gereksiz yere katliamlara girişmekten sakındığı yönündedir.

Hatta Osman Ağa ile bu yüzden aralarının gerginleştiği, Ağa'nın denizden Ordu sahiline ve şehrine adam çıkarmasına ve burada katliam yapmasına engel olduğu konusunda kaynaklar ve rivayetler birleşiyor.[34] Hatta 1921 ve 22 yıllarında Sakallı Nurettin Paşa'nın Merkez Ordusu'nun bütün Karadeniz sahilinde giriştiği o "küçük tehcir"in, yani Rum tehcirinin yol açtığı Ermeni tehcirindekilere benzer katliamlara katılmadığı gibi, kendi inisiyatif alanlarında sivillere yönelik şiddete izin vermedigi için sonunda kendini kardeşi Fuad Bey ile birlikte Çorum'da sürgünde bulduğu rivayet olunur. Buna gösterilen sebep ise epeyce şaşırtıcıdır: "Karadeniz'de bir Rum-Gürcü devleti kurmaya çalışmak!"[35]

Bu suçlama ve sonuç, değişen konjonktürde, Topal Osman Ağa ile muhtemelen Sakallı Nurettin Paşa'nın gazabına gelen bu iki kardeşe bu kez "Gürcülük"lerinin çok acımasızca hatırlatılmasıydı. Yani babaları Ali Paşa'dan bu yana gösterdikleri "din ü devlet ve millet yolunda canlarını fedâya hazır" yaşam pratiği ile yukarıda anılan türden eylemlilik halleri bir anda görmezden gelinmiş, bu kez Milli Mücadele ortamında yerel düzlemdeki kişisel rekabetler, düşmanlıklar sonuçlarını göstermeye başlamıştı. Bu esnada bu kez Rum ahaliye karşı Ankara hükümetinin epeyce tartışmaya yol açan bir kararıyla tekrar başvurulan "tehcir" gibi milli bir politikanın uygulanmasında yaşanan fikir ve eylem farklılaşması üzerinden bir bakıma "belden aşağı" çalışılmış, ithamlar neredeyse vatana ihanet noktasına getirilmişti. Ziya Bey'e yönelik suçlamanın "Rum" ayağı ise doğrudan bu defaki tehcir sürecinde gereksiz şiddet kullanılmasına engel olmaya çalışmasıyla ilgiliydi. Ancak bir diğer sebep ise Ziya Bey'in hâlâ bir Rum hanımla, Madam Marika ile evli oluşuydu. Kritik bir anda, bu da kendisi için büyük bir dezavantaj haline dönüşmüştü belli ki. Her halükârda Fuad ve Ziya Beylerin Kurtuluş Savaşı maceralarının son bir yılı Çorum'da sürgünde geçti. Bilhassa Ziya Bey'in kendisine yapılan bu muameleyi ve suçlamayı hiç unutmadığını, bu ithamlara itibar ettiği için özellikle İsmet Paşa'yı hiç affetmediğini biliyoruz.

1918-20 arasında Anadolu sathında yaygın çete savaşlarında dağınık örgütlenmelerin başıbozuk çeteleri gibi davrandığı, önceki dönemde gördüğümüz türden eşkıyalıkla karışık direniş milisleri örneği sunduğunu ve Ankara hükümetinin onları bu yoldan döndürmekte, zabtürapt altına almakta epeyce

---

[34] Bkz. Özel, *a.g.m.* Bu konuda Harutyum Artun bu rivayetlerin yalan olduğunu, Ziya Bey'in Topal Osman'la birlikte katliamlara ortak olduğunu söylese de (*Birgün*, 28 Haziran 2008), burada Ziya Bey'in Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki faaliyetleriyle (Ermeni tehciri ve katliamı) sonraki dönemdeki faaliyetlerini (Mütareke döneminde Rum çetelerine karşı mücadele ve Rum tehciri) birbirine karıştırması ihtimali yüksek görünüyor.

[35] Özel, *a.g.m.* Benzer şüpheler Osmanlı hükümeti ve Teşkilat-ı Mahsusa merkez heyetinin kafasında daha 1915-16 yıllarında girişilen Gürcü Lejyonu kurma sürecinde belirmiş, bu lejyon çerçevesinde bir araya getirilen kimi Gürcü asıllı Osmanlı subaylarıyla önde gelen yerel aile reislerinin Gürcistan'dan getirilen Hıristiyan Gürcülerle kendi aralarında Gürcüce konuşmaları ve kamplarında Osmanlı bayrağı çekmemeleri onların Gürcü milliyetçiliğine kaydıkları veya kayma eğiliminde oldukları şeklinde yorumlanmıştı (bkz. Sarısaman, a.g.m.). Dolayısıyla, Milli Mücadele'de Ziya ve Fuad Bey'lere karşı yöneltilen bu ithamların gerisinde, önceki dönemin bu tür düşünme biçiminin etkisi olduğu da ileri sürülebilir.

zorlandığını o tür örgütlenmelerin bizzat içinde bulunanların yazdıklarından iyi biliyoruz.[36] Oysa bu dönemde karşımıza çıkan Ziya Bey profilinin ve kendisinin çete pratiğinin önceki dönemdekinden, yani Birinci Dünya Savaşı ile Mütareke Dönemi'ndeki profilden ve çete pratiğinden epeyce farklılaştığını görüyoruz. Özellikle Ankara'nın emrinde gönüllü müfrezesiyle daha uyumlu bir şekilde düzenli orduya eklemlendiğini, hatta bu noktada birçok kritik savaşa Topal Osman'ın milisleri gibi düzenli ordu birlikleriyle katıldığı biliniyor. Bu aşamada Ziya Bey'in ikili hayatı ve çifte tabiatının diğer yanının baskın çıktığına, bu kez soylu ve kahramanca bir profil çizdiğine işaret ediyor tanıklıklar. Eşkıyavârî davranan Ziya Bey gitmiş, bu kez öyle davrananlara karşı daha soylu bir duruşu temsil eden bir insan gelmiştir sanki.

"O ince çizgi"den kastettiğim tam da bu tür gidiş gelişlerdir. Bilhassa çok uzun sürmüş kriz, çatışma ve savaş ortamlarının kronikleşen nefret ve şiddet havası, öyle anlaşılıyor ki, en fazla Ziya Bey gibi müfrit tabiatlı kişileri kıskacına alıyordu. Tam tersi kişilikteki, uysal, sessiz ve içine kapalı Fuad Bey ise, bütün bu koşullarda yine de kendi meşrebince bir "istikrar" gösterebilmişti. Milis yüzbaşılığı rütbesiyle çete reisliği yaptığı zamanlarda kendisinin gereksiz yere şiddet yüklü davranışlar sergilediğine dair hiç bir rivâyet ya da bilgi söz konusu değil. En zor anlarda dahi, kendine verilen emirleri uygulamakta yer yer tereddüt gösteren, savaşın en kızgın ânlarında, şiddetin yoğunlaştığı noktalarda ölümün üzerine gözü kapalı atlamayacak derecede kendini ortama kolayca teslim etmeyen soğukkanlı ve sağduyu sahibi (İngilizceden dilimize girip iyice yaygınlaşan sözcükle ifade etmek gerekirse "cool") bir karakter olarak karşımıza çıkıyor Fuad Bey.[37]

Bununla birlikte Kurtuluş savaşı esnasında "Vona Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Reisi Ali Paşazâde Fuad Beye" hitaben Ordu Kuvâ-yı Milliye Kumandanı Mehmet Ziya ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Mustafa imzalı 14 Nisan 336 (1920) tarihli takdirname yazısında, Fuad Bey'e, Vona'daki son teşkilatı, köy şubeleriyle bekçi teşkilatının kurulmasındaki başarısı, köylülere irşadât-ı vatanperverânesi için teşekkür edilip, bu hizmetlerinin "inkılap tarihimizde yer tutacağı" belirtilirken şöyle bir ifadeye de rastlıyoruz:

> *"köylülere… iğfalâta kapılmamaları hakkındaki nesâyihiniz ve bilhassa cemiyetimiz aleyhine propagandada bulunan kesân (kişiler) hakkında tatbik etttiğiniz usûl pek yerinde olmuştur".*[38]

[36] Topallı, *a.g.e.*, s. 96. Krş. (Yazar adı yok), "19ncu Süvari Numune Alayı Komutanı Erzincanlı Süleymanoğlu Ahmed Hamdi Bey'in Hatıraları (1311-1343)", *Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Bülteni*, 37 (1994), s. 185, 187.

[37] Diğer bazı ayrıntılar için bkz. Özel, *a.g.m.*

[38] Fuat Bey'in şahsi evrakından.

Giresun Belediye Reisi Topal Osman adamlarıyla (Akköy Müdürü Osman Fikret Bey kardeşimize, 23 Ağustos 335-1919, Giresun Belediye Reisi) [Oktay Özel arşivi]

Fuad Bey'in bu son konuda "tatbik ettiği usûl"ün söz konusu kişilere karşı şiddet uygulamak veya evlerini yakmak gibi icraatlar olma ihtimalini yine de tamamen gözardı etmemek gerekir. O kadar savaşın içinde bu kadar muhataralı örgütlenme biçimleriyle, gönüllü çetelerle içli dışlı olup, üstelik kumanda mevkiinde de bulunan Fuad Bey'in o tarz şiddetten tamamen azâde kalabildiğini düşünmek fazlaca naif bir yorum olurdu. Öte yandan tipik eşkıyalık pratikleriyle "devrimci şiddet" pratiklerinin her zaman örtüşmesi gerekmediğini hatırda tutmak, aralarındaki nitelik ve derece farkını unutmamak gerektiği de açıktır. Fuad Bey'in bu özel bağlamdaki konumu daha ziyade ikinci kategoride, "görevin gerektirdiği şiddet"le, yani "meşru" şiddetle sınırlıymış gibi görünüyor.

Bu önemli noktayı biraz açmak için, daha güçlü bir misyon duygusu ve kimi ahlakî temellerle de çerçevelenmiş devrimci "meşru" şiddetin dile yansımış en açık tezahürünü görmek için fazla uzak olmayan bir yerde, hemen komşu bölgede benzer durumda görev icra eden bir başka şahsiyete çevirelim yüzümüzü bir an için. Ziya Bey'inkine benzer bir konumda karşımıza çıkan, ancak her hal, tavır ve eylemi itibariyle tipik eşkıyalığa çok daha yakın duran Giresun'lu Topal Osman Ağa'nın çetesinde aynı dönemlerde görev yapan ve bir zamanlar Micanoğlu'nun eşkıyalık mıntıkası olan Keşab'a bir Müdafaa-i Hukuk mensubu olarak nâhiye müdürü tayin edilen Osman Fikret Bey'in [Topallı] nâhiye ahâlisine hitaben 9. 3. 1337 (1921) tarihinde kaleme aldığı şu kısa, sert ve hiddetli, keskin dilli beyannâmedeki ifadelerine bir bakalım:

Vilâyetçe görülen lüzum üzerine nâhiyenize müdür tayin edildim… Meslek ve meşrebimi hemşehri olduğumuz için az çok bilirsiniz … Memlekette kânunun hâkimiyetinden başka hiç bir nüfuz ve kuvvet tanımam; zâlimin, tagallübün, fuhşiyyat ve şekâvetin en müdhiş düşmanıyım; bilhassa şu sırada asâyiş ve inzibatı tehdid ve ihlâl edecek her hareketi millet ve vatana karşı irtikab edilmiş büyük bir cürm telâkki ederim; … ahâliden devletin selâmeti için ittifak, birbirinin hukuk, hürriyet ve mukaddesâtına riâyet, memurîne hürmet ve hükümete itaat beklerim; herhangi bir memur selâhiyetdar olmayan elleri vazifesine müdahale ettirirse o memuru acz ve iktidarsızlıkla itham eder ve hakkında ona göre muamele yaparım. O halde Keşab ahâlisi, hoş geçinelim![39]

Eşkıya Reşid Ağa'nın Ünye köylülerine, Micanoğlu'nun maden müdürüne yazdığı tehdit pusulalarındaki "malûm olsun!" redifli cümlelerini epeyce andırsa da, eğitimli bir İttihatçı olan Fikret Bey'in kullandığı dilin şiddetinin eşkıyalığı da içeren kanunsuz hareketleri hedef alan bir şiddet olduğu açıktır. Öte yandan bu dile yansıyan "yüksek vatani duygular"ın içinden konuşan adaletin kararlı temsilcisi insanla, iş bölgedeki Ermeni ve Rumlara geldiğinde masum sivil insanları da gözünü kırpmadan katliama maruz bırakmaktan kaçınmayan insanların bir ve aynı insanlar olabildikleri ânların da sıkça yaşandığını hatırlatarak kapatalım bu bahsi.

Ziya Bey'e gelince, Milli Mücadele'den gururu epeyce kırılmış, kızgın ve kırgın çıkmıştı belli ki. Ancak bu kez kendini sivil hayata adapte etmeye çalışırken tekrar o en geleneksel alana sığındı, Perşembe-Ordu eksenli kendi cemaatinin gözündeki aileden gelen itibar ve savaş zamanlarında kazandığı "kahraman" imgesinden geriye kalanlara tutunmaya çalıştı. Buna dayanarak itibarını önce 1930'larda Perşembe'ye kendini Belediye Reisi seçtirerek, ardından Ordu'da İsmet Paşa'nın CHF'sine karşı Demokrat Parti'nin kurucuları arasına aktif olarak katılarak yeniden kurmak ve sürdürmek gayretine düştü. Müfrit tabiatı, zevk ve sefaya, içki ve kadınlara düşkünlüğü ise hayatının sonuna kadar kendisini takip etti. Sonunda eşi Madam Marika'dan ve aileden kalan bütün servetten de olarak, trajik bir ölümle bu dünyadan ayrıldı.

Fuad Bey ise apayrı bir yol tutturdu Cumhuriyet Türkiye'sinin yenilik hamlelerinin taşıyıcı simgelerinden biri olarak. Yerel sosyal ve kültürel cemiyetlerin kurucusu ve üyesi oldu, Halkevlerinin tiyatro kolunun başkanı ve yürütücüsü olarak oyunlar sahneledi, hatta onlarda rol aldı; bir yandan da hayatını kadastro ve haritacılık hizmeti vererek sürdürdü. Ve ölene kadar bir yandan küçük atelyesinde el işleri, tiyatro için sahne dekor malzemeleri üretti, bir yandan da Perşembe'de elinde müptelâsı olduğu nargilesiyle dolaşan adam olarak yaşadı. Ziya Bey'in aksine, ne İsmet Paşa'ya ne de CHF'ye kızdı, küstü; karısı Fatma Hanım'la birlikte sonuna kadar CHP'li kaldı. Ondan geriye kalan içinde şiddet barındıran tek ve belki de son eyleminin ise babadan miras bütün servetin ve yapımı tamamlanamadan elden çıkarılmış büyük konağın ardından sığıştığı o küçük evde ağabeyinin son hatırası, Madam Marika'nın piyanosunu

[39] Topallı, *a.g.e.*, s. 348.

oğlunun eline verdiği çekiç ile kırdırtması olduğu söylenir. Kimbilir neye kime kızgındı! Hangi hayaletlerle boğuşuyordu. Bunu hiç bir zaman bilemeyeceğiz.[40]

IV. ... ve sonrası: "Eşkıyalığa çıkmak"

Ziya Bey'in Milli Mücadele'de ortaya koyduğu nispeten daha soylu duruşu nitelik itibariyle Eşkıya Reşid Ağa'nın eşkıyalığının en azgın zamanlarında köylere yolladığı pusulalarla salma salarken "tuz parası bile olmayan" fakirlerden bir şey alınmamasını ihtar etmesi ile ne derece karşılaştırabiliriz? Gözünü kırpmadan ve sebepsiz yere bir adi suçlu profili çizen bu eşkıyanın derdi neydi, kime ne göstermeye çalışıyordu? Haraca bağlamak için kaleme aldığı pusulalara kırık dökük Türkçesiyle tehdit cümleleri sıkıştırırken bir yandan da yoksulu koruyup kollama gibi geleneksel toplumun hâlâ canlılığını muhafaza eden bir değerine kendisinin de itibar ettiğini mi göstermeye çalışıyordu? Yoksul insanları kollama ritüeli veya refleksi üzerinden inşa etmeyi umduğu küçücük bir meşruiyet kırıntısının kendisine sağlayacağı ne gibi artılar olabilirdi? Geleneksel toplumsal ilişkilerin içinde yürütülen bir eşkıyalık pratiğinde yine de kendince bir itibar kaygısı görmek mümkün müydü? Eğer öyle ise, o itibara dayanarak onca cürmü işlemek, adi suç sayılacak fiillerde bulunmak ne anlama geliyordu?

Ya yine o pusulaların altına "Eşkıya Reşid Ağa" imzasını açıkça atıp, mührünü basmasını nasıl yorumlamalı? Bu bileşimdeki iki kelime, "eşkıya" ve "ağa", birlikte kullanıldığında başka bir anlama mı geliyordu acaba? Tuz parası olmayan yoksulu kollarken ağa, masum insanların canını yakarken, canını alırken eşkıya… İkincisi belki de Reşid'in müfrit tabiatının söz geçiremediği kriminal yanının tezahürü, ilki ise bunun bilincinde olan bir zihnin hâlâ kendini sosyal matris içinde çaresizce aklamaya çalışırken çekildiği son sığınak mıydı? Ya da toplumsal alanda olumlu pek bir tarafı kalmamış "Ağa"lığın tarihsel geleneksel anlam yüküyle hâlâ sunduğunu düşündüğü prestije son ana kadar sarılmak mı? Yahut eşkıyalık sıfatını da en az ağalık kadar itibarlı gören kibirli bir duruş mu?

Eğer öyle ise, Ziya Bey'in o ince çizgi üzerinde takılıp kalmış hayatını, varoluş biçimini nasıl yorumlamalı? Onunkine de mi "kibir" diyeceğiz? Yoksa daha karmaşık ve derinlikli bir kavramın peşine mi düşeceğiz onun durumunu açıklamak için?

Bu soruların her nasılsa eşkıya olmuş Reşid Ağa'nın veya iki uç arasında gidip gelmiş Ziya Bey'in zihninde böyle ifadesini bulduğunu elbette düşünmemek gerekir. Bunlar olsa olsa bizlerin, tarihçilerin, sosyal bilimcilerin bu karmaşık toplumsal olguyu anlamaya ve açıklamaya çalışırken formüle ettiğimiz başlangıç sorularımız, çıkış noktalarımız olabilir. Nitekim başta kendisine atıfta bulunulan Hobsbawm olmak üzere, derginin bu özel sayılarında okuyacağınız Kudret Emiroğlu'nun, Koliopoulos'un, Cassia'nın, Öner'in, Özdiş'in, Özcan'ın ve diğerlerinin çalışmaları hep eşkıyalık olgusunun karmaşık yapısını ve doğasını anlamaya, ortaya koymaya yönelik çabalar değil mi?

[40] Her iki kardeşin sonraki hayatlarının diğer ayrıntıları için bkz. Özel, *a.g.m.*

Okuyucuyu bir yandan tekrar onlarla başbaşa bırakırken, hikâyemizi eşkıyalığın kendi doğal mecraında seyrettiği son durağa da uğrayarak bitirelim.

1912'den 1922'ye kadar sürmüş uzun savaşın özel koşullarında başvurulan paramiliter milis örgütlenmelerinin sunduğu imkânlardan yararlanarak kendilerine yeni bir meşruiyet çerçevesi bulur gibi olan, bunu da her seferinde, tabir caizse, yüzüne gözüne bulaştırmaktan kurtulamayan, bu yüzden de sonunda firarilikle vatan hainliği suçlamaları arasında bu kez daha ağır bir bedel ödemektense, son çare yine kendilerini eşkıyalığa vuran veya eşkıyaca yaşama zorlanan yüzlerce, binlerce insan savaş bittiğinde kendilerini daha farklı bir konumda buldular. Büyük çaplı eşkıyalık faaliyetleri giderek geride kalmaya başladı. Ancak yine de devam eden daha küçük ölçekli ve daha bireysel eşkıyalık için Cumhuriyet Türkiye'sinin yönetimi 1930'lara kadar bir kaç kez eşkıya affı çıkarmak durumunda kaldı. Her seferinde bir kısım eşkıya silah bırakıp düze indi ve kendilerine yeni bir hayat kurmaya çalıştılar. Öte yandan Cumhuriyet'in medeniyet götürücü yöneticileri Dersim gibi bir bölgeyi ve bir topluluğu yeniden ve toptan eşkıya ilân ederek son bir katliama girişti. Bireysel eşkıyalığa dönersek, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden örneklerde 1970'lere kadar bu tarihsel pratik kendisini yeniden üretebildi. Cahit Külebi o dönemde, 1920-30'larda geçen çocukluğunda köylerini geceleri eşkıyaların bastığını söylerken şiirsel kurgunun gereği bir fanteziden söz etmiyordu; o konuda ciddiydi ve gerçeklere işaret ediyordu.[41]

Düze inen ve yeni hayat kurmaya çalışan eşkıyaların bundan sonraki hikâyelerini araştırmak, onların meşru toplumsal yaşam alanının rutin çerçevesine yeniden entegre olma çabaları, biçimleri ve tabii ki kendilerine yeni bir yaşam kurmaya çalışırken eşkıya geçmişleriyle ne tür bir ilişki kurdukları (örneğin yeri gelince övünerek anlatmak mı, yoksa tamamen tövbe edip asla anmamak mı, ya da kendileri veya çocuklarının, torunlarının baba veya dedelerinin eşkıya geçmişini aile hafizasından ve toplumsal muhayyileden silmeye dönük gayet anlaşılır çabaları mı, vs.) ayrı ve ilginç bir çalışma konusu olurdu.

1920'ler ve 30'larda eşkıyalığın toplumsal alandaki algısı onların hedefi olmuş insanlar ve topluluklar açısından elbette tamamen negatifti. Ancak içinden eşkıya çıkaran kimi cemaatsel yapılar, toplulukların olaya bakışı ise çifte karakterliydi. Orada bazı eşkıya örnekleri muhtemelen eşkıyalığa kayma nedenlerinde görülen kimi meşru gerekçelerin öne çıkarılması yoluyla grup muhayyilesinde kendine belli bir olumsallık bulmakta hiç zorlanmadı. Her ne kadar bu gerekçelerin çoğu meşrulaştırma çabasının ürünü kurgular olsa da. Karadeniz örneğinde karşımıza çıkan eşkıyalık hikâyelerinin toplumsal hafızada ve folklorda ele alınma, hatırlanma ve sözlü kültür üzerinden aktarılma biçimlerinde bu türden bir olumsallık, meşrulaştırma, acıma ile yüceltme arasında salınan ve sonunda "su yolunda kırılan desti" benzetmesi üzerinden

[41] Kendisiyle Tarih Vakfı'nın gerçekleştirdiği söyleşiden (Tarih Vakfı Bilgi Belge Merkezi, İstanbul). Söz konusu şiir Külebi'nin 1944 tarihli "Hikâye" adlı şiiridir.

manilere, türkülere dökülen öldürülme anlatılarının belki eşkıyalık pratiğinin kendisinden daha uzun sürmüş bir sanal gerçeklik alanı ve efsaneler yarattığı ileri sürülebilir.[42] Hamdi Özdiş'in bu sayıdaki makalesi bunun güzel bir örneğini sunuyor bize. Reşid Ağa'nın "eşkıya" terimini sadece korku salmak için değil, biraz da bu türden itibarlı, korku ile birlikte bir saygı hatta kimi gençlerin gözünde imrenme ve hayranlık uyandıran içeriğini de düşünerek kullanmış olabileceğini tamamen gözardı etmemek gerekir. Aşağıdaki son örneğimiz bunun hayatta bir karşılığı olduğuna işaret ediyor.

Ordu bölgesinde gerçekleştirilen saha araştırması ve sözlü tarih çalışması esnasında kaydettiğim benzer hikâyelerin içinden özellikle birisi bu bağlamda dikkate değer. Anlatılanlara göre, Eşkıya Reşid'in ve Ali Paşa'nın oğullarının yaşadıkları bölgede, bir zamanlar onların faaliyet gösterdiği mıntıkada, yine Gürcü muhacirlerin arasından çıkan son eşkıyalardan birisi zaman zaman köyünü gizlice ziyaret eder, bir kaç gün evinde, muhtemelen gizli bir bölmede kalır, dinlenir sonra da tekrar dağlara çekilirmiş. Henüz eşkıya aflarından yararlanmayı düşünmediği bir dönemde, muhtemelen 1920'lerin sonlarında olsa gerek, kanun kaçağı olarak bir ara yine gizlice köyüne gelmiş. Birkaç gün kaldıktan sonra, yanına gençlerden bir kaç kişiyi de alarak normal faaliyetine geri dönmüş. Kendisine katılan o delikanlılardan birinin anlattığına göre, söz konusu eşkıyanın köye her gelişi gençler arasında bir heyecan yaratıyormuş. Kendilerine anlatılan "maceralar" her ne ise, onları dinleyen gençler arasında belirgin bir câzibe ve imrenme yarattığı açıkmış. O hikâyelerin cazibesine kapılan gençlerden biri olarak bir seferinde kendisi de dayanamamış ve ailesinin itirazlarına rağmen mahallelerinin bu eşkıyasıyla birlikte "eşkıyalığa çıkmış!"

Belli ki savaş sonrasının hâlâ normalleşememiş toplumsal yaşam pratiği içinde tıpkı balığa veya ava çıkmak gibi heyecanlı bir ergen eğlencesi haline de gelebilmiş "eşkıyalığa çıkmak".[43] Her ne kadar onun cazibesine bir defalığına kapılmış olsa da, söz konusu genç bir hafta sonra kan ter içinde, gözlerinde ve hareketlerinde dağda yaşadığı ve/ya şahit olduğu eşkıyalık pratiğinin gerçek yüzünü görmenin yarattığı korku ve dehşetin bütün pişmanlık ve suçluluk tezahürleriyle lanet okuyarak nefes nefese köyüne, evine dönmüş. Ondan sonraki hayatını belki de tamamen ergen eğlencesi olarak gördüğü o kısacık eşkıyalık denemesinin yarattığı travmanın etkisinde geçirmiş. Bir bakıma Yeşilçam filmlerinin sonunda "iyi"nin, doğrunun kazandığı klişelerine benzeyen bu örneğin ne kadar tipik olduğunu elbette bilemeyiz. O "eğlence"den haz alarak sonuna kadar devam eden gençlerin de olduğunu unutmamak gerekir. Muhtemelen onların eşkıyalık maceraları da bu hikâyede anılan eşkıyanın

---

[42] Yaşar Küçük *Doğu Karadeniz Bölgesi Eşkıya ve Kabadayıları*, Trabzon: Serander Yayınları, 2006. Ayrıca bkz. Hamdi Özdiş'in bu sayıdaki yazısı.

[43] Polat Safi'nin makalesini okuyanlar orada da benzer bir kalıpla "çeteye çıkmak" ifadesini göreceklerdir. Çete'nin daha "milli" bağlamlarda da kullanıldığı gözönüne alındığında, orada düşmana karşı bir örgütlenmeye katılmak anlamı öne çıkıyor. Yukarıdaki örnekte söz konusu olan ise âdi eşkıyalıktan başka bir şey değil; üstelik artık ortak düşman faktörü de söz konusu değilken.

sonunda çıkarılan aflardan birinden yararlanıp köyüne geri dönmesiyle sona ermiştir.

Burada vurgulamaya çalıştığım nokta, resmî veya gayri resmî her türüyle eşkıyalık pratiğine altın çağını yaşatan koşulların ortadan kalkmasıyla, yeni dönemde tekrar bireysel bir olguya dönüşme eğilimine giren münferid eşkıyalık örneklerinin, efsaneleşmiş eşkıya anlatılarında sıkça gördüğümüz geleneksel doğasına dönmekte gecikmediği, uygun toplumsal ortam ve topluluklarda bu kez bir delikanlılık göstergesi işleviyle belli bir câzibe yaratmayı başardığıdır.

Zaten Reşid Ağa da delikanlılığında bölgenin namlı eşkıyası Koçoğlu'nun çetesine kâh gizli kâh âşikâr gide gele sonunda kendisi de eşkıya olmamış mıydı?

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Çürüksulu Ali Paşazâde Fuad Bey'in şahsi evrakı (Ordu/Perşembe)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

British National Archive, Foreign Office series (FO)

Birgün gazetesi, 28 Haziran 2008.

Kitap ve Makaleler

Arif Cemil. (1997) *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul: Arma Yayınları.

Beşikçi, Mehmet. (2012) *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War. Between Voluntarism and Resistance*, Leiden: Brill.

Gingeres, Ryan. (2009) *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923*, Oxford: Oxford University Press.

Gerlach, Christian. (2010) *Extremely Violent Societies. Mass Violence in the Twentieth-Century World*, New York: Cambridge University Press.

Hobsbawm, Eric J. (2011) *Eşkıyalar*, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Koliopoulos, John S. (2012) "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yunan Topraklarında Eşkıyalık ve Ayaklanmalar", *Kebikeç*, 33, 251-270.

Küçük, Yaşar. (2006) *Doğu Karadeniz Bölgesi Eşkıya ve Kabadayıları*, Trabzon: Serander Yayınları.

Özel, Oktay. (2003) "Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi Üzerine Biyografik Notlar", *Kebikeç*, 16, 95-144.

---, Oktay. (2011) "Migration and Power Politics: the Settlement of Georgian Immigrants in Turkey (1878-1908)" *Middle Eastern Studies*, 46/4, 477-496.

Polat, Nâzım H. (1991) *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Reid, James J. (2000) *Crisis of the Ottoman Empire, Prelude to Collapse, 1839–1878*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Safi, Polat. (2012) *The Ottoman Special Organization – Teşkilat-ı Mahsusa: An Inquiry into its Operational and Administrative Characteristics*, Basılmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü.

Sarısaman, Sadık. (2002) "Trabzon Mıntıkası Teşkilat-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt 3/1, Ankara: TTK Basımevi, 495-533.

Topallı, Osman Fikret. (2011) *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihinde Giresun*, Haz. Veysel Usta, Trabzon: Serander Yayınları.

Zürcher, Erik Jan. (1996) "Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica*, 28, 235-258.

(Yazar adı yok), *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Mecmuasıdır. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin bidâyet-i teşkili olan 1328 senesi Kânunsâni'sinin ondokuzundan 1329 senesi Kânunsâni'si ondokuzuna kadar bir senelik muamelât-ı umûmiyesiyle cemiyet nâmına vârid olan iânât ve teberrüât ve sarfiyyât ve müressilâtı muhtevîdir*, İstanbul, 1329.

(Yazar adı yok), "19ncu Süvari Numune Alayı Komutanı Erzincanlı Süleymanoğlu Ahmed Hamdi Bey'in Hatıraları (1311-1343)", *Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Bülteni*, 37 (1994), 146-193.

Öz: Osmanlı'nın son dönemlerine damgasını vuran büyük savaşlar ve yükselen milliyetçi çatışmaların geleneksel eşkıyalık pratiklerine belli bir meşruiyet hâlesi içinde kendilerini yeniden üretebilecekleri uygun ortam sunduğunu biliyoruz. Kimi özel ve resmi belgeler ışığında, bu deneme bu özel konjonktürde eşkıyalık pratiğiyle savaş zamanlarının ulusal mitoslarının milis muharebeleri üzerinden kahramanlaştırdığı kimi eylemlerin nasıl iç içe geçebileceğini Orta Karadeniz bölgesi örnekleri üzerinden göstermeyi hedefliyor.

Anahtar sözcükler: Eşkıyalık, kahramanlık, Müdafaa-i Milliye, Teşkilat-ı Mahsusa, paramiliterizm, milis, çete, gönüllü müfrezesi, Gürcü muhacirler, Fuad Bey, Ziya Bey, Topal Osman Ağa

That Fine Line:
Oscillating between Banditry and Heroism in the late Ottoman Practice

Abstract: It is known that the great wars and increasing nationalist conflicts that dominated the late Ottoman history have produced suitable ground for the traditional practice of banditry to reproduce itself with a certain degree of legitimacy in different forms. Based on some private and archival documentation, the present article demonstrates through certain examples from the Central Black Sea region, how such practices of banditry intermingles easily with the acts of militia warfare which were often perceived as a story of heroism under the national myths emerged during times of war.

Keywords: Banditry, heroism, *Müdafaa-i Milliye*, *Teşkilat-ı Mahsusa*, paramilitarism, militia, *çete*, *gönüllü müfrezesi*, Georgian immigrants, Fuad Bey, Ziya Bey, Topal Osman Ağa

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Eşkıyalığın Önlenmesine İlişkin Düzenlemeler

Kemal YAKUT*

Osmanlı reform geleneğinin temel amacı, devleti kurtarmak ve merkeziyetçi yapıyı tahkim etmekti. Sultan II. Mahmut ve Tanzimat yöneticilerinin tasavvuru ve pratiği bu amaca yönelikti. Ardından gelen Jön Türkler de bu mirasa sahip çıktı ve geleneği sürdürdü. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin büyük pay sahibi olduğu "10 Temmuz İnkılâbı" bu sürecin radikalleşmesini ve devletin dönüştürülmesini sağladı. Cemiyet, Tanzimat'tan beri süregelen merkez ile çevre arasındaki gerilime merkezin lehine müdahalelerde bulunarak merkeziyetçi yapıyı daha da güçlendirdi. Bilindiği gibi, "Anadolu'da Devrim Günleri"nin ilk anlarda yarattığı coşku[1], yerini zaman zaman sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel çatışmalara bıraktı.

Köylülerin 1908'den önce ağır vergilerden ve bazı yerel yöneticilerin baskılarından şikâyette bulundukları bilinmektedir. Hatta H. Zafer Kars[2] ve Aykut Kansu[3] gibi araştırmacılar taşranın veya köylülerin devrimci bir mücadele içine girerek, Sultan II. Abdülhamit rejimini yıkarak "10 Temmuz İnkılâbı"nın mimarları olduğunu belirtmektedirler. Bu tez hayli iddialı ve tartışmalı da olsa, taşranın veya köylülerin yeni rejimden ciddi talepleri vardı. Üzerlerindeki toprak

* Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

[1] Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri. II. Meşrutiyeti'in İlanı,* Ankara, İmge Kitabevi, 1999.

[2] H. Zafer Kars, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1997.

[3] Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (Çev. Ayda Erbal), İstanbul, İletişim Yayınları, 1995

ağası ve mültezim baskısının sona erdirilmesini, vergilerin kaldırılmasını veya hafifletilmesini ve asayişin sağlanmasını istemişlerdi. Bu bağlamda Meşrutiyet hükümetlerinin yüz yüze kaldıkları ve acil çözüm bulmak zorunda oldukları sorun, taşrada güvenliğini sağlamak ve eşkıyalığı önlemekti. Zira Meşrutiyet'ten önce imparatorlukta eşkıyalık yaygınlaşmıştı. Bu sosyal hadise 23 Temmuz 1908'den sonra da temel bir sorun olarak ortada durdu[4]. İlk düzenleme Rumeli'ye yönelik yapıldı.

Merkezi Selânik'te olan Üçüncü Ordu Komutanlığı, Meşrutiyet'in ilan edilmesinden hemen sonra yaşanılan coşkunun etkisi ve toplumsal barışın sağlanması adına, bölgesinde bulunan "anasır-ı muhtelifeden senelerden beri tarîk-i şekavete sülük etmiş olanların silahlarını hükümete teslim ile me'vâlarına gitmek üzere afv-ı âli istirhamında bulunduklarını" belirten iki telgrafı Saderet'e gönderdi. Sadrazam Said Paşa'nın başkanlığında 26 Temmuz 1908'de toplanan Meclis-i Vükela, eşkıyalık hareketlerine karışanların silahlarını hükümete teslim etmek ve bir daha bu tür faaliyetlerde bulunmamak şartıyla af edilmelerini kararlaştırdı[5]. Ertesi gün bu karar, "Rumeli-i Şahanede Tarîk-i Şekavete Sülük Edenlerin Bazı Şerâitle Afvları Hakkında İrade-i Seniye" olarak kamuoyuna duyuruldu[6]. Ne var ki bu düzenlemeye ve çağrıya olumlu karşılık verenler olduğu gibi, birçok çete de duyarsız kaldı.

Yeni rejim bu af kanunundan başka, politik ve âdi suçlular için de af kanunları çıkarttı[7]. Hiç kuşkusuz bu mahkûmların içinde eşkıyalar ve eşkıyalara yataklık ve yardımcılık yapan kişiler de vardı. Eşkıyalığın yaygın olduğu Aydın Vilayeti'nde ve Ege'nin başka köylerinde birçok eşkıya grubu aftan yararlandı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir Şubesi, Ege'deki diğer şubelerin de yardımıyla duyurularda bulunarak eşkıya çetelerinin, silahlarını bırakmalarını istedi. Sabri Yetkin'e göre bu eylem başarıya ulaştı. Hatta Ödemiş'te 22 Ağustos 1908'de aftan yararlanan ve silah bırakan çetelere, bir daha eşkıyalığa dönmemeleri için yemin ettirildi ve bu gruplardan vatan, millet ile cemiyet yararına çalışma sözü alındı. Ünlü Çakırcalı Mehmet Efe de, yemin edenler arasındaydı[8]. Ancak birkaç ay sonra yine bazı çeteler dağa çıktı ve eşkıyalık yerel otoriteleri tehdit etmeye

---

[4] Çoğunlukla devlet söyleminde etnik ve zaman zaman da dini başkaldırılar eşkıyalık olarak nitelendirilmiştir. Örneğin, Balkanlar'daki bağımsızlık hareketleri, Arnavutluk, Yemen ve Dersim'deki hadiseler belgelerde eşkıyalık olarak belirtilmiştir. Eşkıyalığın sosyolojik kavramsallaştırılması için şu kitap ufuk acıcıdır. Bkz. Eric Hobsbawm, *Haydutlar*, (Çev. Fatma Taşkent), İstanbul, Logos Yayıncılık, 1990. Osmanlı örneği için ise şu kaynaklar önemlidir. Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet. Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (Çev. Zeynep Altok), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999; Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

[5] Meclis-i Vükela mazbatası için bkz. *Düstûr*, Tertîb-i Sâni, C. 1, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1329, s. 3. Resmi söylemde yer bulmuş olan "şekavete sülük etmiş olanlar" ifadesiyle geniş bir çerçeve çizilmiş, sosyal eşkıyalığın yanı sıra farklı nedenlerden ötürü oluşturulmuş çeteler de kastedilmiştir.

[6] *Y.a.g.e.*, s. 3.

[7] Af kanunları için bkz. *Y.a.g.e.*, s. 5-6; 7; 40-42; 43-44.

[8] Yetkin, *a.g.e.*, s. 118-119.

başladı. Yörenin ünlü gazetesi *Ahenk*, eşkıyalığın nasıl önlenebileceğine ilişkin bir makale yarışması düzenledi[9]. Yarışmaya katılanların görüşleri sosyolojik olarak iki kategoride toplanabilir. İlki devlet şiddetini önerenlerdir. Bu grup idare-i örfiye ilan edilmesini ve güçlü bir ordu ile eşkıya çetelerinin üzerine gidilmesini savundu. Diğerinde ise eşkıyalığın özünde eğitimsizlik olduğu belirtildi ve eşkıyalıkla mücadelede halka iyi davranılması ve onların desteğinin alınması istendi.

Öyle anlaşılıyor ki taşra vilayetlerinin kalkındırılması, asayiş ve güvenliğin sağlanması, kıyılardan iç bölgelere doğru ticaretin yaygınlaştırılması ve girişimcilere uygun bir ortam hazırlanması yeni rejimin öncelikli konuları arasında yer alacaktı[10]. Nitekim Mebuslar, Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908'de açıldıktan hemen sonra, vilayetlerin asayiş ve güvenlik sorunlarını, şekavetin önlenmesini gündeme getirmişlerdir. Vilayetlerinin sorunlarını kamusal alana taşıyarak, hükümetten etkin önlemler almasını talep etmişlerdir. *Ahenk* gazetesi eşkıyalığın tekrar yaygınlaşma emareleri gösterdiği Aydın Vilayeti'nde Vali Rauf Paşa'nın yetersizliğini gündeme getirince, bu konu Meclis-i Mebusan'da yankı buldu. Saruhan (Manisa) Mebusu Şekip Bey, 11 Ocak 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne soru önergesi vererek, alınan önlemleri öğrenmek istedi[11]. Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, 14 Ocak 1909 tarihli oturumda önergeye ilişkin açıklamalarda bulundu. Dâhiliye Nazırı, Aydın Vilayeti'nde şekavetin yaygın olduğunu tespit ettikten sonra, etkin önlemler alarak sorunu sona erdirmenin uzun süre alacağını öne sürdü. Yakında Meclis-i Mebusan'a eşkıyalığın önlenmesi ve etkin mücadele edilmesi için bir tasarının sunulacağını dile getirdi. Ayrıca bölgeye asker gönderildiğini ve Aydın Valisi'nin takibatı şiddetlendirdiğini belirtti. Bu açıklama önerge sahibi Şekip Bey tarafından yeterli bulunmadı ve Vali'nin dürüst olmakla birlikte eşkıya takibinde yetersiz kaldığını vurguladı: "lâkin bu adam (vali) 70 ve 75 yaşında bir adamdır. Bugün eşkıya tenkiline muvaffak olacak bu adam, hin-i hacette dağlara çıkmalı, at üstünde gezmeli, eşkıya ile vuruşmalı"[12].

Şekip Bey'in eşkıyanın tasfiyesi işinin köylülere havale edilmesinin yanlışlığını belirtmesi dikkate değer bir bakış açısıdır. "Hiçbir zaman 300 jandarmanın göremeyeceği işi 4-5 köylü görebilir mi" diyerek hükümetin daha farklı yöntemler bulmasını önerdi. İzmir Mebusu Nesim Mazliyah Efendi de, "tenkil-i eşkıya" işinde hükümetin politikasını eleştirdi ve jandarmaların yasa dışı tutumlarına atıfta bulundu[13]. Meclis, Dahiliye Nazırı'nın açıklamasını yeterli görmesine rağ-

---

9 *Y.a.g.e.*, s. 120-121.

10 Kemal Yakut, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Taşra Politikası", *I. Uluslararası LAÜ Tarih Kongresi Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Tarihi Bildiri Kitabı*, (6-9 Nisan 2011), KKTC, 2011, s. 161-172. Kamil Paşa Hükümeti'nden (5 Ağustos 1908) itibaren kurulan hükümetler, hazırladıkları programlarda, devlet aygıtının çalıştırılmasına, emniyet ve asayişin sağlanarak yerli ve yabancı unsurlara güven verilmesine değinmişlerdir. Bkz. İhsan Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)" *OTAM*, Yıl: 1 Sayı: 1, (Haziran 1990) s. 171-269.

11 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre:1, İçtima Senesi: 1, C. 1, Ankara, TBMM Basımevi, 1982, s. 122

12 *Y.a.g.e.*, s. 194-195.

13 *Y.a.g.e.*, s. 196.

men, daha sonraki günlerde Mebuslar, ülke genelindeki asayiş sorunları gündeme getirmeye devam etti. Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi, 26 Ocak 1909'da Meclis'te Dâhiliye, Harbiye ve Adliye nazırlarının da içinde yer alacağı özel bir komisyon kurulması isteğini içeren bir önerge verdi. Önerge sahibine göre, bu komisyon asayişsizliği ortadan kaldıracak etkin çözümler üretmeliydi. Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey, bu önergeye Meclis-i Mebusan'ın denetleme işlevini ortadan kaldıracağı gerekçesiyle itiraz etti. Önerge mecliste kabul görmedi[14]. Ancak bir gün sonra Priştine Mebusu Hasan Bey Rum, Ulah ve Bulgar komitelerinin faaliyetleri hakkında, Siroz Mebusu Hristo Dalçev ile Selânik Mebusu Dimitri Velâhof ise, Selânik, Kosova ve Manastır Vilayetleri dâhilindeki asayişsizliklere yönelik Dâhiliye Nezareti'ne soru önergesi vermişlerdir. Konu yine eşkıya çeteleri idi[15]. Ardından Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi, benzer bir soru önergesi verdi. Rumeli'nin yapısını bilen Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa 30 Ocak 1909 tarihinde bu önergelere ayrıntılı cevap verdi. Meşrutiyet ilan edilmeden hemen önce 110 Bulgar, 80 Rum, 30 Sırp ve 5 Ulah çetesinin var olduğunu, bunların askeri güçlerce tasfiye edildikçe yenilerinin türediğini belirtti. Dâhiliye Nazırı'na göre çoğunlukla çetelerin oluşumunda ve faaliyetleri süreçlerinde etnik ve dini gerekçeler vardı. Rum Patrikhanesi ile Bulgar Kilise'si arasındaki gerilim bu çeteleri beslemekteydi[16]. Dahası Meşrutiyet ilan edildikten sonra eşkıya çetelerinin varlıklarını koruduklarını itiraf etti: "Harekât-ı ahrârânenin hâsıl edeceği intizaren ilân-ı meşrutiyet üzerine birer birer hükümet merkezlerine giderek hakikaten dehalet ettiler; fakat ellerinde bulunan eslihayı hükümete teslim etmedikleri gibi, çetelerin kadrolarını da muhafaza ettiler. (…) Gazeteler ilân-ı meşrutiyet üzerine çeteler dağıldı deniyor. Filhakika dağıldı; fakat icrayı faaliyet etmemek şartıyla dağıldılar ve mevcudiyetlerini muhafaza ettiler"[17]. Önerge hakkında söz alanlar, Makedonya Sorunu'nun[18] dini ve politik yönlerini uzun uzadıya ele alarak, bu can yakıcı sorunun ittihad-ı anasır/Osmanlı birliği ekseninde çözülmesini belirtti.

Bazı mebuslar da toplumsal denetim mekanizmasının gözden geçirilmesini ve merkezi devletin tahkim edilmesini savundu. Yeni rejimin oturması için çetelerin tasfiyesini zorunlu gördüler. Ergiri Mebusu Mamapulo Efendi'nin sözleri bunu teyit eder niteliktedir: "şimdi bendenize çeteler faaliyete kıyam ettikleri cihetle, bir taraftan anâsır-ı muhtelife-i Osmaniyeye adalet ve musavatın tamamını tevzi ve taraf-ı diğerden dahi teşkil olunmakta bulunan çetelerin tenkili için kuvve-i askeriye-i kâfiyenin Makedonya'ya irsal olunması lehindeyim"[19].

---

[14] *Y.a.g.e.*, s. 327-328.
[15] *Y.a.g.e.*, s. 357.
[16] *Y.a.g.e.*, s. 368-372.
[17] *Y.a.g.e.*, C. I, s. 368.
[18] Bu çalışmada Makedonya Sorunu'nun politik, dini, sosyal, kültürel vb. yönleri ele alınmadı. Konuyla ilgili şu iki kaynağa bakılabilir: Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, (Çev. İhsan Catay), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996; Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, (Çev. İhsan Catay), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
[19] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 1, C. I, s. 446.

Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi ise, Rumeli'nin eşkıya çetelerinden temizlenmesi için alışılageldiği gibi sınırlı sayıda askeri birlik göndermek yerine idare-i örfiye ilan edilerek tedbirler alınmasının daha yararlı olacağı inancındadır: "Evvelce her mahalde birer müteneffiz, birer mütegallibeden kimseler vardı. Orada bir parça bir fenalık zuhur etmeye başladığı vakitte, o müteneffize, o mütegallibeye büyük rütbeler vaat olunurdu. (…) Şimdi o zaman idâre-i maslahat zamanı geçtiğini ahaliye anlatmalıyız. Hükümet bütün arkadaşlarımın teklif ettiği bütün kuvvet, bütün şeceat, bütün celâdetiyle tecelli etmeli. Ufak bir ihanet, hıyaneti tahakkuk edenlere karşı darağacına asılıp herkesin ayaklarını sallamalı[20].

Mebusları devlet şiddetini kullanmaya heveskâr kılan etmenlerden biri, Rumeli'nin uluslararası müdahalelere açık bir alan olmasıydı. Buradaki eşkıya çetelerinden silahların toplanması ve etkisizleştirilmesi hayati bir önem taşımaktaydı.

Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa'nın açıklamalarını yeterli bulan Mebusların bir kısmı verdikleri takrirlerde; asayişi bozanları, eşkıyalığa başvuranlara yardım edenleri ve bunları hükümete haber vermeyenleri cezalandırmak üzere bir kanun çıkartılmasını istediler. Ayrıca bu takrirlerde toplumsal denetim mekanizmasının gözden geçirilmesini ve merkezi devletin tahkim edilmesini gündeme getirmişlerdir[21].

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 31 Mart Vak'ası deneyiminden sonra "emniyet ve asayişi" sağlamak üzere toplumsal ve siyasal yönü ağır basan yasalar için harekete geçti. Bu yönde atılan ilk adım, 9 Mayıs 1909 tarihli "Serseri ve Mazinne-i Su-i Eşhas" adlı kanundu. Ardından gelen İçtimaat-ı Umumiye Kanunu ile (9 Haziran 1909) toplumsal ve siyasal örgütlenmelere sınırlamalar getirildi. Cemiyetler Kanunu'yla devletin birliğini ve siyasal rejimi sarsacak örgütlerin kurulması yasaklandı. Milliyet ve kavmiyet esaslarına dayalı cemiyetlerin kurulmasına izin verilmeyeceği açıklandı. Bu yasal düzenlemeleri tahkim eden ve Makedonya bölgesindeki çete faaliyetlerini sona erdirmeyi amaçlayan en önemli düzenleme 27 Eylül 1909'da çıkartılan "Rumeli Vilâyatında Şekâvet ve Mefsedetin Men'i ve Mütecâsirlerinin Ta'kib ve Te'dibi Hakkında Kanun-ı Muvakkat" tı[22].

Bu geçici kanun, 5 bölümden 38 maddeden ibaretti. Birinci bölümde, takip kuvvetlerinin oluşturulması, yetkileri ve özlük hakları ele alınmıştı (Madde 2-9). Eşkıyanın takip ve tenkili her vilayette oluşturulacak seyyar jandarma taburlarının görevi olacaktı. Ancak bu kuvvetler oluşturuluncaya kadar nizamiye kıtaları arasından seçilecek takip taburları bu görevi üstlenecekti. Harbiye Nezareti eşkıya takip kuvvetleri için özel bir talimatname çıkaracaktı.

Eşkıya takip kuvvetlerine gönüllü katılımlar olabilecekti. Bunların hizmetleri zorunlu askerlik sürelerinden düşülecekti. Gönüllü olup da eşkıya takibi sırasında ölen ya da yaralananlar nizamiye askerlerinin haklarına sahip olacaklardı. Takip sırasında kuvvetlerin yetersiz kalması durumunda en yakın asli nizamiye

[20] *Y.a.g.e.*, s. 446.
[21] Takrir metinleri için bkz. *Y.a.g.e.*, s. 454-455.
[22] *Düstûr*, Tertib-i Sâni, C. 1, s. 757.

askeri güçlerinden yardım alınacaktı. Takip müfreze komutanı veya ıstıtlâ (inceleme) komisyonu üyelerinden birinin şüphe duyduğu mahallerde yürürlükteki yasalara uygun arama-tarama yapılabilecekti. Bundan subaylar ve memurlar sorumlu olacaktı. Takip müfrezeleri yanlarına müfreze komutanının sorumluluğu altında askeri üniforma giydirilmiş sivil halktan da yardımcı istihdam edebileceklerdi. Bu takip müfrezeleri bulundukları mahallin mülki amirinin emir ve talimatları doğrultusunda hareket edeceklerdi[23].

Geçici kanunun ikinci bölümü ıstıtlâ' komisyonları başlığını taşımaktadır (Madde 10-12). Bu kısımda ıstıtlâ' komisyonunun oluşumu ve görevleri açıklanmıştı. Gerek duyulan vilayetlerde valiye bağlı olarak deneyimli mülki ve askeri kişiler arasından seçilen üç üyeden oluşacaktı. Jandarma komutanı ve polis müdürü doğal üye sayılacaktı. Istıtlâ' komisyonu eşkıya ve eşkıya olayları hakkında bilgi toplama, vilayet sınırları içinde ve dışında dolaşarak takip müfrezelerini teftiş etme, olayların gerçeğini araştırma ve gerekli tedbirleri alma, eşkıyaların kullandıkları güzergah üzerinde olan köyleri koruma, takip müfrezelerine katılacak gönüllüleri araştırma ve istihbarat toplama, vilayet, liva, kaza yöneticileri ile takip müfreze komutanlarından gelen isteklerin yerine getirilmesi için çalışma yapma gibi görevleri olacaktı[24].

Kanunun üçüncü bölümü eşkıyaların saldırısı altında olan köylerin ve köy yollarının korunmasına ilişkindi (madde 13-16). Köylerin ve köy yollarının korunması jandarmanın görevi olduğu belirtilmekle birlikte, istenildiği takdirde takip müfrezelerinin yardımcı olması belirtilmiştir. Ayrıca ücreti ahali tarafından ödenmek koşuluyla bekçiler de istihdam edilebilecekti. Bu bölümün ilgi çeken noktalarından biri köy halkının ellerinde bulunan ruhsatsız silahları teslim etmesiydi[25].

Dördüncü bölümde köy muhtarı, bekçisi, ihtiyar meclisi üyeleri ve halkın görevleri sıralanmıştır (madde 17). Buna göre köy idari görevlilerinden ve halktan etkin bir işbirliği istenmektedir. Köy civarında olduğundan haberdar olunan eşkıyanın kaçmasını önlemek, bunu yapamamaları halinde en yakın karakola ve takip müfrezesine haber vermek, eşkıya çetelerine katılanları veya çeşitli yardımlarda bulunanlar ile yataklık edenleri yakalayarak karakola teslim etmek, güçlerinin yetmemesi halinde ihbar etmek, ahaliden kaybolanları veya eşkıya çetelerine katılanları yerel hükümete bildirmek gibi sorumlulukları olacaktı[26].

Kanunun son bölümü "mücâzât"a ayrılmıştır (madde 18-37). Ayrıntılı bir şekilde çerçevesi çizilmiş olan cezaların caydırıcı olmasına dikkat edilmişti.

Köy muhtarı, bekçisi ve ihtiyar meclisi üyeleri ile halktan kişilerin kanunda belirlenmiş görevlerini kasten veya kötü niyetin neticesi olarak yerine getirmemeleri halinde, bu kişiler eşkıyaya yataklık suçundan yargılanacaklardı. Yine köy muhtarı, bekçisi ve ihtiyar meclisi üyeleri görevlerini yerine getirmede gönülsüz

[23] *Y.a.g.e.*, s. 758-759.
[24] *Y.a.g.e.*, s. 759-760.
[25] Y.*a.g.e.*, s. 760-761.
[26] *Y.a.g.e.*, s. 760-761.

davranırlarsa çeşitli düzeylerde ceza alabileceklerdi. Bu isteksizliği gösteren köy halkından kişiler ise önce on liradan yüz Osmanlı altınına kadar para cezasına, tekrarı halinde ise beş yılı aşmamak koşuluyla sürgün edilecekti. Hükümet yasak kapsamına giren silah ve cephanenin ilan edilen süre içerisinde teslim edilmemesi halinde müsadere edecekti. Sahiplerini de bir aydan altı aya kadar hapis ile cezalandırabilecekti. Eşkıya çetesi kuranlar ve yönetenler, eşkıya takibi sırasında çeteye dahil olup, yaralama ve öldürme olaylarına karışanlar idam cezasına çarptırılacaktı. Bu kanunda değişik şekillerde çetelere yataklık eden, bilgi veren, silah ve cephane sağlayan kişilere çeşitli hapis cezaları verilebilecekti.

Hükümet eşkıya çetelerine katılan kişilerin ailelerini uygun göreceği yerlere sürgün ederek iskânlarını gerçekleştirebilecekti. Ayrıca hükümet, bu kanunla toplumsal kontrol mekanizmasını sağlamak üzere halkın ve eşkıya çetelerinin silahsızlandırılmasına ilişkin hükümler de koydu. Merkezi hükümet, taşrada devlet dışı toplumsal denetim unsurlarını ve ahali ile devlet arasındaki araçları ortadan kaldırmayı amaçladı.

Kanun, eşkıyalık, eşkıyalara yardım ve yataklık edenleri divan-ı harplerde yargılama esasını getirdi. Bu mahkemede verilen kararlar, idam hariç valinin emriyle infaz edilecekti. İdamların infazı ise irâde-i seniye ile yerine getirilecekti. Divan-ı harpler, beş üyeden oluşacaktı. Başkan ve iki üyesi ordu komutanı, diğer iki üye de yerel adliye kurumundan vali tarafından seçilecekti. Bu mahkemede zanlılara savunma hakkı verilmekle beraber, verilen kararlar temyiz edilemeyecekti[27].

Meclis-i Mebusan'ın açık olmadığı bir sırada çıkarılan geçici kanun farklı tepkilere yol açtı. Bir yandan Ege'de eşkıyalığın artması ve efsanevi eşkıya Çakırcalı Mehmet Efe'nin 11 Eylül 1909'da tekrar dağa çıkması üzerine, bu kanunun Aydın Vilayeti'nde de uygulanması taleplerini gündeme getirdi[28]. Öte yandan ise Makedonya'da politik aktörlerin tepkisini çekti[29]. Hükümet, 27 Eylül 1909'da çıkardığı geçici kanunun, içeriğinde çok az bir değişiklik yaparak, 4 Ekim'de "Şekâvetin Men'i ve Mütecasirlerinin Ta'kip ve Te'dibi Hakkında Kanun-ı Muvakkat" adıyla Aydın Vilâyeti'ne de uygulama kararı aldı[30].

Bu kanun içerik olarak sertti ve "devlet şiddeti"ne olanak tanıyordu. Yeni rejimin "hürriyet, musavat, adalet ve uhuvvet" ilkelerine uymadığı açıktı.

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, bu geçici kanunu Meclis ikinci dönem yasama faaliyetine başlayınca görüşülmek üzere Meclis gündemine getirdi[31]. Ancak Hüseyin Hilmi Paşa görevinden istifa edince görüşülmesi bir süre ertelendi ve

---

[27] *Y.a.g.e.*, s. 762-765.

[28] Yetkin, *a.g.e.*, s. 128-133.

[29] Bulgar Dışişleri Bakanı, bu kanunun "haydut çetelerine" yönelik olmayıp, halkın politik açıdan pasifize edilmek için çıkartıldığını öne sürdü. Bkz. Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 312.

[30] *Düstûr*, Tertib-i Sâni, C. 1, s. 767-773. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra 5 Ocak 1910'da görüşülmek üzere Meclis gündemine getirdi. Bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre:1, İçtima Senesi: 2, C. 1, s. 475-476.

[31] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 2, C. 1, s. 320.

bu arada kanun üzerinde yeni Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa tarafından bazı değişiklikler yapıldı. Adı da Çeteler Lâyiha-ı Kanuniyesi'ne dönüştürüldü. Bazı milletvekilleri bu yasanın Kanun-ı Esasi'ye aykırı olduğunu iddia etti. Selânik Mebusu Hristof Dalçev ve bir grup arkadaşı 15 Şubat 1910'da Sadaret Makamı'na bir soru önergesi vererek bu durumu Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'dan sordular[32]. Hristof Dalçev divan-ı harplerin kurulmasını ve kararlarının temyiz edilmemesini Kanun-ı Esasi'ye aykırı bulduğunu açıkladı. Bu yetkilerin İdare-i Örfiye Kanunnamesi'nde de olmadığını iddia etti[33]. Kanun-ı Esasi'nin ülkede bir ihtilal zuhurunda idare-i örfiyenin ilan edilmesine izin verdiğini, oysa bu kanunla "âdi şekâvet" durumlarında da idare-i örfiyenin uygulanacağını açıkladı. Dalçev'e göre bu da açıkça Kanun-ı Esasi'ye aykırıydı[34]. Karesi Mebusu İbrahim Vasfi Efendi ise, 26 Haziran 1910'da yaptığı konuşmada kanunda yer alan divan-ı harplerin varlığına dikkati çekerek, bu düzenlemenin Kanun-ı Esasi'ye aykırılığını şöyle belirtti: "(…) şimdi bizde mehakim-i cezaiye var, ahval-ı fevkaladeden naşi idare-i örfiye ilan edilen mahallerde divan-ı harpler var. Bunlar kafi gelmiyor da, bir çok hukuk-ı esasiyyeyi, milliyeyi tahdit için bir de muhtelit komisyon yapmak ve Kanun-ı Esasi'nin men'ine rağmen böyle bir komisyon kabul etmek, emin olun ki, memlekette menfaatten fazla mazarratı tevlid edecektir. (…) Divan-ı harpler, gerek adliye gerek askeriye ceza kanunu mucibince hüküm verirler. (…) Bunun haricinde Kanun-ı Esasiye muhalif olarak bir fevkalâde komisyon teşkil etmenin hikmeti nedir"[35]. Görüşmelerde, Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve bazı İttihatçı Mebuslar, bu kanunun uygulanmasıyla Rumeli'ye huzur geldiğini belirterek, uygulamanın yerinde olduğunu savundular.

Menteşe Mebusu Halil Bey, "bir defa şu kanun memleketimizin sükûn ve asayişini hakikaten temin etmiştir ve faydası vardır" diyerek eleştirilere cevap verdi. Amacın ise ülkeyi ihtilale sürükleyecek gelişmelere karşı önlemlerin alınması olduğunu belirtti[36]. Oysa bölgenin bazı gayr-i müslim mebusları başta olmak üzere divan-ı harplerin şiddetli cezalar verdiğinden söz ederek toplumsal rahatsızlığın olduğunu öne sürdüler. Hükümet, değiştirilmiş çeteler Kanunu Layihası ile Aydın Vilayeti'ne yönelik daha önce çıkarılmış bulunan "Şekâvetin Men'i Mütecasirlerin Ta'kip ve Te'dibi Hakkında Kanun-ı Muvakkat" düzenlemesi görüşmelerinin Meclis'te tamamlanmasını beklemeden 14 Ağustos 1910'da her iki kanunu İdare-i Örfiye Kararnamesi'ne zeyl (ek) biçiminde tekrar Kanun-ı Muvakkat olarak uygulanması kararını aldı. Buna ilişkin irade 28 Eylül 1910'da yayınlandı[37]. Hükümetin Divan-ı Harb-i Örfiler aracılığıyla eşkıyalığı önleme politikası uzun süre eleştirildi. Nitekim Serfice Mebusu Yorgi Boşo (Georgios Busios) Efendi ve bir grup arkadaşı 31 Mayıs 1911'de Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na bir önerge vererek Rumeli'de eşkıyalık edenlerin yargılanması için kurulan

[32] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 2, C. 2, s. 330.
[33] *Y.a.g.e.*, s. 335-339.
[34] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 2, C. 6, s. 580.
[35] *Y.a.g.e.*, s. 577-578.
[36] *Y.a.g.e.*, s. 580.
[37] *Düstûr*, Tertib-i Sâni, C. 2, Dersaadet, Matbaa-yı Osmaniye, 1330, s. 746-747.

Divan-ı Harb-i Örfilerin verdikleri kararları tartışmaya açtılar. Önerge sahipleri Divan-ı Harpler'e şu eleştiriyi yönelttiler: "Takib-i eşkıya hakkında mevki-i icraya vaz' olunan ilk layiha-ı kanuniye mucibince, Rumeli'de teşekkül eden muhtelif divan-ı harb-i örfiler muhakematının hafiyen icra olunması, ikâme olunan şuhudun muvacehe-i tarafeynde istima olunmayarak, maznunun aleyhlerin, hakk-ı müdafaadan mahrum edilmeleri ve yanlış şayan-ı itimat olmayan bir takım kimselerin şikayat-ı adiye ve ihbarat-ı garazkâranelerine binaen ve sırf şüphe ve tevehhüme istinaden ita-yı hükm olunması suretiyle, nice namuslu ailelerin ve bigünah evlad-ı memleketin mağduriyet ve perişaniyyetine sebebiyet vermişlerdir"[38]. Ayrıca önergede, adaletsizliğin giderilmesi için mağdurların Padişah tarafından affı da istendi. Fakat önerge İttihatçı Mebusların oylarıyla işleme konulmadı.

Aydın Vilayeti'ne yönelik çıkarılan "Şekâvetin Men'i ve Mütecasirlerinin Ta'kip ve Te'dibi Hakkunda Kanun-ı Muvakkat" hemen uygulamaya konulmuş ve 18 Ekim 1909'da Aydın'da Divan-ı Harp kurulmuştu. Bu mahkeme 18 Ekim'de halka yönelik bir beyanname yayınlayarak, kanunun çıkış gerekçesini, eşkıyalığın önlenmesi için halkın sorumluluk ve görevlerinin neler olduğunu ve kanunda belirtilen hususları yerine getirmeyenlerin hangi cezalar çarptırılacağını açıkladı[39]. Kanunun uygulanması sırasında, eşkıyalık veya yataklık yapan birçok kişi cezalandırılmış, ailelerinin mallarına el konulmuş ve çoğu da sürgüne gönderilmişti[40]. Eşkıya takip kuvvetleri Çakırcalı Mehmet Efe[41] ve diğer eşkıya gruplarını tasfiye etmeye çalışırken, sert önlemler içeren kanunun da sınırlarını aştıklarına ilişkin şikâyetler oldu. Aydın Mebusu İsmail Sıtkı Bey, bölgede yükselen şikayetleri 30 Ekim 1911'de Dahiliye Nezareti'ne yönelttiği soru önergesiyle Meclis'e taşıdı. Aydın Mebusu'na göre; takib-i eşkıya vazifesi gören kuvvetler, köylüye her türlü mezalimi yapmakta, fakat hükümet bunları hakkıyla soruşturup cezalandırmamaktadır. Oysa hükümet, her türlü tehlikeyi göze alarak köylerinde kalıp işleriyle meşgul olanların güvenliğini sağlamalıdır[42].

Bu önerge 20 Kasım 1911'de Meclis'te görüşüldü. Önerge sahibi İsmail Sıtkı Bey, "başıbozuk müfrezelerin" Aydın'da halka yaptıkları zulmün, eşkıya çetelerinin saldırılarıyla hemen hemen aynı düzeyde olduğunu iddia etti. Çeşitli dillerde çıkan yerel gazetelerin bu hukuksuzluğu yoğun bir şekilde açıklamalarına rağmen yerel yöneticilerin duyarsız kaldıklarını belirtti. Kendisine gönderilen bir telgrafı okudu: "Eşkıyayı derdeste çıkanlar, böyle şakilere rahmet okutacak muamelelere cüret edecek olurlarsa, halimiz ne olacaktır. Lisan bilmezler, kanun tanımazlar, çoluk çocuğumuzla perişan olduk; köylerimizi mahvediyorlar"[43].

---

[38] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, C. 7, s. 372-373.

[39] Beyannamenin tam metni için bkz. Yetkin*, a.g.e.*, s. 196-198.

[40] *Y. a.g.e.*, s. 136-141.

[41] Ünlü eşkıya Çakırcalı Mehmet Efe, 17 Kasım 1911'de öldürülerek çetesinin önemli bir kısmı yok edildi.

[42] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 4, C. 1, s. 173.

[43] *Y.a.g.e.*, s. 517. Arnavut ve Çerkez kökenli gönüllü eşkıya takip kuvvetlerinin kanun dışılıkları için bkz. Yetkin, *a.g.e.,* s. 161-171.

Dahiliye Nazırı Celal Bey, soru önergesine verdiği cevapta, Aydın Vilayeti'nde jandarma miktarının az olması nedeniyle bazı gönüllülerin kullanıldığını belirtti ve bu gönüllülerin zaman zaman halka kötü muamele yaptığını kabul etti. Bunlardan biri emekli Binbaşı Ahmet (Aznavur) Bey'in Çerkezlerden oluşturduğu müfreze idi. Dahiliye Nazırı, hükümetin bunları dikkate aldığını, ancak bu "başı bozuk müfrezelerin" kullanılması halinde şikayetler devam edeceğini açıkladı. Fakat jandarma güçlerini artırarak bunların önüne geçeceklerini vurguladı[44]. Bu arada Vali Nazım Paşa, Kasım 1911'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir raporda, Çerkez müfrezelerinin başarı elde edemedikleri için görevlerine son verilmesini istedi[45].

II. Meşrutiyet döneminde eşkıya çetelerinin tasfiyesine yönelik politikalar başarıya ulaşamadı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteklediği hükümetlerin "devlet şiddeti"ne başvurması, aracı grupları (Çerkez Ahmet (Aznavur) gibi) görevlendirmesi, devletin merkezileşmesini tahkim etmesi, etnik ve dini gruplar arasındaki işbirliğinin bozularak çatışmaya yol açması gibi faktörler eşkıyalığı besledi. Devlet ile köylü arasındaki gerilimin askerlik, vergi vb. mali hususlardan dolayı artması, savaşların yol açtığı kaotik ortam ve devletin taşradaki toprak ağası ile eşraf gibi toplumsal gruplara yaslanması eşkıyalığı arttıran başka faktörlerdi.

Devletin eşkıyalıkla ilgili suçları yargılamak için Divan-ı Harpleri kullanması ve eşkıyalıkla başa çıkabilmek için "kolektif sorumluluğa"[46] başvurması hukuka aykırı bulunmuştu. 1909'da çıkarılan geçici kanunlarla, bir bölgede bulunan eşkıyadan o bölge insanının tümünü sorumlu tutmak, eşkıyalıkla mücadelenin merkezine oturtulmuştu. Bu da halkın devlete karşı güvenini sarstığı gibi, yeni eşkıya çetelerinin türemesine de katkıda bulunmuştu.

Trablusgarp, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı süreci, asker kaçaklarının da dahil olduğu eşkıya çetelerini artırdı. Artık, Makedonya'daki etnik ve dini gerekçelerin beslediği çete grupları ile Çakırcalı Mehmet Efe örneğinde görüldüğü gibi sosyal eşkıyalık yerine "adi hırsızlığın" etkin olduğu eşkıyalık türedi.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin tasfiye işlemine başlanılması ve ülkenin işgaline girişilmesi büyük bir kaos yaratmıştı. Devletin otoritesi parçalandığından "devlet yetmezliği" her yanda kendini hissettirmişti. Yer yer bölgesel kurtuluşu öngören yerel kongre iktidarları inşa yoluna gidilmişti[47]. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğini yaptığı ulusal tez ise, bütün ülkenin kurtuluşunu ve yeni bir devletin kurulmasını hedeflemişti. Bu süreç boyunca Anadolu'da ikili bir iktidar oluştu. İstanbul ve Ankara Hükümetleri Anadolu'ya egemen olma ve otoritelerini kurma mücadelesine giriştirler. TBMM Hükümeti, işgal

---

[44] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 4, C. 1, s. 517-518.

[45] Yetkin, *a.g.e.*, s. 169.

[46] Bu deyim için bkz. Ferdan Ergut, *Modern Devlet ve Polis, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 86-88.

[47] Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul, YKY, 2009.

ordularına karşı savaşı sürdürme ve devletleşme sürecini eşzamanlı yürüttü[48]. Yeni hükümet, TBMM'nin meşruiyetine karşı isyanı ve her türlü kışkırtıcılığı vatana ihanet olarak saydı ve bu doğrultuda 29 Nisan 1920'da Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nu çıkardı[49]. TBMM, bu düzenlemeden umulan yararı sağlayamaması ve asker kaçaklarının önüne geçememesi üzerine yeni tedbirlere başvurdu ve 11 Eylül 1920'de Firariler Hakkında Kanunu çıkardı. Bu kanunla başkan ve iki üyesi TBMM üyeleri arasında seçilen İstiklâl Mahkemeleri kuruldu. İstiklâl Mahkemeleri; ulusal mücadeleye ihanet, bozgunculuk, casusluk, yolsuzluk ve görevi kötüye kullanma gibi suçların yanında eşkıyalıkla ilgili davalara da baktı[50].

Türk Kurtuluş Savaşı yıllarında bazı çeteler Anadolu direnişine destek verirken önemli bir kısmı da otorite yokluğundan yararlanarak gasp, soygun, cinayet ve adam kaçırma gibi eylemlere girişmekten kaçınmamışlardır[51]. Hatta bazı eşkıya çetelerinin milletvekillerine yönelik saldırılar da bulundukları da görüldü. İzmit Mebusu Sırrı Bey Tokat civarında, Ergani Mebusu Gani, Yozgat Mebusu Rıza ve Şevket beyler de değişik yerlerde eşkıya çetelerinin saldırılarına hedef olmuşlar ve kısa bir süre esir edilmişlerdi. Bu konuya ilişkin Meclis başkanlığına verilen takrir, 15 Kasım 1920'de gizli celsede Dahiliye Vekili Dr. Adnan Bey tarafından cevaplandı. Dâhiliye Vekili Dr. Adnan Bey, Anadolu'da eşkıyalığın ağırlıklı olarak Yozgat, Çorum, Tokat ve Zile çevresinde yoğunlaştığını belirtti. 6 Eylül 1920'den beri sözü edilen yerlerden ve Amasya'dan Kara Mustafa, Vanlı Durak, Çerkez Hasan, Hacı Küçükkağa, Deli Küçükağa adlarındaki eşkıya çetelerinin yaptıkları soygunların haber alındığını açıkladı. Bu eşkıya çetelerinin güçlerinin 20-500 kişi arasında değiştiğini ve zaman zaman Kuva-yı Milliye güçleri ile çatışmaya girdiklerini vurguladı.

Dr. Adnan Bey, eşkıyalığın en önemli nedeninin isyanlardan ve firari askerlerden kaynaklandığını iddia etti. İstanbul Hükümeti'nden, Rumlardan ve Ermenilerden parasal destek alan bazı unsurların "şekâvete" kalkıştıklarını öne sürdü. Dahiliye Vekili'nin dikkat çektiği konulardan biri de Amasya, Tokat ve Çorum'da bulunan eşkıya çetelerine Gürcü, Çerkez ve Rum kökenli bazı kişilerin de dahil olmasıydı. Hükümetin eşkıyalığın önlenmesi ve etkisizleştirilmesi için merkezi Yozgat'ta olacak olan mürettep bir alay kuracağını ifade etti. Fakat başta Afyonkarahisar-ı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü Bey olmak üzere bir çok kişi Dahiliye Vekili'nin açıklamalarından tatmin olmamışlardır[52].

---

[48] Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923), Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
[49] Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri (1920-1927)*, C. 1-2, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 28-29.
[50] *Y.a.g.e.*, s. 38-91.
[51] Şu örneklere bakılabilir. Mehmet Temel, "Kuvâyı Milliye Döneminde Milas Bodrum'da Eşkıyalık ve Çetecilik", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı, 27 (Bahar 2010), s. 403-421; Dişlen İnce Erdoğan, "İşgal Yıllarında Burdur ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri (1919)", *http://sempozyum.mehmetakif.edu.tr/1burdursempozyumu/cilt6/64pdf*. Erişim Tarihi, 2 Mayıs 2012.
[52] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 1, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 232-234.

Batı Anadolu'da Çerkez ve Abazaların dahil oldukları eşkıyalık olayları 20 Ocak 1922'de Meclis gündemine getirildi. Gizli celsede Türk-Çerkez etnitesi üzerinden tartışıldı. Lazistan Mebusu Abidin Bey, Bolu isyanında Türkler canları uğruna mücadele ederken, Çerkezler ve Abazaların duyarsız kaldıklarını iddia etti. Bu unsurların bir bölgede toplu olarak bulunmalarına izin verilmeyip, ülke geneline serpiştirilmesini önerdi. Çoğunun eşkıyalığa bulaştığını ima etti: "Bunların keşânelerini, bunların yurtlarını tetkik edecek olursak bunlar birer ihsan-ı şahane-i müstebidedir ve bunlar eşkıya yurdu da olmuştur. İşte Bolu havalisi; tekmil geçitlerin başında Abaza ve Çerkezlerdir ve bu geçitleri tutmuşlar"[53]. Bolu Mebusu Şükrü Bey ise, seçim bölgesinde Abaza ve Çerkezlerin "esasen hiçbir sanatla meluf olmayan ve şekaveti kendileri için medar-ı teayyüş addeden bir güruh" olduğunu iddia ederek asayişi ihlâl ettiklerini belirtti. Hatta Bolu Mebusu Şükrü Bey, Dahiliye Vekâleti'ne yetki verilerek, Adapazarı ve Bolu dolaylarında Morken ve Darıyeri boğazlarında yoğun bir şekilde iskân edilmiş 16-17 bin kişilik Abaza ve Çerkez topluluğunun başka yerlere nakillerini istedi[54].

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra başlayan yeni dönemde ve direniş yıllarında eşkıyalığın artmasında, Birinci Dünya Savaşı'nın başında 4 Mart 1915'te çıkarılan "Dârülharb'e Gidecek Eşhas Hakkındaki Ta'kibat ve Mücâzâtın Te'ciline Dair Kanun-ı Muvakkat"ın savaş bitiminde gereğinin yerine getirilmemiş olmasıydı. Zira bu kanuna göre ırza tecavüz ve "fi'l-i şeni'den" mahkum olanlar hariç, çeşitli suçlardan ceza almış ve askerliğe elverişli olanlardan isteyenler cepheye gitmeleri ve faydalı olmaları halinde af edileceklerdi[55]. Ancak savaş bitiminde sağ kalan mahkumlar için kanunun maddelerini işletecek bir otoritenin olmaması bu mahkumlar üzerinde büyük hayal kırıklığı yaratmıştı. Bir kısmı infaz için tekrar cezaevine dönmek zorunda kalmış, bazıları da dağa çıkarak eşkıyalığa girişmişti.

TBMM, Temmuz 1921'de, Sadrazam Sait Halim Paşa Hükümeti döneminde çıkarılan bu kanunun gereğini yerine getirmek için bir çalışma başlattı. Böylece bu yüzden eşkıyalığa başvuranları etkisizleştirmeyi ve mağdur olanların mağduriyetlerini gidermeyi planladı. Hazırlanan kanun tasarısında, seferberlikte cepheye gönderilmiş ve mütarekeye kadar silah altında bulunan mahkumlar af edildi[56].

TBMM Hükümeti, Çorum, Çankırı ve Boğazlıyan civarında yoğun eylemlerde bulunan Pontusçu Rumların durdurulması için adi eşkıyaya silah bıraktıracak bir af kanunu üzerinde de çalıştı. "Katil İlyas ve Rüfekasının Affı Hakkında Layiha" şeklinde hazırlanan af girişimi, hükümet kuvvetlerine teslim olacak bütün eşkıyaya dönüştürüldü. TBMM'nin 21 Ocak 1922'de yaptığı düzenleme, "Tecil-i Takibat Hakkında Kanun" adını taşımaktadır[57].

---

53 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 3, s. 1213.

54 *Y.a.g.e.*, s. 1216; Akın, *a.g.e.*, s. 303.

55 *Düstûr*, Tertib-i Sani, C. 7, Dersaadet, Matbaa-ı Amire, 1336, s. 406-407.

56 "Darülhapte Hüsn-ü Hizmet ve Yararlılık İbraz Eden Mahkuminin Affina Dair Kanun". Bkz. Akın, *a.g.e.*, s. 304

57 *Y.a.g.e.*, s. 304.

TBMM'nde mebusların güvenliğin sağlanması ve eşkıyalığın sona erdirilmesi konusunda ısrarcı olmalarının arkasında yeni devletin meşruiyetinin güçlendirilmesinin payı olduğu açıktır.

Yeni rejim, savaş sona erdikten sonra yeni kurumlar inşa etme veya var olanları tahkim etmenin yanında kamu düzeninin sağlanmasını öncelikleri arasına, İcra Vekilleri Heyeti, Dahiliye Vekaleti'nin önerisiyle 5 Ağustos 1923 tarihli oturumunda Ödemiş, Denizli, Burdur, Dinar, Çivril, Sandıklı, Eğridir, ve Uluborlu'da "şekâvet hâdisatına münhasır olmak ve jandarma ve ordu kuvvetlerinin temerküz ve teksifi suretiyle ve müddetle mukayyed olmak üzere idare-i örfiye" ilan etme kararı aldı[58].

Bu uygulamaya 29 Ağustos'ta başlanacaktı ve bir aylık bir süreyi kapsayacaktı. Hükümet aldığı bu kararı 1 Eylül 1923'te Meclis gündemine getirdi. Ancak bu karar, genel kurula getirilmeden önce Dahiliye Encümeni tarafından ele alındı ve bu kurulca idare-i örfiyeye gerek olmadığına hükmedildi. Dahiliye Encümeni üyeleri hazırladıkları tezkerede, "şekâvet yüzünden yüz binlerce halkı velev muvakkaten örfi idare etmektense kanuni ve fevkalâde bir surette şekavet izale edilmek üzere (Meclis'e sunulan) İzale-i Şekâvet Kanunu'nun müstacelen müzakeresini" önerdi[59]. Dahiliye Encümeni üyesi Karesi Mebusu Ali Şuurî Bey, 2 Ekim 1923 tarihli görüşmelerde hükümetin şekavet için idare-i örfiye ilan etmesini "balta ile tırnak kesmeye kalkışmakla" nitelendirdi. İdâre-i örfiyenin ihtilal çıkması ya da olasılığı karşısında ilan edilebileceğini, oysa bu tarz toplumsal olaylar için kullanılmasının kanuna aykırı olduğunu belirtti. Hatta "ordu toplarının ağızları memlekete değil, memleketin haricine baksın ve asker elindeki süngüsünü yalnız harici düşmanların göğsüne kaksın" diyerek ordunun asli görevini yapmasını istedi. İdare-i örfiyeye başvurulmadan eşkıyanın tenkil edilebileceğini ve bu uygulamanın kaldırılmasının gerekli olduğunu öne sürdü. İcra Vekilleri Heyeti Başkanı ve aynı zamanda Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey Aydın Vilayeti halkının eşkıyalıktan çok zulüm görmeleri neticesinde "mütaaddit defalar tedabir-i şedideye, tedabir-i fevkalâdeyle bu şekavetin izâlesini rica etmeleri" üzerine bu önlemi aldıklarını açıkladı. Ali Fethi Bey, bölgede zeybeklik ve efelik geleneğinin cari olduğuna ve şekavetin âdeta "mezmûm bir sanat" addolunmasına dikkati çekerek, bu anlayışla Aydın'ın iktisaden gelişemeyeceğini vurguladı. Zira üreticiler şekavet nedeniyle mahsullerini tarlada ve bahçede bırakarak göç etme niyetinde olduğunu iddia etti. Dolayasıyla Ali Fethi Bey'e göre ya idare-i örfiye uygulaması ya da mahsullerin tarlada ve bahçede çürümesi seçeneği benimsenecekti[60].

Milletvekillerinin önemli bir kısım demokratik bir tutum takınarak idare-i örfiyenin sürdürülmesine karşı çıktı. İdare-i örfiyenin ilan edilme şartlarını büyük bir hassasiyetle tartışmışlardı.

---

[58] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, C. 2, s. 438.
[59] *Y.a.g.e.*, s. 438.
[60] Tartışmalar için bkz. *Y. a.g.e.*, s. 438-453.

İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Ali Fethi Bey, idare-i örfiye süresince birçok çetenin tenkil edildiğini belirterek, uygulamanın başarılı olduğunu açıkladı[61].

Meclis üyeleri, idare-i örfiyenin uzatılmasına izin vermedi. Fakat daha önce Meclis başkanlığına sunulmuş olan eşkıyalığın önlenmesine ilişkin kanun layihalarının görüşülmesini öne alma kararı aldı. Nitekim Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey tarafından 28 Eylül 1921'de Meclis Başkanlığı'na verilmiş olan "İmha-yı Şekavet Hakkında Kanun Layihası" aynı gün gündeme alındı ve tartışılmaya başlandı.

Süleyman Sırrı Bey'in kanun tasarısında, hükümetin etkin önlemler alamaması yüzünden eşkıyalığın yaygınlaştığı tespiti yapılarak, "eşkıyanın izâle-i vücut ve imhaları için halka biraz salâhiyet bahşetme(nin) lâzım ve zaruri" olduğu belirtilmişti. Meclis görüşmelerinden ve İcra Vekilleri Heyeti'nin Meclis Başkanlığı'na sunduğu "esbab-ı mucibe layihasından" anlaşıldığına göre, hükümet de 19 Ağustos 1923 tarihli toplantısında bu yönde bir kanun çıkartılması kararı almıştır. Hükümetin "esbab-ı mucibe lâyihasında" şekavet meselesinin ülkenin çok eski, müzmin ve asırlaşmış bir meselesi olduğu değerlendirmesi yapılmış, uzun savaşların ve toplumsal sefaletlerin etkisiyle arttığı vurgulanmıştı. Mevcut ceza kanununun eşkıyaya yataklık ve yardım edenlerin hızlı bir şekilde yargılanmasına, bu yönde kanıtlar toplanmasına olanak tanımadığına işaret edilmiştir. Dolayısıyla eşkıyalığın bertaraf edilmesi için halkın yardımı için yeni düzenlemelere ihtiyaç olduğu belirtilmişti[62].

İki kanun tasarısı da Meclis'te ele alındı. Dâhiliye ve Adliye Encümenleri, hükümetin kanun tasarısını görüşerek üzerinde bazı değişiklikler yaptılar ve bu tasarının ülke için hayati bir öneme sahip olduğunu açıkladılar[63]. Dâhiliye Encümeni hükümetin teklif ettiği kanunun adını "İzâle-i Şekâvet Kanunu" olarak değiştirdi. Hükümetin kanun tasarısında sürekli bir şekilde şekavete başvuran ve eşkâlleri ile kimlikleri Dâhiliye Vekâletince ilan edilen kişiler, "izâle ve nefsi müdafaa" sonucu öldürülmesi halinde, öldürme fiilini işleyen kişiler hakkında kanuni takibat yapılmaması vardı. Ayrıca eşkıya çetelerine yardım ve yataklık eden, koruyup himayede bulunan kişilerin ailelerinin ve aşiretlerinin başka bölgelere nakilleri ve iskânlarının Dâhiliye Vekâleti'nce gerçekleştirilmesi söz konusu olacaktı. Bundan başka, eşkıya çetelerine katılmış olup, sonradan pişmanlık duyarak hükümete teslim olanlar, çetelerin yerlerini ihbar eden ve tenkillerine yardımcı olmak üzere müfrezelere katılan ve çatışan kişilerin haklarındaki kanuni takibatın tecil edileceği hükme bağlanacaktı[64].

---

[61] *Y.a.g.e.*, s. 443.

[62] *Y.a.g.e.,* s. 459.

[63] Kanun layihası metinleri ve Dahiliye ile Adliye Encümenlerinin mazbataları için bkz. *Y.a.g.e.,* s. 459-465.

[64] *Y.a.g.e.*, s. 463. Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey'in "İmha-yı Şekavet Hakkında Kanun tasarısında"; ülkenin asayişini ihlal eden ve halka zülm eden "şekavet-i müstemire" erbabının Meclisçe ve hükümetçe isimleri ilan olunanların "imhası ve izale-i vücutları cürüm addolunmaz" denilmişti. Bkz. *Y.a.g.e.*, s. 463.

Kanun tasarısı Meclis'te sert tartışmalara yol açtı. Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey, hükümetin görevini doğrudan doğruya halka yüklediğini öne sürdü: "Bu kanunun hiçbir maddesi yoktur ki, izâle-i şekâvet için hükümetin şu suretle hareket edeceğini veya bu tedbiri alacağını göstersin. Burada yalnız bir şey vardır: hükümet, bu kanun ile halka ve eşkıyaya vazifeler tahmil etmiştir. Kanun mucibince; halk yataklık yapmayacak, halk eşkıyayı öldürecek, halk hükümete ihbar-ı keyfiyet edecektir ve sonra da eşkıyaya vazife tahmil edilmiştir."[65].Ayrıca hükümete, eşkıyayı, eşkıyaya yataklık edenleri, aşiretleri sürgün etme yetkisinin verilmesine de karşı çıktı. O'na göre bu yetki mahkemelere aitti. Hükümetin halkı kullanarak ve eşkıyayı birbirine öldürterek başarılı olmasının mümkün olmadığını ve hükümet'in eşkıyayı izalesini jandarma ile askeri güçlere dayanarak yapmasını istedi. İzmir Mebusu Mahmut Celal Bey, hükümetin tasarısı lehinde konuşmakla birlikte, "şekavetin cebri ve zecri hareketlerle izâle edilmesinin" olanaklı olmadığını belirtti. Celal Bey, eşkıyalığın toplumsal zeminin kurutulmasını, şekavetin yoğun olduğu mıntıkalarda eğitime önem verilmesini, az haneli köylerin birleştirilerek daha büyük köylerin oluşturulmasını, eşkıyanın sürekli affa uğramasının sakıncalı olması nedeniyle bunun önüne geçilmesini ve liyakatli yönetici, memur ile jandarmaların görevlendirilmesini önerdi[66]. Söz alan mebuslardan bazıları da adalet mekanizmasının etkin çalıştırılmasını ve mahkemelere İstiklâl Mahkemeleri'nde olduğu gibi daha fazla yetki verilmesini belirtti. İkinci TBMM'ne Gümüşhane'den bağımsız giren Zeki Bey, muhalif bir tutum takındı ve bu kanunun kağıt üzerinde kalacağını, eşkıyalığı artırmaktan başka bir işe yaramayacağını dile getirdi. O'na göre jandarma ve adliyenin ıslahından başka çare yoktu. Kanunun öngördüğü normlar çağdaş değildi.

Kanun tasarısına muhalif olan Mebuslar, eşkıyalık ve asayişsizlik sorunlarının yürürlükte bulunan düzenlemelere ve halk hükümeti anlayışına uygun çözülmesi tavsiyesinde bulundular. İdari, hukuki, askeri ve eğitim alanlarında köklü ıslahatlar yapılması zorunluluğuna işaret ettiler. Ayrıca kanun tasarısının yönetici, memur ve jandarmanın keyfi davranışlarına kapı araladığını iddia ettiler. Kanun tasarısının meclis görüşmelerinde güvenlik ve şiddet söylemi ile eşkıyalığın önlenmesine ilişkin idari, toplumsal, iktisadi ve eğitim alanlarının iyileştirilmesi yaklaşımı çatışmıştır. Bir grup şiddete atıfta bulunurken öteki grup ise hukuka bağlılığı hatırlatmıştır[67].

İzâle-i Şekâvet Kanunu tasarısı verilen önergelerle bir hayli değişikliğe uğratıldıktan sonra, 18 Ekim 1923'te kabul edildi[68]. Kanun 10 maddeden ibaretti[69]. Kanunun 1. maddesinde Dâhiliye Vekâleti'nce isim, şöhret, hüviyet ve fiilleri ile mahkûmiyeti ilan edilen "şakilerin" verilen süre içinde teslim

---

[65] *Y.a.g.e.*, s. 465-466.

[66] *Y.a.g.e.*, s. 46-472.

[67] Tartışmalar için bkz. *Y.a.g.e.*, s. 480-498; 530-547; 679-701; 757-763.

[68] Oylamaya 158 kişi katılmış, 122 kabul, 30 ret ve 6 oy çekimserdir.

[69] Maddeler için bkz. "İzale-i Şekavet Kanunun" *Resm-i Ceride*, 25 Teşrin-i evvel 1339, No: 37, s. 1.

olmayanlarını öldüren veya yaralayanların takibata uğramayacağı ve ceza almayacakları hükme bağlanmıştı. Kimlerin şaki olarak nitelendirileceği de 2. maddede belirtilmişti. Buna göre, mal veya para gasp eden, iç güvenliği bozan veya suikast amacıyla ev, çiftlik, ağıl, köy, değirmen gibi mahalleri basan, yakan, yıkan, adam öldüren, yollarda-kırlarda soygunculuk yapan, adam kaldırma gibi suçlardan birini veya bir kaçını işlemekten dolayı hapsedilen, cezasını çekerken hapishaneden kaçarak silahla dolaşmak suretiyle güvenlik ve asayişi tek başına veyahut toplu bir şekilde tehdit veya ihlal edenlere "şaki" dendi. Dâhiliye Vekâketi bu sınıflandırmaya giren şakilerin teslimi için 10 günden az ve otuz günden çok olmamak şartıyla süre tanıyacaktı. Süreyi içeren duyurular "şakinin" dolaştığı bölgelere, halkın toplandığı mahallere, pazar yerlerine ve oturduğu evin kapısına asılacaktı. Ayrıca bu duyurular, o bölgede çıkan yerel gazeteler ve tellâllar aracılığıyla da yapılacaktı (Madde 3). Dâhiliye Vekâleti'nce "şaki" oldukları ilan edilenlere, hiçbir zorunluluk yok iken silah, cephane veya iaşe veren veya gönderenler, şakilerin yakalanmasına kadar geçici bir süre başka yerlere sürgüne yollanabilecekti. Bu işlem Dâhiliye Vekâleti'nce gerçekleştirilecekti (madde 4).

Kanun, çeteden pişmanlık duyarak ayrılanlara ilişkin düzenlemeler de içermişti. Bu bağlamda çeteye mensup eşkıyadan bir veya birkaçının eylemlerinden pişmanlık duyarak hükümete teslim olması ve çeteden geri kalanların bulundukları yerleri ihbar ve yakalanmalarına yardımcı olmaları halinde ya da çeteden ayrılmadan önce bir veya birkaç eşkıyayı öldürüp teslim olmaları söz konusu olursa, şahsi hakları baki kalmak üzere haklarındaki her türlü kanuni takibat beş yıl süreyle tecil olunacaktı. Bu süre boyunca cinayet vb suçları işlememeleri durumunda tecilleri affa çevrilecekti (madde 6). Eşkıyanın tenkiline yardımcı olan muhbirlere de hizmetleri derecesinde para ödülü verilecekti (madde 7)[70].

Bu kanun, hükümetin eşkıya ile mücadelede kendi güvenlik güçlerinin yanında, halkı seferber etme, halkın kendini koruma ve eşkıyalığa başvuran kişilerin birbirlerini tasfiye etmesine yasal bir çerçeve oluşturdu. Türkiye'de polis ve jandarmanın tarihsel sürecini kaleme almış bulunan Halim Alyot'a göre bu kanun 1947 yılına kadar üç kez uygulanmıştır[71].

İzâle-i Şekâvet Kanunu, halkı eşkıyalıkla mücadeleye eklemlemeye ve İttihatçı hükümetlerden beri sürdürülen kolektif sorumluluk modeline başvurulmasına olanak sağladı. Geçiş dönemindeki bu strateji modern devlet inşa projesinden taviz verildiği anlamına gelmekteydi. Devlet "meşru fiziksel güç kullanım tekeli"nden farklı nedenlerle eşkıya öldüren, yaralayan kişiler ve birbirlerini öldürüp pişmanlık duyan eşkıya lehine kısmen vazgeçti.

[70] Kanunun tüm maddeleri için bkz. *Y.a.g.g.*
[71] Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum)*, Ankara, Kanaat Basımevi, 1947, s. 1040.

Kısa Bir Değerlendirme

Devletin modernleştirilmesi ve merkezileştirilmesi projesi Meşrutiyet'in 23 Temmuz 1908'de tekrar ilan edilmesiyle hız kazandı. İttihatçılar, "hürriyet, adalet ve eşitlik" ilkeleri ışığında siyasal ve toplumsal düzeni yeniden inşa yoluna giderlerken, taşraya yönelik politikalar da geliştirmeye çalıştılar. Bu politikaların önemli bir ayağını uzun süreden beri sağlanmakta güçlük çekilen emniyet ve asayiş ile kaybolan otoritenin yeniden kurulması oluşturdu. Yeni rejimi taşrada emniyet ve asayişi sağlamaya zorlayan etmenler arasında iktisadi ilişkilerin değişmesi, Batı Anadolu gibi bölgelerde pazar için üretim yapılmaya başlanması, yerli ve yabancı tüccarın iç bölgelere doğru genişlemek istemesi ve belirmeye başlayan Türk-Müslüman burjuvazisini korumak da vardı.

Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Makedonya Sorunu'nun önemli bir öğesi sayılan çeteler tasfiye edilmek istendi. "Şekavete" bulaşmış çeteler silahlarını bırakmak ve bir daha bu tür eylemlere katılmamak şartıyla af edildi. Hükümet silahları toplayarak toplumsal denetimi sağlamayı amaçladı. Osmanlı Hükümeti çeteciliği ve eşkıyalığı ortadan kaldırmak için 27 Eylül 1909'de kapsamlı bir düzenleme yaptı. Eşkıyalık ve eşkıyalara yataklık yapanların Divan-ı harplerde yargılanmasının yolunu açtı. Köy idarecileri ve köylüler bu mücadelenin asli unsurları haline getirildi. Kolektif bir sorumluluk anlayışı tedavüle sokuldu. Devlet sert önlemlerle katı bir güvenlik anlayışı içinde hareket etti Bu düzenleme 19. yüzyıldan beri eşkıya yuvası haline gelen Aydın Vilayeti'ne de uygulandı. İttihatçı hükümetlerin divan-ı harpleri kullanarak eşkıyalıkla mücadele etmesi Meclis-i Mebusan'da sert şekilde eleştirildi. Mebuslar devlet şiddetini ve hükümetlerin politikalarını hukuka aykırı buldu.

Türk Kurtuluş Savaşı sırasında eşkıyalık ve eşkıyalıkla mücadele kendi içinde bazı farklılıklar göstermekle birlikte aslında İttihatçı geleneğin bir devamıdır. Bazı çeteler TBMM Hükümeti'ne destek verirken, önemli bir kısmı da bu mücadelenin dışında kalarak, milli hareketi ortadan kaldırmaya çalıştı. Sözü edilen çetelerin yanında "adi hırsızlığa" başvuran eşkıya grupları da vardı. TBMM Hükümeti bunlarla mücadele için İstiklal Mahkemelerini kullandı. Yeni rejim savaş sona erdikten sonra modern devlet imajına ters gelebilecek bir düzenleme yaparak eşkıya öldüren veya yaralayan kişi/kişilere cezai işlem yapılmaması kararını aldı. Eşkıyaların birbirlerini etkisiz hale getirecek/tasfiye edecek teşviklerde bulundu. Arkadaşlarını öldüren, ihbar eden çete elemanlarının cezalarının ertelenmesi hükmünü koydu.

Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi ve yeni devletin kurulması aşamasında eşkıyalıkla mücadele sert yöntemlerle sürdürüldü. Çıkarılan kanun veya kanunlar devletin meşru silah kullanma hakkını bu çerçevede halka ve belli koşullarda "eşkıyaya" devrettiğini göstermektedir.

Kaynakça

Belgesel Kaynaklar

Düstür, Tertîb-i Sâni, C.1, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1329.

Düstûr, Tertib-i Sâni, C.2, Dersaadet Matbaa-yı Osmaniye, 1330.

Düstûr, Tertib-i Sani, C.7, Dersaadet: Matbaa-ı Amire, 1336.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre;1, İçtima Senesi: 1, C.1, Ankara, TBMM Basımevi, 1982.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima Senesi: 2, C. 1, 2, 6, 7, Ankara, TBMM Basımevi, 1982.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima Senesi: 4, C. 1, Ankara, TBMM Basımevi, 1982.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 1, 3, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, C. 2, Ankara, TBMM Basımevi, 1961.

Resmi Ceride, 25 Teşrin-i Evvel 1339, No: 37.

Kitap ve Makaleler

Adanır, Fikret (1996), *Makedonya Sorunu*, (Çev: İhsan Catay), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Akın, Rıdvan (2001), *TBMM Devleti (1920-1923), Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Alyot, Halim (1947), *Türkiye'de Zabıta (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum),* Ankara, Kanaat Basımevi.

Aybars, Ergün (1988), *İstiklâl Mahkemeleri (1920-1927),* C. 1-2, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Barkey, Karen (1999), *Eşkıyalar ve Devlet. Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,* (Çev. Zeynep Altok), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Tayınları.

Emiroğlu, Kudret (1999), *Anadolu'da Devrim Günleri. II. Meşrutiyeti'in İlanı*, Ankara, İmge Kitabevi.

Erdoğan, Dişlen İnce "İşgal Yıllarında Burdur ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri (1919)", *http://sempozyum.mehmetakif.edu.ter/1burdursempozyumu/cilt6/64pdf.* Erişim Tarihi, 2 Mayıs 2012.

Ergut, Ferdan (2004), *Modern Devlet ve Polis, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Güneş, İhsan (1990), "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)" *OTAM,* Yıl:1, Sayı:1.

Hacısalihoğlu, Mehmet (2008), *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, (Çev. İhsan Catay), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Hobsbawm, Eric (1990) , *Haydutlar,* (Çev. Fatma Taşkent), İstanbul, LogosYayıncılık.

Kansu, Aykut (1995), *1908 Devrimi*, (Çev. Ayda Erbal), İstanbul, İletişim Yayınları.

Kars, H. Zafer, (1997), *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, İstanbul, Kaynak Yayınları.

Temel, Mehmet (2010), "Kuvâyı Milliye Döneminde Milas Bodrum'da Eşkıyalık ve Çetecilik", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 27.

Tanör, Bülent (2009), *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920),* İstanbul, YKY.

Yakut, Kemal "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Taşra Politikası", *I. Uluslararası LAÜ Tarih Kongresi Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Tarihi Bildiri Kitabı*, (6-9 Nisan 2011), KKTC, 2011.

Yetkin, Sabri (1996), *Ege'de Eşkıyalar*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Öz: Meşrutiyet'in 23 Temmuz 1908'de ikinci kez ilan edilmesi, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değişimin de habercisi oldu. Özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devletin merkezileşmesine yönelik ciddi adımlar atması, merkez-çevre gerilimini arttırdı. Bu bakış açısı öteden beri süregelen eşkıyalığın da önlenmesini gerektirdi. Taşra'da özel mülkiyet ilişkilerinin ve üretimin değişmeye başlaması, Makedonya kentlerinde dini ve etnik gerilimlerden beslenen çetelerin devletin otoritesini hiçe sayması gibi etkenler eşkıyalığın tasfiyesini kaçınılmaz kıldı. Hükümet, Eylül ve Ekim 1909'da önce Makedonya'daki çetelerin, ardından da Aydın Vilâyeti'ndeki eşkıya gruplarının ortadan kaldırılması için geçici kanunlar çıkarttı. Kanunların öngördüğü düzenlemeler çok sertti ve yer yer devlet şiddetine başvurulmasını içeriyordu. Meclis'te tartışmalara ve eleştirilere yol açtı. Cumhuriyet döneminde devlet otoritesini egemen kılmak ve toplumsal denetimi sağlamak üzere kanun çıkarılarak, eşkıyalık önlenmeye çalışıldı.

Anahtar sözcükler: II. Meşrutiyet, eşkıyalık, eşkıya takibi, Men-i Şekâvet Kanunu, İzale-i Şekâvet Kanunu.

Regulations for the Prevention of Banditry from the Constitutional Monarchy Times to the Republic

Abstract: The Second Constitutional era that started from the 23 July 1908 onwards represents a harbinger of socio-economic and socio-cultural changes. In particular, the steps taken by the Committee of Union and Progress (*İttihat ve Terakki Cemiyeti*) to consolidate the central state power resulted in an increase in the tension emerged between the centre and the periphery. It also aimed at the elimination of banditry that had long been an active phenomenon in the Ottoman lands. The new changes in the structure of private property and of production in the provinces and the formation of militia bands in the cities of Macedonia that were feeding on religious and ethnic tensions and ignoring the authority of the state necessitated to take certain measures to put an end to banditry. In September and October 1909, the government issued temporary laws, first for the elimination of bands in Macedonia and, second, for the elimination of groups of brigands in the province of Aydın. These were draconian laws that allowed the state to resort to violence as well. The laws were debated hotly and criticized in the Parliament. This article analyses such attempts to reinforce the state authority and control over the society not only in the late Ottoman history but also during the Republican Turkey through the introduction of similar laws to prevent banditry which still continued until the mid twentieth century.

Keywords: Second Constitutional Period, brigandage, pursuance of brigands, the Law for Prohibition of Brigands (*Men-i Şekâvet Kanunu*), Law for Elimination of Brigands (*İzale-i Şekâvet Kanunu*).

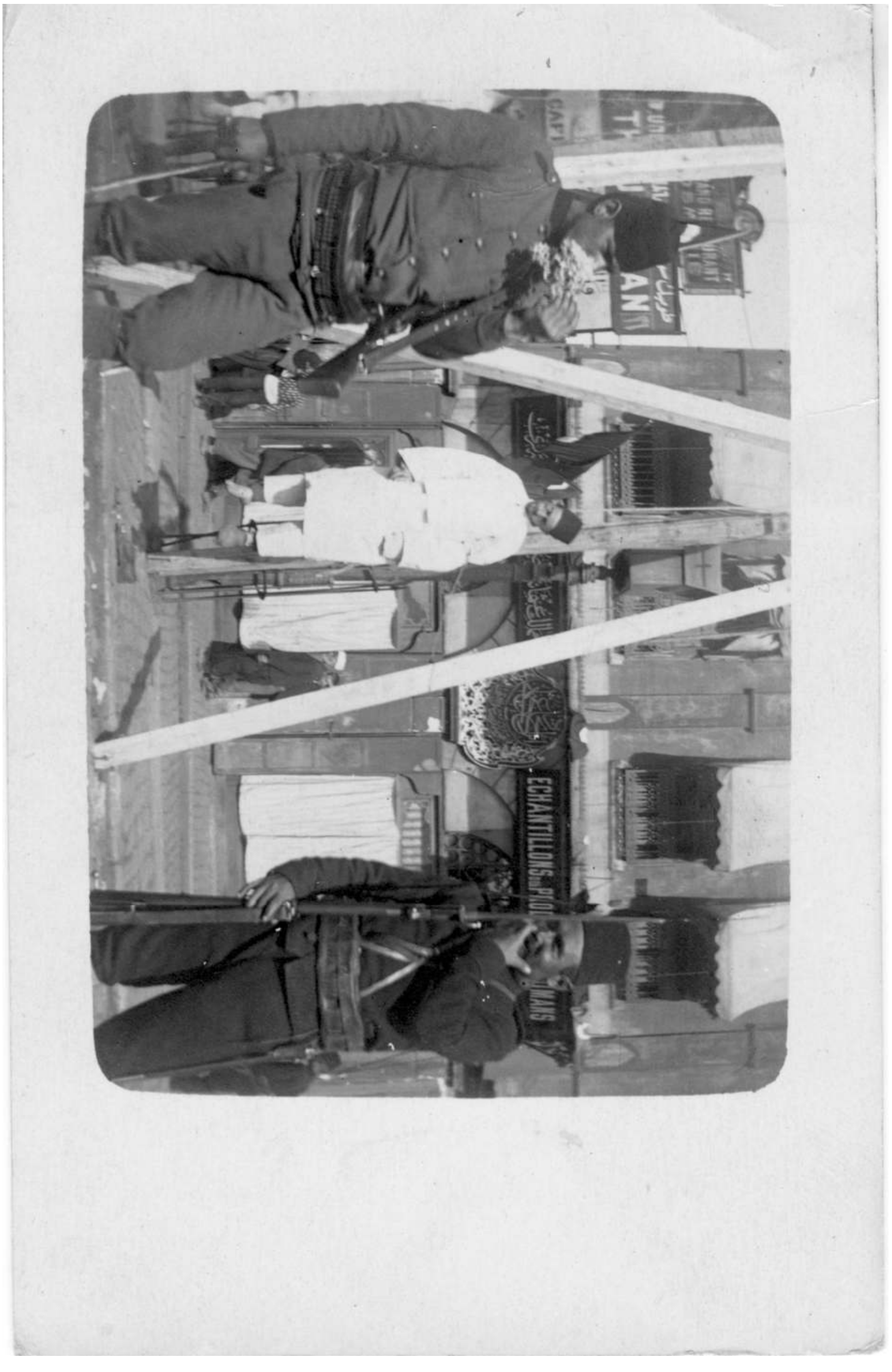
ECHANTILLONS

Evli evine, köylü köyüne, evi olmayan? Osmanlı Kent Reformu ve Şehirlerde İstenmeyen Çocuklar

Nazan MAKSUDYAN

I. Giriş

19. yüzyılda, “tehlikeli çocuk” uluslararası kamuoyunda önemli bir yer işgal etmeye başladı ve seçkinler ve devletlerin gündemine girdi. Yoksul çocukların yeni yeni gelişen kentsel kamusal alanlarda görünür olması endişe yaratıyordu, zira orta sınıf anlayışa göre, okulda, evde, çiftlikte, fabrikada ya da atölyede olmalıydılar. Osmanlı toplumunda kentleşme ve sanayileşme Avrupa devletleri ile karşılaştırılabilir düzeyde değildi, ancak kamu düzeni ve disiplin üzerine Batı söylemlerini takip eden dönemin Osmanlı reformcuları ve uzmanları, çocukların toplumdaki görünürlüğü ve kamusal alanda yer almaları üzerine benzer kaygılar geliştirdi.

Bu yazıda Osmanlı İmparatorluğu’nda ıslahhanelerin kurulması ve yayılmasını incelerken, dönemin çocuk refahı ve disipliniyle ilgili söylemsel ve pratik girişimlerine odaklanmak niyetindeyim. 1860’ların başında ilk ıslahhanelerin kurulmasından sonra, yirmi yıl içinde imparatorluk çapında otuzu aşkın ıslahhane açıldı. Planlı kentleşme, şehirlerde asayiş ve düzenin yanı sıra endüstriyel verimliliğin öne çıkarılması gibi yeni söylemsel gelişmeler böyle bir kurumsal yapıya ihtiyaç olduğu inancını pekiştiriyordu. Dahası, Rusya’yla yapılan savaşların ardından önemli Osmanlı şehirlerine bu bölgelerden kontrolsüz şekilde göç eden Müslüman halkın buralarda dilencilik, aylaklık ve serserilik gibi sosyal sorunlara sebep olduğu kanısı yaygındı.

"Çocuk sorunu" yeni bürokratların gündemine girdikçe, herhangi bir sokak faaliyeti içinde bulunan tüm çocuklar şehirlerde suç ve sefaletin kaynağı ve potansiyel çocuk suçlular olarak görülmeye başlandı. En önemli kabahatleri sokaklarda dolaşıp "çirkin dilencilik eylemini" ifa etmekti.[1] İlginçtir, kentsel alanlardaki dilenciler ve serserilere yöneltilen endişeler ve eleştiriler Avrupa menşeli, oldukça yeni ve ithal bir söylemin parçasıydı. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Avrupa başkentlerinde İmparatorluğun diplomatik temsilcileri olarak çalışmış yeni reform yanlısı yöneticilerin uzman görüşü sayesinde dolaşıma sokulmuştu.[2] Görünüşe göre çocuğun disiplini hakkındaki fikirler özellikle Fransa, Avusturya ve İngiltere'den geliyordu, zira bunlar söz konusu bürokratların en sık görev yaptığı yerlerdi. Aslında çocukların eğitimi ve düzene sokulması hakkındaki görüşler, modern, "ilerici" şehre dair daha genel bir fikir paketinin bir parçasını oluşturuyordu.

Söylem değişikliği kısmen de ticari malların şehirlerde ve çevresinde artan dolaşımı ve kentsel alanlarda yeni ve modern bir yönetişim anlayışı ile bağlantılıydı. Yerel eşrafın müdahalesi ve etkisi sayesinde, belediye ve polis yerel tüccar toplumun korunmasını üstleniyordu. Potansiyel olarak verimli esnaf ya da işçi haline gelebilecek sokak çocukları, bunun yerine şehirlerin "rezil serserileri" saflarına katıldığı için ıslahhanelerin gerekli olduğu düşünülüyordu. Bu sayede çocuklar, yaşları bir engel haline gelmeden önce uygun bir geçim yoluna yönlendirilebilirdi. Üstelik, yoksul çocuklar şehirlerin düzen ve güvenliği ve "çalışan, vergi ödeyen, saygın" sakinleri için bir tür tehdit olarak algılanıyordu. Kentsel mekân onlardan arınmış olmalıydı. "Modern devletin" görevinin hem çocukları tehlikeden korumak hem de tehlikeli çocuklardan toplumu korumak olduğu iddiasıyla, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İmparatorluğun büyük şehirlerinde zor ve şiddet içeren bir "çocuk toplama" harekatı başlatılmış ve neticede şehir yetkilileri ve polis güçlerinin çabalarıyla, reformcular uygun görmedikleri çocukları dört duvar arasına kapatmıştır.

---

[1] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade, Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.), 584/26270, 26/L/1284, 20 Şubat 1868.

[2] Birkaç örnek vermek gerekirse: Mustafa Reşit Paşa (1800-1858), 1830 ve 40'lı yıllarda Paris ve Londra Büyükelçiliklerinde bulundu; Tanzimat Fermanı'nın mimarıydı.

Mehmet Sadık Rıfat Paşa (1807-1856), Viyana (1837) büyükelçiliği yapmıştır. İmparatorluk için gerekli ıslahatların çeşitli yönleriyle ilgili yazdığı tavsiye mahiyetinde risaleleri geniş takdir görmüş ve Babıali tarafından hayata geçirilmiştir.

Mustafa Sami Bey (?-1855), Roma, Floransa ve diğer İtalyan şehirleriyle, Prag, Berlin, Frankfurt, Brüksel, Anvers, Londra ve Paris'i ziyaret etti. Sonra Avrupa'daki gözlemlerini anlatan küçük bir kitap yazdı. Söz konusu eser aslında Avrupa medeniyetine dair ilk analitik kitaptır.

Midhat Paşa, ünlü Tuna valisi. Vilayet yönetimine dair reform planlarını geliştirmek için Avrupa başkentlerine bir çalışma gezisi yapmıştı.

Daha detaylı bilgi için bkz, Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul, İletişim, 1990, s. 297-304; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, London, Hurst & co., 1998, s. 128-132.

Selanik Islahhanesi
İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, *Fotoğraf Albümleri Dizini*, 90423-0023.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, yasa ve yönetmelikler, yerel basın ve Osmanlı eğitim ve Vilayet Salnamelerine dayanan bu yazıda, İmparatorluk çapında yoksul ve serseri çocukları disipline etmeyi amaçlayan ıslahhaneleri analiz etmeye çalışacağım. Osmanlı İmparatorluğu'nda çocuk suçluluğu ile ilgili söylemler ve politikalar üzerine ilk çalışmalardan biri olarak, çalışmam şehirlerde serseri gençliğin 'kapatılması' (gerçek anlamda hapis diyemediğimiz için) ve eğitimi üzerine eğiliyor. Bir yanda sahipsiz çocukları ve gençleri ortadan kaldırarak kent merkezlerinin güzelleştirilmesi ve 'sıhhileştirilmesi', diğer yanda atıl ve etrafta boşa dolanan çocukları vasıflı ve üretken emekçiler haline getirerek kentsel iktisadi üretimin arttırılması gibi iki önemli amaca hizmet eden ıslahhaneler, Osmanlı kent reformu ve uzmanlık mantığını bünyesinde barındıran önemli kurumlardı.

II. Osmanlı "Reform Çağı" ve Midhat Paşa

1839 ve 1876 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan bir dizi yasal ve idari reformlar, yani Tanzimat, Roderic Davison tarafından momentumu "yukarıdan aşağı ve dışarıdan" gelen bir modernleşme hareketi olarak tarif edilmiştir.[3] Bürokratik elitlerin küçük ve etkili bir bölümü tarafından tasarlanan

[3] Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire: 1856–1876*, Princeton, Princeton University Press, 1963, s. 406.

Osmanlı reformları, hayat, özgürlük ve mülkiyet hakkı ve gayrimüslimlerin durumu ile ilgili konularda bariz yabancı diplomatik baskıyla bağlantılıydı, buna karşın uzun vadede daha genel bir dönüşümü amaçlıyordu. Burada Doğu ve Batı, sömürgeci bir çarpışma rotasında kaçınılmaz olarak ve eşitsiz bir şekilde karşılaştı demek niyetinde değilim. Tanzimat sürecinde Osmanlı düşünürlerinin entelektüel katkısı yoğun olmuştur. Osmanlı reformcularının İmparatorluğun sorunları için önerdikleri çözümler oldukça karmaşık ve özgündü ve ithal yabancı fikirlerden ibaret değildi.[4]

Şehirlerde serseri, yetim ve yoksul çocuklara yönelik yeni bir eğitim ve disiplin kurumu açılması ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında geliştirilen yeni şehircilik politikalarıyla yakından ilgilidir. Ayrıca, kentsel alanın yeniden kavramsallaştırmasıyla katılım, güvenlik ve görünürlük sınırları yeniden tanımlanmıştır. 1867 yılında yollanan bir tamimle, her vilayet serserileri, dilencileri ve kimsesiz sokak çocuklarını toplamak, korumak ve eğitmek için bir ıslahhane kurmakla yükümlü kılındı. İki yıl içinde, on beş yeni ıslahhane açıldı.[5] 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nin ardından, her vilayetin bir ıslahhane açmasını öngören bir maddeye dayanarak, 1873-4 yılında, yeni bir dalga başladı.[6] Otuz yıllık bir süre zarfında (1862-1899) otuzdan fazla ıslahhane açılabilmiş olması Osmanlı reformcuları adına dikkate değer bir başarı örneğidir.[7]

Islahhane terimine içkin "reform" (ıslah) fikri kurumun dışına (hem kendi spesifik şehir ortamına hem de geniş manada Osmanlı kamusal alanına) yönelik olduğu kadar içindeki çocuklar bağlamında da anlamlıydı. Diğer bir deyişle, bunlar sadece devlet eliyle terbiye merkezleri değil, aynı zamanda dışarısını da disipline talip kuruluşlardı.[8] Şehir sokaklarının güzelleştirilmesi, kentsel alanlarda düzen

[4] Güç dengesizliğinin yanı sıra, bu karşılaşmanın açığa çıkardığı fikir ve uygulama arasındaki boşluk oldu, büyük "tercüme" hamleleriyle revaçta olan Avrupa fikirleriyle ve o dönemde Ortadoğu'yu meşgul eden adaptasyon meselesi arasındaki boşluk. Bkz. Dyala Hamzah, *The Making of the Arab Intellectual: Empire, Public Sphere and the Colonial Coordinates of Selfhood*, London, Routledge, 2010; Milen V. Petrov, "Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864–1868", *Comparative Studies in Society and History*, 46 (4), 2004, s.730-759.

[5] Aynı yıl, Tuna vilayeti ıslahhaneleri için hazırlanmış nizamname esas alınarak, müstakbel ıslahhanelerin kullanımı için ortak bir nizamname yayımlandı. "Islahhanelere dair nizamname", *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Nizâmatının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat*, İstanbul, 1284/1867, s. 193-196.

[6] Aynı zaman zarfında, tüm imparatorluk ıslahhanelerinde kullanılmak üzere daha ayrıntılı bir nizamname, hazırlanmış, Tuna örneğinin model alındığının özellikle altı çizilmiştir. "Vilâyât Islahhaneleri Nizâmnâmesi", *Düstûr*, Tertib 1, C. 2, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1289/1872, s.277-295.

[7] Islahhaneler üzerine daha detaylı bir çalışma için bkz., Nazan Maksudyan, "Orphans, Cities, and the State: Vocational Orphanages (*Islahhanes*) and 'Reform' in the Late Ottoman Urban Space", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 43, no. 3, 2011, s. 493-511.

[8] Çok sayıda tarihçi çocukların kurumsal yapılar bünyesinde disiplin altına alınmasını incelemiştir. Norbert Finzsch, Robert Jütte, *Institutions of Confinement: Hospitals, Asylums, and Prisons in Western Europe and North America, 1500-1950*, New York, Cambridge University Press, 1996; David J. Rothman, *The Discovery of the Asylum: Social Order and Disorder in the New*

ve asayiş sağlanması ve yerel sanayii canlandırmak gibi hususlarla yakından ilgiliydiler. Bu anlamda, yeni bir modern kentsel yönetişim anlayışının parçasıydılar: bir yanda kanun ve düzeni sağlamak, diğer yanda kentsel imalat ve sanayi faaliyetlerini ilerletmek.[9]

Pilot Tuna vilayetindeki "reform" çalışmalarının gözden geçirilmesi, bu resim içinde ıslahhanelerin yerini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Tuna Vilayeti imparatorluk çapında düşünülen idari, hukuki ve mali yeniden yapılanma için bir

Selanik Mekteb-i Sanayi Öğrencileri
İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, *Fotoğraf Albümleri Dizini*, 90852-0009.
"… Selanik mekteb-i sanayi şâkirdânının mekteb meydanında alınan fotoğraflarıdır"

Republic, New York, Aldine de Gruyter, 2002; Jacques Donzelot, *The Policing of Families*, çev. Robert Hurley, New York, Pantheon Books, 1979.

[9] Midhat Paşa'nın Osmanlıcı girişimlerinin başarısını kategorik olarak reddetmesine rağmen, İlber Ortaylı valinin, vilayetin farklı unsurlarını bir araya getirmek üzere bilinçli bir çaba içinde olduğunun altını çizer. İlber Ortaylı, "Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar.* Edirne, 8-10 Mayıs 1984, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s.227-233.

ispat-ı zemin olarak 1864 yılında kuruldu.[10] Özellikle ilk valisi Midhat Paşa yönetiminde vilayet, hukuki ve kurumsal reform, altyapı, iletişim, ekonomik kalkınma, sağlık, hijyen ve kentsel kalkınma alanlarında bir "modernleşme" dönemi (1864-1868) yaşadı.[11] 'Rol modeli' olma görevini hakkıyla yerine getirdi. Tuna Vilayeti Nizamnamesi tüm İmparatorluk vilayetleri için bir örnek teşkil etti,[12] aynı zamanda da 1867 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nin temeli oldu. Uzun vadeli hedef, imparatorluk çapında politikaların temeli olarak Tuna Vilayeti deneyimini örnek almaktı. Bu nedenle, yetimler ve "problem çocuklar" için ilk ıslahhanenin Niş'te (1861) açılması tesadüf değildir. İlk ıslahhanelerin Tuna vilayetinde açılması ileride değineceğim çocuklar ve ekonomik kalkınma bağlamında da anlamlıdır.

Midhat Paşa'nın yürürlükteki hukuki çerçeve ve etrafındaki destekçileri sayesinde başardığı modernizasyon programı, vilayeti kentsel gelişimin 'vitrini' yapmayı amaçlıyordu.[13] Paşa'nın altyapı ve iletişimin iyileştirilmesi için yaptıkları özellikle etkileyicidir: valilik yaptığı dört yıldan az sürede 3.000 km'den fazla yeni şose yol, taş döşenmiş kaldırımlar ve 1,400'den fazla köprü inşa edilmişti.[14] Demiryolları da öncelikler arasındaydı. Tüm şehirleri "tel" ile birbirine bağlamak amacıyla, telgraf istasyonları vilayet geneline yayıldı.[15] Modernizasyon programı ayrıca vilayet kent merkezlerinin temizlenmesi, "güzelleştirilmesi" ve "Doğulu olmaktan çıkarılmasını" içeriyordu.[16] Caddeler genişletildi, düzleştirildi ve yeniden kaplandı; yeni "Cadde-i Kebir"lere yer açmak amacıyla küçük dükkanlar yıkıldı; ortalarında çeşmeler olan küçük meydanlar inşa edildi, hükümet binaları onarıldı ve genişletildi.[17] Özellikle vilayet başkenti Rusçuk ve ana liman Varna gibi daha büyük kentlerde, yeni belediyeler tarafından daha iddialı projelere girişildi. Rusçuk'ta ana caddeler boyunca ağaçlar dikildi; Varna'da bir halk bahçesi inşa edildi. Caddelere gaz lambaları konmaya başlandı. Resmi sokak isimleri ve tüm binaların numaralanması ilk olarak Rusçuk ve daha sonra diğer şehirlerde hayata geçirildi.

---

[10] Bu durum vilayetin kurulması için hazırlanan teklifte açıkça ifade edilmiştir: "...tecrübe yolunda yapılan şeyin müşahede-i menafiyle az zaman içinde sair yerlerde dahi ittihazına müsaraat kılınacağı." BOA, İrade, Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 29/1245, 1281/Ca/11 (12 Ekim 1864).

[11] Bu konuda daha detaylı bilgi için, bkz. Milen V. Petrov, *Tanzimat for the Countryside: Midhat Pasa and the Vilayet of Danube*, 1864-1868, Doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 2006.

[12] 1865 sonu itibariyle üç yeni vilayet (Bosna, Erzurum ve Halep) kurulmuştu. Bunlara 1866 yılında üç tane (Şam, Trablus, ve Edirne) ve 1867 yılında on üç tane daha eklendi.

[13] Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, s. 33-34, 47.

[14] Bekir Sıtkı Baykal, *Mithat Paşa: Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Istanbul, 1964, s.19.

[15] *Tuna/Dunav*, vol. 2, n 154, 26 Şubat-10 Mart 1867.

[16] Tetsuya Sahara, *An Eastern Orthodox Community During the Tanzimat: Documents From a Register of the Bulgarian Society in Ruse (1860-1872)*, Tokyo, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1997.

[17] Kentsel reform ve planlama hakkında daha detaylı bilgi için, bkz. Petrov, *Tanzimat for the Countryside...*, s. 111-120.

Polis teşkilatının yeniden örgütlenmesi de yeni kentsel politikaların bir parçasıydı ve kamusal alanlardaki sahipsiz çocuklara yönelik eleştirel görüşlerle paralel bir gelişim izliyordu.[18] Polis reformu projesinin en ilginç yönü zaptiyelerin görevlerinin yeniden tanımlanmasıydı. Vilayetteki zaptiyelerin bir kısmı, özellikle büyük şehirlerde yeni reform politikalarının ve düzenlemelerin uygulayıcıları olarak yeni bir eğitimden geçirildi. "Umur-u teftişiye memurları" diye adlandırılan bu yeni polislere, vatandaşların şehrin temizlik ve güzelliği alanlarındaki kurallara riayetini izlemek için geniş yetkiler verildi.[19] Daha da önemlisi, yaşı küçük şüphelilere şimdi polis tarafından olay mahallinde ceza kesilebiliyordu. Ciddi vakalar gerekirse belediye meclisine ya da yerel ceza mahkemesine sevk ediliyordu. Müfettişlere şehir sokaklarında istenmeyen çocukları, yani serserileri ve dilencileri, tutuklamak ve "ortadan kaldırmak", yani bunları yeni ıslahhanelere yerleştirmek için yetki verildi.

Sokaklar hangi nedenler ve mekanizmalarla çocuk-karşıtı hale geldi sorularını yanıtlamak için "kentsel dönüşümün" genel yönelimini gözden geçirmekte fayda var. Reform yanlısı Osmanlı idari makamları tarafından formüle edilmiş olan modern kentsel ortama dair uzman görüşü, sahipsiz çocukların kamusal alanlardan dışlanmasını vurguluyordu. Osmanlı bağlamında sosyal hizmet ya da çocuk suçluluğu üzerine ciddi bir külliyat olmamasına rağmen, kent güvenliği konusunda Avrupa söylemlerinin benimsenmesiyle, bu zamana kadar göze batmayan bir "çocuk sorunu" dile getirilmeye başlamıştı. Bu bağlamda, ondokuzuncu yüzyıl boyunca gerçekleştirilen yoğun çeviri çalışmaları özellikle önemlidir.[20] Çocuk sağlığı ve ölüm, eğitim, sosyalleşme ve ahlak ile ilgili çeşitli konulardaki bu çeviriler sadece reform amacına hizmet etmemiş, aynı zamanda Avrupa'nın gelişmiş modern toplumlarından ilham alma arayışında olan "çeviri bir kültür", ya da "çeviri benzeri kültür" yaratma sürecinde etkili olmuştur.[21]

Söz konusu dönem aynı zamanda büyük kent merkezlerindeki (özellikle liman kentlerindeki) mesleki grupların, "sosyal sorun" diğer bir deyişle yoksulluk, sağlık, sosyal yardım ve refah gibi sosyal adalet konusundaki meselelerle ilgilendiği bir zaman dilimiydi. Kamu yararını kişisel çıkarlarla uyumlu hale getirmeyi amaçlıyorlardı. Kimsesizler, fakirler ve bir bütün olarak toplumun geneline yar-

---

[18] Petrov, *Tanzimat for the Countryside...*, s. 147-149.

[19] Kural dışı şekilde boşaltılan lağımlar, uygun olmayan yerlere çöp atılması ya da evlerin veya dükkanların önünün süpürülmemesi, trafiğe engel olunması gibi konulara müdahale ediyorlardı.

[20] 1822'de İstanbul'da Avrupa eserlerinin Osmanlıcaya çevirmek üzere bir "Tercüme Odası" kuruldu. Diğer devlet dairelerinde de benzer nitelikteki büroları açıldı. Tercüme odalarının Tanzimat bağlamında çok önemli bir işlevi vardı. Avrupa fikirlerinin (çoğunlukla Fransızca aracılığıyla) nüfuzu ve seçkin devlet adamları, memurlar, düşünürler ve alimlerin eğitiminde en önemli kurumsal merkezler olarak görev yaptı. Jitka Malečková, "Ludwig Büchner versus Nat Pinkerton: Turkish Translations from Western Languages, 1880-1914", *Mediterranean Historical Review*, 9 (1), 1994, s.73-99; Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire, (19th-20th centuries)?", *Middle Eastern Literatures*, 6 (1), 2003, s.39-76.

[21] Vladimir Macura, "Culture as Translation", Susan Bassnett ve André Lefevere (der.), *Translation, History and Culture*, London-New York, Cassell, 1990, s.64-70.

Üsküp Islahhanesi
İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, *Fotoğraf Albümleri Dizini*, 93216-0004.

dımın temel yolu, hayırseverlik, bağışlar ve modern eğitimdi.[22] Dahası, orta sınıflar basın, yerel kulüpleri ve belediyeler aracılığıyla kentsel bir gündemi teşvik etmeye başladı. Toplumsal dönüşüm ve kentsel yeniden yapılanmanın yanı sıra, meslek grupları şehir üzerinde daha katı bir kontrol talep ediyordu. Bu söylem içinde, mevsimlik işçiler, göçmenler ve serseriler, kentin güvenliği ve ekonomisi için tehdit olarak algılanıyordu. Dolayısıyla, önerilen orta sınıf çözüm, modernlik ve ilerleme adına bekâr göçmen erkekleri ve aylak çocukları şehir sokaklarından uzaklaştırmaktı.[23]

Daha önce de altını çizdiğim gibi, ıslahhaneler hemen hemen tüm vilayet merkezlerinde açılmıştı. Bu kurumların imparatorluk çapında faaliyet göstermeye başlamasının ardında yatan neden, şehirlerde gerçek bir "çocuk meselesi"nin ortaya çıkmasından ziyade (en azından 1860'larda değil), yeni bir kentsel yönetişim zihniyetinin yanı sıra, güvenlik, çocuk bakımı ve ekonomik kalkınma alanla-

[22] Cem Emrence, "Imperial Paths, Big Comparisons: The Late Ottoman Empire", *Journal of Global History*, 3 (3), 2008, s.289-311,301.

[23] Ferdan Ergut, "Policing the Poor in the Late Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, 38 (2), 2002, s.149-64; Mark Mazower, *Salonica: The City of Ghosts*, New York, Alfred A. Knopf, 2005, s.230-231; Timothy Mitchell, *Colonising Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

rında Batı fikirlerinin benimsenmesi gibi görünüyor. Başka türlü söylemek gerekirse, intizam ve gözetim söylemleri, çocuk suçluluğu şehirlerin huzur ve güvenliği için gerçek bir tehdit oluşturmadan önce ortaya atılmıştı. Bu bağlamda, "çocuk sorunu" tüm idari yetkililerin dilinden düşmezken, Osmanlı devletinin ne çocuk suçluluğuna dair herhangi bir mevzuatı yürürlüğe sokmuş ne de özel çocuk mahkemeleri kurmuş olması düşündürücüdür.[24]

III. Şehirlerde İstenmeyen Çocuklar

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren, yeni kentsel kamusal alanlarda görünür olan sokak çocukları, terk edilmiş çocuklar, reşit olmayan dilenciler, genç suçlular, hırsızlar, vs. rahatsızlık yaratıyordu, zira orta sınıf görüşlerine göre, bu gençler okulda, çiftlikte, fabrikada, ya da evlerinde olmalıydı.[25] Çocukların manevi olarak terk edilmesi ve ihmali, genellikle maddi yetersizliğe ve hızlı ve zorunlu kentleşmenin aileler üzerinde oluşturduğu baskıya atfedilir. Osmanlı örneğinde sanayileşme düzeyi, ekonomik kalkınma, okuryazarlık, kentleşme ve diğer modernleşme ölçütleri Batı'ya kıyasla oldukça geride ve yer yer farklılık göstermesine rağmen, modernlikle ilintili sosyal değerleri hızla ve neredeyse eş zamanlı olarak yayıldı. Dolayısıyla, Avrupa'yla Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ekonomik ve demografik farklılıklara rağmen, Osmanlı reformcuları, dönemin Batılı modernleşme modelini benimsedikleri ölçüde, çocuklara yönelik benzer kaygılar geliştirdi ve uygulamalar önerdi. Bu ortamda, ıslahhaneler 1860'larda henüz pek de ciddi olmayan bir sorun için vaktinden evvel gelen bir çözüm olarak sunuldu.

Modernleşen Osmanlı devleti, merkezi olarak düzenlenen yeni sosyal refah faaliyetleri ve hayır kurumları oluşturmaya başladıkça, az çok fark edilebilir bir profesyonelleşme süreci ortaya çıktı ve devletçe eğitilmiş geniş bir sosyal hizmet kadrosu oluşmaya başladı. Çocukların eğitimi ve çocuk suçluluğunu önleyecek koşulların sorunsallaştırılması, gitgide "uzmanların" tekeline giriyordu. İlginçtir, Osmanlı bağlamında psikoloji, eğitim veya sosyal hizmet alanlarında hakiki uzmanların yokluğunda, devlet ve polis departmanları, idari yetkililer ve valilerin uzmanlığına başvurulmuştur - özellikle ıslahhanelerin kurulmasının ardındaki fikir babası Mithat Paşa meselenin hem teorisyeni hem uygulayıcısı olarak kar-

[24] Türkiye'de 2253 sayılı Çocuk Mahkemelerinin Kuruluşu, Görev ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun 21 Kasım 1979 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Kovuşturma için mahkemelerin hiçbir hazırlığı olmadığından, kanunun yürürlüğü bir yıl ertelenmiştir. İlk çocuk mahkemeleri, 5 Ekim 1987 tarihinde İstanbul, İzmir, Ankara ve Trabzon'da göreve başlamıştır. Bengü Kurtege, *The Historical Politics of the Juvenile Justice System and the Operation of Law in the Juvenile Court in Istanbul in Regard to Property Crimes*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2009.

[25] Söylemin Avrupa bağlamında yükselişi için bkz., Anna Davin, *Growing up Poor: Home, School, and Street in London*, London, Rivers Oram Press, 1996; Lydia Murdoch, *Imagined Orphans: Poor Families, Child Welfare, And Contested Citizenship in London*, New Jersey, Rutgers University Press, 2006, s. 12-42; Heather Shore, *Artful Dodgers: Youth and Crime in Early Nineteenth-Century London*, Londen, Boydell Press, 1999.

şımıza çıkar. Bu kişi ve kurumlar hem çocuk suçluluğunu tanımlamış hem de ortadan kaldırılması için yöntemler üretmiştir. Aşağıda vereceğim çeşitli örnekler, dönemin eğitim anlayışının gitgide disiplin manasına geldiğini ve temel amacın çocukların hapis-fabrika-okul karışımı bir kurumda aynı anda hem eğitilip hem cezalandırılması olduğu ortaya çıkacaktır.

Islahhanelerin açılmasının ardından, sokaklardaki sahipsiz çocukların potansiyel çocuk suçlular olduğu kabulüyle, boş gezen, serseri, fakir çocuklar bir anda kendilerini ıslahhanelerde bulmuş; erkek çocuk çeteleri özellikle hedef alınmıştır. Örneğin, Halep valisine göre bu eğitimsiz yetim çocuklar "sokaklarda haylaz gezmekte" ve dilenmekteydi. Ayrıca ergenliğe ulaşmış olanlar şehrin rezil serserilerinin saflarına katılmaktaydı (hadd-i bülûğu tecavüz edenler adeta Haleb'in Meşhur haşeratı cümlesine dahil olmakta).[26] Aslında, sokakta yapılan herhangi bir faaliyet neticesinde çocuklar kestirmeden potansiyel suçlu olarak muamele görüyordu. Sık sık yeni polis müfettişleri tarafından yakalanıyor ve doğrudan ıslahhaneye gönderiliyorlardı.[27]

Çocuklara gürültülü oyunlar oynamak, bağırmak, ıslık çalmak, kartopu atmak, ıslak çim veya buz üzerinde kaymak dahi yasaklanmıştı. Tuna Valiliği çocukların hafta içi ve okul saatlerinde sokaklarda oyun oynamasını, kızak kaymasını veya geçenleri rahatsız etmesini yasaklamıştı. Bu eylemlerin ilk yapılmasında, çocuk ve ailesi şehir meclisi tarafından resmi bir kınama ile (tekdir) cezalandırılacak, ikinci seferde çocuğun babası (muhtemelen kısa bir dönem için) "hapsedilecek", üçüncü tekrarda çocuk ıslahhaneye konacaktı.[28] İfadenin sertliğinden anlaşılacağı üzere, modern bir devletin görevinin hem çocukları tehlikeden korumak hem de toplumu tehlikeli çocuklardan korumak olduğu inancı, Osmanlı idari uygulamasında açıkça vurgulanmış oluyordu.

Benzer bir eleştirel duruş alt sınıf aileleri ve onların çocuklarını düzgün yetiştirme kabiliyetlerini hedef alıyordu.[29] Yoksul ailelerin bakamadıkları çocuklarını ıslahhanelere terk etmeleri özendiriliyordu.[30] Islahhaneler yetim ve kimsesiz çocuklara öncelik vermelerine rağmen, sadece bunlara ayrılmış değildi. Ebeveynleri yoksul olan çocukların bakımını da üstleniyorlardı. Halep ıslahhanesinin yönetmeliği, tüm toplulukların yoksul çocuklarına (teba-yı devlet-i aliyeden her sınıf fukarası evladından) kapılarının açık olduğunu vurguluyordu.[31] Antalya ıslahhanesinde, çocuklarının eğitimleri için imkânı olmayan çok fakir ailelerin çocukları çoğunluktaydı.[32] Ancak burada altını çizmek isterim ki söz konusu

---

[26] BOA, İrade Şura-yı Devlet (İ. ŞD.), 13/610, 1285/Z/15 (29 Mart 1869).

[27] *Tuna/Dunav*, C. 1, n°21, 21 July - 2 Ağustos 1865; C. 1, n°42, 15 - 27 Aralık 1865.

[28] *Tuna/Dunav*, C. 2, n°135, 18 - 30 Aralık 1866.

[29] Kent reformu ve ıslahhanelerin yoksul aileler üzerindeki etkisi için bkz. Nazan Maksudyan, "State 'Parenthood' and Industrial Orphanages (*Islâhhanes*): Transformation of Urbanity and Family Life", *The History of the Family*, vol. 16, no. 2, 2011, s. 172-181.

[30] *Tuna/Dunav*, C. 2, n°114, 5 - 17 Ekim 1866.

[31] BOA, İ. ŞD., 13/610, 1285/Z/15 (29 Mart 1869).

[32] BOA, Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı (Y.MTV.), 38/46, 1306/S/13 (19 Ekim 1888): "...anasız ve babasız haylice eytam olub bunlardan ekserisi fukrani-yi kudret ve zaruret

Bursa Islahhanesi (1906)
Hüdavendigâr Vilayeti Salname-yi Resmiyyesi, (Bursa: Vilayet Matbaası, 1324 [1906-7])
"Hamidiye Bursa Sanayi Mektebi"

dönemde çocuklara yönelik kurumsal yapıların genellikle katı sınırları yoktu; kurumlar her zaman amaçlanan grupları barındırmıyordu. Terk edilmiş çocuklar için açılan evlerde ve yetimhanelerde meşru ya da anne babası sağ çocuklar vardı; terk edilmiş çocuklar hastanelere konuyordu; asi çocuklar aileleri tarafından "ıslah" için yetkililere teslim ediliyor ve cezaevlerine konuluyordu; yetimler, yeterli sayıda yetimhane olmadığı için 'serseri' statüsünde ıslahevlerine gönderiliyordu. Yoksul, muhtaç çocukların kimi bazen kendi rızalarıyla bazen de zorla bazı kurumlara kapatılıyor, kimileri de kapıların dışında kalıyordu.

Serseri sokak çocukları ve yoksul ailelerin çocuklarından başka, "korunmaya muhtaç" ya da "suça yatkın" olarak görülen üçüncü çocuk kategorisini, genellikle muhacir kökenli dilenciler oluşturuyordu.

1868 yılında, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, Tuna vilayeti ıslahhanelerinin birincil olarak kimsesiz muhacir çocukları ve yetimleri toplamak için açıldığının altını çizmişti. Bunlar sokaklarda dolaşıp 'çirkin dilencilik faaliyetleri' (zell-i sual) ile birlikte diğer yüz kızartıcı fiilleri (sû-i efali irtikab) işlemektedir.[33] İfadelerdeki kelimelerin seçiminden görüleceği üzere – *zell* (kabahat) ve *irtikab* (suç işlemek)

mülabesesiyle merkeze gelip tedris ve istihsal-i maarif ve teşerrüf etmekten mahrum kalmakta oldukları görülmüş..."
[33] BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.), 584/26270, 26/L/1284, (20 Şubat 1868).

– meclis ne dilencilik ne de sokaklarda dolaşmak suç değilken ve çocuklar hiçbir suçla itham edilmezken, bu çocukların "suça eğilimli" olarak görüldüğünü ortaya koyuyordu. Dilencilerin kentsel alanlarda göze batması aslında yeni bir tutumdu. Önceleri Osmanlı toplumunda dilencilik, kendi başına bir lonca teşkilatı dahi olan, kabul görmüş bir meslek koluydu. Daha da önemlisi, serserilik ve dilencilik 1890 yılına kadar kendi başlarına suç olmamasına rağmen, bu eylemler yetkililer tarafından kamu düzeninin muhafaza edilmesi için "polis müdahalesi gerektiren davranış" olarak görülmeye başlıyordu.[34] Çocuk dilencilerin uzun zamandır devam eden varlığına rağmen, meselenin bir "sorun" olarak algılanması ve endişe yaratması, modern yönetişim teknikleriyle kentsel mekânın disiplin altına alınması hedefiyle ilişkiliydi.

Dilenciliğin marjinalleşmesi birbirini izleyen muhacir krizlerinden kaynaklanıyordu. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, özellikle İstanbul'daki yoksul muhacir çocuklar meselesi devletin gündemindeydi. Şubat ve Mart 1878 süresince, güvenlik güçleri İstanbul sokaklarından bir dizi yoksul çocuğu yatılı okullar, ıslahhane ve Tophane ve Tersane-i Amire Sanayi Alayları'nda barındırmak üzere topladı.[35] Sadrazam Saffet Paşa 1881'de padişaha sunduğu raporunda, savaşın bir sonucu olarak İstanbul'a gelen Rumeli muhacirlerinden yüzlerce yetimin dilenciliğe zorlandığını ve Rus saldırısından önce başkentte Rumelili tek bir dilenci dahi olmadığını savundu.[36] Sadrazam'a göre "yurd ve akrabalarını kaybetmiş" bu çocuklar eğer bu tür bir geçim yoluna alışırlarsa, gelecekte herhangi bir işe ve beceriye yöneltilmeleri (kâr ve zanaata süluk etmek) mümkün olmayacaktı. Bu yüzden, yaşları bir engel teşkil etmeden önce, yani mümkün olduğunca çabuk uygun bir geçim yoluna yönlendirilmeleri şarttı.[37]

Bu raporu takiben, İstanbul sokaklarında dilencilik yapan muhacir yetimlerin toplanması için 8 ve 12 Aralık 1881 tarihli iki emir verilir.[38] Neticede 222 dilenci çocuk toplanır ve bunlardan 34'ü İstanbul ıslahhanesine konulurken geri kalanlar (188) Tophane-i Amire'ye yerleştirilir.[39] Bu oldukça etkili *toplama* ve yerleştirme çabası ve hükümetin şehrin belediye birimleri ile işbirliği içinde derhal harekete geçmesi, 'sahipsiz çocukların kentsel alanlardan dışlanması' fikrinin güçlendiğine delalettir. 1882 yılında, hâlâ önemli sayıda çocuk sokaklarda olduğu

[34] "Tese'ülün men'ine dair nizâmname, 1313/Ş/13 (29 Ocak 1896)", *Düstûr*, Tertib 1, C. 7 (1895-1904), Ankara, Başvekalet Devlet Matbaası, 1941, s. 48-49. "Serseri ve Mazannae-i Su-i Eşhas Hakkında Kanun", 1327/R/9 (10 May 1909), *Düstûr*, Tertib 2, C. 1 (1908-1909), İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1329/1911, s. 169-172.

[35] BOA, Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 53/103, 1295/S/17 (20 Şubat 1878); BOA, MF.MKT., 54/39, 1295/Ra/14 (18 Mart 1878).

[36] BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), 44/138, 1298/R/10 (10 Şubat 1881).

[37] *A.g.e.*

[38] BOA, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK.), 5/38, 1299/M/16 (8 Aralık 1881); BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.), 841/67590, 1299/M/21 (13 Aralık 1881).

[39] BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 169/30, 1299/M/28 (20 Aralık 1881).

ve potansiyel kurumlarda yeterince boş yer olmadığından, bu sahipsiz çocukların İstanbul'un eski cezaevi, Zaptiye Kapısı'na konulması kararlaştırıldı.[40]

Dilenciliğin sorunsallaştırılması, "istenmeyen göç"[41] ve ihmalkar ya da kötü muamele eden ailelere odaklanan bir söylemin parçasıydı.[42] "Tehlike çocuk" kavramı, itaatsizlik veya suçluluğu öğrenilen bir şey olarak tanımlıyordu. Bu bağlamda, kendi davranışından sorumlu olmayan çocuk, devlet müdahalesi ile korunmalı ve normalleştirilmeliydi. Devlet çocuklar üzerinde yetki iddia ediyor ve koruma ve refah sağlamak amacıyla müdahale etme hakkı olduğunu varsayıyordu. Bu nedenle devletin yargı yetkisi, sadece suçlulara değil, "korunmaya muhtaç" çocuklara da ulaşıyordu. Muhacir ailelerin kırsal kökenlerine karşın şehirlerde yaşamak zorunda kaldıkları, mali sıkıntı içinde oldukları, bu yüzden de yetim ve çocuklarını dilenciliğe zorladıkları iddia ediliyordu.

1880'lerin sonlarında, Anadolu ve Rumeli vilayetlerindeki yoksul ailelerin başkente göç ederek çocuklarını sokaklarda ve pazar yerlerinde dilenciliğe zorladıkları bilgisi endişe yaratıyordu. Bu nedenle, Dahiliye Nezareti vilayetlere bir tamim göndererek, buralardaki muhtaç ve yoksul sakinlerin başka şehirlere göçünün önünün alınmasını emretti.[43] Burada vurgu, sorumlu yetişkin üçüncü şahısların çocukların ahlaklarının bozulmasındaki rolüydü. 'Serseriler ve Şüpheli Kişiler Kanunu' uyarınca, çocukları dilenciliğe sevk etmekten cezalandırılan da olmuştu.[44] Çocukları suçtan uzak tutmayı hedefleyen önleyici bir anlayışla, çocuk üzerindeki ebeveyn hakları devlet makamları ve kurumlarının (polis güçleri, valilikler, ıslahhaneler) gözetimi altındaydı.

Sorun giderilemez ve dilencilerin sayısı günden güne artarken, devlet 1890'ların başında İstanbul'da evsizler ve dilenciler için bir yurt açmayı düşündü. Bedenen sağlıklı evsiz yetişkinleri istihdam eden, sakatlara barınma ve bakım sağlayan, aynı zamanda çocuk dilencilere eğitim sunan böyle bir kurum açılması için bir dizi resmi tartışma, karar ve emre rağmen, hükümet bu projeyi uzun

---

40 BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.), 700/31, 1299/N/21(5 Ağustos 1882).

41 "İstenmeyen göç" kavramı ve buna karşı alınan önlemler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ferdan Ergut, "Policing the Poor…"; Mine Ener, *Managing Egypt's Poor and the Politics of Benevolence, 1800-1952*, Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2003; Nadir Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late-Nineteenth-Century Ottoman Empire (1876-1908)", *International Journal of Middle East Studies*, 40 (1), 2008, s. 47-67.

42 Aynı tutum 1920'lerin sonunda hâlâ kullanımdaydı. Bu yıllarda Beyoğlu polis karakolunda görevli bir çavuşun ifadesine göre, çocuk dilenciler kötü amaçlı yetişkinler tarafından istismar ediliyordu – buna hem ebeveynleri hem de yabancılar dahildi. 1927 yılında bölgede yapılan araştırmaya dayanarak, emniyet dilencilerin çoğunun göçmen kökenli yetimler olduğu sonucuna vardı. Çavuş da İstanbul limanlarına gelen her geminin 'yeni bir dilenci kafilesi' taşıdığını iddia ediyordu. Cevad Hüsnü, "Beyoğlu'nda Dilenci Çocuklar Mektebi", *Resimli Ay*, 1 (2), 1340/1928, s. 10-12.

43 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1574/87, 1306/R/11 (15 Aralık 1888).

44 BOA, DH.MKT., 2672/32, 1326/Za/07 (1 Aralık 1908).

süre (Darülaceze açılana kadar) hayata geçiremedi.[45] Bu nedenle, bu tartışmaları izleyen neredeyse on beş yıl boyunca, İstanbul'da belediye ve güvenlik güçleri sokaklardan dilencileri ve "serseri ve sefil olarak dolaşan çocuklar"ı toplamaya devam etti. İdeal çözüm, bunları ıslahhanelere, yatılı okullara ya da meslek enstitülerine koymaksa da buralarda yeterli yer olmaması ve devletin yenilerini açmak için kaynaklarının yetersiz olması yüzünden çocukların büyük çoğunluğu Tophane Sanayi Alayları ve Tersane-i Amire'ye kaydettiriliyordu.[46] Çocukların boş olan yerlere rastgele yerleştirilmesi, reformcuların çocukların rehabilitasyonu ya da ıslahı konusunda çok ciddi niyetleri olmadığını düşündürüyor. Ancak, düzen, asayiş, temizlik ve kentsel mekânın güzelliği ile ilgili tutum oldukça netti: modern bir şehrin sokaklarında sahipsiz çocuklara yer yoktu ve bir yere (artık neresi olursa) konulmaları gerekiyordu.

Islahhane ismi kafa karıştırıcı olsa da, bu kurumlar özel olarak çocuk suçlular için açılmamıştı. Yukarıda belirttiğim gibi, yetimler, fakir ailelerin çocukları ve dilencilik yapan muhacir çocukları nüfusun büyük kısmını oluşturuyordu. Ancak, ıslahhanelerde reşit olmayan suçlular da vardı. Islahhane Nizamnamesi'nde, 13 yaşın altında olup bir suçtan hüküm giymiş (irtikab-ı töhmet ve cinayetle) ve "kanunen bir sene ve daha ziyade hapsi lazım gelen" durumlarda, çocuklar yetişkin cezaevleri yerine ıslahhanelere konulacaktı.[47] Nizamnamenin toplam 52 maddesinin sadece üçünün "çocuk suçlular" hakkında olduğu düşünülürse, "ıslahhaneye tedib ve ceza için konulmuş olan etfal ve sıbyanın" bir azınlık teşkil ettiği düşünülebilir.[48] Kurumda gördükleri muamele diğer çocuklardan farklı değildi, ancak suçlular hafta sonları veya tatil dönemlerinde kurumdan dışarı salıverilmiyordu (Md. 44). Ancak, onlara da özel izin verilmesi müdürün yetki alanı içindeydi.

Çocukların toplum içindeki (ıslahhane dışındaki) davranışları ve kıyafetleriyle ilgili kurallar ve düzenlemeler, çocuğun kamusal alanlardaki varlığının sınırlarını belirlemesi açısından sembolik öneme sahip.[49] Her oğlanın çalışma giysisine ilaveten, bir ceket, bir pantolon ve dış mekânda takmak için bir fesi vardı (Md. 5). Çalışma kıyafetleri ile binadan ayrılmaları kesinlikle yasaktı. Mubassırlar çocukların kıyafetlerini denetlemekte sorumluydu; pantolon ve ceketlerini giydiklerinden (Md. 28) ve giysileri üzerinde hiçbir leke veya delik olmadığından emin

[45] BOA, İ.DH., 1176/91967, 1307/Ş/08 (29 Mart 1890); BOA, MV., 52/70, 1307/Ş/09 (30 Mart 1890); BOA, ŞD., 2554/19, 1309/M/21 (27 Ağustos 1891).

[46] BOA, İrade, Hususi (İ.HUS.), 87/1318-Z-58, 1318/Z/29 (19 Nisan 1901); BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası Sadaret Evrakı Mektubi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM.), 707/23, 1319/M/02 (21 Nisan 1901); BOA, İ. HUS., 88/1318-M-29, 1319/M/09 (28 Nisan 1901); BOA, Y.A.HUS., 415/35, 1319/M/12 (1 Mayıs 1901); BOA, Zabtiye Nezareti (ZB.), 375/52, 1322/Ke/09 (Aralık 1906).

[47] "Vilâyât Islahhaneleri Nizâmnâmesi", *Düstûr*, Tertib 1, C. 2, Istanbul, Matbaa-i Âmire, 1289/1872, s. 277-295, Md. 3.

[48] "Vilâyât Islahhaneleri Nizâmnâmesi", Md. 3, 44 ve 49.

[49] Bu yönetmelik Tuna vilayetindeli ilk (erkek) ıslahhanesi için hazırlandığı için, maddeler kurumun erkek öğrencilere yönelik olduğu varsayımı ile yazılmıştır. Bu yüzden, burada tarif edilenler oğlanların giyimine dairdir.

olmalıydılar (Md. 30). Ayrıca, çocuklar kurum dışında "adab üzere hareket etmek" zorundaydı; sokaklarda "mahalle çocuklarıyla karışmak" ya da onlarla oyun oynamak yasaktı (Md. 39). Bir anlamda, reformcular yetişkinlerin kıyafet ve davranış kurallarını kentsel alanlarda çocuklara empoze etmiş ve hatta bu çocuklar oyun oynamak gibi en temel çocukluk davranışından dahi men edilmişti.

Ayrıca çocuk suçluluğunun cinsiyetçi bir perspektifle değerlendirildiğinin altını çizmeliyim: suç çeteleri deyince genellikle oğlan çocukları akla gelirken, kızlar çoğunlukla ahlaksız davranmakla suçlanıyor ya da ahlaken tehdit altında görülüyordu. Ahlaksızlık, evden kaçmaktan, kötü arkadaşlar edinmeye kadar geniş bir yelpazede düşünülüyorsa da, üstü kapalı olarak bu kızların erken gelişen cinsellikleri sorun ediliyordu. Alt sınıf kızlar cinsel saldırıların hedefi olabilirdi ve bu kızların kamusal alanlardaki (ev, okul veya fabrika dışı alanlarda) varlığı tehlikeyi arttırıyordu. 1883 tarihli bir raporda, sokaklardaki kimsesiz muhacir kızlar iyi bir öğretim ve disiplinden yoksun kalırsa, İstanbul'da bazı kabul edilemez faaliyetlerin ortaya çıkacağı (bir takım ef'al-i gayr-ı marziyat) endişesi dile getiriliyordu.[50] Dolayısıyla açılması düşünülen ıslahhanenin görevi, bu kızları kötü davranışlardan uzak tutmak ve onları disiplin altına almaktı (kızları bir takım hâlatdan muhafaza ile zabt u rabt).

Sivas Mekteb-i Sanayi Terzi Atölyesi
Sivas Vilayeti Salnamesi, (Sivas: Sivas Vilayeti Matbaası, 1325 [1907])

[50] BOA, Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzâtı (Y.PRK.KOM.), 4/29, 1300/Z/29 (31 Ekim 1883).

İlginçtir, kız ıslahhanelerinin açılması, bu küçük yaştaki kızlara duyulan şefkat ve acıma duygularından ziyade, kentsel mekânın ahlaklılığı, düzeni ve güvenliği açısından gerekli görülmüştü. Kızlar cinsellikleri yüzünden tehdit altındaydı, aynı cinsellik genel olarak toplumun için yozlaştırıcı bir tehdit oluşturuyordu.

IV. "Reform" Hizmetinde Çocuklar

Yeni nesil Osmanlı yöneticilerinin kentsel reform uygulamaları, Osmanlı Devleti'nin mahkumlar, yetimler, "çocuk suçlular" ve dilenciler gibi sosyal gruplara yaklaşımında önemli değişiklikler içeriyordu. Bu kişiler artık marjinal olarak görülüyor ve "merkeze" doğru çekilmeleri gerektiği düşünülüyordu. Söz konusu reform uygulamalarından biri, tutukluların ve hükümlülerin çeşitli projelerde işgücü olarak kullanılmasıydı. Tuna vilayet yönetimi, cezaevlerindeki erkekleri yoğun biçimde kullandı: mahkumlar Rusçuk'taki inşaatlarda taş kırıyor ya da tuğla taşıyordu; ayrıca mezbahaları, tütün satan dükkanları ve şehrin modernleşmesine engel olduğu düşünülen tüm diğer yapıları yıkıyorlardı.[51]

Aynı şekilde, ıslahhanelerdeki çocuklar gerekli becerileri kazandıktan sonra yeni kurulan fabrikalarda ve girişimciler tarafından açılan sanayi komplekslerinde istihdam ediliyordu. Başıboş ve atıl çocuklar ve ıslahhaneler böylelikle kent ekonomisinin geliştirilmesi ve yerel işletmelerin iyileştirilmesinde fayda sağlıyordu. Reformcular bu şekilde imparatorluğun dış borçları ve ithal mallara bağımlılığıyla mücadele edebilmeyi umuyordu. Islahhaneler yetenekli ve vasıflı yeni işçiler yetiştirecek ve bazı geleneksel kentsel zanaatları canlandıracaktı. Özellikle geleneksel olarak güçlü alanlardaki zanaatkar üretimindeki düşüş, imparatorluğun idari ve entelektüel seçkinlerinde endişe yaratıyordu. Tanınmış yazar ve reformcu Namık Kemal, tüm İmparatorluk'ta atölyelerin kapanmasından yakınıyordu:

"[...] biz ziraatte olduğu gibi sanatta dahi vaktiyle kendi yağımızda kavrulurduk. Hemen her ihtiyacımızı ifa edecek tezgahlarımız vardı. Yirmi otuz senede onların hemen cümlesi mahvoldu...".[52]

Yerel üreticilerin sürekli zayıflamasını önlemek, zanaatlarını geliştirmek (ıslah-ı sanat) ve ticari değerini yükseltmek çabalarının bir parçası olarak, 1864'te Islah-ı Sanayi Komisyonu kuruldu.[53] Komisyon'un ilk girişimler biri 1869'da İstanbul ıslahhanesini ya da diğer adıyla Islah-ı Sanayi Mektebi'ni açmak oldu.[54] Hem komisyonun hem de okulun adında altı çizilen "ıslah-ı sanayi" fikri, ekonomik beklentilerle ıslahhaneler arasındaki organik bağı yansıtmaktadır. Okulun temel hedefi, pazarlarda Avrupa mallarının hakimiyeti ile rekabet edebilmek için yeni bir iyi eğitimli esnaf sınıfı yetiştirmek olarak ilan edilmiştir.[55] Midhat Pa-

---

[51] petrov, *Tanzimat for the Countryside...*, s. 150.
[52] *Hürriyet*, n°7, 1285/Ra/21 (11 Ağustos 1868).
[53] *Takvim-i Vekayi*, 1285/Ş/09 (25 Aralık 1868).
[54] Ömer Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayiimiz", *Tanzimat: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 423-440; Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, s.81.
[55] BOA, İ.DH., 583/40618, 1285/Ş/04 (19 Kasım 1868).

şa'nın iddiasına göre, Tuna vilayetindeki ıslahhanelerin yararları anlaşıldıkça, imparatorluk genelinde kurulan ıslahhaneler bir yandan yoksul çocukları ve yetimleri koruyup yetiştiriyor (aceze ve bikes eytamın muhafaza ve terbiyesi), diğer yandan da ülke ekonomisini canlandırıyor ve yetenekli zanaatkarları teşvik ediyordu (dahili sanayiin ve ehl-i sanat ve hirfetin teksiri).[56]

Yerel sanayinin yeniden düzenlenmesi ve yeni bir vasıflı işçi sınıfının oluşturulması el ele giden iki temel amaçtı. Islahhaneler 'serseri çocukları' sorumlu ve güvenilir işçiler dönüştürmekle yükümlüydü. Resmi yazışmalarda, ıslahhanelerin varlık sebebi çocukların ataletiyle mücadele etmek ve onları üretken işçilere çevirmek (hirfet ve sanayii devama alışdırılarak) şeklinde ortaya konuyordu.[57] Niş bölgesindeki yöneticiler, çocuklarını çalıştırmadıkları için yerel halkı cehaletle suçlamıştı.[58] Aslında, "çocukları kurtarmak" şeklinde formüle edilen aleni amacın yanında, reformcular ısrarla bu çocukları vasıflı ve yetenekli zanaatkarlar haline getirmek gerektiğinin altını çizdi.[59] Bu nedenle, ıslahhanelerdeki çocuklar sadece disiplin ve eğitime tabi tutulmuyor, aynı zamanda vilayetlerin çalışanı olarak istihdam ediliyorlardı.

Reformcular daha önceleri işsiz ve sokaklarda dolaşan çocuklara, ağır iş ve çalışkanlık etiği telkin etmek arzusundaydı. Islahhanelerin çocuklar üzerindeki arzu ettiği disiplin etkisini yaratabildiğinin kanıtı olarak, valiliklerin resmi yerel gazetelerinde başarı hikayeleri yayımlanıyordu. Örneğin, Temmuz 1865'te Tuna vilayeti resmi gazetesi *Tuna/Dunav*, Niş ıslahhanesinden on dört yaşındaki bir çocuk tarafından yazıldığı iddia edilen bir mektup yayımladı. Mektup çocuğun başarılarını vurguluyordu, ama aynı zamanda öğrenciler arasında yükselen çalışkan, rekabetçi ve "yurtsever" ruhu ortaya koyuyordu.

"Bir süre önce, arkadaşlarım ve ben ayakkabıları kesip dikmeyi öğrenmeye başladık. Niş kaymakamı Süleyman Paşa duyduğuna inanamamış olacak ki zatı alileri bir gün ıslahhanemize geldi ve beni çalışırken izlemek için başıma bir polis koydu. Polise, eğer üç çift ayakkabı yapmayı başarırsam bana bir altın lira vermesini emretti. Ayakkabıları yaptım ve parayı aldım. Gazeteniz on üçüncü sayısında bu konuya değinmişti. Ama haberinizde ayakkabıları dikmek için makine kullandığım belirtilmiş. Bu doğru değil – bu tür ayakkabıların yapımında makine kullanmaz. Binaenaleyh, haberiniz beni çok müteessir etti, arkadaşlarım arasında itibarım beş paralık oldu. [...] Mektubumu gazetenizde yayınlamanızı istirham ediyorum, bu sayede arkadaşlarımın yüzüne tekrar bakabilirim."[60]

---

[56] Adnan Giz, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 34, 1968, s. 16-19; Midhat Paşa Şûra-yı Devlet'in başkanı olarak Tuna'dan İstanbul'a döndüğünde, Âli ve Fuat Paşalar İstanbul'da da bir ıslahhane açması için gerekli maddi kaynağı sağlamıştı. Mithat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, s. 81.

[57] BOA, A.MKT.MHM., 302/67, 1281/M/1 (6 Haziran 1864).

[58] BOA, İ.MVL., 502/22735, 1280/N/21, (29 Şubat 1864).

[59] BOA, Y.MTV., 38/46, 1306/S/13 (19 Ekim 1888).

[60] *Tuna/Dunav*, C. 1, n°17, 23 Haziran- 5 Temmuz 1865.

Sivas Mekteb-i Sanayi Kunduracılık Atölyesi
Sivas Vilayeti Salnamesi, (Sivas: Sivas Vilayeti Matbaası, 1325 [1907]).
"Sivas Hamidiye Sanayi Mektebi kunduracı sınıfı talebesi"

Çalışkan ve sorumlu işçiler yetiştirme vurgusuna paralel olarak, kurumun müfredatı örgün eğitim yerine meslek öğrenmeyi öne çıkarıyordu. Örgün eğitim, günde sadece iki saatlik okuma, yazma ve aritmetik dersleriyle sınırlıydı.[61] Okul günleri her sabah ilköğretim dersleriyle (subyan dersi) başlıyor ve ardından atölyelerde günde en az altı saat el sanatları eğitimi ile devam ediyordu.[62] Islahhanelerin el sanatları için dört dörtlük atölyeleri vardı. Eğitim çıraklık ilkesiyle ilerliyordu: daha vasıflı öğrenciler yeni başlayanları eğitiyordu.[63]

Hammadde ve üretim yöntemleri açısından vilayetler arasında ufak farklılıklar olsa da, tüm ıslahhaneler benzer bir zanaat öğretimi sunuyordu: terzilik, kunduracılık, kilim dokuma, marangozluk, matbaacılık, vb.[64] Birkaç örnek vermek gerekirse, İzmir'deki oğlanlara terzilik, kunduracılık, kilim dokuma, maran-

[61] "Vilâyât Islahhaneleri Nizâmnâmesi", Md. 8 ve 9.
[62] BOA., İ.DH., 591/41114, 1286/M/20 (2 Mayıs 1869).
[63] "Vilâyât Islahhaneleri Nizâmnâmesi", Md. 36.
[64] Örneğin, Adana'daki yetimhanede dokuma konusunda uzmanlaşmıştı; Kastamonu marangozluk ve diğer ahşap işlerine yoğunlaşıyordu; Diyarbekir ıslahhanesi aba, İran şalı ve diğer geleneksel tekstil ürünlerini üretiyordu. BOA., İ.DH., 591/41114, 1286/M/20 (2 Mayıs 1869).

gozluk ve matbaacılık öğretiliyordu.[65] Halep'te çocuklar sadece kunduracılık ve ayakkabı yapımında eğitiliyor, bu sayede zabıta üniformalarını ve ayakkabılarını üretiyorlardı.[66] Ayrıca bazı zanaatlarda yetiştirilmek üzere kız ve erkek çocukların şehirlerdeki atölyelere veya fabrikalara gönderilmesi yaygındı. Örneğin, Niş ıslahhanesinin matbaacılık bölümündeki oğlanlar mesleklerini vilayet matbaasında öğreniyordu; aynı şekilde, İstanbul'daki deri işleme öğrencileri Kazlıçeşme ve Beykoz'daki atölyelere gönderiliyordu.[67]

Birçok ıslahhane yerel yönetimlerin ve belediyelerin önemli ihtiyaçlarını karşılayan (çoğunlukla askeri üniforma, ayakkabı ve yünlü kumaş) önde gelen yerel üreticiler oldu. 1869'da açılışından sadece üç ay sonra Diyarbekir ıslahhanesi jandarmaya ayakkabı üretmeye ve üniformalarının bir kısmını dikmeye başladı.[68] Zaman içinde ıslahhane çeşitli kamu kurumları ve yerel halkın ihtiyaçlarına cevap verir hale geldi.[69] Kosova ıslahhanesi de vilayetteki subay ve memurlar için ayakkabı ve üniforma üretiyordu.[70] Dokuma konusunda uzmanlaşmış olan Bursa ıslahhanesi, jandarma üniformaları için kumaş dokuyordu.[71] Öğrenci el işlerinin satışı ıslahhanelerin gündelik işletme giderlerinin büyük kısmını karşılıyordu. Ücretsiz öğrenci emeği sayesinde, ıslahhanelerin çoğu büyük ölçüde kendi kendine yeten kurumlardı.

Islahhaneler sadece günlük bazda gelir elde etmemiş, aynı zamanda yeni kamu ve yarı-kamu işletmelerinin çoğu için kadrolar yetiştiren gerçek meslek eğitim merkezleri olarak tasavvur edilmiştir. Bu kurumların bazıları özellikle büyük endüstriyel kompleksler ve fabrikalara işçi tedarik etmek üzere açılmıştı. Midhat Paşa'nın sanayi politikaları ve bunların her birinde 200-250 çocuk olan Niş, Rusçuk, Sofya, Bağdat ve Şam ıslahhaneleriyle bağlantıları dikkat çekicidir. Tuna ıslahhanelerindeki çocuklar vilayet tarifeli araba şirketinin demirci ve araba yapımcıları, yeni donanma onarım teknisyenleri, vilayet vapur şirketinin denizcileri, vilayet matbaasının dizgicileri ve Rusçuk-Varna hattı üzerindeki demiryolu çalışanları olmak üzere eğitiliyordu. Rusçuk ıslahhanesindeki kızlar, ordu için kumaş üreten dokuma fabrikasında çalışıyordu. Sofya ıslahhanesine bitişik çuha fabrikası da oldukça kârlı bir girişimdi, yılda 30.000 metre çuha imal ediyordu.[72] İstanbul'daki kız ıslahhanesi, 1870 yılında Yedikule dokuma fabrikasına bitişik olarak açıldı ve kızlar fabrikanın işçileri olarak istihdam edildi.[73]

---

[65] BOA, İ.DH., 604/42096, 1286/Ş/21 (26 Kasım 1869).
[66] BOA, İ. ŞD., 13/610, 1285/Z/15 (29 Mart 1869).
[67] Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, s. 81.
[68] BOA., İ.DH., 591/41114, 1286/M/20 (2 Mayıs 1869).
[69] Talip Atalay, "19. Yüzyılda Sokak Çocuklarını Topluma Kazandırmada Başarılı Bir Örnek: Diyarbekir Vilâyeti Islahhanesi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e II. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 15-17 Kasım 2006.
[70] İsmail Eren, "Kosova Sanayi Mektebi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 3 (18), 1969, s.34-38.
[71] Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid*, İstanbul, Risale, 1991, s.117,139-140.
[72] Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, s. 52-53.
[73] Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 79; *Salname 1295*, Dersaadet, Rıza Efendi Matbaası, 1878, s.256.

Sivas Mekteb-i Sanayi Marangozluk Atölyesi
Sivas Vilayeti Salnamesi, (Sivas: Sivas Vilayeti Matbaası, 1325 [1907]).
"Sivas Hamidiye Sanayi Mektebi marangoz sınıfı talebesinin resmi"

Çocukların emeği kurum içinde de kullanılıyordu. Binanın ve yatakhanelerin bakımından mesuldüler: yerleri süpürmek, su taşımak, kıyafetlerini yıkamak ve diğer gerekli işlere yardımcı olmak zorundaydılar. Kurumdaki davranışları yüzünden cezalandırılanlar tuvaletleri temizliyordu.[74] Beş yıllık eğitimini başarıyla tamamlayanlara ıslahhanede günlük ücret (yevmiye) veya sözleşmeyle (müddet) istihdam olanağı tanınıyordu.[75]

Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın katkıları ile hazırlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (1869), modern bir eğitim altyapısının kurulmasında çok önemli bir girişimdir. Yetim, kimsesiz ve muhtaç çocukların el sanatlarında eğitimi ve istihdamı bağlamındaki gelişmelere paralel olarak, kararname ülkenin kalkınması ve modernleşmesi için mesleki eğitimin gerekliliğini vurguluyordu.[76] Esasında Tanzimat döneminin öncü eğitim reformları, hep teknik, mesleki ve profesyonel

[74] "Vilâyât Islahhaneleri Nizâmnâmesi", Md. 31.

[75] "Vilâyât Islahhaneleri Nizâmnâmesi", Md. 52.

[76] Üç fikir öne çıkıyordu: 1-Sanayi, ticaret ve iş hayatı gelişmiş değil çünkü devlet gerekli insan gücünü eğitmiş değil; 2-Bu eğitim reformu kültür ve sanayiyi geliştirebilecek uzmanlar yetiştirmeyi amaçlamaktadır; 3-Sanayi taklitle değil, bilim ve teknoloji ile mümkündür. Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh *Nafî, Maarif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilat ve İcrââtı: XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2001.

alanlardaydı.[77] Bu çerçevede ıslahhanelerin yetiştirdiği çocukların, sanayinin itibarını teyit etmesi ve millet ve memleketin zenginliğini arttırması (sanayi-i mebhusenin itibar-ı alisinin iadesiyle servet-i millet ve memleketin ikmali) bekleniyordu.[78]

V. Sonuç

Islahhaneler, henüz çocuk ve genç suçluluğu Osmanlı toplumunda bir sorun olarak algılanmadan ve kriminoloji, psikoloji, eğitim veya sosyal hizmet üzerine bir külliyat oluşmadan çok önce, sosyal ve ekonomik anlamda kentsel yaşamın yeniden düzenlenmesini amaçlayan Osmanlı kentsel dönüşüm vizyonunun bir parçası olarak açılmıştır. Kurumun vücuda getirilmesinin ardında yatan nedenler, bir yanda şehirlerin modernleşmesi, güzelleştirilmesi ve güvenliği; öte yanda ekonomik kalkınma, refah ve kendine yeterlilik şeklinde dile getirilmişti. Bu anlamda, kurum birincil olarak kentsel mekânın ıslahı ile ilgileniyordu.

Osmanlı reformcularının 'serseri çocukları' disiplin altına sokma ve ıslah etme bağlamındaki tutumu iki yönlüydü. Öncelikli olarak, derbeder ve boşta gezen gençler sokaklardan kaldırılacaktı – yani ıslahhaneler bir tür siyasi kontrol ve toplumsal dışlama görevi görüyordu. Ancak, dolaylı fakat önemli bir sonuç olarak, reformcular bu çocukları zanaat kollarında verimli ve yararlı hale getirmek istiyordu – böylece yeniden topluma kazandırılabilirlerdi. Islahhanelerin kurulması sadece bir asayiş meselesini çözmüyordu, aynı zamanda bu çocuklarda belki bir şekilde yitirdikleri ya da hiç edinmedikleri bir sivil sorumluluk duygusu yaratmayı hedefliyordu. Netice olarak, sokak çocuklarının, yetimlerin ve yoksul çocukların sokaklardan uzaklaştırılıp kurumsal bir yapı içinde eğitilmesi reformcular için iki açıdan önemliydi: bu çocukları kentsel yaşamın istenmeyen, hoş karşılanmayan unsurları olarak sokaklardan uzaklaştırmak; bu dışlanmış grubu belli bir 'geri dönüşüm' sürecinden geçirerek yeniden topluma kazandırmak. Dolayısıyla, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında reformcular ve eğitimciler için çocukların, özellikle de alt sınıfların eğitimi, katı bir disiplin altına ıslah edilmek anlamına geliyordu. Sürecin doğal olarak içerdiği zor, ceza ve emek sömürüsü, ıslahhaneleri standart eğitim kurumları olmaktan çıkarıyor, daha çok hapishane ve fabrikalara yaklaştırıyordu.

---

[77] İlk Orman Okulu'nu 1857 yılında açılan Ziraat Okulu izledi. 1862-1863 yılında mahkeme katipleri için üç yıllık bir orta okul açıldı. Aynı zamanda bir de modern dillere tercüme okulu açıldı. 1874 yılında ustabaşı ve teknisyen eğitimi için Madencilik Okul'u açıldı.

[78] BOA, İ. ŞD., 13/610, 1285/Z/15 (29 Mart 1869).

Tablo - Osmanlı İmparatorluğu'nda Islahhaneler[79]

Şehir	**Vilâyet**	**Açılış Tarihi**	
Niş	Tuna	1280	1864
Rusçuk	Tuna	1281	1865
Sofya	Tuna	1281	1865
Selanik	Selanik	1281	1865
Sultanahmet (İstanbul)	İstanbul	1284	1868
Kastamonu (karma)	Kastamonu	1285	1868
Bursa	Hüdavendigâr	1285	1868
Trabzon	Trabzon	1285	1868
Saraybosna	Bosna	1285	1869
İşkodra	İşkodra	1285	1869
Sivas	Sivas	1285	1869
Halep	Halep	1285	1869
Bağdat	Bağdat	1285	1869
İzmir	Aydın	1286	1869
Diyarbekir	Diyarbekir	1286	1869
Erzurum	Erzurum	1286	1869
Şam	Şam	1286	1869
Yedikule, İstanbul (kız)	İstanbul	1286	1870
Rusçuk (kız)	Tuna	1289	1872
Kandiye	Girit	1288	1872
Edirne	Edirne	1290	1873
Harput	Mamuretülaziz	1289	1873
Adana	Adana	1290	1873
Konya	Konya	1290	1873
Kudüs	Kudüs	1291	1874
Üsküdar, İstanbul (kız)	İstanbul	1295	1878
Yanya	Yanya	1294	1878

[79] Bu veriler, Osmanlı arşivlerinde 1864'den 1908 yılına kadar uzanan belgelerden derlenmiştir.

Şehir	Vilâyet	Açılış Tarihi	
Aksaray, İstanbul (kız)	İstanbul	1296	1879
Cağaloğlu, İstanbul (kız)	İstanbul	1296	1879
Gümülcine (Komotini)	Edirne	1295	1879
Sultanahmet, İstanbul (kız)	İstanbul	1301	1884
Antalya	Konya (Teke)	1306	1888
Üsküp	Kosova	1313	1895
Manastır	Manastır	1317	1899

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.), 584/26270, 26/L/1284, 20 Şubat 1868.

BOA, A.MKT.MHM., 302/67, 1281/M/1 (6 Haziran 1864).

BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası Sadaret Evrakı Mektubi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM.), 707/23, 1319/M/02 (21 Nisan 1901).

BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1574/87, 1306/R/11 (15 Aralık 1888).

BOA, DH.MKT., 2672/32, 1326/Za/07 (1 Aralık 1908).

BOA, İ. HUS., 88/1318-M-29, 1319/M/09 (28 Nisan 1901).

BOA, İ. ŞD., 13/610, 1285/Z/15 (29 Mart 1869).

BOA, İ.DH., 1176/91967, 1307/Ş/08 (29 Mart 1890)

BOA, İ.DH., 604/42096, 1286/Ş/21 (26 Kasım 1869).

BOA, İ.MVL., 502/22735, 1280/N/21, (29 Şubat 1864).

BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.), 841/67590, 1299/M/21 (13 Aralık 1881).

BOA, İrade Şura-yı Devlet (İ. ŞD.), 13/610, 1285/Z/15 (29 Mart 1869).

BOA, İrade, Hususi (İ.HUS.), 87/1318-Z-58, 1318/Z/29 (19 Nisan 1901).

BOA, İrade, Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 29/1245, 1281/Ca/11 (12 Ekim 1864).

BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.), 584/26270, 26/L/1284, (20 Şubat 1868).

BOA, Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 53/103, 1295/S/17 (20 Şubat 1878).

BOA, MF.MKT., 54/39, 1295/Ra/14 (18 Mart 1878).

BOA, MV., 52/70, 1307/Ş/09 (30 Mart 1890).

BOA, ŞD., 2554/19, 1309/M/21 (27 Ağustos 1891).

BOA, ŞD., 700/31, 1299/N/21(5 Ağustos 1882).

BOA, Y.A.HUS., 415/35, 1319/M/12 (1 Mayıs 1901).

BOA, Y.MTV., 38/46, 1306/S/13 (19 Ekim 1888).

BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), 44/138, 1298/R/10 (10 Şubat 1881).

BOA, Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı (Y.MTV.), 38/46, 1306/S/13 (19 Ekim 1888):

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK.), 5/38, 1299/M/16 (8 Aralık 1881).

BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 169/30, 1299/M/28 (20 Aralık 1881).

BOA, Zabtiye Nezareti (ZB.), 375/52, 1322/Ke/09 (Aralık 1906).

BOA., İ.DH., 591/41114, 1286/M/20 (2 Mayıs 1869).

Kitap ve Makaleler

"Islahhanelere dair nizamname", *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Nizâmatının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat*, İstanbul, 1284/1867

"Vilâyât Islahhaneleri Nizâmnâmesi", *Düstûr*, Tertib 1, C. 2, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1289/1872, s.277-295.

Atalay, Talip, "19. Yüzyılda Sokak Çocuklarını Topluma Kazandırmada Başarılı Bir Örnek: Diyarbekir Vilâyeti Islahhanesi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e II. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 15-17 Kasım 2006.

Baykal, Bekir Sıtkı, *Mithat Paşa: Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Istanbul, 1964.

Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, London, Hurst & co., 1998

Davin, Anna, *Growing up Poor: Home, School, and Street in London*, London, Rivers Oram Press, 1996.

Donzelot, Jacques, *The Policing of Families*, çev. Robert Hurley, New York, Pantheon Books, 1979.

Emrence, Cem, "Imperial Paths, Big Comparisons: The Late Ottoman Empire", *Journal of Global History*, 3 (3), 2008, s.289-311

Eren, İsmail, "Kosova Sanayi Mektebi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 3 (18), 1969, s.34-38.

Ergut, Ferdan, "Policing the Poor in the Late Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, 38 (2), 2002, s.149-64.

Finzsch, Norbert & Robert Jütte, *Institutions of Confinement: Hospitals, Asylums, and Prisons in Western Europe and North America, 1500-1950*, New York, Cambridge University Press, 1996

Giz, Adnan, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 34, 1968, s. 16-19.

Hamzah, Dyala, *The Making of the Arab Intellectual: Empire, Public Sphere and the Colonial Coordinates of Selfhood*, London, Routledge, 2010.

Kurtege, Bengü, *The Historical Politics of the Juvenile Justice System and the Operation of Law in the Juvenile Court in Istanbul in Regard to Property Crimes*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2009.

Macura, Vladimir, "Culture as Translation", Susan Bassnett ve André Lefevere (der.), *Translation, History and Culture*, London-New York, Cassell, 1990, s.64-70

Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh *Nafî, Maarif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilat ve İcrââtı: XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2001

Maksudyan, Nazan, "Orphans, Cities, and the State: Vocational Orphanages (*Islahhanes*) and 'Reform' in the Late Ottoman Urban Space", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 43, no. 3, 2011, s. 493-511.

---, Nazan, "State 'Parenthood' and Industrial Orphanages (*Islâhhanes*): Transformation of Urbanity and Family Life", *The History of the Family*, vol. 16, no. 2, 2011, s. 172-181.

Malečková, Jitka, "Ludwig Büchner versus Nat Pinkerton: Turkish Translations from Western Languages, 1880-1914", *Mediterranean Historical Review*, 9 (1), 1994, s.73-99.

Mardin, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul, İletişim, 1990.

Mazower, Mark, *Salonica: The City of Ghosts*, New York, Alfred A. Knopf, 2005, s.230-231.

Mitchell, Timothy, *Colonising Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

Murdoch, Lydia, *Imagined Orphans: Poor Families, Child Welfare, And Contested Citizenship in London*, New Jersey, Rutgers University Press, 2006, s. 12-42

Ortaylı, İlber, "Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar.* Edirne, 8-10 Mayıs 1984, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 227-233.

Petrov, Milen V., "Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864–1868", *Comparative Studies in Society and History*, 46 (4), 2004, s. 730-759.

Petrov, Milen V., *Tanzimat for the Countryside: Midhat Pasa and the Vilayet of Danube*, 1864-1868, Doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 2006.

Rothman, David J., *The Discovery of the Asylum: Social Order and Disorder in the New Republic*, New York, Aldine de Gruyter, 2002.

Sahara, Tetsuya, *An Eastern Orthodox Community During the Tanzimat: Documents From a Register of the Bulgarian Society in Ruse (1860-1872)*, Tokyo, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1997.

Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003

Shore, Heather, *Artful Dodgers: Youth and Crime in Early Nineteenth-Century London*, Londen, Boydell Press, 1999.

Strauss, Johann, "Who Read What in the Ottoman Empire, (19th-20th centuries)?", *Middle Eastern Literatures*, 6 (1), 2003, s. 39-76.

Öz: Bu yazı, Osmanlı reformcularının "serseri çocukları" disiplin altına sokmak ve ıslah etmek amacıyla kurduğu yaygın Osmanlı ıslahhaneleri ağını inceliyor. Bu kurumların açılmasında devletin öncelikli amacı, derbeder ve boşta gezen gençleri sokaklardan uzaklaştırmaktı - yani ıslahhaneler bir tür siyasi kontrol ve toplumsal dışlama görevi görüyordu. Ancak, dolaylı fakat önemli bir sonuç olarak, reformcular bu çocukları zanaat kollarında verimli ve yararlı hale getirmek istiyordu - böylece yeniden topluma kazandırılabilirlerdi. Dolayısıyla, ıslahhanelerin kurulması sadece bir asayiş meselesini çözmüyordu, aynı zamanda bu çocuklarda bir şekilde yitirdikleri ya da hiç edinmedikleri bir sivil sorumluluk duygusu yaratmayı hedefliyordu.

Anahtar sözcükler: Islahhane, kimsesiz çocuklar, kent reformu, istenmeyen göç, ekonomik kalkınma

Ottoman Urban Reform and Undesirable Children in the Cities

Abstract: This paper analyzes the large network of Ottoman juvenile correction houses (*ıslâhhanes*), through which Ottoman reformers attempted to discipline and rehabilitate vagrant children. First priority of the state in introducing these institutions was to remove vagrant and idle youth from the streets, so the *ıslâhhane*s were opened as a means of political control and exclusion from society. Yet, as an indirect yet crucial outcome, the reformers wanted to make these children productive and useful in artisanal positions, as a means of (re)integrate into the society. Therefore, correction houses were established not only to solve a public order problem but also to create the idea of social responsibility which those children either lost or never embraced.

Keywords: *Islahhane*, correction house, destitute children, urban reform, irregular domestic migration, economic development.

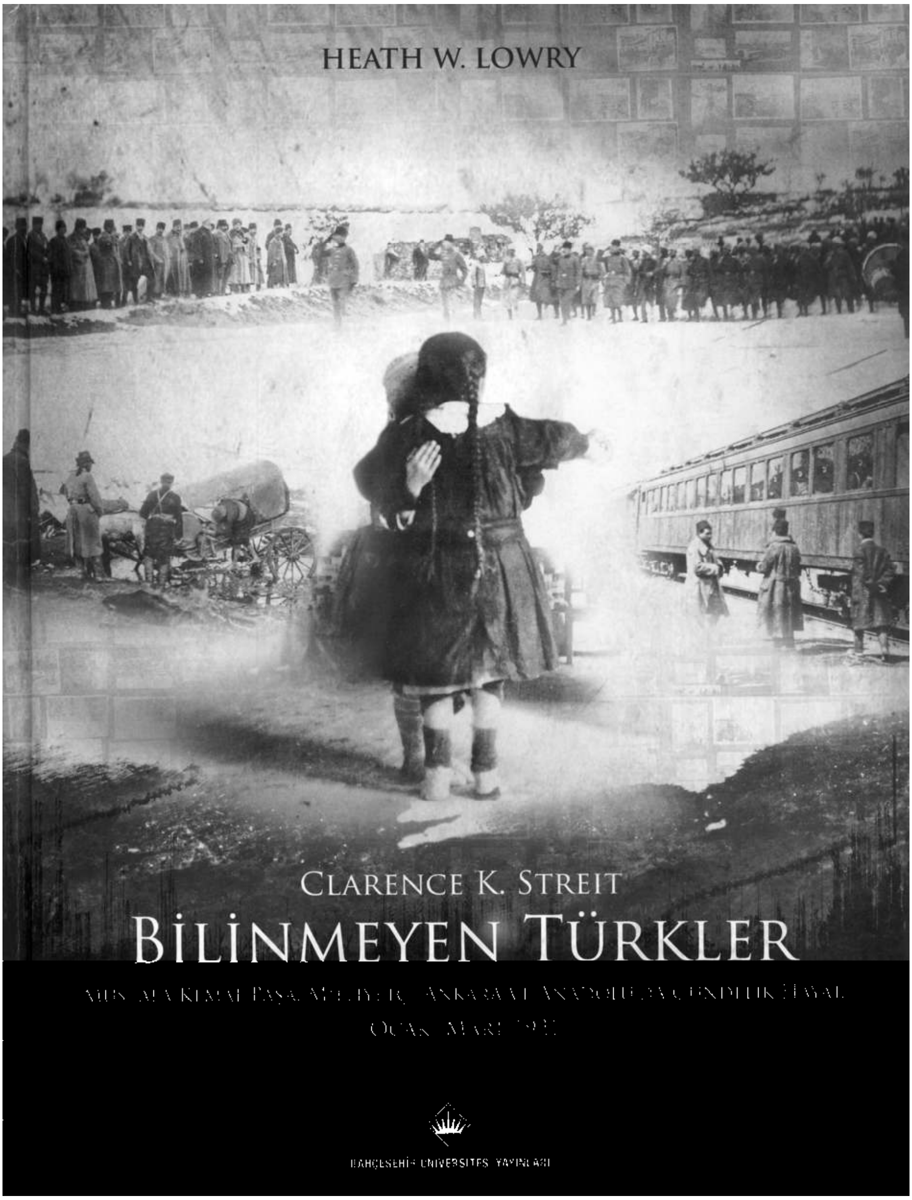
HEATH W. LOWRY
CLARENCE K. STREIT
BİLİNMEYEN TÜRKLER

Türkiye'de Tütüncülerin Kaçakçılaşma Sürecinde Kolculuğun Baskısını İki Kolcunun Tercüme-i Hâlinden Anlama Denemesi

Ahmet YÜKSEL*

Osmanlı topraklarına girişi, Avrupalı tüccarlar marifetiyle 1600'lü yılların başına isabet eden tütün, kısa sürede kendini sevdirerek; at, avrat ve pusattan sonra Türk'ün gönlünde dördüncü sırayı kapıyor. Anadolu'nun başına gelen iyi ve kötü her şey gibi o da bu muhteşem girişini Rumeli üzerinden yapıyor ve tohumlar ilkin Yenice ile İskeçe'ye atılıyor.

Bu hususta; *Peçevî*[1], *Naimâ*[2], *Cihannüma*[3] ve *Mizanü'l-hak*[4]'ta, ilk bilgiler var. Amerika'nın keşfinden yaklaşık 150, Avrupa'da tanınmasından yaklaşık

* sahaf@sanatkitabevi.com.tr

1 *Tarih-i Peçevî*, İbrahim Peçevî, İstanbul 1283 (1866) Matbaa-i Âmire, Cilt 1, s. 196-197. İlk geniş bilgi bu eserde yer almaktadır; 1600 yılı başlarında İngiliz keferesinin getirdiğini, rutubetten mütevellit bazı hastalıkları tedavi eder diye satıldığını, daha sonra ehl-i keyf olanların, hatta âlimlerin ve devlet adamlarının dahi tütüne müptela olduğunu, yazar. Ayaktakımı arasında tütünün çok rağbet gördüğünü, duman sebebiyle kahvelerde göz gözü görmediğini, elde lüle sokak pazar dolaşarak birbirlerinin yüzüne gözüne puf puf ederek ortalığı kokuttuklarını, tütün üzerine münasebetsiz manzumeler yazdıklarını, içenin sakalını bıyığını sarığını kokuttuğunu, elleri iş görmekten geri kaldığını, yangınlara sebep olduğunu anlatır ve sadece uykuya mâni olduğu için tayfaların, nöbetçilerin içmesinde fayda olduğunu, söyler.

2 *Naima Tarihi, Ravzatü'l-hüseyin fî Hülâsat-ı Ahbâri'l-hafikayn,* Giridî Mustafa Naima, İstanbul 1147 (1734), Cilt 1-2, Darü't-Tıbaatü'l-âmire (Müteferrika Matbaası).

3 *Kitâb-ı Cihannümâ,* Kâtip Çelebi Mustafa b. Abdullah, İstanbul 1145 (1732), Darü't-Tıbaatü'l-âmire (Müteferrika Matbaası).

50 yıl sonra tütün, Osmanlı'yla müşerref oluyor. Bu topraklara sığınmış bütün göçmenler gibi, o kalış kalıyor. Öyle bir kalış öyle bir kaynayış ki bu, birbirlerine geçiyorlar. Tütünün kısa zaman içinde düşkününün çoğalması, kahvede olduğu gibi, tütünde de yok haramdı, mekruhtu, mubahtı; yok yasaklansındı, serbest bırakılsındı tartışmalarına yol açarken, bugüne kadar tespit edilmiş 165 polemik risalesi yazılmasına neden oluyor. (Yılmaz, 2003: 12-13)

Anayurdundan bambaşka bir boyut kazanan bu bitki, önce 'Oriental tip tütün', 'Şark tütünü', daha sonra münhasıran 'Türk tütünü' adını alarak vasıflanıyor, ağızlardan düşmüyor. Türk tütünlerine alışan, seven, müptelası olan Avrupalılar da öyle şımartıyorlar ki kendini haklı olarak bir halt sanıyor. Öyle ya bütün dünya dillerinde, kezalik kulağımızın dibindeki Arapça ve Farsça da dahil olmak üzere Yeni Dünya'dan gelen 'tobacco / tabaca'dan mülhem isimler kullanılırken, o kendine 'tütmek'ten 'tütün'ü icat ediyor, bununla da kalmayıp siyaseten etkisi altındaki dillere de 'tütmek'ten 'tütün'ü ya da Osmanlıca versiyonu olan 'duhan'ı veriyor. En nihayetinde bütün dünyanın dil hafızasına 'Türk gibi tüttürmek' deyimini bütün varyantlarıyla yerleştiriyor.

'La Régie Co-interessée des Tabacs de l'Empire Ottoman', yani; 'Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhane Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi', yaninin yanisi; 'Tütün Rejisi', kısacası; 'Reji' nam bu şirket Fransız, Alman ve Avusturyalı bankerlerin iştirakiyle Düyun-ı Umumiyye adına 1883'de kurularak, 1884 yılından başlayarak 30 yıl süreli imtiyazıyla Osmanlı ülkesinde tütün tarımında tek yetkili oluyor, cümle üretim ve tüketimi denetimi altına alıyor. Bu, döneminin ihracat değeri en yüksek, bir numaralı tarım ürünü, Osmanlı dış borçlarının bir bölümüne karşılık olarak Reji'ye, dolayısıyla Düyun-ı Umumiyye emrine veriliyor. İşte bu noktada Osmanlı'nın çaresizliği, köşeye sıkışmışlığı tam anlamıyla kendini gösteriyor. Devlet, borcuna karşılık olarak para, mal, mülk veremiyor ancak vaat veriyor, taahhüde giriyor, mamafih milletin istikbalini satıyor. Batılı büyük tüccarın cambazlığı ile basiretsiz idarecinin menfaatini besleyen aymazlığı birleşince, memleketin sarı altınına haciz konuluyor. Önce 30 yıl, arkasından da bir 12 yıl daha gariban tütüncünün kaderine hükmediyorlar. Daha tarlası, ekimi, dikimi, kırımı, dizimi, kurutması, dengi, balyası, deposu, bekçisi, ince sarması, fabrikalı Rum kızı, paketi, rüsumu, içeni, keyifleneni, zehirleneni ortada yokken zamanın ortalama nüfusu ve üreteni tüketeni itibariyle bir milyon insanın kaderini satın alıyorlar. [5]

---

[4] *Mizanü'l-hak*, Mustafa b. Hacı Abdullah Halife Kâtip Çelebi, İstanbul, 1280 (1864), Tasvir-i Efkâr Matbaası. (ilk baskı: *Kitâb-ı Mizanü'l-Hak*, Londra, 1861, William Watts Matbaası).

[5] 1884'de 10.823 köyde 140.090 çiftçi tütün ekerken; 1912'de rakamlar tavan yapıyor; 15.073 köyde 243.691 tütüncü mevcut; 1922'de (Reji devletleştirilmeden önceki yıl) ise rakamlar yerde sürünüyor; 7.185 köyde 80.252 çiftçi tütün ekiyor. (İstatistik Umum Müdürlüğü, 1932: 10).

Şirketin faaliyete geçmesiyle, geleneksel üretim yapan tütüncülerin hayatı değişiyor. Reji'nin uyguladığı düşük fiyat politikası karşısında çoğu tütüncü, yılda on bir ay emek verdiği ürününün karnını doyurmaya yetmediğini çok geçmeden anlıyor, çaresiz kaçakçılığa yönelerek kendi malının hırsızı haline geliyor. Haliyle de karşısında Reji'nin silahlı kolcularını[6] buluyor. 1886 tarihli 'Tütün Kaçakçılığının Men'i Hizmetinde Kullanılacak Kordon Bölüklerine Dair Talimatname'[7] hükümlerine göre kolculuk teşkilatı kuruluyor ki Refii-Şükrü Suvla'nın isabetle bir şekilde belirttiği gibi; "1881 Muharrem Kararnamesi'yle yabancı alacaklılar, devletlerinin himayesinde, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde 'Düyunu Umumiye İdaresi' namı altında adeta yeni bir devlet kurmuş" oluyorlar. (1940: 16)

Bu devlete lazım gelen ordu da resmi adı Kordon Bölükleri olan kolculuk teşkilatıyla kurulmuş oluyor. Bu talimatnameye göre; Kordon bölükleri efradı baraka ve karakollara taksim olunur, her bir baraka ve karakol bir takım sayılır, takımlar da halin icabına göre süvari ve piyade olur, deniyor. Askeri hiyerarşiyi taklit eden bir sistemle; onbaşı, piyade çavuşu, süvari çavuşu, bölük emini, başçavuş rütbeleri kullanılıyor, 100 eri geçmeyen bölükler teşkil edilerek bu bölükler, yüzbaşı, üsteğmen ve teğmen rütbelerinde subayların komutasına veriliyor. "Kordon bölükleri ve subayları asakir-i zaptiyeden sayılıp bunların tayinleri, terfileri, ihraçları, cezalandırma ve takdirleri, dul ve yetim maaşları hususunda Asakir-i Zaptiye Nizamat ve Talimatı tatbik olunur" deniliyor. Kolcuların maaşları aynı pozisyon ya da rütbedeki asker, jandarma ve zaptiyeye kıyasla yüksek olmasına özellikle dikkat ediliyor. Bu talimatnameye göre jandarmaya usulünce rüşvet verilmesi de esasa bağlanıyor; "Jandarma idaresinden verilecek pusula mucibince kırtasiye, gaz, mahrukat masrafıyla, elbise bedelleri de ay sonunda verilir" deniyor. Bunların esas vazifeleri tütün kaçakçılığını önlemek olmakla beraber asayişin muhafazasına da itina ederler, denilmekte ve bölükler nihayet Reji memurlarının emrine itaatle bağlanıyor. (Alyot, 1947: 249-255)

Reji şirketi, kaçak tütün satışlarını engellemek maksadıyla oluşturduğu kolculuk teşkilatını, İmparatorluğun tütün üretilen her bölgesinde devreye sokuyor. Sadece üretilen değil, tüketilen tütün üzerinde de yetkili olan Reji, neredeyse İmparatorluğun tamamına kolculuk teşkilatını yayıyor. Hal böyle olunca da; İstanbul, Selanik, Canik (Samsun), İzmir, Bursa merkez olmak üzere Halep, Bingazi, Beyrut, Hudeyde, Cidde, Diyarbakır, Erzurum, Trabzon, Kavala, Yanya, Ankara, Kastamoni, Konya, Harput, Mersin gibi vila-

[6] Kaçakçıları takip için kol gezdiklerinden, ayrıca 'kollayan' anlamı da yüklenerek, 'dideban' gözcü, bekçi anlamlarına da gelmek üzere bu tabir uyduruluyor. Asayişi temin için önceleri yeniçerilerin daha sonra zaptiyelerin atla yaptıkları geziye 'kola çıkmak', 'kol gezmek' deniliyor. Kola illa ki atla çıkılıyor ve şehir dışına çıkılırsa bu, 'kola binmek' oluyor. 'kol gezmek' yerine 'devriye gezmek' Tanzimat'tan sonra genelleşiyor. (Pakalın, 1971: Cilt 2: 287-289).

[7] *Düstur*, 1. Tertip, Cilt 5, s. 733.

yet, sancak ve kazalarda asıyor kesiyor, binlerce insanı[8] katlediyorlar (Gökdemir, 1999: 53). Buna karşılık halkın isyanı kendini, 'ayıngacılık' tabir olunan tütün kaçakçılığında buluyor.

Ermeniceden geçme Osmanlı argosu 'ayıngacı' tabiri genel olarak Batı Anadolu ve Rumeli'de tütün kaçakçılığına has bir tabir olarak ortaya çıkarken, Karadeniz, Orta ve Doğu Anadolu'da ise sadece 'kaçakçı' tabiri genel anlamından sıyrılıp tütün kaçakçılığına münhasır olmakla, bize tütün kaçakçılığının halkın dilinde ve kültüründe ne denli yer ettiğinin açık işaretini veriyor. "Reji'nin uygulamaları kaçakçılığa yol açtığında, devlet de bu tekele kendi kolluk gücünü meydana getirmesine, baskı altında izin vermek zorunda kalıyor. 2. Meşrutiyet'ten sonra İttihatçılar çok istemişlerse de kaldıramayıp, aksine borç alabilmek için Reji'ye başvurmak ve imtiyaz süresini uzatmak zorunda kalıyorlar." (Emiroğlu, 2012: 374)

Dönemin tanığı, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* sahibi ve başyazarı Salih Zeki, bakın bu konuda ne diyor:

> Otuz sene devam eden bu ecnebi Reji idaresi, memleketimizde zulmün mukâtelenin [öldürüşmenin], irtikâp ve irtişânın [rüşvetçiliğin] bir timsali idi. Reji idaresi (fon sekure) denilen gizli hesabında her ay devletin en büyük memurundan en küçüğüne kadar büyük mikyasta rüşvetler vermek suretiyle maatteessüf hükümet dairelerinde ve mahkemelerde hükmünü yürüterek temin-i menafiye çalışırdı. Ziraat tütünlerinin bir kısmının kıyyesini 20-30 para gibi cüzi fiyatla ellerinde alır ve mütebakisini [kalanını] ambarlarında çürüttükten sonra yakardı. Tütün inzibatının temini ve kaçakçılığın men'i salahiyeti [yasaklama yetkisi], o vakitki gafil hükümet tarafından ecnebi Reji kumpanyasına tevdi olunduğundan İnhisar idaresi, memleketin sabıkalı güruhundan teşkil ettiği kendi kolcular sürüsü marifetiyle herkesin şahsına ve ailelerin harîmine [namusuna] kadar tecavüz ederdi. Tütün kaçakçılarıyla Reji kolcularının her gün her yerde vuku' bulan müsademe [çarpışma] ve mukâtelelerinden ecnebiler menfaatine binlerce haneler söner, memleketin on binlerce genç evladı mahvolur ve fakat bu yüzden kimseye mesuliyet tertip itmez idi.

---

[8] Salih Zeki [Ekinci], II. Meşrutiyet'in ilanına kadar süren 24 yıllık süreçte 50-60 bin Türk gencinin öldüğünü veya sakat kaldığını, zamanın basını ve milletvekillerinden nakille söylemektedir (1928: 17).
Hüseyin Avni [Şanda], bu rakamı 20 bin olarak zikreder; (Bu) rakamı tam olarak bulmanın kabil olmadığını, bu malumatı da Reji müdürlerinden birinden aldığını, söylüyor; "20 binden fazla adam ölmüştür. Bu 20 bin telefat her iki tarafa aittir." (1932: 40).
Hayri Mutluçağ, Dahiliye ve Evkaf Nazırlarından teşkil edilen bir heyetin raporuna dayanarak; "1901 yılında gerek kolculardan, gerekse halktan çarpışmalarda ölenlerin sayısı 20.000'i aşmıştır. Yaralanan ve sakat kalanların sayısı ise bilinmemektedir." demektedir (1967: 35-36).
Adı tutanaklara geçmeyen bir mebus "90.000 bu kadar nüfusumuz zayi oldu" demektedir; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* 32. Oturum, 7 Şubat 1324, TBMM B., Ank., 1982 (Emiroğlu, 1993: 46).

Reji idaresinin ilan-ı Meşrutiyet'e kadar devam eden 24 senelik zamanı hükümette bu yüzden elli altmış bin Türk gencinin telef veya sakat olduğu o vakit matbuat ve mebusan tarafından musirren [ısrarla] iddia edilmiş idi. İlan-ı Hürriyet'i müteakip [2. Meşrutiyet'ten sonra] milletin gayz [hınç] ve kini en ziyade zalim Reji idaresine teveccüh ettiğinden [yöneldiğinden] ilk Meclis-i Mebusan'da hükümetten Reji'nin ilgası musirren talep edilmeğe başlandı. Bu hususta çalışan mebusların başında Drama mebusu merhum Rıza Bey bulunuyor idi. O sırada tütün idaresi hakkında hükümete bir çok taraftan layihalar veriliyor ve milyonlarca lira fazla varidat gösterilerek bandrol usulünün tatbiki tavsiye ediliyor idi. O vakit Maliye Nazırı[9], Düyun-ı Umumiyye muvafakat etmediğinden ve Reji kumpanyasına bir çok tazminat vermesi icap edeceğinden ve bandrol usulünden fazla varidat temini hükümetçe ümit edilmediğinden bahisle imtiyazın feshine muvafakat etmedi [uygun görmedi]. Bu sebepten imtiyaz müddetinin hitamı olan 1330 (1914) senesine kadar bu idareye sabır ve tahammül etmek zarureti hasıl oldu.

329 [1913] senesinde Balkan Muharebesi içinde Edirne'mizin Bulgarlardan istirdadına [geri alınmasına] teşebbüs edileceği zamanda hazine-i maliyenin müzayakasından [parasızlığından] dolayı hükümetçe Reji idaresinden bir buçuk milyon lira istikrazına [faizli borç alınmasına] mecburiyet hasıl olduğu için hükümetçe yapılan ve Meclisçe tasdik <u>olunmayan</u> [a.b.ç.] bir kararname ve mukavelename ile Reji'nin müddet-i imtiyazı 1330 (1914) tarihinden itibaren on beş sene daha temdit olundu [uzatıldı]. Anadolu İstiklal Harbi devam ettiği müddetçe işgal altında olmayan memleketlerimizde tütün idaresi, Reji hesabına olmak üzere hükümet tarafından idare edilerek varidatı hazine-i maliyeye alındı. Milli zaferi müteakip Büyük Gazimizin iktisadî irşadâtı havi nutk-ı iftâhileriyle [iktisadi yol gösterici, yol açıcı nutuklarıyla] 18 Şubat 1338 (1923) tarihinde açılan İzmir İktisat Kongresinde vilâyât murahhasları [delegeleri] ilk feveranı Reji idaresi aleyhine göstererek milletin hissiyatına tercüman oldular. İktisat Kongresinin ziraat encümeni mazbata muharriri [tutanak yazıcısı] bulunan muharir-i âciz [yazarın ta kendisi], kaleme aldığım ilk mazbata ile 'Reji idaresinin' ikinci mazbata ile de 'âşar ve mültezim usulünün' ilga ve idam olunmasını müessir [etki eden] esbab-ı mucibe [gerekçe] tahtında encümenimiz namına kongreye arz ve teklif etmiş idim.

Kongrede Reji'nin ilgası müttefikan alkışlarla kabul edilmiş idi. Tütünün idaresinde hükümetçe bandrol usulünün kabulü için memleketimiz tüccar ve zürra'ı [ziraatçileri] ve matbuat tarafından pek çok çalışılmış bu hususta Büyük Millet Meclisince kanun-ı mahsus da sadır

[9] Reji'nin ikinci dönem işletme mukavelesi altında hükümet adına Maliye Nazırı Menemenlizade Mehmed Rifat Bey'in imzası vardır.

olmuş [çıkmış] ise de bandrol usulünün kabulünden sonra dahilde bir çok tütün fabrikaları yapılacağını ve bu usul fena netice verirse tekrar inhisara rücu [dönüş], pek müşkül ve masraflı olacağını nazar-ı dikkate alan hükümet, devlet inhisarı usulünün beş sene tecrübesi lüzumunu Meclise teklif etmiş ve 26 Şubat 341 (1925) tarihli kanun ile tütün idare-i muvakkatesine [geçici idaresine] ve sigara kağıdı inhisarına [tekeline] muvafakat edilmiştir. O tarihten beri dahili tütün sarfiyatı, Maliye Vekaletine merbut olmak üzere teşkil eden Tütün İnhisar İdaresince edilmektedir. Bir taraftan tütünün devlet idaresine geçmesi ve inzibatın jandarmalar ve polisler tarafından temin edilmesi ve diğer taraftan sigara kağıdının inhisar altında bulunması sebebiyle memlekette kaçakçılar pek ziyade azalmış ve İnhisar İdaresinin sâfi varidatı tütün, sigara kağıdı, tömbeki ve enfiye rüsumu da dahil olduğu halde senevi 17 milyon liraya vasıl olmuştur. ([Ekinci], 1928: 16-18).[10]

Etraflı bir durum değerlendirmesi yapan Niyazi Berkes de bu konuda şunları söylüyor:

…O zamanki Düyun-u Umumiye de (ki Türkçesi devlet borçları demektir) bu çeşit renksiz kokusuz bir nesne idi. Bu, ödenemiyen Türk borçlarına karşılık memleketin tabii kaynaklarının gelirlerine konmuş bir haciz olduktan başka bu kaynakları işletecek Uluslararası "müşterekül menfa" bir kumpanya idi. Bu borçlar ödeninceye kadar Türk tabii kaynaklarını bu kampanya idare edecekti; Türk maliye nâzırları vakitlerini istedikleri kadar divan ve kaside yazmaya harcayabilirlerdi artık.

Gereken toprak, vergi ve eğitim reformlarının yapılmaması yüzünden paşaların elinde iflâs eden Türkiye, Düyun-u Umumiye idaresi altında öyle bir işletmeye tâbi tutuldu ki her yıl münasip miktarda faiz ve borç ödendikten maada bu korporasyon yabancı devletlere borç verecek kadar kâr ediyordu. Yalnız gelir ve kârlar tabii Türkiye'ye değil, sermaye sahiplerine ait olacaktı. Meselâ İtalya Düyun-u Umumiyeden aldığı istikrazla Trablus harbini finanse etmişti. Yani Türk kaynaklarından ve halkının emeğinden edinilen kârlarla Türkiye'ye karşı bir harp finanse etmek mümkündü.

Düyun-u Umumiye aynı zamanda Türkiye'de demiryolu ve sair nafia işlerinde bazı tarım kollarında yatırım yapıyor veya yabancı sermayeye yatırımlar yapmak için aracılık ediyordu. Düyun-u Umumiye'nin yatırımları, işletmeleri, muhasebesi tıkır tıkır işliyordu; gayet muntazamdı ve hiç şakası yoktu; bir köylü bu idarenin tekeli altında olan kendi ye-

[10] Aslında hiç hazzetmediğim halde bu kadar uzun alıntı yapmamdaki maksat; Reji ile mücadeleyi görev bilmiş, 1. İzmir İktisat Kongresinde Reji aleyhine karar alınmasında etkili olduğunu bildiren Salih Zeki Bey'in, burada konunun bihakkın özetini yapmış olmasıdır. Ayrıca Reji hakkında her yazan, buradan kendine göre özet yapmış, böylece işin özeti kaçmış olmakla, ilgili kısmın tamamının çevriyazısını koymak, benim için zaruret olmuştur.

tiştirdiği tütünden yarım okka bir yana saklıyayım dese reji kolcusu tarafından küt diye alnından vurulurdu. (Berkes, 1965: 32).

Dahası Reji, aldığı tütüne en düşük fiyatı vermenin yanı sıra, fire bahanesi ve tartı dalaveresi ile de köylüyü yarı köle haline getiriyor. Tütüncüler arasında 'kantar kakma', kapan hilesi' diye adlandırılan, Reji tartılarının eksik tartması sonucunda hem az para ödeniyor, hem de bu durumda taahhüt ettiğinden eksik tütün teslim etmiş gösterilen tütüncüye ödenecek miktardan nispetine göre para cezası kesiliyor. Bu durum yıllar yılı köylüler tarafından iddia edilmiş, ancak ispatı mümkün olmamış, olamamıştır. Zira itiraz etmenin sonucunda, tütünü imha edilmek ve parası ödenmemek, ceza yemek yahut sergi pusulası alamamak, kolcu dayağı, hatta ölüm vardır. 1908 tarihli *Feyz* gazetesinden, Trabzon'da yaşanan tartı hileleri hakkında etraflıca bilgi sahibi oluyoruz. Reji'nin kaçakçılığa karşı kullanma iddiasında olduğu kolcu kuvvetinin, köylüye karşı tartı işlemlerinde yolsuzluk yapmakta kullanıldığı *Feyz*'in yazılarıyla gün yüzüne çıkıyor (Emiroğlu, 1993: 39).

1881 yılında 'Muharrem Kararnamesi' ile kurulan, benzerlerine ancak müstemleke ülkelerinde rastlanan, adeta Osmanlı devleti içinde bir devlet kuran Düyun-ı Umumiyye, Lozan'la son buluyor, borçların son ve kesin tasfiyesi 25 Mayıs 1954'de tamamlanıyor. En son faiz borcu da, kişilerin elinde bulunan 100 yıllık tahvil borçları sebebiyle, 1989 yılında Turgut Özal hükümeti zamanında ödeniyor.

Osmanlı döneminde borçlar tasfiye edilirken belgeleri de imha edildiğinden, günümüze arşivlerde çok az belge geliyor. Osmanlı Devletiyle ilk borç anlaşması 4 Ağustos 1854 tarihinde yapıldığına ve Düyun-ı Umumiyye 1881'de kurulduğuna göre, yüz yıldır borç içinde yüzüp 72 yıl borç ödeniyor. Bu yüzden Cumhuriyet idaresi, her türlü iç-dış borç, istikraz sevmiyor, 'denk bütçe'den yana politikalar izliyor. Denilebilir ki Osmanlı'nın son yüzyılı borç ödemekle, alacaklıları olan Avrupa devletlerinin ise alacaklarını tahsil etmeye uğraşmakla geçiyor. Borç tahsilinin en önemli kaynaklarından biri tütün geliri oluyor (Toprak, 2007: 94).

Cumhuriyet döneminde de, kanunla 4 Mart 1925'de, devletleştirilip İnhisar İdaresi ihdas oluncaya kadar Reji faaliyetine devam ediyor. Reji'nin kaldırılması, Cumhuriyet idaresinin ilk hayırlı işlerinden biri haline gelerek, İnhisar İdaresi'nin faaliyete geçmesiyle tütün ekim ve dikimi kurallara bağlanıyor, uygun fiyat politikalarıyla kaçakçılığın önü alınıyor.

Aşağıda, dikkatli nazarlara sunduğum şahsi koleksiyonumda bulunan iki belgeyi detaylı olarak incelediğimizde, kolculuğun yapısı ve sosyal statüsü ile ilgili enteresan bilgiler elde ediyoruz. Bu iki belge de birisi Bursa'da öteki Samsun-Alaçam'da, 1922 ve 1923 yılarında, yani Reji'nin kaldırılmasından birkaç sene önce düzenlenmiş ve birbiriyle benzerlik gösteriyor. Reji idarecilerinin kolcu seçmekte nelere dikkat ettiklerini, tercüme-i hâlinden bu iki kolcunun halini, kolculuğun hallerini, cümle hallerimizin ahvalini anlamamıza yardım ediyor:

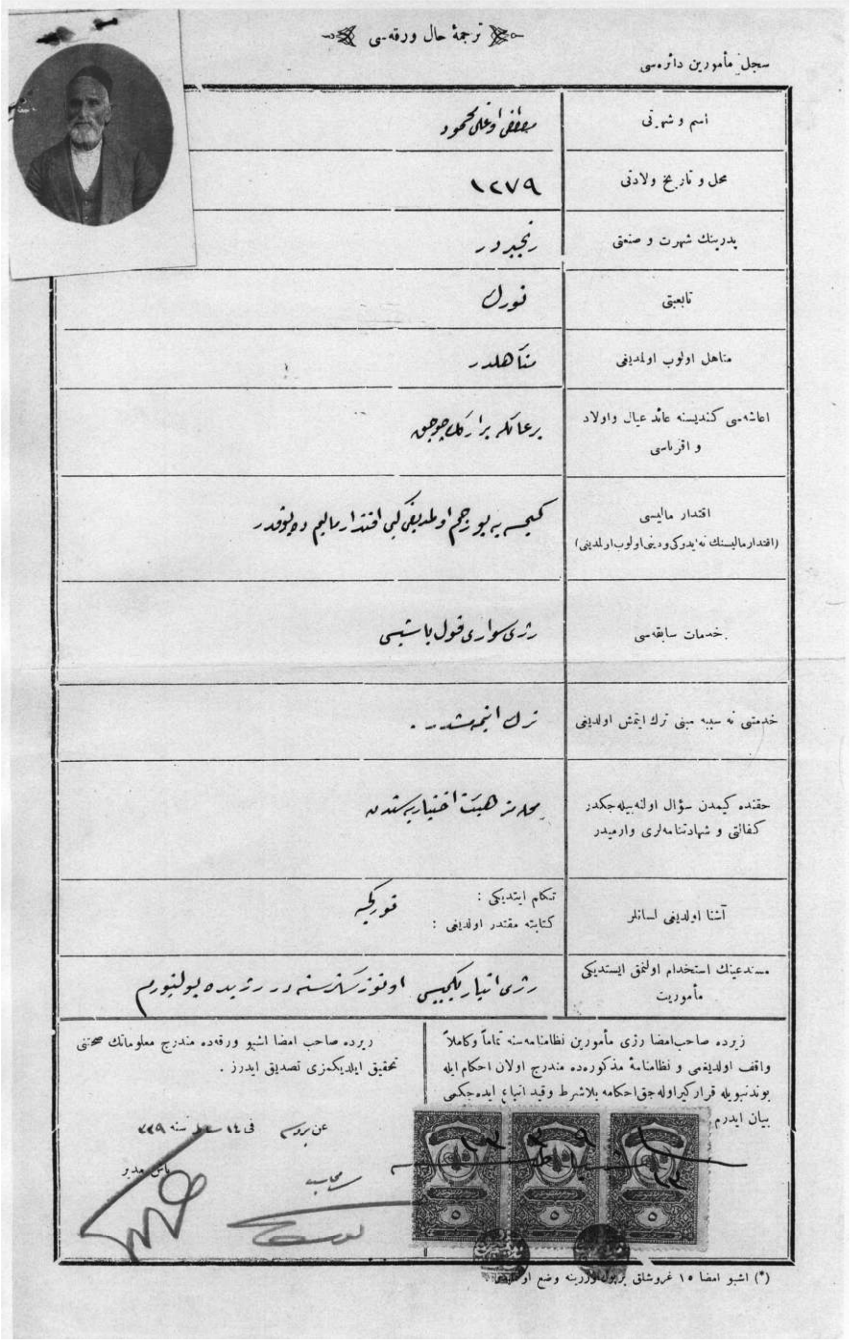

﴾ ترجمهٔ حال ورقه‌سی ﴿

سجل مأمورین دائره‌سی

اسم و شهرتی	[illegible]
محل و تاریخ ولادتی	١٢٧٩
پدرینك شهرت و صنعتی	رنجبردر
تابعیتی	[illegible]
متأهل اولوب اولمدیغی	متأهلدر
اعاشه‌سی کندیسنه عائد عیال واولاد و اقرباسی	[illegible]
اقتدار مالیه‌سی (اقتدار مالیه‌سنك نه‌یدوکی و دینی اولوب اولمدیغی)	[illegible]
خدمات سابقه‌سی	[illegible]
خدمتنی نه سببه مبنی ترك ایتمش اولدیغی	ترك ایتمه‌مشدر .
حقنده کیمدن سؤال اولنه‌بیله‌جکدر کفالتی و شهادتنامه‌لری وارمیدر	[illegible]
آشنا اولدیغی لسانلر	تکلم ایتدیکی : کتابته مقتدر اولدیغی : تورکجه
مستدعینك استخدام اولنمق ایستدیکی مأموریت	[illegible]

زیرده صاحب امضا ذوات مأمورین نظامنامه‌سنه تماماً وکاملاً واقف اولدیغمی و نظامنامهٔ مذکوره‌ده مندرج اولان احکام ایله بوندنبویله قرار کیراوله‌جق احکامه بلاشرط وقید اتباع ایده‌جکمی بیان ایدرم

زیرده صاحب امضا اشبو ورقه‌ده مندرج معلوماتك صحتنی تحقیق ایلدیکمزی تصدیق ایدرز .

فی ١٤ [illegible] سنه ٣٢٩

(*) اشبو امضا ١٠ غروشلق [illegible] وضع [illegible]

Belge 1

Belge 1

Reji Süvari Kolbaşısı Bursalı Mahmud Ağa'nın Hal Tercümesi:

[Terceme-i Hâl Varakası]

Sicill-i Memurin Dairesi

Fotoğraf arkasında: *"Ambar bekçisi Mahmud Ağa"*

İsim ve şöhreti	Mustafa oğlu Mahmud
Mahal ü tarih-i velâdeti	1279 [1863]
Pederinin şöhret ve sanatı	Rencberdir
Tâbiiyeti	Türk
Müteehhil olup olmadığı	Müteehhildir [Evlidir]
İaşesi kendisine ait ıyâl ü evlad ve akrabası	Bir ailesi bir erkek çocuk [Bakmakla yükümlü olduğu kimseler olarak bir ailesi, yani karısı bir erkek çocuğu var.]
İktidar-ı maliyesi (İktidar-ı maliyesinin ne idüğü ve deyni olup olamadığı)	Kimseye bir borcum olmadığı gibi iktidar-ı maliyem de yoktur [Mal beyanı olarak Mahmut Ağa'nın verdiği cevap]
Hidmet-i sâbıkası [geçmiş hizmeti]	Reji Süvari Kolbaşısı
Hidmetini ne sebebe mebni terk etmiş olduğu	Terk etmemiştir.
Hakkında kimden sual olunabilecektir kefalet ve şahadetnameleri var mıdır	Mahallemiz heyet-i ihtiyariyyesinden
Aşina olduğu lisanlar	Tekellüm ettiği: Türkçe Kitabete muktedir olduğu: [Bildiği tek dil Türkçe, muhtemelen de yazamıyor.]
Müsted'inin istihdam olunmak istediği memuriyet [Dilekçe verenin istediği iş]	Reji anbar bekçisi Otuz sekiz senedir Reji'de bulunuyorum

Zirde sahib-i imza işbu varakada münderic malumatın sıhhatini tahkik eylediğimizi tasdik ederiz. An Bursa Fi 14 Şubat sene 339 Baş müdür Muhasip (İmza) (imza)	Zirde sahib-i imza Reji Memurîn Nizamnamesine tamamen ve kamilen vâkıf olduğumu ve nizamname-i mezkurede münderic olan ahkam ile bundan böyle karargir olacak ahkama bila-şart ü kayd itbâ' ideceğimi beyan ederim. 13 Şubat 1339 (İki el mühürlenmiş üç adet rüsum-ı maktua pulu)

(*) İşbu imza 15 kuruşluk bir pul üzerine vaz'olunmuştur.

Belge 2

Reji Tahrir Kol Memuru Ali Rıza Efendi Hal Tercümesi:

Türkiye Tütünleri İdare-i İnhisarı

Alaçam Müdiriyeti

[Sağ köşedeki Reji İdaresi mührü]

Fotoğraf arkasında: *"Alaçam İnhisar Müdüriyeti Ziraat Memuru Ali Rıza Efendi"*

Alaçam Müdiriyeti

İsim ve şöhreti:	Ömer Ağazade Ali Rıza Efendi bin Mehmed Efendi
Memuriyet-i hâzırası:	Tahrir Kol Memuru
Memuriyet-i sâbıkası:	Emval-i emiriyye tahsildarı [Devlet malları tahsildarı]
Sicil numarası:	Gayb-ı sicil
Dirayet ve kabiliyeti:	Vazife-i mevdûasını ifa idebiliyor [Tevdi edilmiş vazifeyi yapabilir]
Mizac ü ahlakı:	Hüsn ü ahlak ashabındandır
Arkadaşlarıyla derece-i muaşereti:	Arkadaşlarıyla güzel geçinir bir memurdur
Vazifesindeki derece-i gayreti:	Vazife-i resmisini geceli gündüzlü ifa ider
Umur-ı idarenin hangi aksamında istidad ve kabiliyeti olduğu:	Ziraat şubesinde icra-yı vazife idebilür.
Esasen bir vazife deruhte idüp idemeyeceği:	Esasen bir vazife deruhte idemez
Emanet ve itimada derece-i liyakatı:	Kendüsünde adem-i itimad bir hal görülmemiştir
Derce-i sıhhati:	Sıhhati berkemaldir
Ailesinin kimlerden ibaret olduğu:	***Refikam üç kerimem iki oğlum vardır***
Derece-i serveti:	***Maaşımdan ibarettir***
Borçlu olup olmadığı:	***Borcum yoktur***
Ahval-i umumiyesi:	İşret itmez kumar oynamaz vazifesinden gayri bir işlerle meşgul olmadığı ve kasaba ehâlisi huzurunda mergub bir memurdur

17 Haziran 38 — Alaçam Müdüri

(İmza: Cemal)

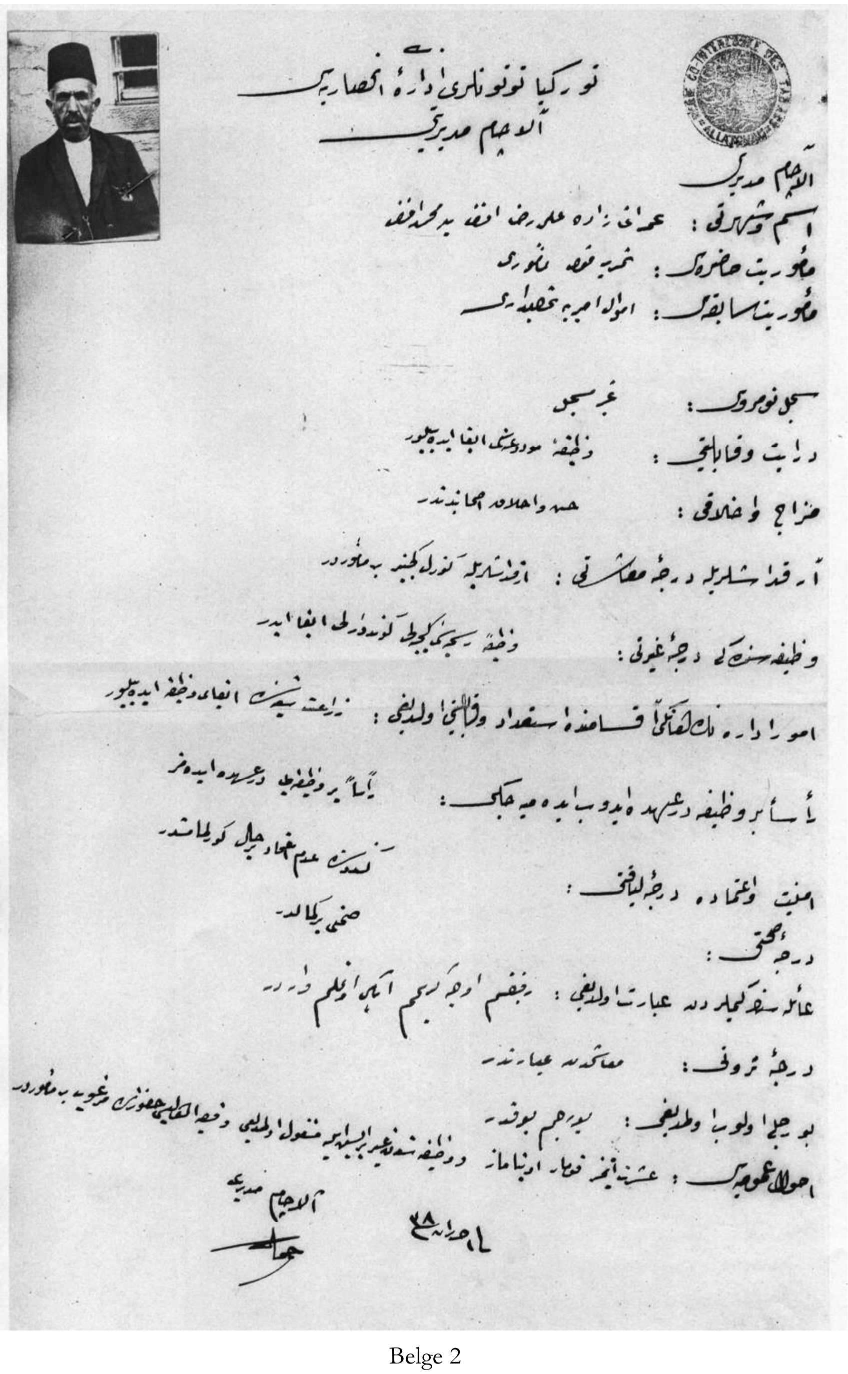
توركيا توتون انحصاری ادارهٔ انحصاريه سی
آلاچام مديريتی

آلاچام مديريتی
اسم و شهرتی :
مأموريت حاضره سی :
مأموريت سابقه سی :
سجل نومروسی : غير سجلی
درايت و قابليتی :
مزاج و اخلاقی :
آرقداشلريله درجهٔ معاشرتی :
وظيفه حسن تلقی درجه و غيرتی :
امور اداره نك احكامی قاعده سنه استعداد و قابليتی و لياقتی :
آيا بر وظيفه درعهده ايدوب ايده مه جكی :
امنيت و اعتماده درجهٔ لياقتی :
درجهٔ صحتی :
عائله سنك كيملردن عبارت اولديغی :
درجهٔ ثروتی :
احوال عموميه سی :

Belge 2

Belge 1'de yer alanMahmud Ağa'nın beyanını doğru kabul edecek olursak ki, Bursa Reji başmüdürü ve muhasibinin de onayından geçtiğine göre doğru olmalıdır, ortaya şöyle bir sonuç çıkıyor:

1339 Rumi /1923 Miladi yılında düzenlenmiş bu belgeye göre Mahmud Ağa, 1279 Rumi / 1863 Miladi doğumlu olmakla, bu belgenin düzenlendiği tarihte 60 yaşında oluyor. 38 sene Reji'ye hizmet ettiğini söylediğine göre 1885 yılından beri Reji'de çalışıyor. Reji'nin resmen faaliyete geçtiği yıl olan 1884'den bir yıl sonra işe başlamış. Son görevi Reji süvari kolbaşısı olduğuna göre bu yıllar zarfında işinde yükselmiş ve kolculukta gelebileceği son nokta olan kolbaşılığa, üstelik de süvari kolbaşılığına kadar yükselmiş. Zira en attaki rütbe olarak yaya kolculuğu da var. Ancak, fotoğraftan ve belgeden anladığımıza göre artık yaşlandığını düşünüyor olmalı ki, ambar bekçiliği gibi ihtiyarlıkta yapılabilecek bir pasif görev talep etmiş. 38 sene çalışmış tekaüt makaüt yok, adamımızı emekli etmemişler. Oysa devlet memuru olsaydı, bu yaş ve hizmetle emekli olabilecekti. Reji idaresi, devlet dairesi gibi çalışmıyor tabii. İki yıl sonra da Reji kapanacaktır, acaba Mahmud Ağa ne yaptı? İnhisar idaresine geçti de bütün hak ve menfaatleri korundu mu? Devr-i Dilara-ı Cumhuriyet'te emekli olabildi mi?

Borcu yokmuş çok şükür, ama beyan ettiği bir malı mülkü de yok. 38 sene tütüncülerin, kaçakçıların anasını ağlattığı aşikâr. Ne kadar eziyet etti, kim bilir kaç cana kıydı, kaç ocak söndürdü? Bunları bilmiyoruz, günahını almayalım ama kolculukta bu kadar yükseldiyse herhalde boşuna değil, arkasında bir miktar leşi olmalı. Tütüncülere, çoğu mecburiyetten kaçakçılığa bulaşmış ekicilere, ayıngacılara, kendi malının hırsızı yapılmışlara iyi davrandığı için kolbaşı olmamıştır. Ama bir dünyalığı da olmamış.

Reji, rençber çocuğu, evli bir çocuk babası, mahalle ihtiyar heyetinin kendisine kefil olduğu Bursalı Türk, Mustafa oğlu Mahmud Ağa'yı 38 sene çalıştırmış. Altına binek at, beline silah, emrine adam, eline imtiyaz, gözüne korku vermiş. Sonra yaşlanıp da iş göremez olunca ortada kalan Mahmud Ağa'yı 'tekaüde oturtmayıp' ambar bekçisi yapmış olduğunu, fotoğraf arkasındaki "Ambar bekçisi Mahmud Ağa" ibaresinden çıkartıyoruz.

Belge 2'de yer alan Ali Rıza Efendi ise, esasen yani kendiliğinden bir görevi yerine getiremeyen, emirle çalışan, tam bir memur zihniyetli bir zat, belli ki kolculuktan alınarak ziraat memurluğuna verilmiş. Fotoğraf arkasından anladığımıza göre de Cumhuriyet'te ziraat memuru olarak vazifesine devam etmiş. Kişiliği ve mizacı hakkında detaylı bilgi sahibi olduğumuz bu mülayim tabiatlı Ali Rıza Efendi'nin etnik kökeni hakkında bilgi alamıyoruz. Ancak 'Ömer Ağazade Ali Rıza Efendi bin Mehmed Efendi' şeklinde isim ve şöhrete sahip olduğuna göre 'Sünni Türk', demek mümkün görünüyor. Dikkat çekici bir husus da bu evrakla kendisi hakkında birçok mahrem bilgiye ulaştığımız bu zatın bakmakla yükümlü olduğu aile bireyleri, mal varlığı ve borçlu olup olmadığı bilgisi kendi ağzından ve üstelik farklı bir mürekkeple yazılmış olmasıdır. Muhtemelen bu kısımları kendisi doldurmuş olmalıdır.

Devlette vergi tahsildarı iken, Reji'de kol memuru olarak çalışmaya başlamış ancak müdürünün ifadesinden anladığımıza göre içki içmeyen, kumar oynamayan, vazifesinden başka bir işle meşgul olamayıp kasaba halkı nezdinde sevilen bir kimse olan Ali Rıza Efendi'nin bu hüsn ü ahlak ile kolculuk yapması pek uygun görülmeyip ziraatçı olarak çalışması tavsiye edilmektedir. Demek ki kolculuk yapacakların bizim Ali Rıza Efendi gibi olmaları istenmiyor, malum kolculuk sertlik ve pislik gerektiriyor.

Reji'de ne kadar çalıştığını bilemediğimiz Ali Rıza Efendi, belli ki İnhisar zamanında ziraat memuru olmuştur, bunu da fotoğraf arkasından çıkarabiliyoruz. O da Süvari kolbaşısı Mahmud Ağa gibi borcu yoktur, ama maaşından başka bir serveti de yoktur, o da Reji'nin hizmetkârı olmuş; eşi, üç kızı, iki oğlu ve mülayim tabiatıyla Cumhuriyet'e intikal etmiş olmakla, dileriz emekli olmuş ve Samsun'un Alaçam kasabasında (şimdi ilçe) ömrünün son yıllarını saadetle geçirmiştir.

Yeri gelmişken üstüne basayım; bizim mülayim Ali Rıza Efendi'nin yaşadığı yöre olan tütün iskelesi Samsun'da, kaçakçılığın hayli eski bir geçmişi var ve biraz da Reji gelmeden önceki zamanlara kadar gider. Kaçakçılık bandrolle birlikte başlar zira yaptıkları iş, bu kanunla birlikte suça girmiştir. Bunun öncesinde tütün ekim, ticaret ve sevki günlük işler arasında iken Duhan Nizamnamesi[11] ile kaçakçı konumuna düşerler ki çoğunun haberi, başına gelince olur. O zamanlarda bölgenin tütünü, ham madde, mamul, yarı mamul vaziyette Anadolu içlerine sevk edilmektedir. Samsun'dan çıkan kervanlar, Amasya, Tokat, Çorum, Yozgat ve Ankara'ya sevkiyat yapmaktadır. Bu nakliyatın vazgeçilmez nakil vasıtası at ve eşeklerdir. Yakın mesafelerde bilhassa ağır yüke iyi sırt veren cesim Merzifon eşekleri kullanılırken, uzak ya da dağlık geçitlerde, dar patikalarda, küçük ayaklı, yarı vahşi halde yılkıda yetiştirilen Canik atları çok işe yaramaktadır. Başlangıçta normal olarak tütün sevkiyatı yapan Canik atları, daha sonra da kaçakçının suç ortağı haline gelir. Reji idaresi bu durumda Kolcu süvarisinin altına aynı atı vererek kaçakçıyla baş etmeye çalışır. Çarşamba, Terme, Salıpazarı bölgesinin rahvan Canikleri, hem kaçakçının hem de kolcunun yoldaşı olur. Eski cambazlardan sorup öğrendiğimize göre, eski cambazların eskileri hem kaçakçılara hem de Reji'ye aynı sürüden hayvan satar. Reji idaresi bu hayvanların işe yaradığını görünce diğer tütün bölgeleri için de bu atlardan satın alıp kolcu süvarilerinde kullanırlar.

Neticeyi tam olarak bilmiyoruz, kaç kişi öldü, öldürüldü ama söylenenlerden, yazılanlardan, arşiv kayıtlarından hareketle diyebiliriz ki o zamanın tiryakileri çok kanlı sigaralar içmişlerdir…

---

[11] *Duhan Nizamnanesi / Duhan Resmi Hakkında Nizamnamedir,* İstanbul, Matbaa-i Amire, 1291 [1874], 24 + 4 s. ve *Duhan Nizamnanesi / Duhan Resmi Hakkında Nizamnamedir,* İstanbul, Matbaa-i Amire, 1292 [1875], 22 + 1 s. İlk uygulanan nizamnameden sonra sefaretlerden gelen itirazlar sebebiyle, ecnebi tebaa lehine gevşetilerek bir yıl sonra yeniden düzenlenen ve bandrol mecburiyeti getiren nizamname.

Son Söz Yerine Hacıköylü Basma'ya Ağıt

Geldik bugüne… Osmanlı'nın dış borcunu ödemede kullandığı en büyük kaynağı, Cumhuriyet'in kalkınmada kullandığı birinci gelir kalemi elden çıktı. Özetin özeti şu ki 1993'de Bakanlar Kurulu kararı ile tütün üretiminde 'kota' uygulaması başladı ve son olarak 2002'de çıkan 'Tütün yasası' ile de Türkiye'de tütüncülük devletçe 'düzenlendi'. Bu politikaların eşlik düzenlemesi, sigara aleyhindeki kampanyalar ve halk sağlığı gerekçeleri ile yapıldı, sonuçta sigara tüketiminde ciddi azalma sağlandı evet, ama Türkiye'de neredeyse yalnızca yabancı sigara bulunur ve içilir oldu.

Anadolu'nun endemik bitkisi, tütün güzeli Basma 23 ve Basma 438 artık yok!... Ruhuna fatiha. Onu gömenleri, işsiz bırakıp göç ettirdiklerinin vebaline havale ediyorum. Heyhat, vatan hainliğinin, halk düşmanlığının ne zaman, ne şekilde ve nasıl tezahür edeceği hiç belli olmuyor…

Ufak kıtalı, açık sarı ve kırmızı renkli, yaşmaklı, karınlıca, ince nesiçli, kuvvetli bir bünyeye mâlik, kuraklığa ve salgına kulak asmayan, yüksek vasıflı, bariz nefis kokulu, kendine mahsus aromalı, tatlı ve yavaş içimli; derinden için için yanma kabiliyetli; harmanlara yavaşlık, tatlılık ve bir hoşluk sağlayan; hakiki tiryakilerin meftunu, güzel memleketimin süzek toprağında yetişen, taban arazinin güzel evladı Sevgili Basma'mıza en derin sevgilerimle…

Kaynakça

Alyot, Halim (1947), *Türkiye'de Zabıta (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum),* Ankara, İçişleri Bakanlığı Y.

Berkes, Niyazi (1965), *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?,* Ankara, Yön Y.

Doğruel, Fatma ve Doğruel A. Suut (2000), *Osmanlı'dan Günümüze Tekel,* İstanbul, Tarih Vakfı – Tekel Y.,

Donald Quatart (1987), *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908,* Ankara, Yurt Y.

[Ekinci], Salih Zeki (1928), *Türkiye'de Tütün, Ziraat, Sınaat ve Ticareti,* İstanbul, Cumhuriyet Matbaası.

Emiroğlu, Kudret (1993), "Trabzon'da İkinci Meşrutiyet'te Tütün Rejisi'yle Mücadele", *Trabzon Dergisi,* Aralık 1993, Sayı: 7, s. 34-46, Ankara, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Y.,

Emiroğlu, Kudret (2012), *Gündelik Hayatımızın Tarihi,* İstanbul, T. İş Bankası Kültür Y.

Gökdemir, Oktay (1999), "Osmanlı Tütün Tarımında Reji Kolculuğu ve Sivil Direniş", *Tarih ve Toplum,* Ekim 1999, Sayı: 190, s. 51-57, İstanbul, İletişim Y.

İstatistik Umum Müdürlüğü (1932), *Devlet İnhisar İdareleri ve İnhisar Maddeleri İstatistiği,* Ankara, İstanbul Marifet Matbaası.

Keskinkılıç, Erdoğan (2003), "Osmanlı Tütün Tarımına Avrupa Finansmanı: Reji - Tütün İdaresi", *Folklor / Edebiyat,* 2003/4, Sayı: 36, s. 239-250, Ankara.

Mutluçağ, Hayri (1967), "Düyun-ı Umumiye ve Reji Soygunu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* Sayı 2, Kasım 1967, İstanbul, Menteş Y.

Pakalın, Mehmet Zeki (1971), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* Cilt 1-3, İstanbul, M.E.B. Y.

Suvla, Refii-Şükrü (1940), "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", Tanzimatın Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile Neşredilen Kitaptan Ayrı Baskı, İstanbul, Maarif Vekaleti Y.

[Şanda], Hüseyin Avni (1932), *Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi,* İstanbul.

Toprak, Zafer (2007), "Düyun-ı Umumiye Belgeleri Gün Işığına Çıkıyor", *Toplumsal Tarih,* Sayı 159, Mart 2007, s. 93-95, İstanbul, Tarih Vakfı Y.
Yılmaz, Fehmi (2003), "Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde", *Tütün Kitabı*, s. 3-16, İstanbul, Kitabevi Y.

Öz: 1884'te başlayan Reji uygulaması ile tütünde kaçakçılık almış yürümüş, buna karşılık Reji idaresi silahlı kolcuları vasıtasıyla kaçakçılığı önlemeye çalışmış, sonuçta çoğu bizzat Reji'nin bilerek düşük tuttuğu fiyatlar yüzünden kaçakçılığa başlayan üreticilerden oluşan binlerce insanın ölümüne sebep olmuştur. Bu yazıda, kolculukla ilgili iki belgeden hareketle, bir durum değerlendirmesi yapılmak istenmektedir.

Anahtar sözcükler: Tütün, Reji, kolcu, kaçakçı

The role of the Regie police (*kolcu*) in the tobacco producers becoming smugglers in Turkey: An attempt at interpretation of two documents

Abstract: With the establishment of General Dept Administration (shortly known as Regie) in Ottoman Turkey in 1884, smuggling of tobacco became widespread. Armed police of the Regie tried to stop the smuggling and many people, mostly the producers themselves who became smugglers in desperation under insufficient prices deliberately kept low by the Regie itself, were killed. Based on the examination of two original documents, this article interprets and evaluates the functioning of the Regie administration and the tobacco smuggling.

Keywords: Tobacco, Regie, *kolcu*, smugglers

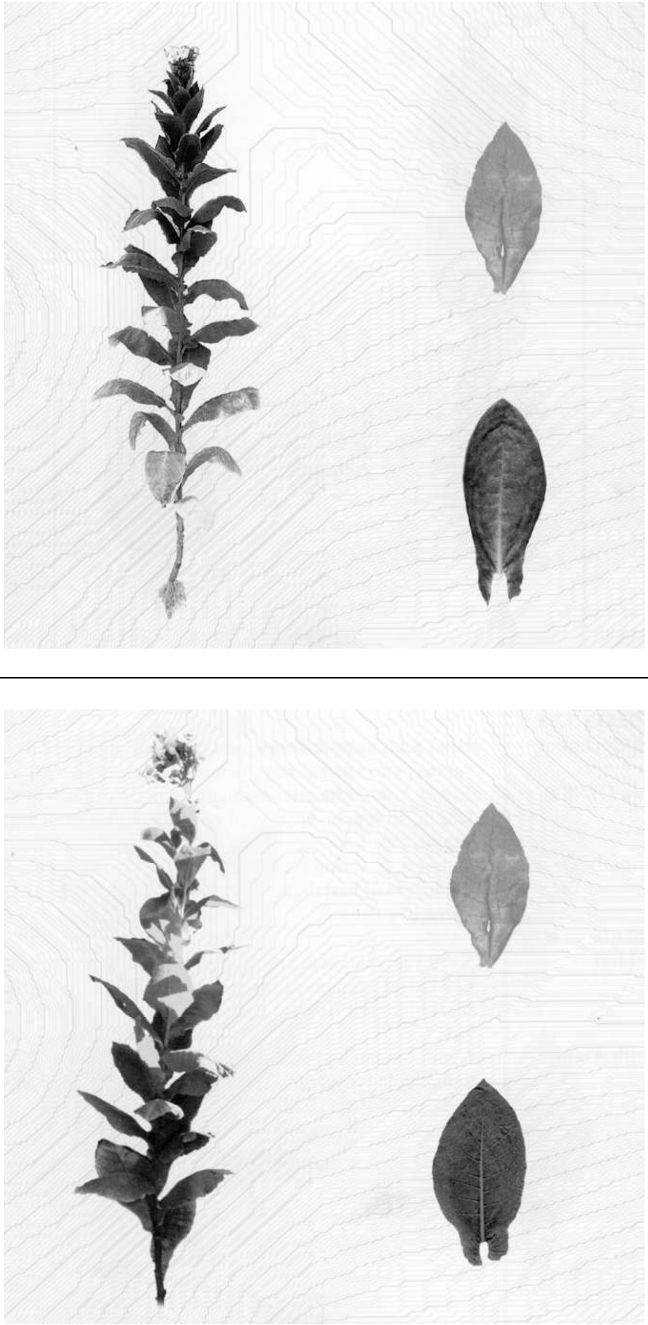

Basma 438 ve 23

“Kafadaki az biraz kurşunun kimseye zararı olmaz!”

Onur KINLI*

Oryantalizmin Batı yazınını büyük ölçüde etkisi altına aldığı ondokuzuncu yüzyıl boyunca Doğu’ya ilişkin üretilmiş her tür metnin tarihsel gerçeklikle olan ilişkisi kaçınılmaz olarak şüphelidir. Seyyah notları ve anlatıları ise birebir tanıklığın ürünü olarak arşivlerden derlenen mutlak verilerin ötesini kurgulamaya yardımcı olacak özel metinler olarak, araştırmacıların iştahını kabartmaya devam etmiştir.[1] Aşağıda çevirisi sunulan anlatı da, bu özel metinlere hoş bir örnek olarak ele alınabilir.

Anlatımız, 1845 Kasımı’nda Rodos üzerinden Anadolu’da Mekri’ye (Fethiye) geçmiş iki İngiliz seyyah, Sir Lawrence Jones ve Richard Twopeny’nin başından geçen, içlerinden birinin (Jones) ölümüyle sonuçlanan bir eşkıyalık macerasının hayatta kalanının kardeşine yazdığı iki mektuptan oluşuyor. Bu iki mektubun yayınlandığı seçki[2], önsözden anladığımız üzere Norfolk Düşesi Dowager’ın Twopeny’den (mektup yazarının bir diğer kardeşi) okumak için ödünç aldığı metinlerden etkilenerek özel bir baskıyla yayınlaması için Twopeny’e yaptığı öneriyle ortaya çıkmış.

---

* Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

[1] Osmanlı Tarihi bağlamında seyahat edebiyatının öneminden ziyade literatürde nasıl tartışıldığına ilişkin olarak bkz. Salih Özbaran, “Seyahat Edebiyatı Üstüne Birkaç Sayfa”, *Portekizli Seyyahlar*, Kitapyayınevi, İstanbul, 2007, ss.19-30.

[2] *Extracts From Various Authors, And a Letter Detailing a Fatal Banditti Adventure in Asia Minor in 1845*, Privately Printed at the Chisweick Press, London, 1868.

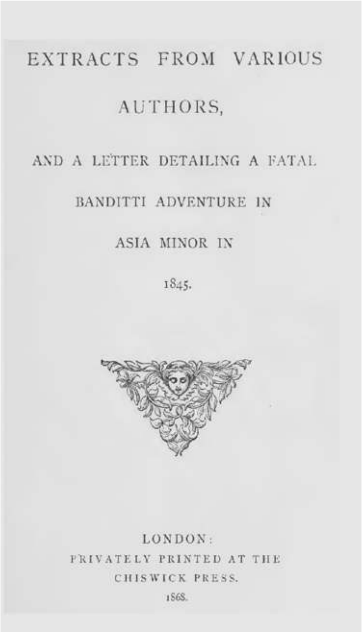

EXTRACTS FROM VARIOUS

AUTHORS,

AND A LETTER DETAILING A FATAL

BANDITTI ADVENTURE IN

ASIA MINOR IN

1845.

LONDON:
PRIVATELY PRINTED AT THE
CHISWICK PRESS.
1868.

Richard Twopeny'nin kardeşine yazdığı iki mektubun yer aldığı seçkinin iç kapağı

Araştırmamızda seyyahların hangi saikle bu seyahate çıktıklarına dair bir bilgiyle karşılaşmadık. Ancak seyahatin Alexander Kinglake'in seyahat yazınında bir çığır açmış[3] meşhur seyahatnamesi *Eothen*'in (1844) yayınlanmasını takip eden sene gerçekleşmesi, henüz yirmili yaşlarında bir aristokrat[4] olan Sir Lawrence Jones'un canlanan serüven hevesinden bahsedebilmemizi olanaklı kılar herhalde.

Söz konusu olay - bu mektuba atıfta bulunulmamakla birlikte - araştırmacı David Barchard'ın, olay sırasında Mekri'deki Toskana Konsolosu bulunan Charles Biliotti'nin oğlu Alfred Biliotti'nin Britanya konsolosluk hizmetlerindeki kariyerini incelediği makalesinde Britanya dış işleri arşivinden derlenen raporlar üzerinden de teyit edilmektedir. Ayrıca, olaydan on sene sonra William Allen tarafından kaleme alınmış ve yayınlanmış bir başka seyahat kitabının Mekri'ye ilişkin kısmında, hem olaya hem sonrasına ilişkin bilgiler yer almaktadır.[5]

Olayın geçtiği bölgenin Osmanlı devrinde pek tekin olmayan bir güzergâh oluşu, coğrafî yapıya ek olarak, onyedinci yüzyıl ortalarında taşrada asayişi sağlamak adına reayanın elindeki silahların toplatılmasına ilişkin emirlerin gönderildiği dönemde, özellikle Mekri için uygulanan bir istisna ile de değerlendirilebilir:[6]

---

[3] Robin Fedden, "Kinglake and His Influence", *English Travellers in the Near East*, Longman, Green & Co., London, 1958, ss.15-22. Ayrıca seyahatname ile ilgili bkz. Onur Kınlı, "Bir İngiliz Seyyahın Kaleminden 'Gâvur İzmir'", *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Sayı: 6, İstanbul, Mart 2003, ss.164-171.

[4] Büyük Britanya Baronlukları'nın, 1801 senesinde Birleşik Krallık Baronlukları olarak yeniden düzenlenmesiyle Norfolk Kontluğu'nda tescillenmiş Lawrence-Jones Baronluğu'nun ikinci varisi Sir Lawrence Jones'un 10 Ocak 1817 tarihinde doğduğu kayıtlarda geçiyor. (bkz. Charles Mosley, (ed), *Burke's Peerage, Baronetage & Knightage*, 107th edition, 3 volumes (Wilmington, Delaware, U.S.A.: Burke's Peerage (Genealogical Books) Ltd, 2003, Vol. 2, s. 2262).

[5] William Allen, *The Dead Sea, A New Route to India*, Vol. I, Longmans, London, 1855, ss. 85-90.

[6] BOA, MD 84:18'den aktaran, Efkan Uzun, "Osmanlı Ülkesinde Görülen İsyan ve Eşkiyalık Olayları Karşısında Alınan Bazı Tedbirler Hakkında Bir Değerlendirme", *TÜBAR*, XXV, Bahar, 2009, s. 196.

Meğri sakinleri deniz tarafından sürekli düşman gemilerinin saldırılarına uğradıklarını, gemilerle habersizce gelip baskın yaptıklarını, kendilerini esir edip, mallarını çaldıklarını belirterek, kendilerinin düşmanla sürekli savaş halinde olduklarını İstanbul'a bildirmişlerdi. Böyle olduğu halde bazı ehl-i örf taifesinin gelerek "silah toplamaya memuruz" diye hem ellerindeki tüfeklerini toplayıp, hem de tüfek başına 2-3 bin akça paralarını aldıklarını, bu durumdan son derece rahatsızlık duyduklarını söyleyip, sıkıntılarının giderilmesini istemişlerdi. Meğri kadısına gönderilen ferman ile bu durumda olan reayanın kendilerini koruma amaçlı silah taşımalarına izin verilmiş ve üzerlerine varılmaması emredilmiştir.

Ayrıca olayın, Osmanlı'daki seyahat güvenliği ve kontrolü için yeniden düzenlenen 10 Şubat 1841 tarihli Men-i Mürur Nizamnamesi'nden sonra gerçekleştiğini de hatırlamakta fayda var. Ülke içindeki dolaşımın kurallara bağlandığı bu düzenlemede mürur tezkeresi uygulamasıyla seyahat edeceklerin yolcukluklarının rahatlığı ve güvenliği konusunda görevlilere sorumluluk yüklenmiştir.[7]

Son olarak, mektubun sonuna açıklama notu düşen Twopeny'nin, bu notu, önsözden anlaşılacağı üzere 1868'de derlemiş olduğu düşünülürse özellikle olay sonrası yaşanan adlî takibat ve mahkeme sürecine ilişkin değinilerini Osmanlı hukukundaki 1856 sonrası gelişmelerin etkisi altında yazmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu nedenle Twopeny'nin açıklamalarına ilişkin çekincelerimizi, hem de mektuptaki kimi anlatılara ilişkin detayları, yukarıda andığımız kaynaklarla sağlamasını yaparak çevirmen notuyla belirtmeyi uygun bulduk.

Küçük Asya'da Ölümcül Bir Eşkıyalık Macerası[8]

Rodos, 29 Kasım 1845

Yol arkadaşım Sir Lawrence Jones'un hazin ve ani ölümüyle ilgili olarak, Cheltenham'da sağlığı iyi olmayan annesi Lady Jones'a doğrudan yazmaktan çekindiğim için, Chatham'da techizat ambarı görevlisi amcası Albay Jones'a yazıyorum. Yokluğunda ya da Chatham'dan ayrılması durumunda mektubu Woolwich'de ikamet eden diğer amcası Albay Jones'a ivedilikle iletilmesi konusunda bir iyilik yapar mısın? Zira bu mektup İstanbul gazetelerinde yer alacak, belki İngiliz vd. gazetelere de aktarılır.

Gezimizi neredeyse tamamlamış, İzmir yolunda, Mekri'yi (Rodos'un karşısında küçük bir liman) geçeli sekiz saat olmuştu ki, birden Zeybeklerce (terhis edilmiş Yeniçeriler, kötü şöhretli soyguncular) pusuya düşürülüp saldırıya uğradık. Zavallı Jones ve uşağı o anda öldü, ben de yaralandım. Şimdi neredeyse iyileştim. Yarın İzmir'e doğru yelken açmayı umuyorum.

---

[7] Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19.Yüzyıl)", *AÜDTCF Tarih Araştımaları Dergisi*, C. XXI/33, Ankara, 2003, s. 114.

[8] Yüzbaşı Richard Twopeny'den (eski 52. Alay) kardeşi Edward Twopeny'e (Kent'teki Woodstock Esq.) mektup.

7 Kasım sabahı kamptan erken ayrıldık (Mekri'den beri çadırda dört saat uyumuştuk) ve Dalaman'dan başlayarak İzmir'e doğru dağlık ve kötü arazide iz sürdük. Güzel bir gündü. Ekibimiz, atların sahibi Xantuslu[9] imam olan atlı ve silahlı (tüfek ve fişek kuşanmış) bir Türk'ten; bir Rum'dan; yayan, silahsız ve yüklü iki atı çeken Mekrili bir Rum delikanlıdan, atlı ve silahsız İzmirli bir Rum uşaktan; atlı, kınında çift piştov kuşanmış Sir L. Jones'dan; son olarak atlı ve silahsız olan benden oluşuyordu. Patikaların kötülüğünden hep tek sıra yol alıyorduk. Öğle vakti imam birden durdu. Tüfeğini ateşe hazır hâle getirdi. İmam ve uşağı önümüzdeki çalıların arkasına sinsice saklanmaya çabalayan Zeybekleri görmüştü. Jones bir süreliğine arkada kalmıştı. Bize yetiştiğinde ona şimdilik önemli bir durum olmadığını söyledim ve "Harekete hazır ol" dedim. Yüksek çalılarla örtülü ucu denize açılan küçük bir vadiydi.[10] Sonuna kadar gitti; imam hazırda bekliyordu. Ortada Zeybekler yoktu. Burada yol vadiye doğru tırmanıyordu ve iki tarafına doğru yüzlerce metrelik kalın çalılarla kaplıydı. Kısa bir an için saldırı bekledik. Çeyrek saat içinde altı çalılardan arınmış meşe ağaçlarıyla çevrili pınarın başına geldik. Jones, "Öğlen yemeği için burada durabiliriz. Eğer bu adamlar bize saldırmak amacındaysa onlardan kaçamayız. Dolu bir mideyle savaşmak boş bir mideyle savaşmaktan iyidir" dedi. "Belki de, sayımız ürkütücü görünmüş olabilir ve silahlarımızın ne kadar zayıf olduğunu tahmin edemiyorlardır." dedim. "Türk cesaretinin o kadar zayıf olduğunu düşünemiyorum" diye cevapladı. Etrafımızdaki çalılıklarda gizlendiklerini hissediyordum ve tedbirsiz konaklamamızın bizi hedef almalarını ve konuşlanacakları yeri seçecek yeterli zamanı kazandırdığını zihnimden geçiriyordum. Ancak kararlı göründüğü için ona karşı çıkmadım. Yaklaşık yirmi dakikalık yemek molamız süresince her zaman olduğu üzere önemli meseleleri tartıştık. Rum delikanlının atı yavaş olduğu için biz yemeğe otururken o yola çıkarıldı. Yemekten sonra tepeye doğru henüz on dakikadan fazla yol almamıştık ki, yolun bitişiğinde yaklaşık iki buçuk metre yüksekliğindeki kayanın yanından geçtiğimiz sırada üç metre kadar arkamızdan bir patlamayla yaylım ateşi açıldı. Aynı anda zavallı Jones ve uşağı atlarından hareketsiz yere düştüler. Ben, sol göğsüme, hemen ardından diğerine isabet aldım. Sandığım gibi sağımda çeşitli kurşun yaraları açılmıştı. Küçük atım başının çaresine bakmak için kıvranarak altımdan kurtuldu ve gözden kayboldu. Kendimi yolun ortasında ayakta buldum. Bu sırada Jones'un atı binicisinden kurtulmuş dört nala yanımdan geçti. Atın gemini yakalayarak tabancaları kılıflarından çıkardım ve atı saldım. Arkamı döndüğümde zavallı Jones'u ve uşağını son mücadelelerini verirken gördüm. Herhangi birşey yapabilir miyim diye kayalığın tepesine baktım. Ateşlenmiş barutun mavi dumanından ve dağınık dallardan biraz şaşırmıştım. Kayalığın üzerinde yatan meşe fıçılarının arasından sarıklı beş ya da altı kafanın bana baktıklarını ve beni işaret ettiklerini farkettim. Altıya bir olduğumu – iyi siper aldıkları için onları hedef alamayacağımı – ve cephanesiz kaldığımı belirtecek şekilde ortaya çıktım. Her geçen dakika kaybettiğim kandan güçsüzleştiğim için direnmek delilik olacağından elimdeki tabancamı

[9] [Ç.N.] Kınıklı

[10] [Ç.N.] Kızılbel Vadisi (Barchard, s. 8).

yanlarına atarak sersemlemiş bir şekilde aniden yere çöktüm. Hemen saklandıkları yerden çıkarak tabancayı alıp etrafımı sarıp "paralar, paralar!" (Türk bozukluğu) diye bağırdılar. Üzerimdeki ıvır zıvırları ve saatimi verdim. Tekrar "Paralar!" diye bağırdılar. Bavulu işaret ettim. İmamı (tüfeğini aldıktan sonra) ve uşağını kendilerine yardım etmeye zorlayarak hemen yağmaya koyuldular. Sessiz kaldım. Tam ötemde zavallı Jones ve uşağının cesetleri, onların da ötesinde eşkıyalar, bavul vb. duruyordu. Kısa bir süre içinde imam koşarak yanımdan geçti. Kaçmaya zorlandığını sandım. Kendimin de deneyebileceğini düşündüm. Sendeleyerek ayağa kalktım ancak halsizlikten tekrar yere yığıldım. İçlerinden birinin yağmayı bırakıp bana tüfeğini doğrulttuğunu gördüm. Az sonra imam döndü. Tahmin ediyorum ki, sadece etrafın güvenli olup olmadığını kontrol için gönderilmişti. Sessiz kaldım. Soyguncular belki iki saat boyunca para aradılar. Sonra sıra halinde, askeri bir düzen içinde, benimle cesetlerin arasından geçerek reisleri gibi gözüken genç adamı takip ederek yürüdüler. Tamamı altı kişiydi. Hepsi; tüfek, fişeklik, geniş kuşaklarına sıkıştırılmış piştovlar ve kılıç kuşanmıştı. Reisleri tam yanımda geçerken bir an için durdu ve "paralar!" dedi. Ben yine bavulu işaret ettim. Bu sırada çeteden biri safından çıkarak geri döndü ve bana nişan aldı. Kurşunların beni delip geçmesini beklerken reis tüfeği eliyle kaldırdı ve yürüyüp gittiler. Sürünerek zavallı Jones'a ulaştım ve çoktan ölmüş olduğunu gördüm. Hemen ötemde imam ve Rum yükümüzü üç ata paylaştırıyorlardı. Jones'un cesedini atlardan birinin üzerine koymaları için işaretler yaptım. Parmaklarını boğazlarında çapraz yapıp "Zeybekler" diyerek bunu kesinlikle reddettiler. Çevirmen öldüğü için pes etmeye mecbur kaldım. Ancak imamı, cesedi sırt üstü çevirmesi için ikna ettim. Annesi için yüzüğünü aldım ve saçından bir tutam kestim. Cebinde para dahi bulduk. Batıl bir itikattan ötürü eşkıyalar ölü bedenlere dokunmamışlardı. İmam beni atlardan birinin üstüne çıkardı. Türk eğerinin sıkıntı veren hâli beni neredeyse kendimden geçirmişti ki, kalın bir atçulu olan ancak üzengisi vb. olmayan bir diğer atın üzerine aldılar. Mekri'ye doğru yola koyulduk. Gün batımına bir saat vardı. Güneşin aşırı sıcaklığını sırtımda hissediyordum, kan kaybediyordum, yanıyordum, baygındım ve kavrulmuştum. Bir kaç dereden geçtik, çok fazla su içtim. Kısa süre sonra güneş battı, daha sonra çıkan serin doğu esintisi beni canlandırdı. Parlak ay imdadımıza yetişti aksi halde böyle güç dağlık bir arazide kesinlikle ilerleyemezdik. Tepeden aşağıya atın sarsıntısıyla ilerlemek acı vericiydi, üzengiler olmadığı ve bacaklarım atın omuzlarında olduğu için atın başının üzerinden kayıp düşme tehlikesi vardı ve tepeler sayısız, arazi son derece sarptı. Durup dinlenmek istiyordum, Mekri'ye ulaşacağımıza dair umutsuzdum. Ancak imam hiç dinlemiyor ve "Zeybek, zeybek" diyordu. Gece yarısı aşırı kan kaybetmiş ve neredeyse tükenmiş halde oraya ulaştım. Sekiz saattir yoldaydım. Oradaki tek Avrupalı olan Toskana Konsolosu Mr. Biliotti'nin (iki gün önce tanışmıştık) kapısını çaldık. Saygıdeğer adam tüm olup bitenin yeterince farkında olarak beni yakın bir ilişkinin sıcaklığıyla kabul etti. Hiçbirşey iyi yürekliliğinin ötesinde değildi.[11] Gördükleri ve

[11] [Ç.N.] Charles Biliotti, olay sonrası güvenlik endişesinden bir süre Mekri'den uzaklaşmış daha sonra yardımlarının mükafatı olarak, Lord Palmerston tarafından yılık 100 pound

anlatılan onu bir hayli rahatsız etti. Gün ağarmadan imamın rehberliğinde cesetler için sandal gönderdik. Sonra, Fransız dönmesi olan ve elinden az biraz cerrahlık gelen bir Türk kanamamı durdurdu ve yaralarımı sardı. Öğleden sonra, sandal cesetlerle döndü. Hareket edemeyecek kadar çok halsizdim. Bu durumda Mr. Biliotti nazikçe Rum Kilisesi'nin bahçesindeki definlere nezaret etti. Uygun tıbbi bakım görmek için Rodos'a gidecek bir sandala kadar taşınıp kondum. Ertesi sabah sağlimen Rodos'a vardım. İngiliz Konsolos Mr. Wilkinson beni dostça karşıladı, bir oda ve hizmetçi verdi. Küçük Alman doktor (Dr. Barman) yaralarımı muayene etti. Sol göğsümde, tam kalbimin üstündeki kurşun yandan girmiş kaburgamı sıyırmış ve beş santimlik bir oluk açarak göğüs ucundan çıkmıştı. Tedavisi bunaltıcıydı ama pek de önemli değildi. Diğeri salvo ateşinin saçmalarıydı. Biri göğsümdeki bir damara isabet etmişti. Mermi olduğunu düşünmüştüm. Saçmalar altı yerden başıma ve yüzüme, yedi yerden de vücuduma isabet etmişti. Biraz ızdırap veriyordu, ama nihayetinde önemli değildi. Üç haftadır yataktayım ve çok halsizim. Şimdi ayaklandım ve seyahatim için çok iştahlı bir şekilde hazırlanıyorum. Ayın onundaki Malta vapuruna zamanında yetişeceğimi umuyorum. Oradaki sekiz günlük karantinadan sonra Napoli'ye, oradan Roma'ya da İzmir'den ayın yirmisinde ayrılacak bir sonraki vapurla gitmeyi planlıyorum. Ya da Trieste veya Ancona'da birini bulurum. İnsanlar Zeybeklerin neden canımı bağışladıklarını anlayamıyor. Belki de orada bırakıldıktan sonra her nasılsa öleceğimi ve boşu boşuna barut harcamaya değmeyeceğini düşündüler. Bu neredeyse bir mucize olarak değerlendiriliyor, sadece Yüce Tanrı'nın merhametiyle açıklayabiliyorum. Sevgili annemi korkutmamaya dikkat et. Gerçekten iyi bir yoldaş olduğu ve hayatımı kurtardığı için imama bir hediye yaptım.

Roma'dan yazılan sonraki mektubun bir bölümü

Roma, 31 Ocak 1846

Kibarca yaralarımı sormuşsun. Başımın sağında ve saçımın başladığı yerin biraz üzerindeki saçma aşağıya kemiğe doğru ilerledi. İyileşmesi biraz zaman aldı ve doktor kurşunu bulamadı. Hâlâ orada olduğuna inanıyorum, yakınında bir yumru var ama zarar vermiyor. Kafadaki az biraz kurşunun kimseye zararı olmaz. Göz çukur kemiğinin yanındaki ise eğer sağ kaşıma takılmasaymış neredeyse gözümü çıkarıyormuş. Biri kulağımı diğeri burnumu sıyıran saçmalar alt çenemde sakalımın altına gömülmüş. Biraz acıyla çıkarıldılar. Hiçbiri biçimsiz bir iz bırakmadı. Vücudumdakiler küçük morluklar bıraktı, ancak hiçbiri sorun teşkil etmiyor. Kurşun yarası tamamen iyileşti, pek tabii önemli bir iz de bıraktı. Kadınlar solgun ve ilginç görünmediğim için bana epey takılıyorlar ve herkes,

maaşla Mekri'de İngiliz konsolos vekili olarak atanarak Britanya diplomatik misyonunun koruması altına girmiş ve Mekri'ye dönmüştür. Ayrıca Sir Lawrence Jones'un dostları tarafından hediyelerle de mükafatlandırılmıştır. (Barchard, s. 9; Allen, s. 87dpn.) Osmanlı idari makamlarına sunulan benzeri hediyelerin kabulü için bkz. BOA A.MKT. 125/6373, 15/M/1262.

hiçbir zaman bu kadar çok zinde ve çok şişman görünmediğimi söylüyor. Dokuz günlük mucizeden sonra pek tabii ki öyleyim.

[Bu trajik maceranın musibetinden bir hayır doğdu. İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir Stradford Canning'in (şimdi Viscount Stradford de Redcliffe) güçlü temsiline bağlı olarak Türk Hükûmeti ilk defa üstün gayret sarfederek bu kanunsuz eşkıyayı yakalamada mutlak bir başarı sağladı.[12] Bu çaba sonunda içlerinden biri (tahmin edilebileceği üzere reis) öldürüldü.[13] Suçlarından ötürü sağ ele geçirilenlerin yargılanmasında tek bir Müslüman tanık olmasından ötürü zorluk çıktı. Yasalar, ikisi de Müslüman olan en az iki tanığı kabul ediyor, Hıristiyanların tanıklığını geçersiz sayıyordu. Türk Hükûmeti, sanıkların yargılanmadan ömür boyu hapse atılması önerisinde bulundu. Sir Stradford Canning bu öneriyi tatminkâr bulmadı ve Hıristiyanların tanıklığını kabul etmeyen yasanın değişmesini talep etti. Sonunda, ileride Hıristiyanların tanıklığının kabul edileceği bir mahkeme kuruldu.[14]

Bu mektubun alınmasından on gün önce İstanbul gazetelerinde Sir Lawrence Jones'un katline ve kardeşimin yaralandığına ilişkin bir açıklama yer aldı ancak kardeşimin akıbetine ilişkin detay verilmiyordu. Bu acı dolu endişeli bekleyiş süresince, kardeşimin de belirttiği gibi annem ancak Hıristiyan tevekkülüyle mümkün olacak şekilde sabırla bekledi.

Bu mektup, yazarının aşırı halsizliği yüzünden onu bir kaç gün oyalamıştır, ancak aralıklarla yazıldığına dair biçiminden başka kanıt yoktur. W.T.]

---

[12] [Ç.N.] Bachard'ın konsolos raporlarından aktardığına göre Hükümet uzun süre bu meseleyi hasır altı etmeye çalışmış ancak devreye giren İngiliz yetkililerinin zoruyla mülki idareye zanlıların yakalanmasına ilişkin talimatı vermiştir. Olayın takibi sırasında Mekri Kaymakamı Ali Paşa'nın da öldürülmesi (yerine atanan kaymakam da öldürülmüştür) meselenin önemini arttırmış ve yoğun bir çabayla zanlılar yakalanmıştır. (Barchard, s. 9) Hükümetin bu çabalarına ilişkin olarak ayrıca dönemin sadrazamı Mehmet Rauf Paşa'nın zanlıların yakalanmasına ilişkin yazdığı kaime için bkz. BOA İ.DH. 33/84, 15/S/1262.

[13] [Ç.N.] Allen'in seyahatnamesinde aktardığı üzere meselenin iç yüzü biraz değişik cereyan etmiştir. Diğer tüm sanıklar ömür boyu hapse mahkûm olsalar da bir tek reisleri – itiraf ettiği dokuz başka cinayet de olduğu halde – affedilmiştir. Düze inmiş, toprak edinmiş, evlenmiş ve çift-çubukla uğraşmaya koyulmuştur. Konsolos Biliotti'nin, suçluların adalete teslim edilmesiyle ilgili verdiği uğraş yüzünden bu "emekli eşkıya"nın intikam alacağından uzun süre korktuğu belirtilmektedir. (Allen, s. 88)

[14] [Ç.N.] Pek tabii bu olay neticesi hukuki reformun ele alındığını düşünmek olayın önemini fazlaca abartmak olacaktır. Osmanlı hukukunda Hıristiyanların tanıklığı konusu Tanzimat'a kadarki süreçte genel geçer kurala tabi değildir. Bir Ebûsuud fetvasına göre nizâmiye mahkemlerinde tanıklık mümkün olmakla birlikte şeriyye mahkemelerinde sözkonusu olmamıştır. (Ekrem Buğra Bahçeci, *Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yay., İstanbul, 2004, s. 96) Islahat Fermanı'nı takip eden süreçte ceza mahkemelerinde "bir Rum papazın önünde Hıristiyanların yemin ederek şahitlik edebilecekleri"ne ilişkin örnekler mevcuttur. (FO 78/1393, No.48, 12 Ekim 1858'den aktaran Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK, 2. bs, Ankara, 1996, s. 116.)

Öz: Bu çalışma 1845'de Küçük Asya'da yaşanan ölümcül bir eşkıyalık hikayesine ilişkin iki mektubun çevirisi ve analitik yorumlanışına dayanmaktadır. Maceranın sonunda hayatta kalan Richard Twopent, Sir Lawrence Jones'un akrabalarını trajik ölüm hakkında bilgilendirmeye çalışmıştır.

Anahtar sözcükler: Zeybekler, Mekri (Fethiye), Sir Lawrence Jones, Richard Twopent, Charles Biliotti

"A Little More or Less Lead in One's Head Makes No Difference"

Abstract: This study is based on the translation and analytic interpretation of two letters regarding a fatal banditti adventure in Asia Minor in 1845. The survivor of the adventure Richard Twopent is the narrator and tried to inform the relatives of his fellow Sir Lawrence Jones about his tragic death.

Keywords: Xebecs, Macri, Sir Lawrence Jones, Richard Twopent, Charles Biliotti

1950'li Yıllarda Türk Sineması'nın Efeleri

Turan TANYER

1940'lı yıllarda Türk Sineması'nda film üretimi çoğaldı. Özellikle 1950'li yıllarda yapım şirketlerinin sayısı arttı. Yeni şirketlerle birlikte yeni yönetmenler, yeni oyuncular geldi. Konu alanları çeşitlendi. Sinema alanındaki gelişmeler, filmlerin konularını belirledi. Halkın beklentileri, istekleri film piyasasını oldukça etkiledi. Yapımcı için, sinemalara seyirci çekmenin yollarından biri de bu beklentinin karşılıksız bırakılmamasından geçiyordu. Filmlerin konuları, özellikle Anadolu insanının görmek istedikleri üzerinden kurgulandı. Örneğin, tarihsel film başlığı altında toplayabileceğimiz filmler, bir dönem seyircinin aradığı türdendi. Kostümlü, serüven filmlerinin sayısında artış görüldü.

Bazı filmler "özel" bir alt tür olarak, efe/zeybek kültürü üzerine kuruldu. Ortaya çıkan filmlerin ne kadarının, efeliğe, zeybekliğe gerçek yanlarıyla bağlantılı olduğu tartışmaya açıktır. Ama şurası gerçek ki bu tür kostümlü filmlere talep ve bu talebi bilen, değerlendirip yerine getiren yapımcılar Türk sinemasında vardı.

Bu filmlerde genel hatlarıyla, efenin dağa çıkışı, eşrafın, ağanın kötülüğü sonucu oluyordu. Bir süre kötülerle çatışan, onu yok eden, seyircinin kahramanı efe çok defa filmin sonunda ölüyordu. Arada mutlaka bir aşk hikâyesine de yer veriliyordu. Söz konusu filmlerde, Arap, Hint filmlerinin temel yapılarından bazı unsurlar, örneğin, dansözlü sahneler, şarkılar, türküler, acıklı sahneler de filmin vurdulu kırdılı akışına karıştırılınca, ortalama seyirci, seyirliğinde tatmin oluyor, yapımcı da iyi bir hasılat garantiliyordu.

Efe, daha sinemada efelerin göründüğü konulu filmler ortaya çıkmadan bir çizgi filmin hikâyesinde işlenmişti. Güzel Sanatlar Akademisi'nden iki genç, 1946'da zeybek tipi üzerine resimler hazırlamışlar ve filme almışlardı.[1]

İlk konulu film ise bundan iki yıl sonra çevrildi.

I. Efe Aşkı

Bir efenin etrafında gelişen olayların tema olarak ele alındığı ilk film, Şadan Kamil'in *Efe Aşkı*'dır.[2] Aydın Arakon'un senaryosu, "Ege'nin dillere destan olan kahramanlık menkıbelerinden alınarak Münir Hayri Egeli tarafından yazılan 'Uryan Efe' adlı hikâye"ye dayanıyordu.[3] Bir sinema dergisinde yazıldığı kadarıyla konusu şöyledir:

Efe Aşkı filminde Orhan Arıburnu

> Ege köylerinden birinde, hemşerileri tarafından çok sevilen bir Efe (Orhan Arıburnu) vardır. Efe bir gün atla gezerken kırda bir kıza rastlar. Bir paşanın (Vedat Örfi Bengü) büyütmesi olan kızla (Emine Engin) aralarında büyük bir aşk başlar. Yazın sonunda, adı Zerefşan olan bu Çerkez kızı, paşanın hanımıyla (Semiha Öz) şehre döner. Ayrılığa dayanamayan Efe sevgilisinin peşinden Paşanın evine uşak olarak girer. Bir zaman sonra Zerefşan'ın Efeyle evleneceğini anlayan kadın düşkünü Paşa, kızı kendisine nikâhlar ve İstanbul'a hareket eder. Efe onları götüren arabaya adamlarıyla saldırır. Fakat Efeye gönlünü kaptırmış olan bir çengi kız kıskançlık yüzünden arabadaki Zerefşan'ı vurur. O andan sonra kendisi için hiçbir şeyin [m]anâsı kalmayan Efe sevgilisinin cesedini kollarına alıp uzaklaşırken onu da vururlar. Efe iki üç adım sendeleye sendeleye yürür, sonra düşer. Son nefesini verdiği zaman film de bitmiştir.[4]

---

[1] Nurullah Tilgen, "Türk Filmciliği Dünden Bugüne (1914-1953)", *Yıldız*, S. 37, 5 Eylül 1953, s. 13.

[2] *Efe Aşkı*. Yönetmen: Şadan Kâmil; Senaryo: Aydın Arakon; Görüntü Yönetmeni: İlhan Arakon; Oyuncular: Orhan Murat Arıburnu, Emine Engin, Semiha Öz, Nergis Moğol, Vedat Örfi Bengü, Vedat Karaokçu, Afif Yesari, Hakkı Ruşen, Naciye Çokduyan; Yapımevi ve Yılı: Atlas Film, 1948.

[3] "Yeni Bir Film Yeni Bir Stüdyo", *Yıldız*, S. 199, 15 Ağustos 1947, s. 6.

[4] "Efe Aşkı", *Yıldız*, S. 227, 15 Ekim 1948, s. 11.

II. Çakırcalı filmleri

Türk sinemasının tarihini kayıt altına almaya çalışanlardan Nurullah Tilgen, bu alandaki ilk dizisinde, gerçek bir kişilik olan Çakırcalı Mehmet Efe çevresinde hikâyeleştirilen, Faruk Kenç'in yönettiği filmler hakkında şöyle der:

> [Çakırcalı Mehmet Efe] Yerli filmler arasında uzunluk itibarile bir rekor kıran Çakıcalı Mehmed Efe'nin hayatına dair çevrilen bir filmdir. İstanbul Film tarafından çevrilen ve gösterme hakkı And Film'in olan bu film "Çakırcalı Mehmet Efe" ve "Çakırcalı Nasıl Vuruldu" adlarile iki kısma ayrılmış ve bir defada gösterilmiştir. Her film sekiz film olup birbirlerinin mütemmimi idi. Bu filmin tutulmasından cesaret alan aynı müessese "Çakırcalı Mehmed Efenin Definesi" adıile yeni bir film daha çevirmiştir. Fakat filmin bir türlü sonu bağlanamadığından bir hayli müşkülât çekilmiştir.[5]

Murat Sertoğlu, Ege bölgesinde ünlenen, adı Avrupa'da ilgi uyandıran, döneminde kimilerine göre bir "halk kahramanı", kimilerine göre "zalim", yönetimin başına belâ bir eşkıya olarak görülen, kısaca "Çakıcı" ya da "Çakırcalı" diye bilinen Mehmet Efe üzerine üç roman yazmıştı:

Çakırcalı Mehmet Efe (1941),

Çakırcalı Mehmet Efe Nasıl Vuruldu (1941),

Çakırcalı Efe'nin Maceraları (1947).[6]

Faruk Kenç, Sertoğlu'nun romanlarından çıkardığı senaryosunu 1949'da filme çekmeye başladı. Ertesi yıl filmi tamamladı.[7] Zamanın gözde oyuncularından Bülent Ufuk, Mehmet Efe'yi canlandırdı. Beyazperdedeki bu ilk Çakırcalı, Hollywood'un Robin Hood filmlerinde olduğu gibi olumlu bir tipti. Efe, yoksul halkın yanında, varlıklı ve kötünün, anlayışsız yöneticilerin karşısındadır. Çeşitli serüvenlerden sonra Çakırcalı baş kızanı Hacı'nın (Vedat Karaokçu) silahından çıkan kaza kurşunuyla ölür. Ölmeden önce de başının kesilmesini ister.

Kenç'in çalışması, sinemamızda ilk bölüklü filmdi. Uzunluğu nedeniyle ilk devresi *Çakırcalı Mehmet Efe*, ikinci devresi *Çakırcalı Nasıl Vuruldu* adlarıyla sinemalarda gösterildi.[8]

---

[5] Nurullah Tilgen, "Türk Filmciliği Dünden Bugüne (1914-1953)", *Yıldız*, S. 36, 29 Ağustos 1953, s. 12.

[6] Murat Sertoğlu (1910-1989), öğretmen, gazeteci, çevirmen, yazar. Theodora'dan Osmanlı paşalarına, efelerden pehlivanlara, Battal Gazi'den Köroğlu'na çok sayıda kaleme aldığı, bir kısmı tefrika olarak gazete ve dergilerde kalan popüler romanlarıyla geniş bir okuyucu kitlesine ulaştı. "Çakırcalı" dışında kalan romanları arasında da sinemaya uyarlananlar vardır.

[7] *Çakırcalı Mehmet Efe-Çakırcalı Nasıl Vuruldu.* Yönetmen ve Senaryo: Faruk Kenç; Görüntü Yönetmeni: Enver Burçkin; Müzik: Şadi Yaver Ataman; Oyuncular: Bülent Ufuk, Gülistan Güzey, Vedat Karaokçu, Münevver Coşkun, Zeki Alpan, Sadri Alışık, Mehmet Karaca, Salih Tozan, Kadir Savun; Yapımevi ve Yılı: İstanbul Film ve And Film, 1950.

[8] O günlerden bir gazete ilanı: "Bir haftadan beri TAKSİM Sinemasında görülmemiş izdiham yüzünden ÇAKIRCALI MEHMET EFE ve ikinci devresi ÇAKIRCALI NASIL VURULDU Filmlerini göremiyenler, bu muazzam filmin İKİNCİ ve SON haftasını

Gişe başarısı yüksek olan filmin üzerinden iki yıl geçtikten sonra Faruk Kenç yeniden aynı konuya döndü.[9] Yüksek kazanç, halkın ilgisi, aynı zamanda yapımcı da olan Kenç'e, Çakırcalı'yı beyazperdeye getirmenin yolunu aratıp buldurdu. Gerçi, başı kesilmiş Çakırcalı'nın dirilmesi söz konusu olamazdı; ama yeni filminde, hikâyenin belirli yerlerinde geri dönüşlerle Çakırcalı'nın görünmesini sağlayacak, ayrıca onun geride bıraktığı bir hazinenin peşine düşenleri, aralarındaki çatışmaları işleyecekti. *Çakırcalı Mehmet Efe'nin Definesi*'nde, yine Bülent Ufuk'un canlandırdığı Çakırcalı'nın yanı sıra yeni karakterler de vardı.[10]

Konusu şöyleydi:

Çakırcalı'nın ölümünden sonra çetenin başına Hacı Efe (Vedat Karaokçu) geçer. Reisinin ölümüne de yol açan Hacı, Çakırcalı'nın definesinin peşindedir. Çakırcalı ise hazinesini köyün ağasına vermiştir. Öldüğü takdirde hazinenin yarısının karısına (Gülistan Güzey) verilmesini, diğer yarısının civardaki yoksullara dağıtılmasını vasiyet etmiştir.

Ağanın ikiyüzlü kâhyası (Settar Körmükçü) da ağa ile çete arasında gidip gelen her türlü kötülüğü yapan biridir. Sonunda genç bir mülazım (Mahir Özerdim) çetenin içine sızar ve çetenin yok edilmesini sağlar. Çetenin elinde tutsak olan ağanın kızını (Belgin Doruk) kurtarıp onunla evlenir, defineyi de bulup Çakırcalı'nın vasiyetini yerine getirir.

Mayıs 1952'de çekimleri biten, ilk defa 28 Ekim 1952'de Taksim Sineması'nda gösterilen filmi bir yazar "Vakit geçirmek için seyredilebilecek orta bir filmdir." sözleriyle karşıladı. Şunları da söyledi:

> Film, 4200 metre kadar uzun bir şey. İddiası ola[n] bir sanat eseri değil. Hareketli, vurdulu kırdılı olduğu için seyirciyi katiyen sıkmadan vakit geçirtebilir. Enver Burçkin resimleri gayet parlak çekmiş. Fakat hareketli senaryonun esasını teşkil eden definenin anahtarını ele geçirmek meselesi o kadar çocukça ve saçma ki… Define bir sandık içinde. Hani bizim şu eski evlerdeki sandıkların bir parça daha sağlamı. Efeler bu sandığın kilidini açamıyorlar. Ağadan anahtarı almak için filmin sonuna kadar mücadele ediyorlar. Hiç birinin de aklına sandığın kilidine bir iki el ateş etmek gelmedi.[11]

---

kaçırmayınız. Filmin uzunluğu dolayısile seanslar 13.30-16.00-18.30-21.15. Bu bir AND filmidir." (*Milliyet*, 15 Ekim 1950)

[9] "Çakırcalı'nın Definesi", *Yıldız*, S. 58, 2 Şubat 1952, s. 6.

[10] *Çakırcalı Mehmet Efe'nin Definesi.* Yönetmen ve Senaryo: Faruk Kenç; Görüntü Yönetmeni: Enver Burçkin; Müzik: Sadi Yaver Ataman; Oyuncular: Gülistan Güzey, Bülent Ufuk, Belgin Doruk, Mahir Özerdem, Ayfer Feray, Vedat Karaokçu, Eşref Vural, Settar Körmükçü, Kadir Savun, Muazzez Arçay, Zeki Alpan, Necdet İnce, Tamer Balcı, Arşavir Alyanak, Necmi Büken, İsmail Torkay; Yapımevi ve Yılı: İstanbul Film, 1952.

[11] Lüks Koltuktaki Adam, "Haftanın Yerli Filmleri-Çakırcalı Mehmet Efenin Definesi", *Yıldız*, S. 98, 8 Kasım 1952, s. 6.

III. Efelerin Efesi

Şakir Sırmalı, sinemacılık yaşamında üç filmin yönetmeni oldu. *Domaniç Yolcusu-Unutulan Sır* (1946)'ı çevirdikten sonra ikinci filmine 1951'de başlayıp ertesi yıl tamamladı. Konusunu, Murat Sertoğlu'ndan almıştı: *Efelerin Efesi.* Sırmalı'nın efesi, Yörük Osman'dı. İhsan Evrim'in canlandırdığı Osman, aklının ucundan dahi geçirmediği efeliğe sevdiği kızın başına gelenlerden sonra başlıyordu.[12]

Osman, köyün çobanıdır. Köyün zengini, Osman'ın sevdiği kızı para ile kandırıp oğluna alır. Osman da düğün gecesi zifaf odasını basar, gelinle güveyi öldürüp dağa çıkar. Yanına aldığı adamlarla efsanesini yaratır. Bir yandan jandarmayla, diğer yandan köyün ağasının başına koyduğu 500 altını almak için peşine düşen Kara Efe'nin ve Kaptan'ın çeteleriyle mücadele eder. Bu arada Rum çeteci Kaptan'ın elinden kurtardığı İrine'ye de aşık olur. Tam onunla evlenecekken bu defa Kara Efe ortaya çıkar, İrini'yi kaçırıp öldürür. Osman Efe, Kara Efe'den öcünü aldığı zaman bu defa köydeki analığının öldüğünü öğrenir. Onun cenazesinde bulunmak için köye iner. Mezarın başında askerler tarafından etrafı sarılır. Teslim olmaz. Çatışma sırasında öldürülür.

Filmin dış sahneleri Aydın, İzmir ve Ödemiş'te çekildi.[13] Şadan Kâmil, Nergis Moğol'a nasıl dans ettirmişse, Sırmalı'nın filminde de Nana boy gösterdi. Ufak tefek yapısıyla Nana, o yıllarda gazetelerin, dergilerin magazin sütunlarından düşmeyen, pek çok filmde yapımcıların peşinde koşturdukları bir dansözdü.[14]

Nijat Özön, "Rejisörün en iyi eseri olan bu filmde, Ege bölgesindeki bir efenin hikâyesi, alışılmış kalıpların dışında, oldukça insancıl yönleriyle ele alınıyordu. Metin Erksan'ın Dokuz Dağın Efesi, aşağı yukarı aynı temayı, Efelerin Efesi'nin bıraktığı yerden geliştirecekti." der.[15]

Ancak, film gösterime çıkmadan önce bir engelle karşılaşır. Gerek senaryoları gerekse yerli filmleri önüne geldiğinde sık eleyip dokuyan Ankara'daki Merkez Kontrol Komisyonu ["Sansür Heyeti"], *Efelerin Efesi*'ni şartlı kabul eder. Komisyon kararı tam olarak nasıldır bilmiyoruz; ancak, "Lüks Koltuktaki Adam" [Se-

---

[12] *Efelerin Efesi.* Yönetmen ve Senaryo: Şakir Sırmalı; Görüntü Yönetmeni: Kriton İlyadis; Oyuncular: İhsan Evrim, Ayfer Feray, Eşref Vural, Atıf Kaptan, Hayri Esen, Kemal Ergüven, Hulusi Kentmen, Orhan Elmas, Nana Aslanoğlu, Vahi Öz, Aliye Rona, Rahmi Kafadar; Yapımevi ve Yılı: Duru Film, 1952.

[13] *Yıldız*, S. 41, 6 Ekim 1951, s. 14; *Yıldız*, S. 70, 26 Nisan 1952, s. 14.

[14] Sonradan İtalya'ya yerleşen Nana Aslanoğlu, yıllar sonra "tarih"e geçti. Bak: Orhan Koloğlu, "Avrupa'da Sinema Artisti Olmak İsterken: Ayşe Nana", *Tarih ve Toplum*, C. 32. S. 188, Eylül 1999, s. 31-33.

[15] *Türk Sineması Tarihi*, Artist Reklâm Ortaklığı Yayınları, İstanbul 1962, s. 132. Özön'ün bu satırlarını bir iki değişiklikle (Kaynak gösterilmeden) yıllar sonra Âlim Şerif Onaran da tekrarlar. (*Türk Sineması Tarihi Ders Notları, I-II,* 1973-1974 Ders Yılı; yazarın düzeltmeleri mevcut arşivimizdeki daktilo edilmiş nüshadan, s. 31-32) Yine Onaran'a göre, yönetmenin "en tutarlı yapıtı" budur. (Prof. Dr. Âlim Şerif Onaran, *Türk Sineması*, C. I, Kitle Yayınları, Ankara 1994, s. 82.

zai Solelli] *Yıldız* dergisinde, filme "şartlı" olarak gösterim izni verildiğini şöyle nakleder:

> Mevzu, alelâde bir Efe veya haydutluk hikâyesidir. Ne millî hislerimizle ne de dinî duygularımızla alâkalı bir taraf, ne de cemiyeti kötülüğe teşvik eden bir ideolojisi vardır. Bütün bunları söylememe sebeb, bu filmin az kalsın Ankara'da sansürden geçememek tehlikesi ile karşılaşmasıdır. Sansür bu filme ancak sonuna şu sözler konmak şartile müsaade etmiştir. Konan sözler Osman Efe öleceği sırada bir spiker tarafından söylenir: 'Sırf aşk uğruna dağa çıktığı için Osman Efe'nin namı pek anılmaz. Çünkü gerçek Efe hak uğruna dağa çıkmış ve mücadele etmiştir. İstiklâl Savaşı'mızda bütün gücüyle yardım eden adsız efelerimizi hürmetle anarız.'
>
> Bu sözlere ne lüzum vardı? Eğer böyle bir söz filmin sonunda söylenmemiş olsaydı, seyirci hangi fena tesirle salondan ayrılacaktı, anlayamadık. (…)
>
> 'Efelerin Efesi' aylardan beri lehinde duyduğumuz bir sürü rivayete rağmen bir şaheser değildir. Orta bir filmdir. Sıkılmadan, bazı yerlerde az çok merakla sonuna kadar seyredilebilir. Ama o kadar. Yok ışık oyunları şu veya bu sahnenin tertibindeki günlerce uğraşma, şu harekete veya bu göz bakışına bir sanat havası verme, bunları filmde görmeğe imkân yok. (…)
>
> Hulusi Kentmen niçin o kadar kıllı idi. Kara Efe olması için yüzünün gözünün görünmemesi şart mıydı? Filmin fazla karanlığı içinde operatör Kriton iyi mi, fena mı idi, pek anlayamadık. Ama bu onun kabahati değildi, o da başka.
>
> Rejisör Şakir Sırmalı'nın sanatı için hiçbir şey söylemiyeceğim. Yalnız hem onu hem de bu filme para koyan Naci Duru'yu iyi niyetleri için candan tebrik etmek isterim. Hiç kimsenin yüzde yüz ziyan etmek gayesile film çevireceğini düşünemeyiz ama, bu filmde kâr etmeği bazen ikinci plâna bırakan, bilhassa Anadolu seyircisine, din toleransı üzerinde ders vermekle, 'Efelerin Efesi' hakikaten faydalı, iyi niyetli bir film olmuştur. Bu kadarı bile kâfidir.[16]

Film, "1. Türk Film Festivali"nde "En iyi film" ve "En iyi yönetmen" ödüllerini kazandı.

IV. Muharrem Gürses Sahnede

Muharrem Gürses, İstanbul'da 1930'lu yıllarda halkevlerinde temsil kollarında çalıştıktan sonra Şehir Tiyatrosu'nda bulundu. Ankara Radyosu'nda çalıştı. 1943'te kendi tiyatrosunu kurdu. Oyunlar, romanlar yazdı. Refik Kemal Arduman'ın *Köroğlu* filminde asistanlık yaparak sinemaya başladı. Filmin senar-

[16] "Haftanın Yerli Filmi-Efelerin Efesi", *Yıldız*, S. 95, 18 Ekim 1952, s. 7. Film, İstanbul'da İpek ve İnci sinemalarında 9 Ekim 1952 günü gösterime girdi.

yosunu aynı adı taşıyan oyunundan yazmıştı. Birkaç filmde oynadıktan sonra yönetmenliğe geçti.

İstanbul ve İzmir gazetelerinde tefrika edildiği belirtilen romanından uyarladığı filmin çevrilmesine 1951'in Ağustos ayında başlandı.[17] Stüdyolardan yeni çevrilen filmler üzerine haber veren *Yıldız* muhabiri, "Söylediklerine göre 'Kara Efe' sadece bir efelik ve kahramanlık eseri değil, aynı zamanda da hazin bir aşk macerasının hüznüyle meczedilmiş bir avantür filmi[dir]." diyordu.[18] Gerçekten öyleydi. *Kara Efe*'de, efeler var olmasına rağmen, afişlerde yer alacak ikinci adı *Zeyneb'in Gözyaşları*, filmin "hüzünlü" yanını açıkça vurguluyordu.

Bu şekilde yönetmenliğe başlayan Muharrem Gürses, uzun yıllar köy filmleri önderi olarak anıldı. Bir melodram ustasıydı ve çok sinemacı onun yolunu izledi. Gürses'in filmlerinde, eşraftan kötüler yoksulları ezerlerdi. Her türlü kötülüğü yaparlardı. Genç kız acı çeker, kötü yola düşer, kurtulamazdı. Gürses, ezik, çaresiz insanları anlatırken kavga, cinayet, tecavüz sahneleri birbirini izlerdi. Filmlere şarkılarla, türkülerle, ezan sesleriyle destek verilirdi. Belli ölçülerde çıplaklık vardı. (Dere kenarında şalvarını sıyırıp çamaşır yıkayan kızları Merkez Film Kontrol Komisyonu anlayışla karşılardı.) Mezarlıkta ağlayan insanlar, dansözler filmin içerisinde mutlaka yer bulurlardı. Seyredeni kahreden, gözyaşına boğan Gürses imzalı filmler, uzun yıllar büyük kentlerde kenar semt sinemalarında, taşra kasabalarında izlenme rekorları kırdı.[19]

İstanbul'da Şark, İnci, Turan, Çemberlitaş ve Marmara sinemalarında, 6 Şubat 1952 günü gösterime sokulan *Kara Efe*, "ilk" filmiydi. "Muharrem Gürses Sineması"nın bütün ortak özelliklerini taşıyordu. Filmin müziği Sadi Işılay'dandı. Ankara Radyosu ses sanatçılarından Saime Sinan şarkılarına filmin başında bir başlıyor, bitene kadar söyleyip duruyordu. Oyunculardan Cihan Işık ile Leyla Nil, o yılların tanınmış radyo sanatçılarıydı. Arif Sami Toker korosuyla filme katılmıştı. Nimet Alp'in, Luiza Nor'un dansları baştan çıkarıcıydı. Bütün bunların yanı sıra en kaba, yalın, ham şekilleriyle kötü adamlar, çıldıran genç bir kız, cinayet işleyip hapishaneye düşen Kara Efe'yle değişik bir efe filmi karşımıza çıkar. Konusu şöyledir:

Ege kasabalarından birinde yaşayan Zeynep (Cihan Işık) ile Şahin (Ali Üstüntaş) birlikte büyümüş, birbirlerini seven iki gençtir. Şahin'in babası eski bir efedir. O da tıpkı babası gibi bir efe olur. Civarda "Kara Efe" olarak tanınır. Aynı kasabada eşraftan Melek Mahmut (Muharrem Gürses) herkese yardım eden bir kişi gibi görünmekle birlikte gerçekte kötü bir insandır. Amacı, Zeynep'i elde etmektir. Adamlarıyla onu kaçırtmak isterse de Şahin gelip Zeynep'i kurtarır. Ama Melek Mahmut boş durmaz. Şahin'in babasına gidip genç kızın

---

[17] *Yıldız*, S. 36, 1 Eylül 1951, s. 11.

[18] "Kara Efe Çevriliyor", *Yıldız*, S. 41, 6 Ekim 1951, s. 16.

[19] *Kara Efe-Zeyneb'in Gözyaşları.* Yönetmen ve Senaryo: Muharrem Gürses; Görüntü Yönetmeni: Aram Hugasiyan; Müzik: Sadi Işılay; Oyuncular: Muharrem Gürses, Cihan Işık, Ali Üstüntaş, Saime Sinan, İhsan Noyan, Sakıp Sümer, Muazzez Arçay, Renan Fosforoğlu, Münir Ceyhan, Muzaffer Demir, Mürvet Sim, Mualla Fosforoğlu, Mualla Fırat, Faik Coşkun, Zeki Alpan, Nazmi Ülgen, Leylâ Nil, Yıldız İzmirli; Yapımevi ve Yılı: Reks Film, 1951-1952.

bir başka erkeğin metresi olduğunu söyler. Bu yalana inanan baba oğlundan Zeynep'i bırakmasını ister. Şahin bu sözlere aldırmaz ve evden kovulur. Melek Mahmut bununla da kalmaz, Şahin'e bir adamı aracılığıyla Zeynep'in gece eve erkek aldığını söyletir. Mahmut'un düzenlediği tuzağa düşen Şahin bu yalana inanır. Gidip Zeynep'e hakaret eder ve babasının bulduğu bir kızla evlenmeye karar verir. Kasabada sevdiği delikanlıyı kaybedince aklını oynatan genç bir kız vardır. Gölün başına gidip ağlar ve manzumeler okur. Zeynep de Şahin tarafından terk edilince bu kız gibi davranmaya başlar. Şahin'in evleneceği gün düğün davullarının sesini duyunca kendi düğünü sanarak duvağını takıp, gelinliğini giyip düğün yerine gelir. Onu çıldırmış olarak gören Şahin çok üzülür ve Zeynep'in evine gider. Evde Zeynep'in akrabası bir genç kız, olaylara yol açanın Melek Mahmut olduğunu, Mahmut'un kentteki metresinden öğrendiğini Şahin'e söyler. Bunun üzerine Şahin Mahmut'u bulur ve öldürür. O hapishaneye giderken, Zeynep gelin elbisesiyle dolaşmaya devam edecektir.

Yıldız'ın yazarı, *Kara Efe*'yi beğenmez: "Senaryo çok zayıf. Reji ondan daha zayıf. Öyle iptidaî hatalar var ki insan beş, on film gören bir seyircinin dahi bu hataları yapmayacağını kestirebilir. Hele göl başında abuk sabuk söylenen deli kızla, Zeynep ve Kara Efe konuşurlarken birdenbire bunların sanki aile fotoğrafı çeker gibi, üçünün de başını üst üste yapıştırıp zorla kadra sokan rejisör için ne denebilir ki? Sonra iki üç kişi konuşurken plân değiştiren kameraya gözü rahatsız edecek kadar yanlış zaviyeler veren acaba rejisör mü, yoksa operatör müdür? Daha hangilerini yazalım bilmeyiz ki... Bir iptidaî film numunesi görmek için bu film kaçırılmaz bir fırsattır.

Otuz kırk yıl önce köylü kızlara bikini mayolar, şehirdeki Leyla Hanım'a lâsteks giydiren kimdir? Senarist mi, rejisör mü, parayı koyan patron mu?

Artistlere gelince, bu senaryo, bu idare altında, kötü makyajlarla onlar da varsa bile, hiçbir kabiliyet gösteremediler..."[20]

V. Sarı Zeybek

Öğretmenliği bırakıp sinemacı olan, Atatürklü yılların Ankara'sında dolaşıp çeşitli sanat hareketlerine karışan Münir Hayri Egeli, tarihsel filmler furyasında yaptığı *Cem Sultan, Yavuz Sultan Selim ve Yeniçeri Hasan, Yıldırım Beyazıt ve Timurlenk* adlarındaki üç filmin ardından bir de efeli film çekti. *Sarı Zeybek*'in senaryosu da kendine aitti.[21]

Egeli'nin *Sarı Zeybek*'i, görünüş olarak da diğer efelerden biraz farklıdır. Bazı efeler yüzlerine mendille örterlerken Egeli'nin efesi maske takar.

[20] Lüks Koltuktaki Adam, "Haftanın Filmleri", *Yıldız*, S. 60, 16 Şubat 1952, s. 22.

[21] *Sarı Zeybek*. Yönetmen ve Senaryo: Münir Hayri Egeli; Görüntü Yönetmeni: Cezmi Ar; Oyuncular: Muhterem Nur, Lütfi Güneri, Atıf Kaptan, Feridun Çölgeçen, Ali Korkut, Toygar Belevi, Fikret Hakan, Tomris Oğuzalp, Ali Küçük, Ferda Ferdağ; Yapımevi ve Yılı: Halk Film, 1953. Film hakkında bk. *Yıldız*, S. 4, 17 Ocak 1953, s. 6; *Yıldız*, S. 17, 18 Nisan 1953, s. 24.

Cumhuriyet, 12 Kasım 1953

1839'da Tanzimat'ın ilân edildiği günlerde, Ege bölgesinde bir kasabada Mutasarrıf olan Atıf Kaptan, eski günlerin verdiği alışkanlıktan kurtulamayarak, bu yeni anlayışa ayak uyduramaz. Bu cümleden olmak üzere başka bir efe ile nişanlı olan, bir efenin kız kardeşini 'Perde Çavuşum' dediği, halbuki aslında, bir konak soytarısına daha çok benzeyen bir adamına zorla nikâhlamaya kalkar. Buna razı olmak istemeyen kızın ağabeysi efeyi de işkence ile yola getirmeğe kalkınca, sancağın kâtibi olduğunu iddia eden Lütfi Güneri - Vakıa her ne kadar, Lütfi kendisinin tahrirat kâtibi olduğunu iddia etti ise de seyirci buna inanmadı. Zira onda, bir tahrirat kâtibinden ziyade, eski bir İtalyan kaldırım ressamı hâli vardı- artık memlekette kanunun hâkim olduğunu söyleyerek işe mâni olmağa kalkar. Bu arada da efe, Roy Rogers veya Bill Elliot'vâri bir hareketle, bir şıracı kütüklüğüne benzeyen kuşağı arasından Hasan Tahsin'den alınmış iki tabanca çekerek, 'Eller yukarı!' der. Sonra ortalık karışır, hiç kimsenin anlayamadığı bazı hareketlerden sonra efe kaçar, Mutasarrıf bu hâle çok kızar ve zaptiye müdürünü (Feridun Çölgeçen) efeyi her ne pahasına olursa olsun yakalamağa memur eder. Bu arada tahrirat kâtibi veya İtalyan ressamı Lütfi Güneri, Mutasarrıfın kızı ile sevişir. Aksilik bu ya, Mutasarrıfın karısı da tahrirat kâtibine âşık olur ve mankenvarî pozlarla ona aşkını ilân eder; 'Sizde, hiç bir kadının mukavemet edemeyeceği bir cazibe var.' Bu lâfı duyup, Lütfi Güneri'nin yakın plân yüzünü de gördükten sonra, zavallı kadına acımaktan başka elimizden bir şey gelmedi.

Mutasarrıf halka daha doğrusu efelere karşı işi azıtınca tahrirat kâtibi, İtalyan ressamı kılığından çıkarak, bir zeybek elbisesi giyip, yüzüne de bir maske takarak, bu sefer, 'Sarı Zeybek' olduğunu iddia etmeğe başlar.

Halbuki bu haliyle o, Sarı Zeybek'ten ziyade, bir Zoro'ya benziyordu. Yani altı zeybek üstü Zoro!

Nihayet bir sürü anlaşılmaz hâdiselerden sonra, Zaptiye müdürü Feridun Çölgeçen, Sarı Zeybeği tuzağa düşürüp öldürmek isteyen, Mutasarrıfın kızını vurup öldürerek, filmin bitmesine yardım eder.[22]

Burhan Arpad'a göre de konusuyla, anlatımıyla elle tutulur yanı olmayan bir filmdir:

> Film, Padişahın Tanzimat fermanını okuduğu söylenilen bir sahneyle başladığına göre, yüz küsûr sene evvelsi cereyan ediyor ama, radyo antenleri, gözü tırmalayan damlar görüyoruz. Bu küçük bir teferruat hatâsı deyip geçebilirdik, fakat Sarı Zeybek diye seyrettirilmek istenilen bu filmde tutacak bir taraf yok. Öyle bir senaryo, öyle diyaloglar, öyle dekorlar ve öylesine bir temsil var ki, 30 sene evvelisi Direklerarası tiyatrolarında 'vaz-ı sahne' edilen şarkılı oyunların tıpkı tıpkısı. Hattâ daha doğrusu, Direklerarası tiyatrolarının temsillerinde hiç bir iddia yoktu. Oraya giden seyirci, o zamanın tâbiri ile 'temaşa perveran efendilerimiz', bir tulûat tiyatrosunda şarkılı oyun seyredeceklerini bilirler ve memnun memnun ayrılırlardı. Halbuki bu yeni olay, 1953 yılı sinema mevsiminde, Beyoğlu'nda bir sinemada cereyan ediyor ve Direklerarası temsilleri bu defa 'Türk filmi' diye karşımıza çıkarılıyor. Gerçi ticaret serbesttir ama cür'etin bu kadarı da fazla. Hem de öylesine bir cür'et ki, Tanzimat fermanından, vatandaşlık hakkından, kanundan, hürriyetten, istibdada başkaldıran Tosun Efe'den lâf arasından bahsediliyor. Filmde ise uyuz eşeğini sürükleyip türlü maskaralıklar yapan bir bezirgânın gülünçlüklerini, Douglas Fairbanks'ın 'Zoro'nun İşareti' kahramanlarını hatırlatan uzun siyah pantolonlu, belleri kurdelâ kemerli ve vücutları çıplak kimselerin kırbaç oyunlarını seyrediyoruz. Esrarlı faaliyetlere iştirak eden maskeli efeler dolaşıyor, hele Tosun Efe'nin bir bıyıkları var, sadece bu bıyıklar bile rejisörün büyük başarısı için yeter de artar bile.[23]

Hürriyet, 7 Kasım 1953

[22] Lüks Koltuktaki Adam, "Haftanın Filmleri", *Yıldız*, S. 48, 21 Kasım 1953, s. 3.
[23] Burhan Arpad, "Sarı Zeybek", *Vatan*, 15 Aralık 1953.

VI. Yanık Efe

1954 yılının efesi ise *Yanık Efe* oldu. Film bitirilip seyirci karşısına çıkmadan önce, *Yıldız* dergisinde övgü dolu sözlerle tanıtıldı. Öncelikle "efe sevgisi"ne dikkat çekiliyordu:

> Hepimiz biliriz ki, İzmir, daha doğrusu Ege havalisi, Efeler diyarıdır. Yedisinden yetmişine kadar, herkes bilhassa bu havalide, Efelere karşı bir hürmet ve sevgi duyar. Artık bu hürmet ve sevgi duygusu o kadar yayılmıştır ki, bugün Anadolu'nun en ücra köşesinde bulunan bir Türk bile 'Efe' ismini duyunca gayri ihtiyari bir heyecan duyar.

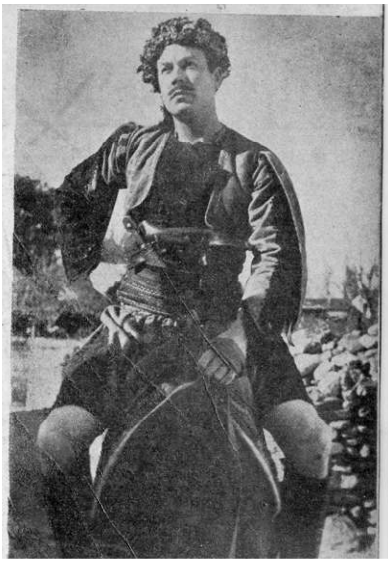

Yanık Efe filminde Turgut Özatay

Yanık Efe'nin kimliği ve film ise şu sözlerle belirtiliyordu:

> Ege havalisinde kahramanlığı ve mertliği ile nam salmış efelerden birisidir. Film Yanık Efe'nin başından geçen heyecanlı vak'alarla doludur. (…)
>
> Filmin bütün sahneleri İzmir havalisinde, Yamanlar dağında, Parsa köyünde ve Pınarbaşı'nda çevrilmiştir. Bu suretle 'Yanık Efe' tamamen mahalli zenginliklerle güzelleştirilmiş ve diyebiliriz ki, şimdiye kadar çevrilen efe filmlerinin en güzeli olmuştur.[24]

Kötü bir kadın yüzünden cinayet işleyip dağa çıkan, fakat yakasını adaletten kurtaramayan Yanık Efe'yi anlatan Semih Evin'in yönetimindeki film, Muharrem Gürses'in filmlerindeki melodram yapısıyla dikkati çekti. Nedeni de senaryoyu Gürses'in yazmış olmasıydı.[25] Yukarıdaki övgü dolu satırların yayımından iki hafta sonra filmin sinemalarda oynatılmasıyla birlikte yine aynı dergide bu defa şöyle denildi:

> Senaryo basit ve dümdüzdür. Fakat dikkati çeken nokta, diyaloglardaki cümle tertibi bozukluğudur. Şurası muhakkak ki bu bozma sureti mahsusada yapılmış. Yalnız anlaşılmayan cihet bundan ne gibi bir fayda beklendiğidir. Hikâyeye manzum bir hava mı verilmek istenmiş, yoksa bir şive mi taklit edilmiş? Senaristin bu husustaki anlayamadığımız gayesini tahakkuk ettirmiş olmasını temenni ederiz.

---

[24] "Efelere Dair Güzel Bir Türk Filmi, Yanık Efe", *Yıldız*, S. 60, 13 Şubat 1954, s. 21.

[25] *Yanık Efe*. Yönetmen: Semih Evin; Senaryo: Muharrem Gürses; Görüntü Yönetmeni: Rhan Çağman; Oyuncular: Oya Sensev, Turgut Özatay, Şükran Süley, Muharrem Gürses, İhsan Torun, Cahit Gürkan; Yapımevi ve Yılı: Vatan Film (İhsan Sabuncu), 1954.

> Rejisöre gelince: Semih Evin fazla bir şey düşünmeden asgari gayretle hikâyeyi filme almış. Daha doğrusu asgari cihetle filmden kurtulmaya çalışmış. Yalnız, bazı resimlerin arkası neden simsiyah? Acaba dekorun açık olan tarafına doğru olan çalışmalar mı? Şayet böyle ise oralara dekora uygun birer pano konamaz mı idi? (…)
>
> Şurası muhakkak ki Turgut, efe rolüne hiç gitmemiş. (…) Şükran Süley'e gelince: Onun üzerinde durmak dahi lüzumsuzdur.[26]

VII. Diğer Efeler ve Eşkıyalar

1960 yılına kadar çevrilen filmler içerisinde, Faruk Kenç, Çakırcalı'dan sonra 1959'da *Peçeli Efe*'yi yaptı. Çıkış noktası, Ömer Seyfettin'in *Yalnız Efe* adlı hikâyesiydi.[27] Aynı yıl Muharrem Gürses, kendi çizgisinde *Dağlar Şahini Yörük Efe*'yle göründü. Öte yandan, 1950'lerdeki "Kurtuluş Savaşı" filmlerinde efelere, yan karakterlere çekilerek yer verildi.

1950'li yılların sinemasında Çakırcalı efsanesini *Dokuz Dağın Efesi*'yle Metin Erksan da işledi.[28] Nijat Özön, filmi, "Erksan'ın o tarihe kadar çevirdiği filmlerin en düzgünü ve en iyisiydi," diye nitelendirir. Ancak yazara göre bu düzgünlük, bazı yabancı westernlerdeki mizansen etkilenmesi sonucuydu ve "Amerikalıların 'kovboy'ları, Japonların 'samurai'leri kadar ulusal özellikler taşıyan 'efe'lerin serüveni bu yabancı etkiler, özentiler arasında kaybolup gidiyordu."[29] Çakıcı'nın babasını öldüren Hasan Çavuş'tan öç almak için dağa çıkışı ve başından geçenler, klasik serüven filmlerinin kalıplarıyla filmde yerli yerine oturtulmuştu. Erksan'ın film üzerinden yıllar sonra yaptığı değerlendirme, sınırını bulamayan sözlere boğulmuştur. Bir açıkoturumda, Kemal Tahir romanlarının ve sohbetlerinin etkisinde yaptığı uzun ve coşkulu konuşmasından şu parça oldukça ilginçtir:

> Ben, Çakıcı filmine başlarken, filimden sonra da yazdığım gibi, Çakıcı'nın (bilinçsiz olarak diyeceğim, çünkü elimde fazla bir delil yok) İngiliz devletinin aleti ve casusu olarak dağlarda gezdiğini biliyordum. Bizim, yalnız son zamanlarda diyemeyeceğim, çok eskiden beri edebiyatımıza ârız olan kötü bir şey vardır. Nerede, ne kadar eşkıya varsa, onu halk kahramanı diye tanıtırlar. Çakıcı da bu şekilde istismar edilmiş ve bazı yazarlar ve

---

[26] Lüks Koltuktaki Adam, "Haftanın Yerli Filmleri-Yanık Efe", *Yıldız*, S. 62, 27 Şubat 1954, s. 3.

[27] Yıllar sonra filmin ikinci çevrimini Memduh Ün yaptı. Yalnız onun filminin adı *Kara Peçe*'ydi. Bk. *Memduh Ün Filmlerini Anlatıyor* (Hazırlayanlar: Memduh Ün, Uğur Ün), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009, s. 264-270.

[28] *Dokuz Dağın Efesi*. Yönetmen ve Senaryo: Metin Erksan; Görüntü Yönetmeni: Şevket Kıymaz; Müzik: Nedim Otyam; Oyuncular: Fikret Hakan, Serpil Gül, Kadir Savun, Erol Taş, Hayri Esen, Hayati Hamzaoğlu, Sadettin Erbil, Yılmaz Gruda, Osman Türkoğlu; Yapımevi ve Yılı: Birsel Film, 1958.

[29] Nijat Özön, *age*, s. 178. Başka değerlendirmeler için bk. Tuncan Okan, "Dokuz Dağın Efesi", *Milliyet*, 10 Ocak 1959; Giovanni Scognamillo, *Türk Sinemasında 6 Yönetmen*, İstanbul 1973, s. 95-96; Prof. Dr. Âlim Şerif Onaran, *Türk Sineması*, C. I, s. 60.

> çevreler tarafından halk kahramanı diye yutturulmak istenmiş. Ve basit eşkıyalığının yanı sıra -basitlikten de çıkıyor- İngiliz emellerine alet olduğu için, daha başka bir yerlere geliyor. Şimdi, Çakıcı dağa çıkmadan önce belki sosyal bir tip, toplumsal bir tip ve Çakıcı'yı dağa çıkaran amiller de, bir takım etkenler. Dağa çıktıktan sonra, tâbi asosyal bir tip oluyor, toplum dışı bir tip oluyor. Katiyen onun faaliyetine, toplumsal bir faaliyet diye bakılmaması gerekir. Ne demekmiş; zenginden alıp, fakire verecekmiş. Devlet var ortada, sana ne kardeşim, sen ne karışıyorsun? Yani nasıl adalet dağıtacaksın, senin üstüne mi elzem bu. Olmaz böyle zibidilik tabi.[30]

Dönem içerisinde, "efe" karakteriyle ilişkilendirilmeyen, doğrudan "eşkıya"nın ele alındığı filmler de bulunuyor. Türk sinemasında "eşkıya"nın bir sinema karakteri olarak öne çekilerek canlandırıldığı filmler 1953 yılında seyirciyle buluştu.

Bu tür ilk çalışma yine Faruk Kenç'e ait. *Kanlı Çiftlik*, 19. yüzyıl sonlarında İzmir'de geçen bir köy filmi olup Tahir Olgaç'ın bir romanından uyarlamadır.[31] İkinci film ise, Cevat Fehmi Başkut'un bir oyunundan kaynaklanan, Şehir Tiyatrosu'nda oynandıktan sonra Sami Ayanoğlu'nun filme aldığı, Af Kanunu'ndan yararlanıp özgürlüğüne kavuşan bir eşkıyanın büyük kentteki serüvenlerinin anlatıldığı *Soygun*'dur.[32]

1950'li yıllarda, efe filmlerini sinemaya getirmek isteyen başka yapımcılar, yönetmenler de oldu. Ancak bunlar gerçekleşmedi. Senaryoları yazılmış mıydı, bilmiyoruz. O yılların gazetelerinde, dergilerinde geçen bazı haberlerden, efeli filmler modasına kapılanları görüyoruz. Fakat her haberin arkası gelmiyor.

Bu projelerden biri, İnci Film'e ait ve *Sarı Zeybeğin Kızı* adını taşıyor. Filmi, Mehmet Muhtar'ın yöneteceği, S. Nahit Bilga'nın 1950'de Muammer Karaca Opereti'nde *Borazan Kâzım* adıyla oynanan eserinden uyarlandığı yazıldı.[33] Böyle bir film çevrilmedi.

1953 yılında, *Yörük Efe* adı kulislerde dolaştı. Halk Film için Münir Hayri Egeli yönetecekti.[34] Yine aynı günlerde *Şanlı Efe* (Halk Film), yeni sinema mevsiminin filmleri arasında sayılıyordu.[35] Anadolu Film hesabına Esat Özgül'ün yönetiminde *Korkusuz Yörük Ali* adını taşıyan bir film yapılacağı da sıkça dillendirildi.[36]

---

[30] *Millî Sinema*(Açık Oturum), MTBB Sinema Kulübü Yayınları: 1, İstanbul 1973, s. 35.

[31] Bk. Lüks Koltuktaki Adam, "Haftanın Yerli Filmleri", *Yıldız*, S. 15, 4 Nisan 1953, s. 21, 26.

[32] Bk. Lüks Koltuktaki Adam, "Haftanın Yerli Filmleri", *Yıldız*, S. 53, 26 Aralık 1953, s. 3.

[33] *Yıldız*, S. 39, 22 Eylül 1951, s. 9.

[34] *Yıldız*, S. 4, 17 Ocak 1953, s. 6.

[35] Mehmet Ataker, "Yeni Sinema Mevsimine Nasıl Giriyoruz? (2)", *Yıldız*, S. 40, 26 Eylül 1953, s. 16.

[36] *Yıldız*, S. 18, 25 Nisan 1953, s. 23; *Yıldız*, S. 21, 16 Mayıs 1953, s. 24.

VIII. Köroğlu

Köyde geçen filmlerin ön plana çıktığı yıllarda elbette Köroğlu da sinemadan uzak kalamazdı. Köroğlu'nun ilk defa filme alınışı sırasında da öncelik yine Muharrem Gürses'e ait. Yazdığı ve İzmir'de sahnelenen *Köroğlu* oyunundan bir senaryo çıkardı. Yapımcı Necip Erses'in şirketinin hesabına Refik Kemal Arduman'ın yönettiği filmin çekimine 1945'te başlandı.[37] Tilgen, *Köroğlu* hakkında şunları yazar:

Cumhuriyet. 29 Ekim 1953

> Ses Film (...) senaryosunu evvelce piyesini yazmış olan İzmir Şehir Tiyatrosu artistlerinden Muharrem Gürses'e yazdırmıştır. Fakat biraz dağınık olan bu senaryoyu derleyip toparlamak üzere Muharrir Nizameddin Nazif Tepedelenlioğlu'nun yardımile senaryo hazırlanmış ve çevrilmeğe başlanmıştır. Ancak çevirme faaliyetine rejisör Refik Kemal Arduman'dan başka birçok kimselerin de müdahale etmesinden dolayı eser ümid edildiği kadar mükemmel olamamıştır.[38]

Dört yıl sonra, 1949'da sinemalara gelen filmi Arduman'ın yerine geçen filmin oyuncularından Mümtaz Ener tamamlayacaktı.[39]

İlk Köroğlu'nu birkaç yıl sonra Faruk Kenç'in çalışması izledi. Başta, *Köroğlu'nun İntikamı* adıyla düşünülen film, daha sonra *Türkân Sultan ve Köroğlu* adını aldı.[40] Tahir Olgaç'ın "eser"inden uyarlanan film, Bolu'da gaddar bir beyin yanında çalışan adamının gözlerini kör ettirmesiyle başlıyordu. Kör adamın oğlu da iki arkadaşıyla birlikte Bolu Beyi'ne karşı mücadeleye girişir. Bey İstanbul'dan gelen Gülnaz Sultan'la ilişki kurar. Diğer taraftan Köroğlu'na aşık olan Bey'in

---

37 "Mümtaz Ener Köroğlu'nu Çeviriyor", *Yıldız*, S. 155, 15 Temmuz 1945, s. 4; Rakım Çalapala, "Bir Film Çevriliyor", *Yıldız*, S. 156, 1 Ağustos 1945, s. 17, 25.

38 Nurullah Tilgen, "Türk Filmciliği Dünden Bugüne (1914-1953)", *Yıldız*, S. 33, 8 Ağustos 1953, s. 17.

39 *Köroğlu*. Yönetmen: Refik Kemal Arduman, Mümtaz Ener; Senaryo: Muharrem Gürses; Görüntü Yönetmeni: Manasi Filmeridis, Cezmi Ar, Baha Gelenbevi; Müzik: Sadi Işılay; Oyuncular: Mümtaz Ener, Gülistan Güzey, Haşim Evci, Kadri Ögelman, Sezer Sezin, Avni Dilligil, Nebile Teker; Yapımevi ve Yılı: Ses Film (Necip Erses), 1945-49.

40 *Yıldız*, S. 5, 24 Ocak 1953, s. 7; *Yıldız*, S. 9, 21 Şubat 1953, s. 9.

eşi de Gülnaz Sultan'ı öldürmeye kalkışır. Sonunda bütün kötüler cezalarını bulur, Köroğlu'yla Gülnaz da mutlu olurlar.[41]

Yıldız'ın yazarı, bu ikinci Köroğlu'nu "sıra film" olarak adlandırıp, "Tarihi elbiseler içinde oynayan bir kovboy, bir vurdu-kırdı filmidir." diyecekti.[42]

Türkiye'deki sinema alanında olup bitenlere, çevrilen filmlere baktığında gidişten oldukça umutsuz görünen Semih Tuğrul ise şunları söylemişti:

> Köroğlu gibi yüzde yüz bizim olan bir tipi pervasızlıkla karikatürize eden bu film insanı sinema sanatından tamamen soğutacak kadar sahte bir hava içinde işlenmişti. Üstelik film her zamanki gibi mantık ve teknik hatâlariyle dolu idi.[43]

Kaynakça

Filmografi

Çakırcalı Mehmet Efe'nin Definesi. Yönetmen ve Senaryo: Faruk Kenç; Görüntü Yönetmeni: Enver Burçkin; Müzik: Sadi Yaver Ataman; Oyuncular: Gülistan Güzey, Bülent Ufuk, Belgin Doruk, Mahir Özerdem, Ayfer Feray, Vedat Karaokçu, Eşref Vural, Settar Körmükçü, Kadir Savun, Muazzez Arçay, Zeki Alpan, Necdet İnce, Tamer Balcı, Arşavir Alyanak, Necmi Büken, İsmail Torkay; Yapımevi ve Yılı: İstanbul Film, 1952.

Çakırcalı Mehmet Efe-Çakırcalı Nasıl Vuruldu. Yönetmen ve Senaryo: Faruk Kenç; Görüntü Yönetmeni: Enver Burçkin; Müzik: Şadi Yaver Ataman; Oyuncular: Bülent Ufuk, Gülistan Güzey, Vedat Karaokçu, Münevver Coşkun, Zeki Alpan, Sadri Alışık, Mehmet Karaca, Salih Tozan, Kadir Savun; Yapımevi ve Yılı: İstanbul Film ve And Film, 1950.

Dokuz Dağın Efesi. Yönetmen ve Senaryo: Metin Erksan; Görüntü Yönetmeni: Şevket Kıymaz; Müzik: Nedim Otyam; Oyuncular: Fikret Hakan, Serpil Gül, Kadir Savun, Erol Taş, Hayri Esen, Hayati Hamzaoğlu, Sadettin Erbil, Yılmaz Gruda, Osman Türkoğlu; Yapımevi ve Yılı: Birsel Film, 1958.

Efe Aşkı. Yönetmen: Şadan Kâmil; Senaryo: Aydın Arakon; Görüntü Yönetmeni: İlhan Arakon; Oyuncular: Orhan Murat Arıburnu, Emine Engin, Semiha Öz, Nergis Moğol, Vedat Örfi Bengü, Vedat Karaokçu, Afif Yesari, Hakkı Ruşen, Naciye Çokduyan; Yapımevi ve Yılı: Atlas Film, 1948.

Efelerin Efesi. Yönetmen ve Senaryo: Şakir Sırmalı; Görüntü Yönetmeni: Kriton İlyadis; Oyuncular: İhsan Evrim, Ayfer Feray, Eşref Vural, Atıf Kaptan, Hayri Esen, Kemal Ergüven, Hulusi Kentmen, Orhan Elmas, Nana Aslanoğlu, Vahi Öz, Aliye Rona, Rahmi Kafadar; Yapımevi ve Yılı: Duru Film, 1952.

Kara Efe-Zeyneb'in Gözyaşları. Yönetmen ve Senaryo: Muharrem Gürses; Görüntü Yönetmeni: Aram Hugasiyan; Müzik: Sadi Işılay; Oyuncular: Muharrem Gürses, Cihan Işık, Ali Üstüntaş, Saime Sinan, İhsan Noyan, Sakıp Sümer, Muazzez Arçay, Renan Fosforoğlu, Münir Ceyhan, Muzaffer Demir, Mürvet Sim, Mualla Fosforoğlu, Mualla Fırat, Faik

---

[41] *Türkân Sultan ve Köroğlu.* Yönetmen ve senaryo: Faruk Kenç; Görüntü Yönetmeni: Enver Burçkin, İlhan Arakon; Oyuncular: Bülent Ufuk, Vedat Karaokçu, Ayten Çankaya, Belgin Doruk, Ziya Aygen, Aliye Rona, Cihan Işık, Mahir Özerdem, Muazzez Arçay, Kadir Savun, Zeki Alpan, Babuş, Tamer Balcı; Yapımevi ve Yılı: Özen Film, 1953.

[42] Lüks Koltuktaki Adam, "Haftanın Filmleri", *Yıldız*, S. 46, 7 Kasım 1953, s. 3.

[43] Semih Tuğrul, "Filmciliğimizle İlgili Meseleler", *Varlık*, S. 401, 1 Aralık 1953, s. 15.

Coşkun, Zeki Alpan, Nazmi Ülgen, Leylâ Nil, Yıldız İzmirli; Yapımevi ve Yılı: Reks Film, 1951-1952.

Köroğlu. Yönetmen: Refik Kemal Arduman, Mümtaz Ener; Senaryo: Muharrem Gürses; Görüntü Yönetmeni: Manasi Filmeridis, Cezmi Ar, Baha Gelenbevi; Müzik: Sadi Işılay; Oyuncular: Mümtaz Ener, Gülistan Güzey, Haşim Evci, Kadri Ögelman, Sezer Sezin, Avni Dilligil, Nebile Teker; Yapımevi ve Yılı: Ses Film (Necip Erses), 1945-49.

Sarı Zeybek. Yönetmen ve Senaryo: Münir Hayri Egeli; Görüntü Yönetmeni: Cezmi Ar; Oyuncular: Muhterem Nur, Lütfi Güneri, Atıf Kaptan, Feridun Çölgeçen, Ali Korkut, Toygar Belevi, Fikret Hakan, Tomris Oğuzalp, Ali Küçük, Ferda Ferdağ; Yapımevi ve Yılı: Halk Film, 1953.

Türkân Sultan ve Köroğlu. Yönetmen ve senaryo: Faruk Kenç; Görüntü Yönetmeni: Enver Burçkin, İlhan Arakon; Oyuncular: Bülent Ufuk, Vedat Karaokçu, Ayten Çankaya, Belgin Doruk, Ziya Aygen, Aliye Rona, Cihan Işık, Mahir Özerdem, Muazzez Arçay, Kadir Savun, Zeki Alpan, Babuş, Tamer Balcı; Yapımevi ve Yılı: Özen Film, 1953.

Yanık Efe. Yönetmen: Semih Evin; Senaryo: Muharrem Gürses; Görüntü Yönetmeni: Rhan Çağman; Oyuncular: Oya Sensev, Turgut Özatay, Şükran Süley, Muharrem Gürses, İhsan Torun, Cahit Gürkan; Yapımevi ve Yılı: Vatan Film (İhsan Sabuncu), 1954.

Kaynakça

"Efe Aşkı", *Yıldız*, S. 227, 15 Ekim 1948.

"Efelere Dair Güzel Bir Türk Filmi, Yanık Efe", *Yıldız*, S. 60, 13 Şubat 1954.

"Kara Efe Çevriliyor", *Yıldız*, S. 41, 6 Ekim 1951.

"Yeni Bir Film Yeni Bir Stüdyo", *Yıldız*, S. 199, 15 Ağustos 1947.

Ataker, Mehmet. "Yeni Sinema Mevsimine Nasıl Giriyoruz? (2)", *Yıldız*, S. 40, 26 Eylül 1953.

Arpad, Burhan. "Sarı Zeybek", *Vatan*, 15 Aralık 1953.

Çalapala, Rakım. "Bir Film Çevriliyor", *Yıldız*, S. 156, 1 Ağustos 1945.

Kenç, Faruk. "Çakırcalı'nın Definesi", *Yıldız*, S. 58, 2 Şubat 1952.

Lüks Koltuktaki Adam [Sezai Solelli]. "Haftanın Yerli Filmi-Efelerin Efesi", *Yıldız*, S. 95, 18 Ekim 1952.

Lüks Koltuktaki Adam, "Haftanın Filmleri", *Yıldız*, S. 46, 7 Kasım 1953.

Lüks Koltuktaki Adam, "Haftanın Filmleri", *Yıldız*, S. 48, 21 Kasım 1953.

Lüks Koltuktaki Adam, "Haftanın Yerli Filmleri", *Yıldız*, S. 53, 26 Aralık 1953.

Lüks Koltuktaki Adam, "Haftanın Filmleri", *Yıldız*, S. 60, 16 Şubat 1952.

Lüks Koltuktaki Adam, "Haftanın Yerli Filmleri", *Yıldız*, S. 15, 4 Nisan 1953.

Lüks Koltuktaki Adam, "Haftanın Yerli Filmleri-Çakırcalı Mehmet Efenin Definesi", *Yıldız*, S. 98, 8 Kasım 1952.

Lüks Koltuktaki Adam, "Haftanın Yerli Filmleri-Yanık Efe", *Yıldız*, S. 62, 27 Şubat 1954.

Okan, Tuncan. "Dokuz Dağın Efesi", *Milliyet*, 10 Ocak 1959.

Onaran, Âlim Şerif. *Türk Sineması Tarihi Ders Notları, I-II,* 1973-1974 Ders Yılı

Onaran, Âlim Şerif. *Türk Sineması*, C. I, Kitle Yayınları, Ankara 1994.

Orhan Koloğlu, "Avrupa'da Sinema Artisti Olmak İsterken: Ayşe Nana", *Tarih ve Toplum*, C. 32. S. 188, Eylül 1999.

Özön, Nijat. *Türk Sineması Tarihi*, Artist Reklâm Ortaklığı Yayınları, İstanbul 1962.

Scognamillo, Giovanni. *Türk Sinemasında 6 Yönetmen*, İstanbul 1973.

Tilgen, Nurullah. "Mümtaz Ener Köroğlu'nu Çeviriyor", *Yıldız*, S. 155, 15 Temmuz 1945.

Tilgen, Nurullah. "Türk Filmciliği Dünden Bugüne (1914-1953)", *Yıldız*, S. 37, 5 Eylül 1953.

Tuğrul, Semih. "Filmciliğimizle İlgili Meseleler", *Varlık*, S. 401, 1 Aralık 1953.

Ün, Memduh ve Uğur Ün (haz.). *Memduh Ün Filmlerini Anlatıyor*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009.

Yıldız, S. 41, 6 Ekim 1951, s. 14; *Yıldız*, S. 70, 26 Nisan 1952.

Öz: Bu yazıda Türk Sineması'nda 1940'lı yılların sonu ile 1950'li yılların çokça çevrilen filmlerinden "efe" kostümlü serüven filmlerinin bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Bu tür filmlerde, filmin kahramanı efe, kötü insanlarla mücadele eder. Mücadelesinin sonunda kötü insanları yenilgiye uğratır. Efeli filmler özellikle 1950'li yıllarda seyirci toplamıştır.

Anahtar sözcükler: Türk sineması, tarihsel filmler, efe, zeybek, Muharrem Gürses, Şadan Kamil, Şakir Sırmalı, Faruk Kenç, Münir Hayri Egeli, Metin Erksan, eşkıya, Çakırcalı Mehmet Efe, Köroğlu, dansöz.

Swashbucklers of Turkish Cinema in 1950's

Abstract: From late 40's through 50's several adventure movies with "*efe*" (swashbuckler) costumes were among the overmuch shot movies in Turkey. In those movies the hero *efe* fights against villains. And at the end wipes the floor with his opponents.

Keywords: Turkish cinema, historical movies, *efe*, *zeybek*, swashbuckler, Muharrem Gürses, Şadan Kamil, Şakir Sırmalı, Faruk Kenç, Münir Hayri Egeli, Metin Erksan, bandit, Çakırcalı Mehmet Efe, Köroğlu, belly dancer.

TED ANKARA KOLEJİ
Cumhuriyet'in Meşalesi
TED ANKARA KOLEJİ
80 Yılın Hikâyesi
TÜRK MAARİF CEMİYETİ
Turan TANYER

Eşkıya Şikago'ya Hükümdar Olmaz: Neo-sosyal Eşkıyalar Olarak Cazcı Kardeşler

Orhun YAKIN*

"It's 106 miles to Chicago, we've got a full tank of gas, half a pack of cigarettes, it's dark and we're wearing sunglasses."

"Hit it."

"Chicago'ya mesafe150 kilometre, depomuz dolu, yarım paket de sigaramız var; etraf karanlık ve güneş gözlüklerimiz takılı vaziyette."

"Öyleyse bas gaza."

"Eşkıyalık özgürlüktür" (Hobsbawm, Eşkıyalar, 2011).

The Blues Brothers filmi (John Landis, 1980/*Cazcı Kardeşler*, 1983) döneminin en pahalı filmlerinden birisi olarak (yaklaşık 30 milyon Amerikan doları) masrafını rahatlıkla karşılayıp, ticari açıdan oldukça büyük bir kâr getirerek (dünya genelinde yaklaşık 120 milyon Amerikan doları) yapımcısının (Universal Pictures) yüzünü kara çıkarmamıştı[1]. Dönemin arşivlerine bakıldığında sinema eleştirmenlerinin nasıl ve hangi kategoride değerlendireceklerini pek de bileme-

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü

[1] Yönetmen Landis filmin ülke dışında ülke içinden daha fazla gişe başarısı sağlayan ilk Amerikan filmi olduğunu ifade etmişti.

diklerini (yol filmi, komedi, müzikal, macera[2]) ve film için pek de iç açıcı olmayan yorumlarda[3] bulunduklarını görmek mümkün[4]. Ama yıllar içinde *Cazcı Kardeşler* (metin içinde *CK*) bir çeşit "kült" film niteliğine kavuşmuş hatta pek de umulmayan kaynaklardan övgüler almıştı[5].

Filmin, ismi neredeyse şehirle özdeşleşmiş olan valisi Richard J. Daley tarafından uzun süre (yaklaşık 1950'lerin ortasından 70'li yılların sonlarına kadar) hiçbir projeye ev sahipliği yaptırılmamış olan Chicago'da[6] yaklaşık üç buçuk ayda çekilmiş olması[7] ve diğer belli bir bütçenin üzerindeki Hollywood filmlerine kapıyı açmış olması, Ray Charles'dan James Brown'a, Aretha Franklin'den Twiggy'e, Steven Spielberg'den John Lee Hooker'a birçok sanatçının irili ufaklı rolleri paylaşması, John Belushi ve Dan Aykord'un film boyunca neredeyse hiç çıkarmadıkları güneş gözlükleri ve 50'li yılların jazz albüm kapaklarından esinlendikleri siyah takım elbiseleri, filmin başlarında gerçekleşen neredeyse sonuna kadar açılmış bir köprünün ayakları arasından arabayla atlayış, filmin sonlarında -yetkili kurumlardan bin bir zorlukla alınan iznin ardından- gerçekleşen, yaklaşık 1500 metreden boşluğa bırakılan Neo-Nazilerin kullandığı araba, tam sayısının belirlenemediği kadar çok sayıda polis arabasının (*CK*'in eski bir polis arabasının özel olarak tasarlanmış ve güçlendirilmiş versiyonu olan *Bluesmobile*'i şehir içinde kovalayan polis arabası sayısı 70'in üzerinde olabilir) özellikle filmin sonlarına

[2] Yönetmen John Landis filmin "tam anlamıyla bir müzikal komedi" olduğunu söylüyor. John Belushi ise filmin "siyah Amerikan müziğine bir övgü" olduğu kanısındaydı: http://bluesbrotherscentral/movies/the-blues-brother/about.

[3] Bazı kaynaklar, filme döneminde gösterilen tepkilerden çok rahatsız olan John Belushi'nin sürmekte olan uyuşturucu tüketimini arttırdığını ve beklenmeyen ölümünü hızlandırdığını ileri sürmektedir.

[4] http://rogerebert.suntimes.com/apps/pbcs.dll/article?AID=/19800101/REVIEWS/1010306 ya da
http://movies.nytimes.com/movie/review?res=9C05E6D61638F933A15755C0A966948260

[5] Vatikan'da yayımlanmakta olan ve "Papa'nın Gazetesi" olarak da bilinen *L'OsservatoreRomano* gazetesi filmin 30.yılı dolayısıyla 2010 yılı ortalarında yayımladığı bir yazıda, birçok örnek de vererek, filmi her açıdan tam bir klasik Katolik filmi olarak nitelemiş ve Katolikler tarafından mutlaka seyredilmesi gereken *İsa'nın Çilesi* (*ThePassion of theChrist*, 2004) ve *On Emir* (*The Ten Commandments*, 1956) gibi filmler listesine dâhil etmiştir. Jake ve ElwoodBlues kardeşlerin, sonradan dini ve ahlaki öğretilerden biraz uzaklaşmış olsalar da, yetiştirildikleri Katolik yetimhanesini sahip oldukları tek aile ortamı olarak görüp her ne pahasına olursa olsun kurtarmaya çalışmaları gazete açısından Katolik'çe davranış ve yaşam biçimi adına (buna hapisten çıkmış olan Jake'in günahlarından arınma isteği de eklenebilir: "We're on a missionfromgod/Bizi tanrı görevlendirdi") mükemmel bir örnek oluşturmuş olsa gerek
http://www.examiner.com/article/vatican-recommends-blues-brothers-l-osservatore-romano
http://www.guardian.co.uk/world/2012/jun/20/popes-newspaper-praises-blues-brothers
http://www.telegraph.co.uk/culture/film/film-news/7835639/Vatican-declares-the-Blues-Brothers-a-Catholic-classic.html
http://www.webcitation.org/mainframe.php

[6] http://chicago.straightdope.com/sdc20091015.php

[7] Filmin çekim izni o tarihte vali olan Jane M. Bryne tarafından verilmiştir. Ama bu izinde Belushi ve Aykord'un filmin bitiminden sonra bir hayır cemiyetine 50.000 dolar bağışlama garantisi vermelerinin de katkısı olduğu yadsınamaz.

doğru hurdaya çıkarılması, şehir merkezinde valinin adını taşıyan meydanda geçen sahneler için, altı kamera ekibi, yüzlerce polis ve figüran, Ulusal Muhafız Birliği'nden yüz asker, dört adet Sherman M4 tankı, iki helikopter ve beş yangın söndürme arabası gibi birçok detay filmle ilgilenmiş olanların sıklıkla karşılaştıkları bilgiler arasında yer almaktadır.

Bu bilgilere, senaryoyu yönetmen Landis ile birlikte yazan Dan Aykord'un filmin hikâyesi için ilhamını ABD'nde yayımlanan dönemin popüler televizyon şovu Saturday Night Live'da John Belushi ile birlikte sundukları performanslardaki karakterlerden alması[8], o tarihe kadar hiç senaryo yazmamış olan Aykord'un hiçbir noktayı atlamamak için normal bir senaryonun yaklaşık üç katına denk gelen 324 sayfalık doğal olarak da kullanılmayan) bir metin üretmiş olması gibi filmin meraklıları ve hayranları arasında sıklıkla telaffuz edilen ayrıntıları da katabiliriz.

Kazandığı gişe başarısını göz önüne aldığımızda ortada başarılı bir film olduğu kesin olmakla birlikte filme yönelik olumlu ve olumsuz eleştirilere/yorumlara bakıldığında[9] filmin genel olarak, yukarıda da belirtildiği gibi, bir sınıflamaya sokulamaması, gereğinden uzun tutulmuş olması ve özünde bir komedi filmi olması gibi ortak bir takım görüşler çerçevesinde değerlendirildiğini görüyoruz. Tüm bu değerlendirmelerin, bilebildiğimiz kadarıyla, değinmediği nokta ise *CK*'in özünde bir eşkıya hikâyesi olduğudur. Bu yaklaşım Eric J.

---

[8] *Blues Brothers*'ın isim babası Howard Shore olup, karakterleri ve geçmişlerine yönelik ayrıntılar filmin öykü danışmanı Ron Gwynne'nin katkılarıyla oluşturulmuştur. Ama bu konunun daha az bilinen bir yönü karakterlerin, özellikle de John Belushi'nin canlandırdığı "Jolieté" Jake Blues karakterinin nasıl ortaya çıktığına yönelik ayrıntılardır. Belushi, 1977 yılında çekmekte olduğu *Animal House* filmi için geldiği Oregon eyaletininin Eugene şehrinde daha sonar büyük ün kazanacak olan blues guitarist ve vokalisti Robert Cray ve grup üyelerinin de kalmakta olduğu otelde kalmaktadır. Bir gün yolu grubun solistlik görevini Cray ile paylaşan armonikacı Curtis Salgado ile kesişir. İkili iyi anlaşır ve o güne kadar - Şikago'lu olmasına rağmen- blues ile fazla bir ilgisi olmayan Belushi hem bu müzik türü hem de Salgado'nun sahne performansı üzerine önemli ölçüde bilgiedinir. Salgado, Belushi'nin verdiği konserlerde ve daha sonra da *CK*'de sergilediği hemen her şeyin kendi performansı ve fikirlerinden oluştuğunu ifade etmektedir. Anlattıklarının büyük kısmı Robert Cray ve yönetmen John Landis tarafından da doğrulanmaktadır
http://www.csse.monash.edu.au/~pringle/bluesbros/article.html .

[9] http://www.efilmcritic.com/review.php?movie=1260
http://www.theindependentcritic.com/blues_brothers
http://www.bigscreen.com/ReaderReview.php?movie=7257
http://www.rottentomatoes.com/m/blues_brothers/
http://www.retrohound.com/50-greatest-movies-the-blues-brothers-1980/
http://www.lowcomdom.com/film/b/blues_brothers.html
http://www.hometheaterinfo.com/the_blues_brothers.htm
http://filmhead.com/video/2000/030800.html
http://www.filmthreat.com/reviews/1467/ http://www.cinemablend.com/review.php?id=1117
http://www.almostfabulous.com/movies/reviews/2003/02/000292.php
http://homevideo.about.com/od/comedy/fr/BluesBrothersDa.htm
http://claytonandtheresa.com/BluesBrothers.html

Hobsbawm'ın*Eşkıyalar* (*Bandits*, 1971, 1981 ve 2000, Türkçe çeviri: Osman Akınhay, Agora, 2011) metni temel alınarak gösterilmeye çalışılacaktır.

I. Hobsbawm ve Eşkıyalık

Hobsbawm, eşkıyayı tanımlamaya, eşkıya'nın-özgül bir fenomen olarak- karşısında kendisine meydan okuyan bir sosyo-ekonomik ve siyasal düzen, hukukun işleyişini ve kaynak dağıtımını ellerinde tutan güçler olduğu sürece var olabileceğini belirterek başlar (Hobsbawm, 8). Eşkıyalık, varlığı gereği, toplumsal düzene karşı bir kafa tutuşu ifade etmekte olup kendi tarihi açısından da üç bölümde incelenebilir. İlk dönem sınıflı olmayan toplumların sınıflı toplumlara karşı direnç göstermeye başladıkları zaman dilimidir (Hobsbawm, 9-10). İkinci dönem, köylü toplumlarında para sahiplerinin çiftçileri geniş pazarlara bağlayan kişilere ya da kesimlere karşı duyulan nefretin sonucu olarak ortaya çıkmış olan eşkıyalıktır ama bundan başka her iki dönemde de dikkati çeken ortak nokta-özellikle Ortaçağ ve erken modern yüzyıllarda- açlık faktörüdür (Hobsbawm, 10-1). Üçüncü döneme geçildiğinde, yani on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl eşkıyalığında (ABD, Arjantin, Avustralya gibi bölgeler) artık insanlar açlık sınırında yaşamıyorlardı ama Brezilya ve Çin gibi bölgelerde görülen kuraklık ve sebep olduğu açlık yoğun bir eşkıyalık faaliyetini de beraberinde getirmiştir (Hobsbawm, 11-2).

Hobsbawn, belli dönemlerde eşkıyalığın adeta sosyal/kitlesel bir patlama gibi gerçekleştiğini –on altıncı yüzyıl sonu on yedinci yüzyıl başlarında Akdeniz havzasında olduğu gibi- ve birçok coğrafyaya yayıldığını belirterek bundan dolayı gücün (yani eşkıyalığın) insanlar ve kaynaklar üzerinde zora başvurarak kontrol sağlama kapasitesinin *çok daha geniş bir değişkenlik içinde* ele alınarak değerlendirilmesi gerektiğini öne sürer (Hobsbawn,13-4, vurgu bana ait). Eşkıya-tanımı gereği-boyun eğmeye yanaşmaz, iktidar alanı dışında duru, fiili gücü uygulayan konumunda olup bu nedenle de potansiyel asi durumundadır (Hobsbawn, 15). Zaten, İtalyancadaki özgün ismiyle-*bandito*- **hangi sebeple olursa olsun** "kanunun dışında kalmış" kişidir ve bu kişinin bir soyguncuya dönüşmesi de o kadar zor olmayacaktır (Hobsbawn, 14-5, vurgu bana ait). Hobsbawn eşkiyayı, benzer biçimde, kanuna göre "şiddet kullanarak başkalarına saldıran ve onları soyan bir gruba ait olan herkes eşkıyadır" diye tanımladıktan sonra, günümüzde bu tür insanlara, üzerinde hiç düşünülmeksizin, 'terörist' yaftasının yapıştırıldığını da ekler ve bu durumun yirminci yüzyılın ikinci yarısında eşkıya imgesinin nasıl bir tarihsel gerilem içine girdiğinin de bir göstergesi olarak algılanması gerektiğini söyler (Hobsbawn, 25).

Metinde halkın gözünde sıradan soyguncular/suçlular olmayan kişilerden bahsedilmesi bu yazının çıkış noktalarından birini oluşturmaktadır ki bu kişiler toplumları içinde tek başına ya da azınlık bir kesim olarak başkaldırıyı seçmişlerdir ve aralarında kökenleri/bağlılıkları itibarıyla köylü olmayan ama yoksullaşmış beyefendi-soyguncu kategorisine giren çok sayıda 'kır haydutları'da bu-

lunmaktadır ve *CK* (Jake ve Elwood biraderler) bu tanımlamaya uyan davranışlar sergilemektedirler.

Sosyal eşkıyalara adaletin savunucuları, halk kahramanları yani kendilerine her halükarda hayranlık duyularak yardım edilen ve desteklenen kişiler olarak bakılması da *CK*'de karşımıza çıkan olgulardan birisidir. Sosyal eşkıyalığın büyük ölçüde başkalarının, yani lordların, şehirlerin, hükümetlerin, hukukçuların hatta bankaların sömürüsü, zulmü ve idaresi altında yaşayan toplumların olduğu yerlerde rastlanan genel bir özellik olduğunu ifade eden Hobsbawn (29), eşkıyalığın *asil soyguncu* Robin Hood, ilkel direniş savaşçıları yani *haydutlar* ya da etraflarına dehşet saçan *intikamcılar*dan oluşan gerilla birimlerinden oluştuğunu belirtir (29). Eşkıyalık, yoksullaşmanın arttığı dönemlerde ve ekonomik kriz zamanlarında yaygınlaşma eğilimi göstermektedir[10].

Eşkıyalar sadece içgüdüleriyle hareket eden bir güruh olmaktan uzak, doğdukları coğrafyanın ortaya çıkarmış olduğu sosyal ve kültürel olumsuzlukları bir biçimde düzeltmeye soyunmuş insanlardır. Hobsbawn bu durumu bir 'program'a benzetir ve eşkıyalar eliyle olayların geleneksel düzeninin savunulması ya da yeniden tesis edilmesi, haksızlıkların düzeltilmesi ve doğru yolun gösterilmesi, adaletsizliklerin öcünün alınması ve bunu yaparlarken de zenginler ile yoksullar, güçlüler ile zayıflar arasında geçerli olacak şekilde daha genel bir hak ve adilanelik ölçütünü benimseme gayreti olarak yorumlar (Hobsbawn, 38-39). Belirli çizgilerin gerisinde kalmak şartıyla, zengin yoksulu sömürmeye devam edebilir ama zengin (lord) sorumluluklarından kaçacak olursa bu durum kendisine hatırlatılacaktır, bu açıdan bakıldığında sosyal eşkıyalar devrimci değil reformcu çizgide durmaktadırlar. Ama dikkat edilmesi gereken nokta reformist ya da devrimci olup olmadıklarından ziyade eşkıyaların kendi başlarına toplumsal bir *hareket* oluşturmadıklarıdır (Hobsbawn, 39, vurgu yazarın). Eşkıyalık büyük bir hareketle birleştiğinde, toplumu değiştirebilecek bir gücün parçası haline gelebilir ama sosyal eşkıyanın ufku-köylülere benzer biçimde-dar ve de sınırlı olduğundan parçası oldukları müdahalelerin sonuçları da, bekledikleri sonuçları doğurmayabilir hatta tam tersi sonuçlar da doğurabilir (Hobsbawn, 43).

---

[10] Amerika birleşik Devletleri'nin tarihi boyunca yaşadığı ekonomik kriz ve duraklama dönemleri içinde 1980-82 dönemi birçok yorumcu ve ekonomiste göre en ağırı olma özelliğini taşımaktadır. 1970'li yılların sonunda etkisini iyice göstermeye başlayan ve sonrasında "kriz" niteliği kazanan bu durum filmin senaryosunda da yansımasını bulmuştur. *CK*'in kurtarmaya çalıştığı yetimhane ödeyemeyeceği kadar büyük bir vergi yükünün altındadır ve kapanma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Katolik kilisesi ise bu şubesini gözden çıkarmış gibi gözükmektedir. Dini kurumların vergiden muaf olması nedeniyle bu ayrıntı filme yönelik bazı eleştirilerin de içinde yer almıştır ama arşivler aynı tarihlerde bu verginin konulup konulmaması üzerine ateşli tartışmalar yapıldığı ve sonrasında vazgeçilmiş olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.
http://www.sjsu.edu/faculty/watkins/rec1980.htm
http://countrystudies.us/united-states/history-137.htm
http://www.britannica.com/blogs/2009/01/the-economy-is-bad-but-the-80s-were-worse/
http://www.manythings.org/voa/history/224.html
http://www.shmoop.com/reagan-era/economy.html
http://en.wikipedia.org/wiki/Early_1980s_recession

Sosyal eşkıyalığın-yaşayıp yaşamadığı ya da bir 'kahraman' sayılıp sayılamayacağı konuları saklı kalmak şartıyla- en önemli karakterlerinden birisi olan Robin Hood, köylü eşkıyaların olmak istedikleri bir model olarak ortaya çıkar ama çok az köylü eşkıya bu rolün gerektirdiği idealizme ya da toplumsal bilice sahiptir. Peki, kimler eşkıya olur/olabilir? Ekmeğini kazanmak için toprakla uğraşmak durumunda olan çiftçi 'çalışırken fiziksel olarak eğik olduğundan sırtı sosyal olarak da eğri kalacağından' dolayı ender durumlar haricinde bu işe giriş(e)mez. Aynı tip toplumlarda, Çin örneğinde de görüldüğü gibi, kendi başlarına pek de zararlı olmayan gençler birlik oluşturabildiklerinde yirmi-otuz kişilik çeteler oluşturarak 'evlilik ve aile yükünün altına girmeden önceki o kısa dönem boyunca' kendilerini olabildiğince özgür hissederek eşkıyalığa soyunabilmektedirler[11]. Diğer potansiyel eşkıya adayları arasında asker ve emekli/eski askerler, dağlarda eşkıyalarla bir araya geldiklerinde akıllarına kendilerinin de eşkıya olup olmayacağına yönelik sorular düşen çobanlar, köylülerin miskin ve edilgin toplumsal rollerini benimsemek/kabullenmek istemeyen, dik başlı, serkeş ve kararlarını tek başlarına alan asiler, köylüler dâhil dışarıdan gelen herkesin kendi haklarına saygı göstermesini dik durup, dövüşerek sağlayan (eski dönem Çin'de köy kabadayısı olarak nitelendirilen) ve silahını elinden eksik etmeyen bireyler de sayılabilir (Hobsbawn, 50-2). Bu kişiler genel olarak kırsal bölgelere ve köylü topluluklarına ait eşkıya nüfusunu oluşturma potansiyelini içeren insanlardır.

Bu yazının ele aldığı film karakterleri ise köylü eşkıyalarla aralarında oldukça keskin bir ayırımın söz konusu olduğu, şehirli ya da serseri kişilerin yer altı dünyasına mensup, tanımları gereği (suçlu oldukları için) dışlanmış, ayrı bir topluluk oluşturan kişilerdir. Konformist olmayıp pratikte ve ideolojik olarak anti-konformistlerdir (55-6). *CK*'i, Robin Hood özelinden yola çıkarak, *asil soyguncu*/eşkıya sınıfına sokmak mümkündür; Hobsbawn bize bu nitelemeyi doğrulayabilecek özellikleri maddeler halinde şöyle sunmaktadır:

> *Asil soyguncu, kanun dışı hayatına bir suç işleyerek değil, adaletsizliğe kurban gittiği ya da onlar tarafından suç sayılan-ama halkın bu gözle bakmadığı-bir fiilden dolayı kovuşturmaya uğradığı için başlamıştır.*
>
> *"Haksızları düzeltmek" gibi bir amacı vardır.*
>
> *Zenginlerden alıp yoksullara verir.*
>
> *Nefsi müdafaa ya da açıktan intikam alma durumları haricinde hiçbir zaman kimseyi öldürmez.*
>
> *Eğer hayatta kalmayı başarırsa onurlu bir yurttaş ve topluluk üyesi olarak halkının arasına geri döner. Zaten topluluğundan tam anlamıyla ayrılmış da değildir.*
>
> *Halkınca hayranlık duyulan, yardım edilen ve kollanan birisidir.*
>
> *İçinden çıktığı topluluğun mensupları yetkili makamlar karşısında onu ele vermeyecekleri için ya eceliyle ölür ya da bir ihanetten dolayı.*

[11] Bu olgunun bir olası nedeni de ülkenin bazı bölgelerinde kız bebeklerin seçilerek öldürülmesi sonucu erkek nüfusun kadın nüfusa göre yüzde yirmilere varan oranda fazla olması ve başıboş genç erkek sayısının çokluğudur (Hobsbawn, 48).

En azından teoride görünmez ve yaralanmaz bir varlıktır.

Adaletin kaynağı olan kralın ya da imparatorun düşmanı değil, sadece yerel beylerin, din adamlarının ya da başka zalimlerin düşmanıdır (Hobsbawn, 62-3).

Yukarıdaki maddelerin tamamı *CK*'e uygulanamasa da anlatılan hikâyenin ve iki ana karakterin sosyal/asil/şehir eşkıyaları olarak değerlendirilebileceği yönünde bize sağlam bir temel sunabileceklerini görmek mümkündür. Bunun yanı sıra, *CK*'da o tarihe kadar benzerine rastlanmamış ölçüde sergilenen 'yıkım' ve 'tahribat' unsurlarını Hobsbawn'nın "gerçek eşkıyaların genel olarak 'vahşi bir adalet ruhu' sergilemeleri" biçiminde ifade ettiği (64) yaklaşım çerçevesinde değerlendirmek de mümkündür. Sebepsiz yere şiddete başvurmamak (kötü ünlü Amerikan haydutları/kovboyları *Jesse James* ve *Billy the Kid* gibi) ve ancak şereflerini korumak, nefsi müdafaa ya da diğer kaçınılmaz durumlarda silaha davranmaları bu insanlara-ve onlardan önce aynı yoldan geçmiş diğer birçok kanun dışı karaktere haklı bir ün kazandırmıştır ama bu kişilerin gerçekten de bu biçimde davranıp davranmadıkları-en azından Hobsbawn'a göre- biraz şüphelidir.

Bu bölümü Hobsbawn'nın kitabının yeni baskısına eklediği ilavedeki bir belirlemeden alıntı yaparak bitirmenin uygun olacağını düşünüyorum:

"Eşkıyalığın cazibesinin ABD gibi apaçık biçimde kapitalist bir toplumda bile (tabii sosyal eşkıyalık efsanesin halk kültürünün bir parçası olduğu bir toplumun söz konusu olması şartıyla) yok olmadığı da aynı derecede makul bir görüştür. Seretan şöyle yazıyor: "1930'lu yılların en göze çarpan kanun kaçakları bir geleneğe ait olduklarının çok iyi bilincindeydiler: ortaya çıkışları ve gelişmelerinde geleneğin büyük etkisi vardı; hem sözleri hem de eylemleriyle çizginin dışına çıkmıyorlardı ve fazla sürmeyen görkemli serüvenleri son kertede o gelenek tarafından belirlenmekteydi." AlvinKarpis, BonnieParker ve ClydeBarrow gibi simaların gözünde, RobinHood ve Jesse James hâlâ canlı ve faaldiler, otomobillerde yollarda cirit atıyorlardı! (247-8).

II. Ara Başlık: "Sweet Home Chicago" ya da Blues seven peşimden gelsin!

Illinois eyaletinin kuzey kısmının tek hâkimi, ABD'nin üçüncü kalabalık şehri Chicago Amerika'nın güneyinde akustik gitar, armonika ve vokal ile icra edilen 'klasik/Delta' blues'u bir anlamda kendisine uydurmuş, gitarı elektriklendirmiş, ses yükselticisine bağlamış, davul, bas, piyano, saksafon ya da trompet ilave ederek bir anlamda şehirleştirmiştir. Delta tipi blues'u şehre getirenler 1910-1970 arasında güney bölgelerindeki on dört eyaletten ülkenin kuzeyine ve batısına iç göçü gerçekleştiren yaklaşık 6 milyon Afrika kökenli Amerikalı siyah kitledir. Başlangıçta sokak köşelerinde sunulan bu müzik önce şehrin güney bölgesindeki kulüplerde siyahlar tarafından ağırlıklı olarak siyahlara sunulurken zamanla bu bölgeye gitmeye çekinen beyazların da göstermeye başladığı ilgi sonucu kuzey bölgesinde yeni açılan ve beyaz blues sanatçıları tarafından beyaz seyirciye sunulan bir akım haline gelmiştir. Bu gelişmenin sonucunda ise daha

sonra özellikle İngiltere'de ileride küresel ölçüde üne kavuşacak olan çok sayıda sanatçı ve grubun da bu müziği duymalarını sağlayacak olan birçok önemli plak şirketi de kapılarını bu siyah sanatçılara açmaya başlamışlardır. *CK*'in başarısının ardında yatan belki de en önemli neden Elwood Blues karakterini de canlandıran senarist Dan Aykord'un geleneksel Amerikan siyah ritim ve blues müziğine olan hayranlığını ifade etmek istemesi sonucu yarattığı senaryoda bu müziğe neredeyse başrolü vermiş olması ve yukarıda da belirtildiği gibi, alanının bir çok önde gelen isminin özel koreografiler eşliğinde bu besteleri seslendirmiş olmasıdır. Chicago'nun Amerikan toplumunun demografik yapısını en iyi yansıtan şehirlerden birisi olması, yakın geçmişinde-özellikle içki yasağının hüküm sürdüğü 1920'li yıllarda, Al Capone gibi önemli gangsterlere ev sahipliği yapmış olması da dikkate alındığında *CK*'in çekimleri için en uygun mekân olduğu görülebilir.

III. Cazcı Kardeşler ve Eşkıyalık

Filmin hikâyesi seyirciye *CK*'in geçmişlerine yönelik çok detay vermiyor. Bu anlamda karakterlerin kafamızda tam olarak oturduğunu söylemek zor ama zaten filmin de böyle bir derdi olmadığı daha ilk sahnelerden görülüyor. Kardeşini hapishaneden teslim alan Elwood'un sürdüğü araba Jake'in çok sert eleştirilerinin hedefi olunca biraderi onu ikna etmenin yolunun arabanın en az eski arabaları kadar iyi olduğunu kanıtlamaktan geçtiğini düşünür ve neredeyse ayakları sonuna kadar açılmış olan bir köprünün bir ayağından ötekine atlar. Bu

Soldan sağa: Blues Mobile, Elwood Blues ve Jake 'Joliet' Blues

umursamaz tavır filmin kalan süresinde görülecek olan birçok 'otoriteye/düzene başkaldırı' örneklerinden ilki olma özelliği taşımaktadır[12].

İki temel karakterin geçmişlerine yönelik öğrenebildiklerimiz arasında belki de en önemli olanı biraderlerin şehrin Batı kısmında bulunan bir Katolik yetimhanesinde (Saint Helen Orphanage), pek de uygun olmayan koşullarda yetiştirildikleri bilgisidir. Hem yetimhanede hem de yer aldığı bölgede ciddi bir fakirlik ve yoksulluk söz konusudur, zaten biraderler şehre dönüp bu mekânı ziyarete gittiklerinde gördüğümüz semt görüntüleri bize yeterli ipucu vermekte[13]. Ama biraderlerin aile yuvası olarak bildikleri tek yer de bu yetimhane ve başındaki yöneticilik görevini de üstlenmiş olan başrahibe[14] (takma adı penguen) ile idari görevli Curtis'dir. Daha sonra öğrendiğimiz geçmişe yönelik bir başka ayrıntı da Jake'in arkadaşlarını kurtarmak/borçlarını ödemek için bir anlamda kendini feda ettiği ve hapse girdiği gerçeğidir. Yukarıda genel çizgileri ile verilmiş olan sosyal eşkıya tanımına Jake'in bu özelliği uymaktadır ana karakterimiz ve hapishane geçmişi olmasa bile biraderi Elwood birçok irili ufaklı suç dosyasının sahibidir[15]. Yetimhane, ödenmemiş 5000 dolarlık vergi borcu yüzünden 11 gün sonra kapanma tehlikesi ile karşı karşıyadır, dahası içindeki çocuklar da sahipsiz biçimde Chicago'nun soğuk ve rüzgârlı sokaklarına düşeceklerdir. Rahibenin aşağılamalarına (*bu serseri tavırlarınızı kullandığınız küfürlü ifadeleri düzeltmeden dönmeyin bir daha buraya*) aldırmayan biraderler gerekli parayı bulma sözü vererek kolları sıvarlar[16]. Curtis'in zorlamasıyla gittikleri bir kilisede ki gösteriden ciddi biçimde

---

[12] Oldukça uzun süren hapishaneden tahliye sahnesinin sonunda Jake hapishane emanetinden eşyalarını teslim alır ve imza yerine "X" harfini kor. Belki ilk "karşı çıkış" ifadesi olarak bu sahne kabul edilmelidir.

[13] Aslında filmin hemen açılışında yer alan Chicago görüntüleri de, karanlık, büyük bir alana yayılmış durumdaki fabrikalardan ve santrallerden yükselen devasa duman bulutları, bize oldukça olumsuz/ümitsiz bir tablo çizmektedir.

[14] Filmin geneline damgasını vurmuş olan "hiçbir şeyden etkilenmeme/algılamama" duygusu ilk dakikalardan itibaren kendisini hissettirmeye başlayacaktır. Bu uhrevi mekânda kapılar kendi kendine açılıp kapanmakta, rahibe ise ayakları yerden kesilmişçesine süzülerek hareket etmektedir. Ama tüm bunlar biraderler üzerinde anlık bir duraklama dışında etki yapmamaktadır.

[15] Grubun en önemli elemanlarından birini tekrar çalmaya ikna etmek için çalışmakta olduğu lüks restorana gelen biraderlerden Jake derdini anlatırken Elwood'un kıymetli yemek takımı parçalarının sergilenmekte olduğu cam dolabı etrafa belli etmeden yokladığını görürüz. Filmin sonlarına doğru benzin almak için beklemek zorunda kaldıkları yakıt istasyonunda da Elwood'u istasyonun içinde sergilenmekte olan araba aksesuarlarından birkaç tanesini ceketinin altına yerleştirirken görürüz. Dahası, istasyona yakıt almak için gelen, kendisini oranın çalışanlarından birisi sanan ve baştan çıkarmaya çalıştığı bir kadın sürücüden de benzin ve bakım ücreti olarak 94 dolar alır. Sonuç ortadadır: hırsızlık virüsü Elwood'un kanına girmiş durumdadır.

[16] Filmde ve daha sonra çıkan DVD versiyonlarında bulunmayan ama filmin orijinal fragmanında yer alan bir sahne oldukça önemlidir. Curtis yetimhanenin derdini anlattıktan sonra biraderlere şu soruyu yöneltir: "Birilerini kazıklamadan 5000 doları 11 günde nasıl bulacaksınız?". Sorunun önemi "modern şehir eşkıyaları" olan biraderlerin aslında yapmaları gereken şeyi bize göstermesi açısından önemlidir, hak etmeyenden parayı-pek de kabul edilemeyecek yöntemleri kullanarak- almak ve bunu hayırlı bir iş için kullanmak.

ilham alan Jake, parayı bulmanın yolunun kendisini hapse girmesiyle dağılmış olan grubu tekrar bir araya toplamak ve büyük bir konser vermekten geçtiğini anlar. Dönüş yolunda kırmızı ışığı ihlal eden Elwood hapse girmektense kaçmayı tercih eder ve filmin ilk büyük ölçekli yıkım sahnesi devreye girer. Peşlerindeki devriye arabalarından kurtulmak için yolları üzerindeki bir alışveriş merkezine giren biraderler bir taraftan piyasada hangi ürün ve modellerin bulunduğunu seyirciye aktarırken diğer taraftan da bina içinde önlerine çıkan birçok dükkânı yerle bir ederler. Ama burada dikkat edilmesi gereken belki de en önemli nokta-tüketici kültürüne yapıldığını varsayabileceğimiz bir saldırı yorumu dışında-geleneksel eşkıyalık davranışı çerçevesinde o büyük kargaşa ve yıkım sırasında hiçbir sivilin/masumun yaralanmaması ya da yaşamını yitirmemesidir. Elwood geceyi geçirmek için kardeşini kalmakta olduğu tam anlamıyla sefil bir otele götürür. Otelin girişinde daha sonra birkaç faaliyetine daha tanık olacağımız[17] esrarengiz bir kadın biraderlerin üzerine beş roket fırlatır ama isabet ettiremez. Otelin girişi büyük zarar görür ama yıkıntının altından kalkan biraderler hiçbir şey olmamış gibi merdivenleri çıkmaya başlarlar. Merdivenlerde uyuklayan bir otel sakini ve otelin lobisinde oturan kalabalık da dışarıda meydana gelen olaya tam anlamıyla yabancı kalmışlardır. Dahası, Elwood o büyük gün boyunca otelin bir gediklisinin kendisine vermiş olduğu peynir siparişini de unutmamış ve istediği krem peynirini almıştır. Tüm bu ve benzeri diğer 'olağanüstü' olaylar zinciri bir taraftan seyirci adına eğlence unsurunu artırırken diğer taraftan hikâyenin sembolik amacını ortaya koymaktadır. Biraderler aslında mitik karakterlerdir, kendilerine benzer (zor) durumdaki kitlelerin var olmasını isteyeceği türden kahramanlardır.

Yollarının düştüğü şehrin oldukça pahalı ve itibarlı Chez Paul restoranında zengin kişilerin arasında son derece aykırı bir görüntü çizerler. Yanlarındaki masada aile fertleri ile yemek yemeye çalışan varlıklı bir vatandaş, gruba katılması için ikna etmeye çalıştıkları mekânda şef garson olarak çalışmakta olan arkadaşlarını yanına çağırarak masasını değiştirmek istediğini söyler. "Şu beylerden daha uzak bir masaya lütfen" der. Rahatsız mı ettiler sizi sorusuna ise hayır diye cevap verir. "Kokuyorlar sadece. Ama son derece berbat kokuyorlar." Bu noktada zengin-fakir farkı iyice ortaya konmuş durumdadır ama eşkıyalarımızın faaliyetleri devam etmektedir. İkna sürecini hızlandırmak için Jake sandalyesini yanlarındaki masaya yaklaştırır ve ailenin reisine sorar: "küçük kız için kaç para istersin? Kızların için ne kadar vereyim? Kadınların kaç para? Sat kadınlarını bana!". Bu umursamaz ve "haydutça" tavır zenginden alıp fakire veren eşkıya profiline oldukça uygundur. Grubun bütün üyelerini "razı etmek" sorunun bir kısmını çözerse de konser ayarlamak ve bu konserden yeterli miktarda para kazanmak kolay bir iş değildir.

[17] Aynı günün sabahı esrarengiz kadın bütün oteli havaya uçurur ama biraderler yıkıntının altından çıkıp yollarına devam ederler. Daha sonra biraderlerin telefon etmek için girdikleri telefon kulübesini alev makinesiyle havaya uçurur ama yere çakılan kulübeden çıkan Elwood'un ilk işi yere dökülen bozuk paraları toplamak olur.

Cazcı Kardeşler grup üyelerini ikna turunda.

Jake'in spontane biçimde ayarladığı ilk konser tam bir hezimetle sonuçlanır ve grup tükettiği içkilerin parasını da mekan sahibine takarak olay yerinden hızla uzaklaşır. Ama artık peşlerinde üç azılı düşman grubu vardır: peşlerini yukarıda aktarılan ehliyet kontrolü ve alışveriş merkezi yıkımından beri bırakmayan iki polis, yollarının kesiştiği ve araba ruhsatı üzerindeki sahte ikametgâh adresi sayesinde kurtuldukları Illinois Eyaleti Neo-Nazi Partisi'nin gözü dönmüş üyeleri ve yalan söyleyerek yerlerini aldıkları country & western müzik grubu Good Ole Boys'un üyeleri ile kullandıkları karavan. Biraderler şantaj yoluyla eski menajerlerinden bir konser mekânı koparmayı başarırlar. Şehrin kuzey bölgesinde büyük bir balo salonunda yapılacak konser için 24 saatten az zamanları kalmıştır. Durumu kurtarmak için bir çeşit "mucize" gerekmektedir. Bu noktada hikâyede başlangıçtan beri yer almış hemen her karakterin biraderlerin konser duyurusu için seferber olduklarını görürüz. Gidilebilecek hemen her yere ulaşmaya çalışan biraderler dışında bu kişiler/karakterler haklı bir dava içinde olduklarını bildikleri eşkıya kardeşlere ellerinden gelen desteği esirgemezler. Ama biraderlerin şansı da yaver gitmektedir. Salon tümüyle dolmuştur ve seyirci heyecanlı bir bekleyiş içindedir. Konser bir biçimde başlar ama peşlerindeki gruplar- Neo-Naziler hariç-salondadır ve biraderlerin tek kurtuluşu bir an evvel kaçmaktan geçmektedir. Konserin başlarında sahne arkasında bir plak yapımcısıyla karşılaşırlar ve bir mucize daha gerçekleşir. Yapımcı çok beğendiği biraderlere tam on bin dolar avans vererek kendisi için albüm yapmalarını ister. Vergi borcu artık kâğıt üstünde çözülmüştür. Biraderler peşlerindeki acımasız kadın sorununu da çözdük-

ten sonra vergiyi ilgili daireye yatırmak üzere Chicago'ya doğru arkalarında bir polis ordusu olduğu halde yola çıkarlar. Yukarıdaki alıntıda da belirtildiği gibi, biraderler altlarında arabaları yollarda adeta cirit atmakta ve kendilerine has eşkıyalık geleneğini devam ettirmektedirler. Bu kaçıp kovalamaca sırasında kullanılamayacak hale gelen onlarca polis arabasında hayatını kaybeden ya da sakat kalan polis memurlarına yönelik bir bilgi verilmeyişi yine geleneksel bağlamda ve de sosyal eşkıyalığın "gerekmedikçe" silaha davranmama/karşılık vermeme prensibi içinde değerlendirilebilir. Yukarıda sözü edilen "araba düşürme" sahnesinin bir çizgi film mantığıyla verilmiş olması, ortada "gereksiz" bir can kaybı olmadığını düşündürmektedir. Biraderlerin bin bir zahmetle ulaşmaya çalıştıkları vergi dairesine doğru yol alışları esnasında peşlerinde gördüğümüz devasa kanun gücü ve olay takip merkezinden haklarında yapılan "çok tehlikeli olup, şiddet kullanımı onaylanmıştır" duyurusu hâkim gücün kendilerine kelimenin tam anlamıyla "eşkıya" olarak baktığının en net göstergesidir.

IV. Sonuç

Filmin sonunda görevlerini yerine getiren biraderleri yenilmiş (yakalanmış) ama vazgeçmemiş bir şekilde konuldukları hapishanede grup üyeleri ile mahkûmlara konser verirken görürüz. Bu sahnenin önemi biraderlerin artık mit düzeyinde kahramanlıklarının ve konumlarının tescillenmiş olmasıdır. Hapishanenin o sıkı ve acımasız koşullarında bile kendilerini çalan müziğin büyüsüne bırakan mahkûmlar (ve ellerinde ağır silahlar çevrelerinde adeta isyan edercesine dans etmeye başlarlar. Hem biraderlerin ve grubun hem de mahkûmların sergiledikleri bu coşku aynı zamanda bu durumun bir son olmadığı, içerde bile olsalar ruhlarını korumaya devam edeceklerinin bir işareti olarak yorumlanabilir.

Biraderler, bir haksızlığı düzeltmişler, bir anlamda zenginden alıp fakire vermişler, hiç kimsenin – Neo-Nazi grubunun üyeleri belki bir istisna oluşturmuştur- canına kıymamışlar, herhangi bir yara almamışlar, görevlerini/sorumluklarını yerine getirirken çevrelerinden-buna konsere gelen 5000 civarındaki seyirciyi ve zorla da olsa konseri ayarlayan eski menajerlerini de eklemek mümkün-yardım almışlar ve sistemin tümüne değil sadece sorunları olan kısmıyla mücadele etmiş ve belli bir düzeyde başarılı olmuşlardır. Yine bu çerçevede biraderleri modern zamanların sosyal eşkıyaları sınıfına da sokarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Öz: *Blues Brothers* (John Landis, 1980/*Cazcı Kardeşler*) filmi kategorize edilmesi zor filmlerden biri olarak birden fazla okumaya açık bir yapıttır. Çekildiği dönemin en masraflı filmlerinden birisi olup, çekildiği Chicago şehrini film dünyasına yeniden kazandırmış, rol alan birçok sanatçıyı tekrar müzik gündemine sokmuştur. Bu yazı, söz konusu filmin (müzikal) komedi genel başlığı altında güçlü bir adalet duygusunu vermeye çalıştığı fikrinden yola çıkarak bu okumayı, Hobsbawm'ın *Eşkıya* kitabında ifade ettiği biçimde, eşkıyalık kavramı üzerinden yapmaya çalışmakta ve filmin ana kahramanlarının modern dönem sosyal şehir eşkıyaları olarak da değerlendirilebileceğini öne sürmektedir.

Anahtar sözcükler: Cazcı Kardeşler, Chicago, Eşkıya, Eric J. Hobsbawm, Ritm/Blues,

Blues Brothers as Neo-Social Bandits

Abstract: *The Blues Brothers* (John Landis, 1980) has always been a difficult movie to be classified. It does not easily fit into one or two main film categories. A very expensive movie of its time, it has been revitalised the careers of many of the artists who took part and also re-placed the City of Chicago on Hollywood's map. This article starts from the idea that the said movie, under the disguise of comedy, tries to convey the idea of a kind neo-bandit tradition-as explained by Eric J. Hobsbawm in his book *Bandits*, via its main characters, the Blues Brothers, and that the movie could also be interpreted as a story of social bandits in today's modern conditions within a modern city environment.

Keywords: The Blues Brothers, City of Chicago, Bandits, Eric J. Hobsbawm, Rhytm and Blues

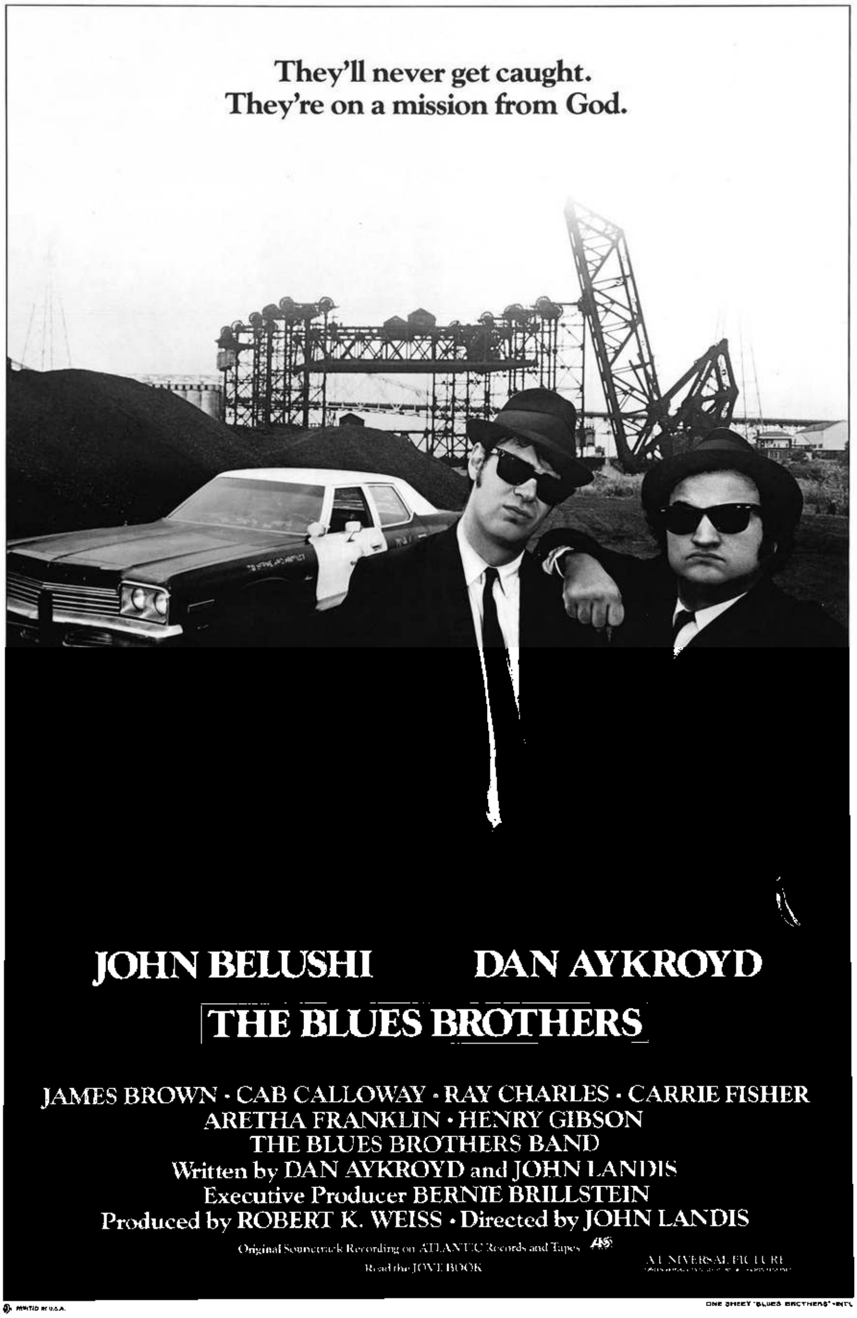
They'll never get caught.
They're on a mission from God.
JOHN BELUSHI
DAN AYKROYD
THE BLUES BROTHERS
JAMES BROWN · CAB CALLOWAY · RAY CHARLES · CARRIE FISHER
ARETHA FRANKLIN · HENRY GIBSON
THE BLUES BROTHERS BAND
Written by DAN AYKROYD and JOHN LANDIS
Executive Producer BERNIE BRILLSTEIN
Produced by ROBERT K. WEISS · Directed by JOHN LANDIS
Read the JOVE BOOK

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar...

Ata Çelebi ve *Akın* Gazetesi (1944-1946) Üzerine Notlar

Bülent VARLIK*

Ata Çelebi 1891 yılında Karaman'da doğdu[1]. Ailesi Mevlana Celalettin-i Rumi soyundan geliyordu. Bu nedenle "çelebi" unvanını kullandı. Çocukluk dönemine ait bir fotoğraftan anlaşıldığına göre küçük yaşlarda Mevlevi eğitimi ile yetiştirildi. Kesin olarak bilinmemekle beraber 1920'lerin öncesinde ailesi ile birlikte Mersin'e yerleşti. Öğretmenlik ve müteahhitlik yaptı[2].

1920 yılı sonlarında muhtemelen Fransızlar tarafından hapis cezasına çarptırıldı[3].

Ata Çelebi, Adana'nın Fransız işgalinden kurtuluş günü olan 5 Kânunusani 1338 [5 Ocak 1922] tarihinde *Doğru Öz* gazetesini yayınlamaya başladı[4]. Mete

* İktisatçı, mbvarlik@gmail.com

[1] Gündüz Artan; *Mersin'de Yaşayanlar-Yaşananlar*, s: 23.

[2] Gündüz Artan; *Mersin'de Yaşayanlar-Yaşananlar*, s: 23.

[3] Erden Akbulut-Mete Tunçay; *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası/(1920-1923)*, ss: 286-287'de yer alan anket formunda Ata Çelebi Fransızlar tarafından hapsedildiği notunu düşmüştür. Ata Çelebi, yıllar sonra o günleri "[Mersin'de] dış sokaklarda dolaşıyorum, yabancı naralar kulağımı tırmalıyor, kendimi bir kolonide zannediyorum" diyerek anlatmaktadır. Bkz: Ata Çelebi; "Dış Sokaklarda", *Akın*, 19 Temmuz 1945. Ayrıca, *Doğru Öz* gazetesinde yayınlanan ve altında "Ağustos 1920-Mersin Hapishanesi" kaydı bulunan bir şiir de bulunmaktadır. Bkz: Mete Tunçay; *Türkiye'de Sol Akımlar-I/(1908-1925) Belgeler 2*, s: 437. İstiklal Marşı yazılması için 7 Kasım 1920'de bir yarışma açılmış, şiirlerin 21 Aralık 1920 tarihine kadar Maarif Vekâleti'ne gönderilmesi istenmiştir. Bu arada, Ata Çelebi'nin yoldaşlarından Behram Lütfi tarafından yazılmış bir diğer "İstiklal Marşı" da bulunmaktadır.

Ata Çelebi'nin Çocukluğu

Tunçay'ın verdiği bilgilere göre bazı sayılarda gazetenin başyazarının "Oktay Kaan" olduğu belirtilmiştir[5].

Mete Tunçay; Ata Çelebi için "yolsuzluklarla uğraşan, mücadeleci bir gazeteci" izlenimini vermektedir, fakat bunlarda belirgin bir sol nitelik yoktur" yorumunu yapmaktadır[6].

Nisan 1922'de eski Mersin mutasarrıfı tarafından açılan bir dava sonucu kısa bir süre hapis yattı[7].

Daha sonra ikinci kez kurulan Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (THİF)'na[8] katıldı[9]. Parti kongresinde delege oldu, Merkez Komitesi üyeliğine seçildi. 5 Ekim 1922'de Kilikya Umum İşçiler Konferansı Ata Çelebi'nin evinde gerçekleştirildi[10]. Başkanlığına yaptığı bu toplantıda bir rapor sundu[11]. Konferans'tan sonra aralarında Ata Çelebi'nin de bulunduğu THİF üyeleri-

---

[4] *Doğru Öz* hakkında geniş bilgi için bkz: Mete Tunçay; *Türkiye'de Sol Akımlar-I/(1908-1925) Belgeler 2*, ss: 436-447. K. Yust; *Kemalist Anadolu Basını*, ss: 110-111'de ise bu gazetenin Mersin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yayın organı olduğu, açık bir şekilde Ermenilere karşı bir politika izlediği belirtilmekte, dış politika yazılarının "bilgiçlik taslayan, resmi görüşleri paylaşan" bir nitelik taşıdığı değerlendirmesi yapılmaktadır. Bu kaynakta gazetenin yazı işleri müdürü yanlış bir okumayla "Aktal Han" olarak gösterilmiştir. Ayrıca, Gündüz Artan; *Mersin'de Yaşayanlar-Yaşananlar*, ss: 23-27 ve Gündüz Artan; *Mersin Basın Tarihi*, ss: 13-16'da Mete Tunçay'dan özetlenen bilgiler aktarılmaktadır.

[5] Ata Çelebi gazetecilik hayatı boyunca yazılarında "Akın", "Aka Tütenk", "Oktay Kaan", "Derviş" ve "Karamanlı" müstearlarını kullanmıştır. Bkz: Ata Çelebi; "Ateşin Kelimesine Cevap İsterim", *Akın*, 24 Haziran 1945.

[6] Mete Tunçay; *Türkiye'de Sol Akımlar-I/(1908-1925) Belgeler 2*, s: 436.

[7] Mete Tunçay; *Türkiye'de Sol Akımlar-I/(1908-1925) Belgeler 2*, s: 437.

[8] Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası hakkında geniş bilgi için bkz: Mete Tunçay; *Türkiye'de Sol Akımlar-I/(1908-1925)*, ss: 97-98 ve Erden Akbulut-Mete Tunçay; *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası/(1920-1923)*.

[9] Fırka'ya üye olduğu zaman doldurduğu bir anket formunda darülfünun mezunu olduğunu, Arapça ve Acemce [Farsça] bildiğini, Almanya işçi teşkilatlarında bulunduğunu ve "mazlum beşeriyetin halâsı için" komünist olduğunu belirtir. Bkz: Erden Akbulut-Mete Tunçay; *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası/(1920-1923)*, ss: 286-287.

[10] Erden Akbulut-Mete Tunçay; *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası/(1920-1923)*, ss: 251, 307, 175.

[11] Erden Akbulut-Mete Tunçay; *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası/(1920-1923)*, ss: 365, 352-354.

nin bir kısmı tutuklandı, ancak bir süre sonra para kefaletiyle serbest bırakıldı[12].

1923 yılında İzmir'de yapılacak olan İktisat Kongresi'ne Mersin'den "amele murahhası" olarak seçildi[13].

Ata Çelebi'nin Gençliği

Gazetenin, Mustafa Kemal'in 17 Mart 1923'te Mersin'i ziyaret etmesinden sonra yayınlanan nüshasında Mustafa Kemal'i eleştiren bir yazı yayınladı. Geziye katılan Damar Arıkoğlu şöyle yazar: "Konya'ya gitmek üzere büyük bir kalabalık Paşa'yı uğurladı. Hiç yoktan bu sırada yine kötü bir hadise zuhur etti. Bolşevik olduğunu, açıktan açığa söylemekten çekinmeyen, bilmem ne isminde bir el parçası gibi gazete çıkaran, Karamanlı, öğretmenlikten müteahhitliğe, oradan da siyasete atılmış, Ata Çelebi bu gün neşrettiği gazetesinde Mustafa Kemal'e açık mektup yazıyordu: 'Paşam! Hindistan müslümanlarından milletimizin hesabına gelen 300.000 liranın hesabını vermediniz; bunun hesabını açık olarak vermeniz lazımdır' diyordu"[14].

Mart 1923 sonlarında Mersin Gençler Yurdu'nun Türk Ocağı'na dönüşmesinde idare heyetine seçildi[15].

Mart 1925 ortasında tutuklanarak Ankara'ya gönderildi[16] ve Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargılandı[17]. Ankara'daki yargılama sürecinde Hüseyin Cahit Yalçın ile aynı koğuşta kaldı[18].

---

[12] Erden Akbulut-Mete Tunçay; *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası/(1920-1923)*, s: 388.

[13] *Tan*, 8 Şubat 1923'ten aktaran *Türkiye İktisat Kongresi/1923-İzmir*, s: 197 ve Erden Akbulut-Mete Tunçay; *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası/(1920-1923)*, ss: 417-418.

[14] Damar Arıkoğlu; *Hâtıralarım*, ss: 315. Ata Çelebi, bu konu ile ilgili ısrarını *Doğru Öz*'ün sonraki sayılarında da sürdürmüştür. Bkz: Mete Tunçay; *Türkiye'de Sol Akımlar-I/(1908-1925) Belgeler 2*, s: 438.

[15] Mete Tunçay; *Türkiye'de Sol Akımlar-I/(1908-1925) Belgeler 2*, s: 444.

[16] *Tanin*, 15 Mart 1925 ve *Hakimiyet-i Milliye* 17 Mart 1925'ten aktaran Ergün Aybars; *İstiklal Mahkemeleri*, s: 224.

[17] Ata Çelebi, daha sonraki yıllarda "Yirmibir sene evvel Ankara seyahatimde... İstiklal Mahkemesi'nde sorguya çekildiğimde çok hürmet ettiğim Ali Çetinkaya'nın 'nasıl kompartmanı mebuslara çok görür yazarsınız' sualine maruz kalmıştım" diye yazar. Bkz: Ata Çelebi; "Seyahat ve İstanbul Notları-3", *Akın*, 12 Ekim 1945. Bir başka yazısında da "Cennette görüşmek istediğim İstiklal Mahkemesi müdde-i umumisi Necip Ali [Küçüka] iki aya yaklaşan

Nisan 1925 sonunda Mahkeme tarafından bir yıl hapisle cezalandırıldı[19]. Hapis cezasını Kütahya'da çekti.

15 Nisan 1927'de Mersin Hilal-i Ahmer Cemiyeti yönetim kuruluna seçildi ve katipliğe getirildi. Ancak, İstiklal Mahkemesi tarafından bir seneye mahkum edilmiş olması nedeniyle üyeliğine bir engel olup olmadığının Genel Merkez'e sorulması kararlaştırıldı; Genel Merkez'in üyelikte bir sorun görmemesi nedeniyle görevine devam etti[20].

Bu yıllarda matbaacılık ile uğraştı[21].

1930 yılında Serbest Fırka'ya üye oldu ve Fırka Ocağı katipliğine getirildi. Ancak, "vaktile *Doğru Öz* gazetesinde Gazi Hazretleri aleyhinde bazı neşriyatta ve Şark isyanında memleketin asayişini ihlal edecek harekatta bulunması üzerine bir seneye mahkum olduğu anlaşıldığından Serbest Fırka lideri Fethi Bey tarafından verilen bir emirle" Parti'den ihraç edildi[22].

Muhtemelen 1930-1931 yıllarında *Akın* gazetesini yayınladı[23].

---

sorgum sırasında tarihe karışan yazılarımdan muhakeme için hapishaneden İstiklal Mahkemesi'ne götürüldüğümde odasına alır, beni anlamak isterdi" diye yazar. Bkz: Ata Çelebi; "İşgalde Mersin", *Akın*, 26 Ocak 1946.

18 Ata Çelebi'nin Ankara İstiklal Mahkemesi'ndeki günleri ile ilgili kısa bilgi için bkz: Zekeriya Sertel; *Hatırladıklarım*, ss: 151-152.

19 Ergün Aybars; *İstiklal Mahkemeleri*, s: 244. Menteşe mebusu Yunus Nadi 1925 sonlarında İstiklal Mahkemesi tarafından mahkum edilen gazeteciler Hüseyin Cahit [Yalçın], Muammer, Nurettin, M. Zekeriya [Sertel] ile Ata Çelebi'nin affedilmesi için bir takrir vermiş, ancak 4 Kasım 1341 [1925]'de bazı eksiklikleri gidermek için bu takriri geri almıştır. Bkz: *TBMM Zabıt Ceridesi*, c: 19, s: 3.

20 Mehmet Pınar; "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Mersin Hilâl-i Ahmer Cemiyeti", s: 258. Aynı makalede C.H.P.'nin Ata Çelebi ile ilgili olarak hazırlattığı bir istihbarat raporu da yer almaktadır. Bu raporda; "Bu adam komünisttir. Gazi Paşa Hazretlerine kadar dil uzatmış, memleketin emniyeti dahiliyesini ihlal edecek neşriyatta bulunduğundan İstiklal Mahkemesi'nde bir sene hapse mahkum olmuş ve komünistlikten maznunken berayı muhakeme Ankara'ya sevk edilmiş, çok kıymetsiz, kararsız dönek bir adamdır. Her türlü tezviratı yapar. Talebe arasında komünistliği tamim için faaliyeti tesbit edilmiştir" denilmektedir. Bkz: ss: 259, 271.

21 Ata Çelebi'nin ömrünün büyük kısmı hakkında henüz bir bilgi bulunmamakta. Ancak, 1929 yılında yayınlanan bir "magazin" haberi matbaacılık ile uğraştığını göstermekte. "Mersin'de Halk gazetesinde basılan bir hikayeden alınan avukat Halil Bey'in haremi Zekiye Hanım, gazete idaresine giderek başyazıcıyı aramış, bulamayınca matbaaya giderek sahibi Ata Bey'i kırbaçlamıştır". Bkz: *Halk*, No: 6, 18 Mart 1929.

22 *Cumhuriyet*, 19 Teşrinievvel 1930.

23 Bu gazete hakkında fazla bilgimiz bulunmamakta. Gündüz Artan *Mersin Basın Tarihi*'nde bu gazeteden söz etmemektedir. Bu kaynağı temin eden Uğur Pişmanlık'a teşekkür ederim.

Ata Çelebi'nin *Akın* gazetesi kapatıldıktan sonra 1944 başlarına kadar geçen süredeki hayatı hakkında henüz bilgi sahibi değiliz. Sahibi olduğu matbaa ile geçimini sağladığı düşünülebilir.

Akın Gazetesi

Ata Çelebi, Nisan 1944'te geçmişte yayınladığı *Akın* gazetesini yeniden yayınlamayı amaçlar. 8 Nisan 1944 tarihinde yayınladığı 8 sayfalık küçük bir broşürde[24] yer alan "Niçin Çıkıyoruz ve Nasıl Çıkacağız" başlıkla yazıda şunları yazar:

> On üç senelik bir aradan sonra tekrar eski sevdiğim hayatıma geri dönmek, *Akın*'ı çıkarmak, bende bir tereddüt doğurdu.
>
> *Akın*'ı çıkarayım mı?
>
> İçimde düğümlenen bu düğüm bu günün, bu günkü Mersin'in her yönden durumu, alış-veriş bağlarının bilhassa millî şuur üstüne bırakmak istediği yanlış izler, bana *Akın*'ı çıkarmak kararını verdirdi.
>
> Hayat şartlarının ızdırabı içinde kıvrandığımız bir zamanda *Akın*'ı çıkarmağa başlıyorum.
>
> Gazete denince ilk hamlede memleketin iç ve dış umumî siyaseti hatıra gelir.
>
> Bu bir vilâyet gazetesinin başaramıyacağı, başarmak isterse altında ezileceği bir yüktür. Bunun için *Akın*'ın üstüne aldığı vazife, idealist bir şekilde, bulunduğu çevrenin her yönden isteklerini, dertlerini belirtmek, bilhassa elele vererek Türk inkılâbının çizdiği yol üstünde hedefine koşmaktır.

Bu broşürde dikkati çeken bir husus "Akın'ın Yürüyeceği Yol" başlığı altında verilen "slogan"lar oluşturmaktadır. Bu sloganlar arasında "*Akın* başlı başına Türk'ün enerji kaynağı olacaktır", "*Akın*, yalnız halkın dostu, hakkın müdafiidir", "Varlık geride değil ileriye *Akın* yapmaktadır", "Türk, benliğini iyiliğe *Akın* yapmakta bulmuştur" ve "Türk'ün menfaatını oyuncak yapmak isteyenlerin en büyük düşmanı *Akın*'dır" dikkati çekmektedir.

Gündüz Artan; *Mersin'de Yaşayanlar-Yaşananlar*, H. Şinasi Develi; *Dünden Bugüne Mersin/1836-1987* ve Ertuğrul Aydın; "Cumhuriyet'ten Bugüne Mersin Basını" ss: 479-484'te, *Akın* gazetesinin muhtemelen 1930-1931 yıllarında gerçekleşen birinci yayın dönemine ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. *Türkiye Bibliyoğrafyası, c: II/Hususi Neşriyat (1928-1938)*, s: 36'daki bilgilere göre *Akın*, "şimdi çıkmayan gündelikler" arasında yer almaktadır. *Akın* gazetesinin 1944 yılında başlayan ikinci dönemindeki bilgilere göre, ilk dönem muhtemelen haftada 6 gün yayınlanarak 298 sayı sürmüştür.

[24] *Hak ve Hakikat Türk İnkılâbının Yarattığı Altı Ok Akın'ın Temel Taşıdır*, s: 3.

Türkün Sesi

AKIN

Sahibi : ATA ÇELEBİ

Yıl : 1 — No. — 1 16 Mayıs 1944 Bedeli 7½ kuruş

Günlük Akın

Okuyucularımla Hasbıhal

Küçük, fakat coğrafya ve ekonomi bakımından çok mühim olan, memleket hayatında değerli bir yerde bulunan

Papa istifa etti ve Kralın emrinde bulunduğunu bildirdi

Berut, 15 (Radyo) — Bir Milli Birlik hükümeti kurmak üzre Yunan devlet adamları tarafından dün Berut yakınında bir yerde siyasi bir toplantı ya-

Alman hatlarında mühim gedik açılmıştır

Cezayir 15 (Radyo) — Müttefikler Umumi karargâhının tebliği : Müttefik kuvvetleri yeni bir terakki kaydetmiştir. Niri vadisindeki kuvvetler çevirdikleri düşman iltisak noktasını temizleyip, bir çok yerlerde Alman hatlarının daha derinliği-

Havada : Ağır bomba uçaklarından mürekkep büyük tertipler Po vadisinde ayırma garlarına hücum etmiştir.

Tayyare meydanları ve garlar hücuma uğrayan hedefler arasındadır.

Orta bomba ve ağır bomba uçakları demiryolu münakalâtı

Ata Bey'in 1944 yılında yeniden yayınlamaya başladığı *Akın* gazetesinin ilk sayısı

"İşçi ve bazı eksikliklerini" gideren Ata Çelebi, *Akın*'ın ikinci dönemini 16 Mayıs 1944 tarihinde başlattı[25]. *Akın* başlığının yanında "Türk'ün Sesi" tanımlaması bütün sayılarda yer aldı. Gazetenin künyesinde "Türk kültürünün aydınlığı için çalışır siyasi gazete" ibaresi yer almaktadır. Bu ibare 1945 sonlarında "Türk ulusunun aydınlığı için çalışır gündelik siyasi gazete" olarak değiştirilmiştir[26].

İlk sayıda "Akın" imzası ile yayınlanan yazıda gazetenin çıkarılış amacı;

> Küçük, fakat coğrafya ve ekonomi bakımından çok mühim olan, memleket hayatında değerli bir yerde bulunan Mersin'imizin günlük istekleri, ilgili mevzuları için çıkan *Akın*, bu günden itibaren sizlerin dert ortağı olarak çıkıyor. Bugünün kokmuş gaileleri içinde işe başlıyor olduğumuzu, birçok müşkülâtla karşılaşacağımızı biliyoruz. En başta maddî sahada naşırlaşan ahlâk çerçevesi, ideal şeklinde tuttuğumuz memleket, bilhassa cenubda kıtlaşan milliyet duygusunun bütün müşkülleri bizi epeyi yoracak ve üzecektir. Hayati bir mesele olarak kabul ediyoruz. Cumhuriyet fazileti

[25] *Akın* gazetesinin tam bir koleksiyonu Ankara Milli Kütüphane'de 202 ALF A kaydı ile bulunmaktadır. Koleksiyondaki bazı sayıların genellikle reklamların yer aldığı son sayfaları anlaşılmaz bir biçimde koparılmıştır.

[26] Ata Çelebi, künyede yer alan bilgileri eleştiren Hakkı Süha Gezgin ve Şevket Rado'ya şöyle yanıt verir: "Sizin kadar, belki sizden fazla mazisine bağlı idealist bir gazeteciyim. Sofu ve softa değilim. İptida gazetemin Türk kültürüne çalıştığı etiketi dikkat nazarınızı çekmiş, buna cevap vereyim: Gazetem Orta Anadolu'nun her hangi bir şehrinde çıkmış olsaydı bu cümleye lüzum yoktu. Belki de gülünçtü. Fakat Mersin'de... Mersin'e gelir, Mersin'i görürseniz gazetemin başındaki 'Türkün Sesi' cümlesinin lüzumu olup olmadığını anlarsınız". Bkz: Ata Çelebi; "İki Meslekdaşa Bir Cevap", *Akın*, 20 Temmuz 1945.

her vatandaşa diğerinin, cemiyete aykırı olmamak üzre beşer telakkilerine hürmeti emreder.

Fakat, önümüzdeki dikenli yolların devletin hiç bir milletin yürüyüş ve uyanış tarihinde kabul etmediği altı oku meş'alemiz olduğu için güvenimiz büyüktür.

AKIN GAZETESİ

Türkün Sesi, Halkın Dili ve Dilekçesidir

Vatandaşın her derdini dinler, neşriyatta hak ve hakikatı düstür bilir. İçelin en çok okunan Gazetesidir. Çünkü, iyiye iyi, kötüye kötü dimek prensibidir.

En ucuz ilân tarifesi ve en ehven abone şartları Akın gazetesinindir.

Akını Okuyunuz, Her derdinizi Akına yazınız, Akın dert ortağınız, Sevinç arkadaşınız olsun.

En gizli ve en mahrem işlerinizi Akın ile söyleşiniz, imza ve adreslerinizin mahfuz kalacağına tamamile itimat ediniz.

Akın çıkarken bir düşüncemiz de demokrasinin icablarından olan yetişecek gençlere yol göstericiliği vazifesi yapmak, yetişenlerin mevkilerini yetişeceklere bırakması esasına riayet etmektir.

İnkişafa müsait zekalara, gençlere *Akın* bir ideal ve çalışma yuvası olacaktır. Bunda muvaffak olabilirsek ne mutlu bize!

satırlarıyla açıklanır[27].

25 Nisan 1946-16 Mayıs 1946 tarihleri dışında dört sayfa olarak yayınlanan gazetenin son sayfası genellikle reklamlara ayrılmıştır. Gazetede zaman zaman İstanbul matbuatından yapılmış alıntılar da görülmektedir.

Gazetenin başlangıçta 7,5 kuruş olan fiyat 22 Temmuz 1944'te 5 kuruşa indirilmiştir.

Ata Çelebi Matbaası'nda basılan gazetenin sahibi bütün sayılarda Ata Çelebi'dir[28]. Neşriyat müdürlüğünü Fehmi Duru (No: 1-3), H. Hüsnü Yaşer (No: 4-529), H. Eldem (No: 530-643) ve E. Epengin (No: 644-661) yapmıştır. İdare müdürü ise Remzi Gürcan (No: 188- ?)'dır.

Ata Çelebi, yayınladığı gazetede genellikle "muhalif" bir kimlik benimsemiştir. Üyesi olduğu Cumhuriyet Halk Partisi'nin özellikle yerel yöneticilerini, "bir yere kadar" Tevfik Sırrı Gür hariç olmak üzere[29], şiddetle eleştirmekten çekin-

---

27 "Okuyucularımla Hasbıhal", *Akın*, 16 Mayıs 1944. Gazeteden yapılan alıntılarda kullanılan dil aynen korunmuş, bazı yerlerde [ ] içindeki açıklamalar tarafımızdan yapılmıştır.

28 7 Mart 1945 tarihli *Akın*'da "Bir Ortak Aranıyor" başlığı ile "Gazete ve matbaa işlerinde çalışmış, işin tekniğinden anlar, matbaa ve gazete gelirinin yarısı kendisine verilmek üzere bir ortak idare müdürü arıyoruz" şeklinde bir duyuru yayınlanmıştır. Bu girişimin sonucu hakkında bilgi sahibi değiliz.

29 Karamanlı imzası ile yayınlanan bir yazıda; "Tevfik Sırrı Gür'e Mersin namına bir minnet çelengi vermek lazımdır. Dün hüzünle dolaştığım Mersin'de bugün tam hakim olarak geziyorum. Kıyamet dediğimiz mukadder bir gün varsa o güne kadar ve ondan sonra da gezeceğiz" görüşlerine yer verilmiştir. Bkz: *Akın*, 13 Haziran 1945.

memiştir. Bir diğer ifade ile *Akın*'da genellikle "muhalif" bir çizgi izlenmiş, özellikle belediye hizmetlerinin yetersizliği üzerinde durulmuştur.

Akın gazetesinde, II. Dünya Savaşı koşullarında çıkarılan "ekmek"ler en çok ele alınan konular arasındadır. Söz gelimi, gazetenin ilk sayılarının birinde şöyle denmektedir:

> Birkaç gündür ekmekler rengini, taamını kaybetti. Acı, yenmiyor. Birkaç gün sonra da zannederiz hiç yenmez bir hale gelecek. Halkın sıhhatının koruyucusu belediye reisimizden önlenmesini diliyoruz.
>
> Toprak Ofisi'nin hatası yüzünden 950 ton buğdayın günbegün yenmez bir hale gelmekte olduğunu işitiyoruz. Bunun mes'ulü yok mudur? İklim durumunu gözetmeyerek anbarlara mal biriktirmekteki maksad mal çürütmek değil muhafaza etmektir. [30]

Halkın beslenmesi ile ilgili yazılar sadece "ekmek" ile sınırlı kalmamış, diğer alanları da kapsamıştır[31].

Ata Çelebi, eski bir "sosyalist" olmakla birlikte gazetesinde işçi sınıfına ilişkin konulara genellikle pek değinmez, değinmeye çalışsa bile bunu kendi görüşlerini/eleştirilerini pekiştirmek için yapar. Konu ile ilgili nadir örneklerin birinde şöyle yazar:

> Kömür buhranının hüküm sürdüğü şu günlerde, bir çok evler bilirim ki, kömürlüğünde hararlarla kömür bulunduğu halde, hala kömür alıp depo etmektedirler. Bundan başka, bir eve ve aynı kömürlüğe bir günde iki, üç defa kömür dökmüşümdür. Kim bilir, benim gibi sırtından geçinen daha kaç hamal arkadaş, buna benzer hallerle karşılaşmaktadır. Kömür gelmiyor değil; pek çok kömür geliyor. Fakat inanın bana, kömür alan, almıyan bilinmiyor. Bir tevziattır gidiyor. Kim aldı, kime verilmedi, bir aileden olan ana, baba, evlât ayrı ayrı kömür mü alıyor; bunlar hiç aranmıyor. Eskiden ekmek sıkıntısı vardı, hamdolsun bunu atlattık. Şimdi de kömür derdi çıktı. Ben, işin içindeyim, malum ya, develerin taşıdığı kömürler, biz fakirlerin sırtından geçer. Neler olduğunu bir ben, bir de tanrı bilir. Başkalarının bildiğine, bilmediğine karışmam ve bir şey diyemem.
>
> Belediye, kömür dağıtım işini de muhtarlar vasıtasile yaptırsa iyi olacak. Her mahalle sırası geldikçe. Belediyenin kömür dağıtım yerinden kömü-

---

30 "Ekmekler Acı, Yenmiyor/Halkın Sıhhatile Oynamak Cürüm Sayılmaz mı?", *Akın*, 17 Mayıs 1944. Benzeri yazılara birkaç örnek: "Toprak Ofisi'ndeki Bitlenmiş Buğdayların Hikâyesi", *Akın*, 19 Mayıs 1944; "Ekmek İşi", *Akın*, 13 Haziran 1944; "Bozuk Ekmek Karşısında", *Akın*, 9 Ağustos 1944; Karamanlı; Ne Yapmalı?", *Akın*, 7 Mart 1945; Ata Çelebi; "Ekmek İşi", *Akın*, 8 Aralık 1945; Karamanlı; "Yine Ekmek İşi", *Akın*, 20 Aralık 1945.

31 Örnek olarak bkz: "Yemeklik Yağlar Çok Bozuk/Aynı Zamanda Fiyatlar da Çok Yüksek", *Akın*, 14 Ağustos 1944; Karamanlı; "Siyah Zeytin ve Zeytin Yağı", *Akın*, 18 Mart 1945. Karamanlı; "Pamuk Yağı", *Akın*, 18 Mayıs 1945; Karamanlı; "190 Kuruşa Et Aldım! Belediyeden Tedbir Almasını, Olmadığı Takdirde Midelerimizi Kalafata Çekmek İçin Dispansere Fazla Tahsisat Vermesini Bekliyoruz", *Akın*, 13 Ocak 1946; Karamanlı; "Ekmek İşi", *Akın*, 15 Mayıs 1946. Bu eleştirilerin yapıldığı dönemde, Ata Çelebi'nin 12 Şubat 1945'te Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Yönetim Kurulu üyeliğine seçildiğini kaydetmek gerekir.

rünü alır. Muhtarların aile reislerine verecekleri kömür kuponu, bütün bu sıkıntı ve izdihamı önlemiş olur, kanaatındayız. [32]

Bu arada, orman köylüsünün sorunlarını gündeme getirir, Hazine arazilerinin bazı kişilerin üstüne geçirilmesine karşı çıkar[33].

Ata Çelebi, ömrünün bu döneminde "liberalizm"den yana tavır koyar ve söz gelimi limanların özel sektöre devrini savunur[34]. Şeker fabrikaları başta olmak üzere devletin yeni sanayi kuruluşları oluşturmasına "Türk vatandaşlarının mühim bir yekununu memur olarak göreceği" diyerek karşı çıkar[35]. Sümerbank'ın fazla kâr etmesini eleştirir[36]. Ama, "korumacı" politikaları savunmaktan da geri kalmaz; "sanat evlerinin günbegün eridiği" bir dönemde kullanılmış elbisenin ithal edilmesine karşı çıkar[37]. Belediyelerin şirket kurup bazı ticari faaliyetlerde bulunmasına da karşı çıkar ve şöyle yazar:

> Yerli mallar pazarlarının perakendeciliği ufak esnafın işsiz kalmasını mucib olduğu gibi az zaman sonra bu esnafın tamamen ortadan kalkmasına sebeb olacaktır. Buna da devletçilik değil açıkca devlet kapitalzmi, daha açık konuşmak istersek esnafı iflasa sevketmek için kurulmuş, bol kazanç temin yuvasından başka bir şey değildir.[38]

Ata Çelebi, "kadın" konusunda da farklı görüşlere sahiptir. 28 Şubat 1945 tarihli gazetede "gazete işlerinde çalışacak bir kadın veya kız memur alacağız" şeklinde bir ilan yayınlanır. 2 Aralık 1945 tarihli gazetesinde ise "ayrıntı"yı bir kenara bırakır ve "bayan işçi arıyoruz/matbaa işlerinde çalışacak, dolgun maaş verilecektir" ilanını verir. Ancak, çalışan kadınlar konusundaki genel görüşünü şöyle ifade eder:

Kadınları memur yapmakla aileyi temelinden sarsmış oluyoruz. Erkekler bir taraftan işsizlikten çırpınırken diğer tarafta devlet dairelerini kadınlarla doldurmak doğru olması caiz. ... [Bana] kadın çocuk makinesi midir, diyecekler bulunur. Buna yurd menfaati için evet demekten başka çaremiz yoktur. Kadın çocuk yapmazsa neslin idamesini nereden arayacağız. Fiziyolojik ihtiyaç ve ihtirasların manası o vakit bambaşka bir şey olur.[39]

---

[32] "Bir Hamal Diyor ki", *Akın*, 11 Ocak 1945,

[33] Bu konudaki çalışmalarına örnek olarak bkz: Ata Çelebi; "Orman Gürültüleri", *Akın*, 5, 8, 10 Temmuz 1945; Ata Çelebi; "Toprak Kanunu Tatbik Edilirken", *Akın*, 11 Temmuz 1945. Ata Çelebi daha sonraki yıllarda da mahkemelerdeki usulsüzlüklere dikkati çeker. Bkz: Karamanlı; "Tapu ve Tarla İşi", *Akın*, 5 Nisan 1946; Karamanlı; "Madrabazlar", *Akın*, 4 Mayıs 1946.

[34] Karamanlı; "Dün ve Bugünkü Liman İşleri", *Akın*, 1 Haziran 1945.

[35] Karamanlı; Şeker Fabrikaları", *Akın*, 26 Nisan 1946 ve Karamanlı; "Devletçiliğin Doğurduğu Sakat Yollar", *Akın*, 27 Nisan 1946.

[36] Karamanlı; "Devletçilik Bu mudur?", *Akın*, 16 Nisan 1946.

[37] Ata Çelebi; "Dört Yüz Balya Kullanılmış Elbise Geldi!", *Akın*, 10 Kasım 1945.

[38] Karamanlı; "Belediye Amme Menfaatının Bir Müeyyedesidir", *Akın*, 27 Haziran 1946.

[39] Ata Çelebi; "Kadın Memurlar/Çocuk Yapmıyan Kadınlar Yurduna Hiyanet Ediyor Demektir", *Akın*, 24 Ekim 1945.

Çalışma Bakanı Sadi Irmak'a hitaben kaleme aldığı bir yazıda "iş yerlerini... memleketin bünyesine aykırı iş kanunu bozmuştur. O günden bu güne kadar bozulan iş yerlerine iş ve işçi sevgisi yerine anarşi ve tahripçilik girmiştir" diyebilir[40].

Memurlar konusunda da oldukça katı bir tavır izler. Hatta o günlerde tartışılmakta olan bir kanun tasarısına bazı maddelerin eklenmesini önerir:

> ... Mektebi bitirmiş, bitirmemiş mahdum beye, kerime hanıma, yeğen bey veya hanıma iş, çalışsın çalışmasın, iş bulmak lazımdır. Türkiye Cumhuriyeti devleti tebaa-i sadıkasının eli kalem tutanları baştan başa devlet dairelerinde kapulanmış hale gelmek üzeredir.
>
> Eski bünyeyi yıktık, inkılâp yapmak istedik. Sakız gibi ağzımızda çürüttüğümüz inkılâp kelimesine acıyorum. Hakiki münevveri az olan, riya, dalkavukluk, tabasbusa (...), memleket telakkisini menfaatle ölçen cemiyet bu kelimenin yabancısıdır.
>
> 1. Tavsiye ile memur almak yasak, cezayı müstelzimdir.
>
> 2. Bir memur bulunduğu memuriyetten başka, hayır cemiyetlerinde hatta parasız dahi olsa ünvan kolleksiyonu yapılamaz. Alan da, veren de ceza görür.
>
> 3. Milletvekillerinin, müdürlerin çocukları, usul ve furui bulunduğu şehirde devlet memurluğuna giremez; girdiği, alındığı takdirde giren ceza görür, veren de devlet memuriyetinden tardolunur.
>
> 4. Ceza mefhumunu gösteren bugünkü kanun maddeleri mülgadır. Bu husus için yeni bir kanun yapılacaktır.[41]

Siyasi olarak ağırlıklı olarak Anadolu'yu savunan bir Türkçü olduğunu ileri sürmek yanlış olmaz[42]. Mersin'in etnik yapısını öne sürerek Türkçülüğünü öne çıkarır, özellikle gayrimüslimlere karşı bir tavır takınır.

Ata Çelebi, bir yazısında Hitler'in Nietzsche'den etkilendiğini belirtir ve ekler: "Niçe'ye feylesof, deli deyenler var. Niçe fikirlerini beşer topluluğuna aşılayarak topluluğun gidişini değiştirmek istedi. Hitler ise dünyayı kana boyadı. Hitler'e ne demeli? Tarihi karıştırdığımızda Cengiz'le Timür'e, Türk'ün büyük iki dahisine, dünyayı kana boyadığı gibi bir takım ittihamlar görürüz, bunlar yalandır, garaza bürünmüş kelimeler olduğunu Hitler fecaati bize ne güzel göstermiştir. Zavallı beşeriyet"[43].

Bernard Shaw hakkındaki görüşleri de şöyledir: "Şav sosyalistliği sola götürerek -İngiliz kalmak şartıyla- marksistliğe, hatta anarşistliğe kaçar. İhtilâl onun

---

[40] Karamanlı; "Çare Bulacak mısınız?", *Akın*, 3 Şubat 1946.

[41] Ata Çelebi; "Memur Kalitesi", *Akın*, 6 Şubat 1946.

[42] Bu türden görüşleri ile ilgili olarak bkz: Karamanlı; "Muhal Olan Bir Hayal/Antakya ve İskenderun Türktür, Türkündür ve Türk Kalacaktır", *Akın*, 16 Haziran 1945; Karamanlı; "Sarhoş Nârâsı", *Akın*, 22 Haziran 1945.

[43] Karamanlı; "Bugünün Almanyası/Niçe-Hitler/Beşerin En Bayağı Hissi Merhamettir", *Akın*, 27 Eylül 1944.

için bir ideal ise de cemiyeti yıkmak istemez. Onun fikri yeni bir insan topluluğu yaratmaktır. Darvin'in istafası [ıstıfa/ayıklama], Niçe'nin fevkalbeşeri dimağ hücrelerinde yer tutmuştur. Fransız tenkitçisi Emil Fake 'Bernar Şav Avrupa'nın en zeki adamıdır' diyor. Tiyatro ve piyeslerinde şahısları olduğu gibi gösterir, ahlâk telâkkilerinin üstüne çıkar. İhtilâl beşer için bir zarurettir kanaatini besler. Fakat bunların hepsinin üstünde İngilizliği görür. Her şey olan Şav nihayet bir İngilizdir"[44].

Her şeye muhalif olan Ata Çelebi, "sinema"ya da biraz muhaliftir:

> Çocuk sinemada iyi görürse iyiyi, kötü görürse kötüyü taklitle uğraşıyor. Bu çocuğun hakkıdır. Bu hakkı çocuğa tabiat vermiştir.
>
> Aile arasında kumar nasıl salgın bir halde ise, sinemaya gitmek de salgın ve hastalık haline gelmiştir. Bugün sinemalar kapalı yerlerde ve biraz da polisin korkusuyla takyit edilmiştir. Yarın açık sinemalar başlayınca mahalle aralarında Tarzan taklidi öküz gibi böğüren, köpek gibi havlayan çocuk sadalarından geçilmez bir hale gelinecektir.
>
> Bu vazife ile ilk safta öğretmenle ana ve babanın, sonra da cemiyetin ihmal ve kusuru değil midir?[45]

24 Temmuz 1944'te Naci Tanrısever tarafından yazılan "Tarihin Destanı" adlı şiir 8 sayfalık bir broşür olarak basılarak okuyuculara ücretsiz olarak dağıtıldı[46]. Broşürün içinde Atatürk ve İnönü'nün fotoğraflarının yer alması dikkat çekicidir. Gazetede zaman zaman Ümit Yaşar Oğuzcan'ın şiirleri de yayınlanmıştır[47]. Mart 1946'da 15 günde bir "Edebiyat Sahifesi" yayınlanmaya başlar. Mahmut Makal'ın "Köye Gidelim" başlıklı şiiri 16 Nisan 1946 tarihli sayısında yayınlanır.

* * *

Ata Çelebi, bazı yazılarında Türkçenin kullanımına da dikkati çekmiş; söz gelimi Halkevi'nin açtığı "poliklinik"e neden "bakımevi" denmediğini sorgulamıştır[48]. Yazılarının başlığı genellikle uzundur. Ana başlığın altına yerleştirdiği satırlar onun muhalif duygularını yansıtırken neredeyse yazısının bütün içeriğini de ortaya koyar. Bu durumun bir örneği olarak 1945 yılı sonbaharında tedavi için gittiği İstanbul'dan yazdığı seri yazı gösterilebilir:

Ata Çelebi; "Seyahat ve İstanbul Notları-1: Bugün Şimendöferle Seyahat, Kutulara İstif Edilmiş Sardalya, Prese Yapılmış Küspe Haline Gelmek Demektir. Bunun İçin Vücutca Bir Arızanız Varsa Kendinizi Sigorta Yaptırmayı Unutmayınız", *Akın*; 9 Ekim 1945.

---

[44] Karamanlı; Bernar Şav/Ne İsterseniz Onu Yapınız/İhtilâl Onun İçin Bir İdeal İse de Cemiyeti Yıkmak İstemez", *Akın*, 29 Eylül 1944,

[45] Karamanlı; "Terbiye İşi/Sinemalara Çocuklar Gitmeli mi? Gitmemeli mi?", *Akın*, 6 Nisan 1945.

[46] Naci Tanrısever; *Tarihin Destanı.*

[47] Bir örnek olarak bkz: *Akın*, 31 Ağustos 1944.

[48] Karamanlı, *Akın*, 12 Eylül 1944.

Ata Çelebi: "Seyahat ve İstanbul Notları-2: Kalbi Memleket ve Millet Duygusuyla Çarpan Ulaştırma Bakanı Sayın General Ali Fuat Cebesoy, Hususi Vagonla Değil Milletin Bir Ferdi Gibi Kendini Bildirmeden Halk Arasında Bir Defa Seyahat Ederse Halkın ve İdarenin Vaziyetini Anlamış Olurlar. Değilse İdare Mekanizması İşlemiyor", *Akın*; 11 Ekim 1945.

Ata Çelebi; "Seyahat ve İstanbul Notları-3: Yirmibir Sene Evvelki Ankara Seyahatimle Bugün Arasındaki Fark", *Akın*; 12 Ekim 1945.

Ata Çelebi; "Seyahat ve İstanbul Notları-4: Türk Efendiliği, Türk Asaleti Dört Buçuk Zübbenin Elinde Nasırlaşmış", *Akın*; 19 Ekim 1945.

Ata Çelebi; "Seyahat ve İstanbul Notları-5: İstanbul Belediyesi Çalışmak İsterse Tevfik Sırrı Gür'ü Etüd Yapmalıdır", *Akın*; 20 Ekim 1945.

Ata Çelebi; "Seyahat ve İstanbul Notları-6: İstanbul'un Kömür İhtiyacı 30 Bin Ton Meşe Kömürü/Belediye ve Zabıtanın Gözü Önünde Otuz Kuruşluk Ekmek Elli Kuruşa Satılıyor/Koyun Gibi Olan İstanbul Halkı Keçi Olduğu Gün Her Şeyden Kurtulur", *Akın*; 21 Ekim 1945.

Ata Çelebi; "Seyahat ve İstanbul Notları-7: İngiltere'ye Gidecek Telgraf Amerika'ya Gidiyor/Maiyete Acımak, Maiyeti Muhafaza Cemiyetin Ahengini Bozmaktadır", *Akın*; 23 Ekim 1945.

Ata Çelebi; "Seyahat ve İstanbul Notları-8: Türk Benliğinin Maddileştiğini Görürsünüz/Azlık Dediğimiz Vatandaşlar Alay Ediyorlar/Felsefe Doçenti/Napolyon'un Sevgi Mabedi Sarışın Güzel Valeska", *Akın*; 25 Ekim 1945.

Ata Çelebi; "Seyahat ve İstanbul Notları-9: Şaklaban Doktorlar/İnsanlık Bağlarını Para ile Çözen Doktorlar/Tuzla İçmeleri", *Akın*; 26 Ekim 1945.

Ata Çelebi; "Seyahat ve İstanbul Notları-10: İçmedeki Şifa Hassaları/Evliya Çelebi'nin Mütalaası/Broşürün Yazdıkları", *Akın*, 1 Kasım 1945.

Ata Çelebi; "Seyahat ve İstanbul Notları-11: Üç Tip Kadın, Biri Birisinin Mütemmimi/Garp Kültürüyle Vaftiz Yapılan Türk Benliği/Yat Kulüpteki Macera/Haşarı Bir Kızın Buhara Pilavı Pişiren Babası/Kızın Ojesi, KekliğinPedikürü", *Akın*, 7 Kasım 1945.

Ata Çelebi; "Seyahat ve İstanbul Notları-12: Bayrağımızı Çiğneyen, Kurtuluş Savaşı'nda Yüzünü Kızartan İki Vatandaştan (!) Hangisi Daha Suçlu/Büyük Ada'da Hristos Tepesi'nde Hristos'a Dikilen Mum/Papazın Niyazı ve Üzümü/Çocuk Mabedine Giremedim, Beşer Dediğimiz Mahluk Kilise ve Camideki Gibi Melek Olsa Arz Cennet Olurdu", *Akın*, 21 Kasım 1945.

Demokrat Parti ile İlişkileri

Ata Çelebi, 1944-1946 yılları arasında siyasi olarak oldukça "çalkantılı" bir dönem geçirmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi üyesi olmakla birlikte, yavaş yavaş yükselen muhalefete de eğilim gösterir; bir yazısında Celal Bayar'ın oğlunun

nikah törenine katıldığını belirtir[49]. Refik Koraltan tarafından Demokrat Parti'nin kuruluşu ile ilgili olarak bilgi almak üzere Ankara'ya çağrılır. Park Palas Oteli/Ankara'dan yazdığı bir makalede ilk izlenimlerini şöyle anlatır:

> ... Demokrat Parti'nin mütevazı kapısı önünde indim. İçeri girince, uzun yılların, Türk inkılabının nasiyesi üstünde [alnında] bıraktığı çizgilerle yeni bir tarihe yol açan partisinin başkanı eski başbakan Celal Bayar'la, istiklâl mücadelesinin ilk gününden çok ve bugün kadar hayatını memleket sevgisiyle yıpratan Refik Koraltan'la, bilgi yükü ile memleket sevgisini yekdiğerine mezc eden hocam Fuat Köprülü ile yaşının çok genç olmasına rağmen ağır başlı, yarının Türk tarihine zekâsının pek çok şeyler vereceği güvenini veren ve daima gülen, muhatabında iyi tesir bırakan Adnan Menderes'le karşılaştım.[50]

Bu makalenin yayınlandığı gün Demokrat Parti'nin tüzüğü *Akın*'ın sayfalarında yer bulur. Daha sonraki günlerde de partinin programı yayınlanır[51]. Demokrat Parti'nin Mersin şubesi açıldığında Ata Çelebi, her zamanki olumsuz tavrını takınır ve “tatmin etmedi. Eğer diğer taraflardaki şubeler de böyle ise beklenilen samimi murakabe mefhumunu elde edilemez olacaktır” yorumunu yapar[52].

Demokrat Parti'ye bu denli sıcak bakmasına rağmen 1946 belediye seçimlerine, belki de “şartlar gereği” Cumhuriyet Halk Partisi listesinden girer, seçim sürecinde *Akın*'da CHP'nin propagandasına yapmaktan çekinmez[53].

Ancak seçimi kaybetmesinden sonra açık bir şekilde Demokrat Parti'nin propagandasını yapmaya başlar. “Mersinliler, Türk'ün anayasasında en büyük adamla hammal müsavidir. Başkasının hukukuna dokunmamak şartıyla reylerinizi vermekte hürsünüz. Türk anayasasında zümre farkı, sınıf farkı kalmamıştır. Efendilik kalkmıştır. Çiftlik telakkisi, inhisarcılık ruhu, reyinizi hür ve iyi şekilde kullanmadığınız takdirde hortlamış olur ki, bu da memlekete karşı hıyanettir” diye yazar[54]. Sonra devam eder; “Bu günkü Halk Partisi dünkü

HALK PARTİSİ

Gazetemizi Dava Etti

Halk Partisi, gazetemiz sahibi Ata Çelebi—Karamanlı'nın yazılarını Partiyi tahkir telâkki ederek aleyhimize dava açmıştır. İlk duruşma bugün saat on beştedir.

[49] Karamanlı; “Ahmet Emin Yalman'a Cevap”, *Akın*, 13 Kasım 1945.

[50] Ata Çelebi; “Demokrat Parti Kuruldu”, *Akın*, 11 Ocak 1946.

[51] Bu arada belirtilmesi gerekir ki Türk Sosyal Demokrat Partisi'nin programı ve Milli Kalkınma Partisi'nin nizamnamesi de Akın'da yayınlanmıştır.Bkz: *Akın*, 16-17 Şubat 1946, ve 20-23 Şubat 1946.

[52] Karamanlı; Demokrat Parti Mersin Şubesi Açıldı”, *Akın*, 28 Şubat 1946.

[53] Karamanlı; Belediye Azası Seçimi”, *Akın*, 25 Mayıs 1946.

[54] Karamanlı, *Akın*, 26 Mayıs 1946.

Anadolu ihtilal partisiydi. [Ama] o günden bu güne kadar ana yurdun her tarafına serpiştirilmiş olan Parti'de bugün şahsi emelden başka birşey göremiyoruz"[55]. Daha sonra CHP.'ne olan eleştirilerinin dozunu artırır; "Halk Partisi parti amatörleri tarafından yaralanıyor" der, yıllarca savunduğu Tevfik Sırrı Gür'e "siz partinin değil yalnız ve yalnız milletin malısınız" diye hitap eder[56]. Nihat Erim'in yaptığı açıklamalara karşı çıkarak "hürriyete şal örtüp, uykuya gem vurup ayarlamaya çalışmak ve sevketmek doğru değildir. Haksızlığa karşı gelmeyen, hakkı aramayan insanlar ve bu insanların meydana getirdiği topluluğun koyun sürüsünden farkı ne olabilir" sorgulamasını yapar[57].

Celal Bayar'ın 30 Haziran 1946'da Adana'yı ziyareti *Akın* tarafından coşkuyla karşılanır, Bekir Uluğ[58] tarafından kaleme alınan bir şiir gazetede yayınlanır. Bundan sonraki günlerde Cumhuriyet Halk Partisi'ne olan karşıtlığı daha artar. Birbiri ardına kaleme aldığı başyazıların başlıkları/alt başlıkları bile bu muhalefetin şiddetini göstermeye yeter[59]. 5 Temmuz 1946'da "Demokrat Parti Ne İstiyor?" başlıklı beyanname *Akın*'da yayınlanır. Cumhuriyet Halk Partisi'ne yönelik olarak ardı ardına yayınlanan şiddetli eleştiriler sonucu Ata Çelebi mahkemeye verilir[60]. Bu durum karşısında Ata Çelebi son vurucu yazısını kaleme alır:

> Bu günkü münakaşa, bu günkü seçim idare sistemi tam bir faşist usulünden başka nedir? Nerede demokrasi? Nerede halk idaresi? Zümre saltanatı olan bir yerde bunlar mevhum birer telâkkiden başka ne olabilir? ... Vicdanlara tahakküm edilir, tehditle rey alınırsa, demokrasinin de halk idaresinin [de] manası kıpkızıl bir faşist oluyor.[61]

---

[55] Karamanlı; "Parti Disiplini, Parti Sevgisi", *Akın*, 14 Haziran 1946.

[56] Karamanlı; "Halk Partisi Parti Amatörleri Tarafından Yaralanıyor", *Akın*, 22 Haziran 1946 ve Karamanlı "Vali Tevfik Sırrı Gür'e Açık Yazı", *Akın*, 23 Haziran 1946.

[57] Karamanlı; "Hürriyete Gem Vuracağız", *Akın*, 26 Haziran 1946.

[58] Bekir Uluğ da Ata Çelebi gibi eski bir Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası üyesidir. Hakkında kısa bilgi için bkz: Gündüz Artan; *Mersin'de Yaşayanlar-Yaşananlar*, ss: 48-53.

[59] Karamanlı; "Hesap Zamanı mı? Kimden ve Neden? Niçin ve Nasıl? Ata'nın Ufûlile Cumhurreisliğinin İnönü'ye İntikalinde Celal Bayar'ın Rol ve Hissesini İnkar Edebilir misiniz?Hesap ve Muhasebe Yeni Kurulan Partilerde Değil Halk Partisi'nde, Halk Partisi'ni Disiplinsizliğe Sevkeden Öbek Öbek Maddileşen Parti Amatörlerindedir", *Akın*, 2 Temmuz 1946; Karamanlı; "Milletin Siyasi Mukadderatıyla Oynamıyalım/Bu Güne Kadar Halkın Zararına Kaydettiğiniz Parti İhtirası Kâfi Değil mi?", *Akın*, 3 Temmuz 1946; Karamanlı; "Zavallı Halk Partisi Maddi Emeller Önünde Bocalayıp Duruyor/Midelerini Zekâsiyle Değil Bu Fakir Milletin Zarar Blânçosuyla Dolduran Amatörler Halk Partisi'nin Temeline Kibrit Suyu Döküyorlar", *Akın*, 4 Temmuz 1946; Karamanlı; "Yeyiniz Efendiler! Patlayıncaya Kadar Yeyiniz/Şurasını Unutmayınız ki Bir Gün Bu Hesaplar Sizlerden Sorulur", *Akın*, 5 Temmuz 1946; Karamanlı; Halk Partisi Bugün İçtimai Bir Yara Haline Geldi", *Akın*, 6 Temmuz 1946; Karamanlı; "Parti Amatörleri/Particilik Dama Taşına Döndü/Disiplinsiz Parti, Karaktersiz Üye ile Memlekete Faideden Fazla Zarar Getirir", *Akın*, 9 Temmuz 1946; Karamanlı; Başbakan'ın Nutku/Seçimde Rey Almak İçin Geçen İşleri Tekrarlamaktan Başka Bir Şey Değildir/Ben Kendi Hesabıma Rey Veremem", *Akın*, 10 Temmuz 1946.

[60] "Halk Partisi Gazetemizi Dava Etti", *Akın*, 10 Temmuz 1946.

[61] Karamanlı; Halk Partisi'nin Taktiği/Demokrasi, Faşist Kelimesiyle Vaftiz Yapılıyor/Zümre Saltanatı Olan Yerde Demokrasi Olabilir mi?", *Akın*, 16 Temmuz 1946.

Bu yazı Ata Çelebi'nin *Akın*'daki son makalesi olur. Nisan 1945'te kaybettiği kızı Şefika Hanım'dan[62] sonra sağlığı bozulan Ata Çelebi, 22 Temmuz 1946'da vefat eder[63]. Gazete de 4 Ağustos 1946'da yayınlanan son sayısı ile tarihe geçer.

III. Son Söz Yerine

1891-1946 yılları arasında yaşayan Ata Çelebi, Türkiye siyaset ve basın dünyasının "nev'i şahsına münhasır" kişilerinden birisidir. Genç yaşlarda "sol" hareket ile tanışmış, bu nedenle yargılanmış, ama aynı zamanda "Türkçü" eğilimlere de sahip olmuştur. Dünya görüşü "muhalefet olmak" üzerine kurulmuştur. Bütün yaşamı boyunca her şeye muhalif olmuş, düşüncelerine uygun bulmadığı her olguyu sonucu ne olursa olsun eleştirmekten geri kalmamıştır. 1944-1946 yıllarında çıkardığı *Akın* gazetesi bir anlamda onun son sözlerini aktaran bir yayın organı niteliğini taşımaktadır.

Kaynakça

Süreli Yayınlar

Akın (1944-1946)

Cumhuriyet (1930)

Halk (1929) [Ankara / İstanbul]

Kitap ve Makaleler

Akbulut, Erden-Mete Tunçay; *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası/(1920-1923)*, Sosyal Tarih Yayınları yay., İstanbul-2007.

Arıkoğlu, Damar; *Hâtıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul-1961.

Artan, Gündüz; *Mersin Basın Tarihi*, Mersin Gazeteciler Cemiyeti yay., Mersin-1996.

Artan, Gündüz; *Mersin'de Yaşayanlar-Yaşananlar*, İçel Sanat Kulübü yay., Mersin-2008.

Aybars, Ergün; *İstiklal Mahkemeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara-1982.

Aydın, Ertuğrul; "Cumhuriyet'ten Bugüne Mersin Basını", *Mersin Sempozyumu*, (edit: Y. Özdemir), Mersin Valiliği yay., Mersin-2009, ss: 479-484.

Develi, H. Şinasi; *Dünden Bugüne Mersin/1836-1987*, Mersin-1987.

Hak ve Hakikat Türk İnkılâbının Yarattığı Altı Ok Akın'ın Temel Taşıdır, [Akın gazetesi], Mersin-1944.

Pınar, Mehmet; "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Mersin Hilâl-i Ahmer Cemiyeti", *Atatürk Üniv./Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, No: 2012/1.

Sertel, Zekeriya; *Hatırladıklarım*, Gözlem yay., 3. baskı, İstanbul-1977.

Tanrısever, Naci; *Tarihin Destanı*, Ata Çelebi Basımevi, Mersin-1944.

Tunçay, Mete; *Türkiye'de Sol Akımlar-I/(1908-1925)*, BDS yay., İstanbul-1991.

Tunçay, Mete; *Türkiye'de Sol Akımlar-I/(1908-1925) Belgeler 2*, BDS yay., İstanbul-1991.

Türkiye Bibliyoğrafyası, c: II/Hususi Neşriyat (1928-1938), Devlet Basımevi, İstanbul-1939.

[62] *Akın*, 13 Nisan 1945

[63] "Ata Çelebi'yi Kaybettik", *Akın*, 23 Temmuz 1946.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, TBMM. Matbaası, [Ankara]-1977.

Türkiye İktisat Kongresi/1923-İzmir, (haz: A. Gündüz Ökçün), 2. baskı, Ankara Üniv./SBF. yay., Ankara-1971

Yust, K.; *Kemalist Anadolu Basını*, (çev: N.E, yay. haz: Orhan Koloğlu), ÇGD yay., Ankara-1995.

Öz: 1891'de doğan Ata Çelebi gençlik yıllarında sol hareket içinde yer almış, bu nedenle hapse girmiştir. Genellikle "muhalif" bir yapıya sahip olan Ata Çelebi 1944 yılında *Akın* gazetesini yeniden yayınlamaya başlamış, bu gazete ile özellikle yerel yönetime eleştirilerde bulunmuştur. Cumhuriyet Halk Partisi üyesi olmasına rağmen ömrünün son yıllarında Demokrat Parti'ye eğilim göstermiş, eski partisini şiddetle eleştirmiştir. 1946 yılında ölen Ata Çelebi, Türkiye siyasal hayatının bir anlamda "bilinmeyen" kişileri arasındadır.

Anahtar sözcükler: Ata Çelebi, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, Mersin

Notes on Ata Çelebi and his daily *Akın*

Abstract: Born in 1891, Ata Çelebi participated in left wing political movements in his youth and experienced imprisonment. Çelebi who had a dissentist character began to republish the daily Akın, and through this platform he criticized the local municipal administration. Though being a member of the Republican People's Party, he revealed in his last years a tendency towards Democratic Party, and sharply criticized his old party. He died in 1946. This study reexamines Ata Çelebi's political struggle which remains largely unknown to the students of the Turkish political history.

Keywords: Ata Çelebi, *Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası*, Republican People's Party, Democratic Party

Uluslararası Oryantalistler Kongreleri (1873-1973) Üzerine Bir Değerlendirme

Birgül KOÇAK*

> Her yıl Doğu'ya gönderilen genç yönetici ve idareciler, yönetmek ve rehberlik etmek istedikleri halkla daha yakın ilişki kurmalıdırlar. [...] Orada yaygın olarak kullanılan dile ilişkin hem gündelik hem de derinlemesine bir bilgi sahibi olmaksızın, yönetici ile yönetilen arasında gerçek bir yakınlık kurmak imkansızdır. [...] Şayet Hindistan'da yöneten ve yönetilenler, [İngiliz] memurlar ile [Hintli] askerler arasında daha özgür ve dostça bir ilişki, sadece ortak bir dilin yaratabileceği enerjiyle sürdürülebilecek bir ilişki kurulmuş olsaydı, Hint Ayaklanması diye bir şey olmazdı.
>
> F. Max Müller (1893: 37)

I. Giriş

1892'de Londra'da dokuzuncusu yapılan Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nin Başkanı, Oxford Üniversitesi karşılaştırmalı dinbilim profesörü ve filolog Friedrich Max Müller (1823-1900) yukarıdaki sözleriyle Batılı idarecilerin kendi sömürgelerinde konuşulan yerel dilleri bilmelerini iyi bir idare için gerekli koşul olarak öne sürerken, temelde oryantalizmin sömürgecilik için önemini vurgulamaktaydı. Doğu dillerinin araştırılmasının ona göre mutlaka akademi dışı, pratiğe ilişkin faydaları da olmalıydı. Müller, "Şark araştırmalarından sağlanan fayda, sadece geçmişin daha iyi anlaşılması, Doğu'da ve Batı'da ister tarih öncesi, ister-

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

se sonraki dönemde olsun, insan ırkının tarihiyle mi sınırlıdır? Bizim Şark çalışmalarımız, bugünün ve geleceğin daha iyi anlaşılmasında bize neden yardım etmesin? İşin pratiğiyle uğraşan birçok insan, devlet adamı ve Doğu ülkelerinin yönetici ve idarecileri, Doğu dillerine ve literatürüne ilişkin çalışmalardan bazı önemli pratik faydalar sağlama beklentisinde değillerse, neden kongremize katılma gereği duymuş olsunlar?" (1893: 35) sözleriyle oryantalizmin Batı'nın Doğu siyasetindeki misyonunu açık bir biçimde selamlıyordu.

Edward Said'in akademik oryantalizmin sömürgecilik ve emperyalizm ile ilişkisini göstermek için ortaya koyduğu bulgular, eserinin üzerinden bir hayli zaman geçmiş olmakla birlikte halen tartışılmaktadır. 19. yüzyılda emperyalizm ile oryantalizm arasındaki bağ, gerçekten de uzak yerleşimlerde yalnız ve canı sıkılan imparatorluk hizmetlilerinin hobi olarak egzotik dilleri ve tarihleri incelemesiyle mi sınırlıydı (Irwin, 2008: 151), yoksa Said'in vurguladığı gibi akademik oryantalizm emekçileri ile Batılı devlet adamları birbirlerine kesintisiz bir bilgi ve iktidar kemeri ile bağlanmışlar mıydı? (2004: 114) Oryantalizmin birinci el kaynağı olan oryantalistler kongrelerine ilişkin tutanaklara şöyle bir bakıldığında bile, bu soruya oldukça dolaysız bir yanıt bulmak mümkündür.

Oryantalizm, Said'in kavrama yüklediği "'Şark' ile 'Garp' arasındaki ontolojik ve epistemolojik ayrıma dayanan bir düşünme biçemi" (2004:12) şeklindeki daha genel anlam bir kenara konacak olursa, temelde akademik çalışma alanına işaret eden bir kavramdır. Kongre bildiri kitaplarından da takip edildiği üzere, oryantalistlerin kendileri bu alanı çoğunlukla "Doğu araştırmaları" biçiminde tanımlamışlardır. Oryantalist çalışmalar, metinleri yayına hazırlayıp çevirmekten başlayarak, antik ya da modern, bilinen tüm Asya ve Kuzey Afrika uygarlıklarına ilişkin parabilim, antropoloji, arkeoloji, sosyoloji, iktisat, tarih, edebiyat ve kültür çalışmalarına varıncaya kadar her şeyi kapsamıştır. Filolojik araştırmalar ise oryantalizmin merkezinde yer alır. Akademik oryantalizmde, özellikle 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ortalarına kadar olan dönem için söylemek gerekirse, esas olarak incelenen, araştırmaya konu olan dilin ve toplumun klasik dönemine ilişkin metinler olmuştur (Said, 2004: 52, 62).

Bu çalışma, 19. yüzyıldan itibaren "akademik oryantalizm"in temel bileşenlerinden biri olan oryantalistler kongrelerini konu almaktadır. Zira bu kongreler, Doğu'ya ilişkin kuru akademik bilgilerin sunulduğu bilimsel toplantılar olmanın ötesinde anlamlar içermektedir. İlki 1873 yılında Paris'te gerçekleşen bu kongreler, kendilerinden geriye hacimli bir külliyat bırakmışlardır. Kongrelerde yapılan konuşmaların, sunulan bildirilerin, üzerlerine yapılan tartışmaların ve yanı sıra sosyal organizasyonların bir dökümünü sunan kongre bildiri kitapları, ayrıca kongrelerin yapıldığı günlerde yayımlanan bültenler, gazete ve dergilerde çıkan kongreye ilişkin haber ve yorumlar, oryantalizmin temel tartışma konularına, kongrelerin etrafında doğan güncel sorunlara ve kurumsal olarak teşekkülüne ilişkin birinci elden ipuçları vermektedir. Oryantalistler kongreleri, dönemlerinin en önde gelen oryantalistlerinin, Doğu'dan ve Batı'dan devlet liderlerinin, bürokratların ve aydınların, Doğu meraklısı seyyahların, amatör araştırmacıların, oryantalizmin verimlerinden yararlanabilecek çeşitli kademelerden sömürge

idarecilerinin, misyonerlerin, alanın öğrencilerinin ve daha pek çok Doğu'ya ilgi duyan meslek sahibi insanın katıldığı uluslararası bir platform, bir buluşma zemini olmuştur.

Oryantalistler kongreleri, ileride de değinileceği üzere 1873 yılından 1973 yılına kadar genel kabul gördüğü şekliyle[1] yirmi dokuz oturumda gerçekleştirilmiştir. Paris'te yapılan Yirmi Dokuzuncu Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde "oryantalist" terimi kongre başlığından çıkartılarak, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika İnsanbilimleri Kongresi (The International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa) isminin kullanılmasına karar verilmiştir. 1976 yılında Mexico City'de ve 1983 yılında Tokyo-Kyoto'da bu isimle iki kongre yapıldıktan sonra, oryantalistler kongreleri 1986 yılında Hamburg'ta düzenlenen kongreden sonra tekrar isim değiştirerek günümüze kadar kullanılacak olan Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları (The International Congress of Asian and North African Studies/ICANAS) ismiyle son halini almıştır. Bu çalışma, oryantalistler kongrelerinin ilk dönemine yani ortaya çıkışından Yirmi Dokuzuncu Uluslararası Oryantalistler Kongresi'ne (1973) kadar olan periyoda odaklanmaktadır.

Kongrelerin genel yapısı itibariyle çok dilli oluşu ve doğal olarak kongre kitaplarının çeşitli dillerde yayımlanmış olması, ayrıca kongrelere ait bildiri kitaplarına eksiksiz bir biçimde ulaşılamaması çalışmayı sınırlandırmıştır. Bununla birlikte ulaşılabilen kongre kitapları ve ilgili yayınlar, kongreler üzerinden akademik oryantalizmin kurumsal olarak yapısına, disiplinin kendi içinde geçirdiği dönüşümlere, kongrelerin yapıldıkları dönemin siyasi gündemiyle olan etkileşimlerine ve öne çıkan tartışma başlıklarına dair bir fikir vermektedir. Ayrıca kongreler, katılımcıların ve destekçilerin profiline bakarak bile oryantalizmde "bilgi ve iktidar kemeri"nin ne kadar sıkı olduğu konusunda açık deliller sunmaktadır.

Araştırmanın diğer bir amacı da başta Türkiye'den olmak üzere Doğuluların oryantalistler kongrelerine katılımlarını ve kongreler üzerine gözlemlerini kısaca değerlendirmektir. Bu gözlemler, özellikle 19. yüzyıl Avrupa'sında ve oryantalistler arasında Doğulu ziyaretçilerin durumlarına ve nasıl karşılandıklarına dair bilgiler sunarken, aynı zamanda onların gözünden oryantalizmin, kongrelerin ortamının ve yapılan tartışmaların kabaca da olsa bir resmini verir. Bu açıdan Ahmed Midhat Efendi, Halil Halid Bey ve Ahmed Ağaoğlu gibi Osmanlı aydınlarının katıldıkları oryantalistler kongrelerine dair izlenimleri oldukça değerlidir.

Şüphesiz bu kongreler, akademik, siyasi, ticari ve kültürel birtakım gereksinimler neticesinde düzenlenmeye başlamıştır. Bunun için öncelikle oryantalistler

[1] Kaynaklar, 1889 yılında Stockholm-Oslo'da yapılan Sekizinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nden sonra yaşanan kriz sonucu bir grup oryantalistin 1891 yılında Londra'da düzenlediği kongreyi listeye almamakta, muhalif diğer grubun 1892'de yine Londra'da düzenledikleri kongreyi resmen saymaktadırlar. 1891 yılındaki kongre sayılacak olursa 1973 yılında yapılan kongre "Uluslararası Oryantalistler Kongresi" ismini kullanan otuzuncu kongredir. Bu konuya ileride değinilecektir.

kongrelerinin düzenlenmesine zemin oluşturan sürece ve ortama bakmak gerekir.

II. Akademik Oryantalizmin Kurumsallaşması ve Kongrelerin Doğuşu

Oryantalizm açısından 19. yüzyıl, altın çağ olarak değerlendirilebilir. Oryantalizm akademik bir disiplin olarak bu dönemde kurumsallaşmıştır. Böyle bir gelişmenin arkasında yatan neden ise Batı'nın Doğu karşısındaki üstünlüğünü ilan etmiş olmasına paralel olarak Doğu'ya yönelik kavrayışın değişmiş ve ilginin de muazzam bir biçimde artmış olmasıdır.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Doğu'ya yönelik araştırmalardaki artış, Batı'nın Doğu siyasetindeki gelişmelerle at başı ilerlemiştir. Endüstri devriminin Avrupa açısından en önemli sonucu Alman ve İtalyan ulusal birliklerinin kurulması iken, tüm yeryüzü çapında en önemli sonucu ise sömürgeciliğin emperyalizm biçimine dönüşmesi olmuştur (Sander, 2010: 225). 1800'lerin son çeyreğinden itibaren İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda, Belçika ve İtalya'nın başını çektiği Batılı devletler, hakimiyetlerini sağlamlaştırmak için büyük bir sömürge yarışına girmişlerdir. Küresel ölçekte 1880'lerden 1914'e kadar olan dönem, Avrupa'nın emperyalist genişlemesinin zirve yaptığı bir dönem, başka bir ifadeyle en yüksek düzeyde emperyalizm dönemi olmuştur (Aydın, 2007: 39). Tarihte daha önce de sömürgeler kurulduğu görülmüşse de 19. yüzyılda görülen modern sömürgecilik, eskisinden farklıdır. Modern sömürgecilik, haraç, mal ve zenginlik toplamaktan daha fazlasını yapmış, fethettiği ülkelerin ekonomilerini yeniden yapılandırarak kendi ekonomisiyle sömürge ülkenin ekonomisini birbirine bağlamıştır. Böylece sömürgeleştirilen ülke ile "anayurt" arasında insan ve doğa kaynakları akışı başlamıştır. Ayrıca Avrupa sömürgeciliği her zaman için doğrudan temas içermemiştir. Bazı toplumlara derinden nüfuz ederken bazılarına da görece yüzeysel temasla, çok çeşitli tahakküm teknikleriyle yaklaşmıştır. Sonuç olarak modern dünyada toprak işgali, maddi kaynaklara el konulması, emeğin sömürülmesi ve başka bir toprak ya da ulusun politik ve kültürel yapısına müdahale edilmesi olan sömürgecilik, küresel bir sistem olarak emperyalizm ile el ele vererek 19. yüzyılın son döneminde dünya tarihine damgasını vurmuştur (Loomba, 2000: 23). Emperyalizmin en yüksek çağında girişilen sömürge yarışında, dünya topraklarının beşte biri, dünya nüfusunun ise onda biri doğrudan Avrupa devletlerinin sınırları içine girmiştir (Sander, 2010: 231).

Kongrelerin başlamasına kadar gelen süreçte Avrupa'nın Doğu'ya yönelik ilgisi çeşitli evrelerden geçmiştir. 18. yüzyıl itibariyle Avrupa iki kez "Şark Rönesansı" deneyimlemiştir. Birinci Şark Rönesansı modern oryantalizmin başladığı ve romantizmle karakterize olan 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyılın başları arasında kalan dönemde yaşanmıştır. Bu dönemde çok farklı türden düşünürlerde, siyasetçilerde ve sanatçılarda Çin'den Akdeniz'e uzanan Şark'a dair yeni bir bilinç doğmuştur. Bu bilinç kısmen Sanskrit, Zend, Arapça gibi dillerde yazılmış

Şark metinlerinin bulunup çevrilmesinin, kısmen de Doğu-Batı ilişkisinin yeni kavranış biçiminin sonucudur (Said, 2004: 52).

Bu dönemde Doğu'ya hükmetmek için Doğu'nun bilgisine, en başta da diline hakim olmanın gerekliliği ortaya çıkmıştır. İngiliz idaresi Bengal'de kurulduğunda, öncelikle yerel adetler ve yasal düzenlemeler labirentinin içinden geçmek gerektiği ve dilin egemenlik kurmanın temel anahtarı olduğu anlaşılmıştır (Schwab, 2000: 32). Oryantalizmi kurumsallaşmaya götüren süreç, bu anlayışın bir sonucu olarak, 1784 yılında Sir Willam Jones'un Kalküta'da **Asiatic Society of Bengal** adlı derneği kurmasıyla başlamıştır. Jones'un ayak izinden giderek oryantalizmde büyük ilerleme kaydedilmiş ve Hindistan, Mısır, Mezopotamya ve İran'da büyük keşifler yapılmıştır. Jones'un Sanskrit'in Yunanca'dan daha mükemmel, Latince'den daha verimli olduğunu söyleyerek Hint dillerinin araştırılmasına yönelik attığı adımlar, Avrupa entelektüel yaşamının yüzünü değiştirmiştir. Sanskrit'e Avrupa dillerinin kökeni olarak bakılmaya başlanmıştır. Açılan bu yolda, bir sonraki yüzyılın Avrupalı etnologları, filologları ve tarihçileri Avrupa medeniyetinin temellerine ilişkin bir açıklama getirme potansiyeline sahip olduğu düşünülen Şark ve Hint-Avrupa dil ailesiyle takıntılı şekilde uğraşmışlardır (Ahluwalia, 2006: 538).

İkinci büyük gelişme, 1795 yılında Paris'te **Ecole des Langues Orientales Vivantes** (Yaşayan Doğu Dilleri Okulu) adlı kurumun açılmasıdır. Okul, dönemin önemli bir merkezi haline gelmiştir. Yalnız Fransa'daki değil, bütün Avrupa'dan gelen oryantalist profesörler burada eğitim almıştır. 1798'de Napolyon ile Mısır'a giden bazı araştırmacılar Mısırbilimin kurulmasına önayak olurken, kimileri de Arap bilimiyle ilişki kurmuş ve bu durum daha sonra okuldaki İslami çalışmaların ilerlemesinde önemli bir faktör haline gelmiştir. Bu okul kurulmadan önce misyonerlik ve diplomatik amaçlarla Doğu dillerini öğrenmiş olan Fransa'daki oryantalistler de giderek Doğu halklarının dilleriyle, tarihleriyle, sosyal hayatlarıyla, sanat ve arkeolojileriyle ilgilenmeye başlamışlardır (Adıvar, 1978: VII). Hareketin asıl büyük öncüsü, modern İslam ve Arabiyat araştırmalarının kurucusu kabul edilen Slyvestre de Sacy olmuştur. Sacy 1821 yılında **Société Asiatique** adlı derneği kurmuş ve ardından da derneğin 1823 yılında kurulan ilk dergisi **Journal Asiatique** gelmiştir (Bulut, 2002: 11). Aynı sene İngiltere'de **Royal Asiatic Society**, 1842'de Amerika Birleşik Devletleri'nde **American Oriental Society**, 1845'te Almanya'da **Deutsche Morgenländische Gesellschaft** gibi derneklerin açılmasıyla birlikte 19. yüzyılın ilk yarısında akademik oryantalizmin kurumsal temelleri atılmıştır.

Oryantalizmin esas büyük gelişme gösterdiği "İkinci Şark Rönesansı" ise 1880'lerle 1920'ler arasındaki dönemde yaşanmıştır. İkinci Şark Rönesansı, oryantalistlerin özellikle de 1860'lardan sonra doğanların değişen anlayışlarına vurgu yapan bir kavramdır. Bu kuşağın tecrübesini, kendilerinden önceki kuşak gibi kurum inşa etme ve dilsel pozitivizm değil, uzmanlaşma, yeni patronlar, pozisyonların kademeli dönüşümü, yayın yerleri ve de Almanya'nın 1884'te sömürgecilik yarışına girmesi biçimlendirmiştir. Hem siyasal hem de entelektüel koşullar Doğu'yu Almanlar için hiç olmadığı kadar ilgi çekici kılmaya başlamıştır

(Marchand, 2009: 213). Gerçekten de 19. yüzyılın sonunda Doğu araştırmaları Almanya'da büyük bir patlama yaşamış ve oryantalizmde Almanlar egemen hale gelmiştir. Oryantalizmde 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarındaki Alman egemenliği bir ölçüde Almanya'da çok sayıda üniversite bulunmasından da kaynaklanmıştır. Bunda 19. yüzyılın ilk yarısında her Alman kralının bir üniversite kurmuş olmasının ve artık Yahudilerin Almanya, İngiltere ve daha başka yerlerde özgür kılınmaları ve bunun bir sonucu olarak üniversitelere girmelerinin de etkisi büyüktür (Irwin, 2008: 157-158).

Netice itibariyle Batılı devletlerin 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren zirvesine ulaşan dünya egemenliğini kurmaya yönelik girişimleri, emperyalist baskı ve yayılmanın şiddetini arttırması, hem bilimsel başarılara, hem de kurumsal açıdan değişmelere yol açmıştır. Bu dönemde Avrupa'da ve sömürgelerde pek çok oryantalist araştırma merkezi ve yayın faaliyete geçmiştir. Diğer yandan, Viyana Kongresi (1815) ile birlikte siyasal hayatın uluslararasılaşması ve Endüstri Devrimi'nin beraberinde getirdiği teknolojik ve ekonomik gelişmeler, Avrupa'da bilimin ve bilimsel kurumların uluslararası hale gelmesine yol açmıştır. Bu aynı zamanda bilimsel sürecin kendi içindeki değişimlerden de kaynaklanmıştır. Hızla artan sayıda araştırmanın genel koordinasyonuna, standardizasyonuna ve kurumsal düzeyde alışverişine duyulan ihtiyaç, büyük ölçekli projelerde uluslararası işbirliğinin zorunluluğu ve son yapılan araştırma sonuçlarının paylaşılması gereği yeni türde uluslararası bilimsel ilişkilerin başlamasına neden olmuştur. Uluslararası bilimsel kongrelerin ortaya çıkması ise bilimsel uluslararasılığın gelişiminde son derece önemli bir adımdır (Fuchs, 2002: 205-206). Böylece aynı türden işlerle meşgul olan kişilerin bir arada bulunması, dünyanın farklı bölgelerinde yapılan çalışmaların kayıt altına alınması, yeni keşfedilen yerlerin raporlarının toplanması gibi ihtiyaçlar oryantalist kongrelerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

III. Oryantalistler Kongrelerinde İlk Dönem: Konular ve Sorunlar

Oryantalistleri bir araya toplama fikri, ilk olarak Fransız oryantalist, etnograf Léon Louis Lucien Prunol de Rosny (1837-1916) tarafından ortaya atılmıştır. Léon de Rosny, **Bibliothèque Imperialé**'de Japonca profesörüydü ve aynı zamanda Çince, Japonca ve Kore dillerinde bir otoriteydi (Chaudhuri, 1982: 3). Böylece, de Rosny'nin başkanlığında, 1873 senesinde 19. yüzyıl oryantalizminin başkenti sayılan Paris'te Birinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi[2] düzenlenmiştir.

[2] Bu isimle yapılmış kongrelerin yer ve tarihleri şöyledir: Paris 1873; Londra 1874; St. Petersburg 1876; Floransa 1878; Berlin 1881; Leiden 1883; Viyana 1886; Stockholm-Kristiana (Oslo) 1889; (Londra 1891); Londra 1892; Cenevre 1894; Paris 1897; Roma 1899; Hamburg 1902; Cezayir 1905; Kopenhag 1908; Atina 1912; Oxford 1928; Leiden 1931; Roma 1931; Brüksel 1938; Paris 1948; İstanbul 1951; Cambridge 1954; Münih 1957; Moskova 1960; Yeni Delhi 1964; Ann Arbor 1967; Kanberra 1971; Paris 1973.

De Rosny, kongre fikrinin yaratıcısı ve ilk kongrenin başkanı sıfatıyla, bundan sonra yapılacak oturumlarda geçerli olmak kaydıyla yirmi maddelik bir kongre yönetmeliği[3] hazırlamıştır. Bu yönetmeliğin bazı maddeleri şöyledir:

> Kongre art arda iki kez aynı yerde toplanamaz; kongrelerin açılış tarihi önceki kongrenin başkanlarına en geç 31 Aralıkta bildirilir, eğer böyle bir bilgi ulaşmazsa bir önceki kongrede bu tarih belirlenir; bir sonraki kongre yeri ve kimin başkanlık edeceği de yine önceki kongrede belirlenir; gerektiği hallerde, kongre başkanıyla aynı milletten başkan yardımcıları seçilebilir; isteyen herkes her yıl belirlenecek olan üyelik ücretini verip kayıt yaptırabilir; düzenleme komitesi kongreyle ilgili tüm işleri yürütür; kongrenin ilk açılışında kongreye merkez komite başkanlık eder ve bu komite bir yürütme komitesi oluşturur; kongreye katılanların milliyetleriyle orantılı olarak yürütme komitesi kurulur; her yıl yapılan kongre oryantalizmin bir dalına hasredilir, fakat en az bir oturum oryantalizmin diğer dallarına ayrılır; tüm harcamalar bittikten sonra kalan para seneye devreder; kongreye getirilen objeler, yazmalar ve kitaplar kongrenin yapıldığı ülkede kalır, ama nihai kararı merkez komite verir; kongrelerde geçerli olacak dil Fransızca ve ev sahibi ülkenin dilidir; her kongrenin düzenleme komitesi yeni bir yönetmelik hazırlayabilir, ancak oradaki kurallar bu yönetmelikle çelişmemelidir; bu ilk yönetmelikte bir değişiklik gerekirse bu değişikliği kongreye katılan ulusların yarısının imzalaması gerekir; eğer bu değişiklik önerisi kongre üyelerinin mutlak çoğunluğu tarafından kabul edilirse, bir komisyon oluşturulması teklif edilir. (Congrès International des Orientalistes, 1876:11-15)

De Rosny'nin koyduğu ve değiştirilmesi oldukça güç olan bu kurallar, ileride de görüleceği üzere kongrelerin sonraki oturumlarında birtakım sıkıntılara ve sonunda ciddi muhalefete yol açmıştır. Ancak kendiliğinden değişen hükümler de vardı. Örneğin ilk kongrede, kongrelerin her yıl düzenlenmesi kararı alındıysa da, ikinci kongreden sonra toplantı periyodu 2-3 yılda bir şeklinde değişmiş, 20. yüzyılda iki büyük dünya savaşı döneminde ise hiç kongre yapılamamıştır. İkinci bir kural delinmesi olayı ise dil konusunda yaşanmıştır. Fransızca ve ev sahibi ülkenin dilinin kullanılması şartı, oryantalistlerin çeşitli milletlerden olması nedeniyle doğal olarak bozulmuş ve fakat çok dil uygulaması kongrelerde daha büyük bir kargaşaya yol açmıştır. Bunların yanı sıra, kongrelerin genellikle üyelerin mesailerinin daha az yoğun olduğu düşünülen Ağustos ve Eylül aylarında toplanması, üyelik işlemleri, kongre yerlerinin ve başkanlarının nasıl belirleneceği gibi prosedürler değişmeden devam etmiştir.

[3] Söz konusu yönetmelik başta olmak üzere, metnin ortaya çıkmasında gerekli olan Fransızca materyallerin tercümesinde hiçbir sorumu geri çevirmeyen değerli öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Enes Kabakcı'ya çok teşekkür ederim.

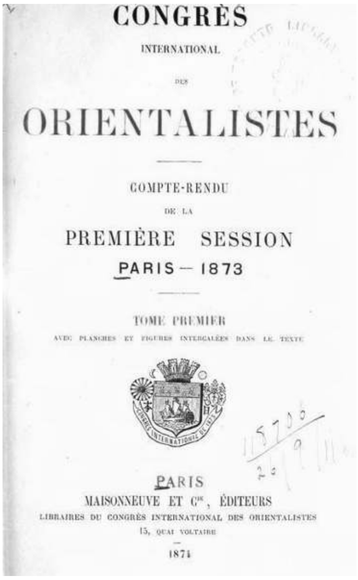
CONGRÈS
INTERNATIONAL
DES
ORIENTALISTES

COMPTE-RENDU
DE LA
PREMIÈRE SESSION
PARIS — 1873

TOME PREMIER
AVEC PLANCHES ET FIGURES INTERCALÉES DANS LE TEXTE

PARIS
MAISONNEUVE ET Cie, ÉDITEURS
LIBRAIRES DU CONGRÈS INTERNATIONAL DES ORIENTALISTES
15, QUAI VOLTAIRE
1874

Paris'teki Birinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi Bildiri Kitabı'nın ilk cildi

Yönetmelikten de anlaşılacağı üzere kongreler milliyet temelinde organize edilmişlerdir. Kongre yerlerinin seçimi de gene milliyetçi güdülerle yapılmıştır. Kongre yeri için Avrupa dışından gelen davetler hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde uzun süre reddedilmiştir. Örneğin 1892 yılında Londra'da düzenlenen Dokuzuncu Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nden başlayarak Oxford'da yapılan Onyedinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi'ne (1928) kadar Araplar kongrelerin Arap ülkelerinde toplanması için davette bulunmuşlar, ancak hiçbir davet başarıyla sonuçlanmamıştır (Raz, 1997: 96). Keza 1894 yılında Cenevre'deki Onuncu Uluslararası Oryantalistler Kongresi'ne Osmanlı Devleti adına katılan Numan Kamil Bey de bir dahaki kongrenin yeri için İstanbul'u teklif etmiş, ancak bu öneri de kabul görmemiştir (Cust, 1897: 368). 1905 yılında Cezayir'deki Ondördüncü Uluslararası Oryantalistler Kongresi ise, söz konusu tarihte Cezayir bir Fransız sömürgesi olduğundan, idari açıdan Fransa'da yapılmış sayılır. 1912 yılında Atina'da yapılan Onaltıncı Uluslararası Oryantalistler Kongresi ile ilk kez büyük Batılı devletlerin dışında bir kentte kongre toplanmıştır. Oryantalist kongrelerinin Avrupamerkezci bir bakışla Doğu'dan gelen teklifleri reddetmesi olağandı, ancak bunun dışında oryantalistlerin kendi içinde de milliyet çatışması yaşanmıştır. Örneğin Fransız delegeler siyasi nedenlerle 1881 yılında beşinci kongre yeri olarak Berlin'in seçilmesini reddetmişlerdir (Fuchs, 2002: 216). Fransız ve Alman oryantalistlerin çatışması, ilerleyen dönemlerde kongre tarihine damgasını vuracaktır.

Oryantalistler kongreleri, oryantalizmin temel ilgi alanlarına göre oturumlara ayrılmıştır. Esasında Paris'teki Birinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi (1873), de Rosny ve arkadaşları tarafından Japon araştırmalarının kongresi olarak tasarlansa da, sekiz günlük kongrenin üçüncü gününden sonra Şark çalışmalarının diğer meseleleri de tartışılmıştır (Fuchs, 2002: 210). İlk kongrede Japonya'nın dili, kültürü, tarımı, tıbbı, etnografyası konu başlıklarından bazılarıdır. Bir başka oturum da Çin uygarlığı üzerinedir. Özellikle antik dönemdeki Çin uygarlığının özellikleri ve bu döneme ait metinlerin transkripsiyonları üzerine bildiriler sunulmuştur. Kongrenin düzenlenme amacına uygun olarak, eski metinlerin transkripsiyonunda belli bir sistemin oluşturulmasına karar verilmiştir. İlk kongrede ele alınan diğer konular, Tatar ve Hindiçin araştırmaları; Cava tarihi ve edebiyatı, Malezya halkının dili ve etnografyası gibi konuları kapsayan Okyanus-

ya araştırmaları; Mısırlıların kökenleri, hiyeroglif yazıları ve Mısırbilimin gelişimine dair bildirilerin sunulduğu Mısır araştırmaları; Asur araştırmaları ve Semitik arkeolojisi, Çivi yazılarının deşifre edilme çalışmalarındaki ilerlemeler; Süryanice, Aramice ve Maruniler üzerine etütler; Fars dilinin gelişimi, eskiçağda Persler'de monoteist düşünce gibi konularla İran araştırmaları; Dravid dilleri[4] araştırmaları; Sanskrit etütleri; Budizm araştırmaları; Van bölgesi yazıtlarındaki Ermeni çiviyazıları, Ermenice elyazmaları ve çağdaş Yunan araştırmalarındaki ilerlemeleri içeren Ermeni ve Yeni-Helen[5] araştırmaları'ndan[6] oluşuyordu (Congrès International des Orientalistes, 1874 ve 1876).

Görüldüğü üzere ilk kongrenin oturumları daha çok "dil grupları"na göre tasnif edilmişti. Genelde Semitik, Aryan ve Hamitik dil grupları kongrelerin temelini teşkil ediyordu. **Royal Asiatic Society** üyesi R. N. Cust, geçen yüzyıllarda Latince ve Yunancanın eğitim ve araştırma üzerinde kurduğu hakimiyeti, 19. yüzyılda Avrupalı Aryan ve Semitik dil araştırmacılarının kurmaya çalıştıklarını belirtmiştir (1897: 356). İkinci bir geçerli tasnif yöntemi de coğrafyaya göreydi. Örneğin 1876 yılında St. Petersburg'da yapılan Üçüncü Uluslararası Oryantalistler Kongresi, Sibirya, Orta Asya, Kafkasya, Transkafkasya, Uzak Doğu ve Türkiye başlıklı oturumlarla gerçekleştirilmiştir (Cust, 1897: 346). Bu da kongrelerde oturumların daha çok ev sahibi ülkenin ilgi ve beklentilerine göre düzenlendiğini göstermektedir.

Kongrelerin tek faaliyeti oryantalistlerin bildiri sunumu ve tartışmalar değildir. Oryantalistler, Doğu'dan getirdikleri objeleri, el yazmalarını, kitapları veya çalıştıkları alan üzerine kendi yazdıkları eserleri kongreye sunmuşlardır. Böylece bir Doğu envanteri oluşturulmaya çalışılmıştır. Bunun dışında kapsamı kongreden kongreye değişen ve oryantalistler ile diğer katılımcıları kaynaştıran sosyal organizasyonlar da düzenlenmiştir. Kongreyi onurlandıran kraliyet ailesi mensuplarının verdiği davetler, balolar ya da kent gezileri programlarda yer alabilirdi. Ayrıca, oryantalistlere çalışmalarında gösterdikleri üstün başarılardan ötürü madalya takılması da gene kongrenin değişmez faaliyetleri arasındaydı.

Kongrelerin geneline ilişkin bir başka husus da katılımla ilgilidir. Kongrelere katılım iki düzeyde gerçekleşmiştir. Birincisi delege olarak katılanlardı. Delegeler devlet düzeyinde, hükümeti temsilen bir bildiriyle, bir oturum yöneticisi ya da sadece dinleyici olarak katılabilirdi. Resmi davetler diplomatik kanallarla yapılı-

[4] Adını Sanskrit *drāvida* sözcüğünden alan bu dil ailesi, esas olarak Güney Hindistan, Doğu ve Orta Hindistan'ın bir kısmında ve Kuzeydoğu Sri Lanka, Pakistan, Nepal, Bangladeş, İran, Afganistan ve Malezya, Singapur gibi denizaşırı ülkelerin bazı yerlerinde konuşulan dilleri içerir.

[5] Çağdaş Yunanlar.

[6] Yeni-Helen araştırmaları oturumundan Türkiye'nin ilerlemesine yönelik bir de öneri çıkmıştır. Yunan delegesi Lesbini, oturumda Yunan dilinin ihyası konusunda konuşma yapan Émile Legrand'ın ardından Osmanlı'nın çöküşü üzerine fikirlerini belirtirken şöyle demiştir: "Olağanüstü cahillikleri arasında özellikle nefret edilesi Arap alfabesinin kabulü, Türkçe ifadeleri karşılamakta zorluklar çıkartıyor. Bu ülkenin entelektüel yeniden doğuşu için Latin alfabesinin kabulü gereklidir. Türkiye Japonya örneğinden ilham almalıdır" (Congrès International des Orientalistes,1874: 20).

yordu. Delegelerin kongrelerde kendi ülkelerinin çıkarlarını temsil etmeleri beklendiğinden, devlet düzeyinde katılım bir milli görev addediliyordu (Fuchs, 1982: 216). Doğu araştırmalarıyla meşgul olan akademik kurumlar da yine kongrelere temsilci göndermişlerdir. **Asiatic Society of Bengal**, **Asiatic Society of Japan**, **Deutsche Morgenländische Gesellschaft**, **Egypt Exploration Found**, **Society of Biblical Archaeology**, **Palestine Exploration Fund**, **Finno-Ungarian Society**, **Le Collége de France**, **Le Societé asiatique de Paris**, **Le Societé academique Indo-Chinese**, **University of the Panjab**, **Oriental College of Lahore** kongrelere katılan oryantalist kurumlardan bazılarıdır. Kongrede temsil edilen ülkelere bakıldığında pek çok Batı-dışı ülkenin adı geçse de, onlar adına katılan resmi delegeler büyük bir çoğunlukla Batılıdır. Sömürgede görev yapan idareciler, diplomatlar, resmi bir vazifeyle sömürgede görevli oryantalist akademisyenler ya da Osmanlı örneğinde aralarından pek çok yetenekli oryantalistin çıktığı dragomanlar,[7] o Doğu ülkesini delege olarak temsil etmeye gelmişlerdir. Aynı durum Doğu'nun herhangi bir köşesinde kurulmuş oryantalist araştırma kurumlarından gelenler için de geçerli olmakla birlikte Çin'den, Japonya'dan, Hindistan'dan ve özellikle de Mısır'dan Doğulu araştırmacıların kongrelere katıldıklarını belirtmek gerekir. İkincisi de bireysel düzeyde üye olarak katılanlardır. Herhangi bir kurumu temsil etmeksizin gelip araştırma sonuçlarını sunanlar olduğu gibi, kongreye gelmeden sadece kongre bildiri kitabını almak için üye olanlar da vardı. Doğu'daki sömürgelerden yapılan üyelik başvurularına bakıldığında, ilerleyen süreçte oryantalistler kongrelerinin neye hizmet ettiği konusunda oryantalistler arasında tartışmalara yol açacak kadar geniş bir yelpaze görülür. Derneklerdeki oryantalistler, misyonerler, görevli subaylar, mühendisler, çevirmenler, büyükelçiler, kısacası öyle ya da böyle Doğu ile ilişkisi olan herkes kongreye kayıtlıydı. Bu açıdan kongrelerin uluslarararası bir "oryantalist cemaati" oluşturduğunu söylemek mümkündür. 1873 yılında Paris'teki ilk kongrenin ülkelere göre üyelerine bakıldığında, Avrupa ülkelerinin yanı sıra Arabistan'dan Birmanya'ya, Kanarya Adaları'ndan Madagaskar'a varıncaya kadar dünyanın her köşesinden katılım vardı. Brezilya Kralı Dom Pedro II D'Alcantara, İspanya Kralı Alphonse XII ve Mısır Hidivi İsmail Paşa ise ilk oryantalistler kongresine üye devlet liderlerinden bazılarıydı.

Oryantalistler kongreleri tarihinde, en azından İngilizce "evrensel dil" olarak hükümranlığını ilan edinceye kadar, en büyük sorun dil sorunuydu ve bu sorun kongrelerin işleyişine olduğu kadar akademik açıdan yararına da gölge düşürmüştür. İlk kongrede de Rosny'nin koyduğu Fransızca ve ev sahibi ülkenin dilinin kullanılması yolundaki sınırlama ilerleyen kongrelerde delinmiştir. Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyanca yaygın olarak kullanılmaktaydı, ancak bu dilleri de herkesin bildiği söylenemezdi. Yapılan konuşmalar kimi zaman tercüme ediliyordu, bu da ayrı bir zaman kaybına neden oluyordu. Örneğin 1876 tarihli St. Petersburg'daki üçüncü kongrede ünlü oryantalist ve misyoner James Legge (1815-1897) oryantalistlerin Çince bilgisinin durumu üzerine İngilizce

[7] Dragomanların oryantalist olarak yetişmesine dair bk. Adıvar, 1978: VI.

konuştuğunda, dinleyicilerin büyük kısmı ne İngilizce ne de Çince bildiğinden, Legge'yi anlamak mümkün olmamıştır (Cust, 1897: 350). Oryantalistlerin kongrelerde yapmayı sevdikleri bir şey de bir ortaçağ anakronizmi olarak kendi aralarında Latince konuşmaktı. Bu da gene tüm dinleyiciler tarafından anlaşılmıyordu. Dil üzerindeki anlaşmazlık kongrelerin sadece bilimsel çekişmenin değil, milliyetçi çekişmelerin de mekanları olduğunu göstermiştir. Fransızca kullanımının egemenlik iddiasına karşı, Almanlar kendi dillerinin propagandasını yapmışlar ve resmi delegeler ya da katılımcılar sunuşlarını Almanca yaptıklarında bunu bir zafer olarak kutlamışlardır (Fuchs, 2002: 215). **Anthropological Institute** delegesi olarak 1874 yılında Londra'da yapılan ikinci kongreye katılan Hyde Clarke pek çok düzenleme ve çabaya karşın kongrenin verimsiz geçtiğini yazmıştır: "Dünyanın her köşesinden gelen önemli insanların ve onların uğraştıkları dalın dili anlaşılamadı ve tartışma da olmadı" (1875: 336).

Ahmed Midhat Efendi'nin (1844-1912) 1889 yılında Stockholm'deki Sekizinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde "İslam Dili ve Edebiyatı" başlıklı oturuma başkanlık ettiği sırada yaşadıkları da kongrelerdeki dil sorununu çok net ortaya koymaktadır. Ahmed Midhat, İbranice veya Arapça konusunda sunulan bilgilerin esasen bu dilleri konuşan kimseler tarafından daha iyi tartışılabileceğini, oysa bildiriler Batı dillerinde olduğundan esas muhataplarının konuşmaları anlamadıklarından şikayet etmiştir (Açıl, 2009: 186)[8]. Bazı kimseler de Almanca ve İngilizceden başka dilde sunulan tebliğlerin Fransızca birer tercümesini istemişlerdir. Mısırlılar ise Almanca, İngilizce ve Fransızca söylenen makalelerin kendilerine Arapça olarak anlatılmasını istemişlerdir. Ahmed Midhat, başkanlığı sırasında kendisinin Doğulu dinleyiciler ve Batılı konuşmacılar için Fransızca ve Arapça tercümeler yaptığını ve bu yüzden de büyük övgü topladığını seyahatnamesinde belirtmiştir (Açıl, 2009: 204).

İlk oryantalistler kongrelerinin yer seçimlerinde bile oryantalist bilgi üretimi ile bunların kullanılacağı pratik saha imkanı arasındaki ilişkinin etkili olduğu söylenebilir. 1874'te Londra'da yapılan ikinci kongrenin başkanı İngiliz Mısırbilimci Samuel Birch (1813-1885), Paris'teki ilk kongrenin sonunda başka ülkelerden gelen çok güzel tekliflere ve davet baskılarına karşın ikinci kongrenin, "Doğu'ya ilişkin araştırmalara olan ilgisiyle ünlü, Doğu'ya binlerce bağ ile, ticari menfaatlerle, medeniyetin yayılmasıyla, misyonerlik faaliyetleriyle ve bugün toplantımızın amacı ve düşüncelerimizin konusu olan Doğu'nun farklı dillerinde ve yerlerindeki Şark Sömürgelerini yönetme vazifesiyle bağlı olan İngiltere'de ve bu büyük şehirde" (1874: 1) yapılmasına karar verildiğini söylemiştir.

[8] Ahmed Midhat Efendi'nin kongre izlenimlerini aktardığı *Avrupa'da Bir Cevelan* (1890) adlı eserinin çevrimyazısı için bk. Nazmiye Arzu Açıl, "Ahmed Midhat Efendi'nin *Avrupa'da Bir Cevelan* İsimli Eserinin Latin Alfabesine Aktarımı", Cilt 1, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, 2009. Ahmed Midhat'ın söz konusu eserine ait atıflar bu kaynaktan yapılmıştır.

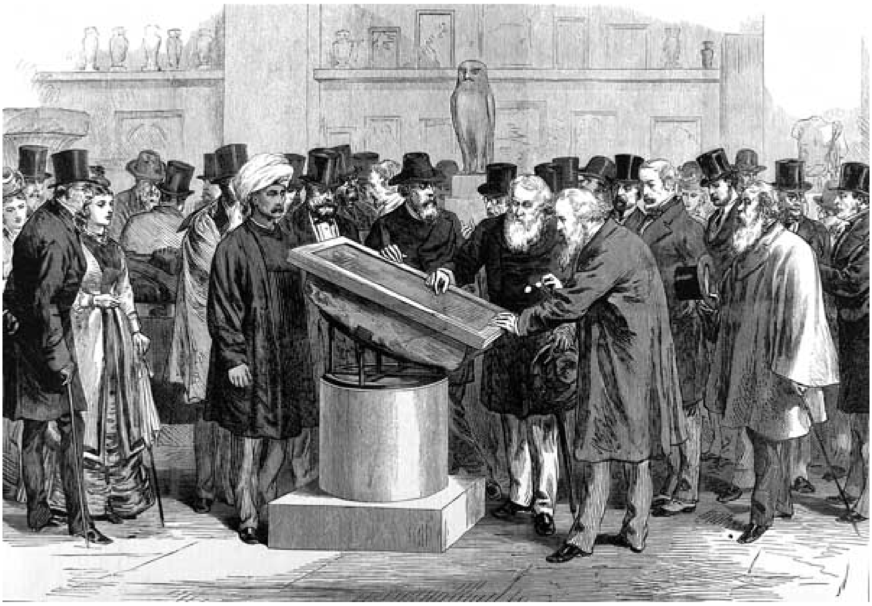

1874 Londra Oryantalistler Kongresi'nde Rosetta Stone inceleniyor

Birch'e göre oryantalizme gösterilen ilgideki artış, medeniyetin ilerlemesinin nişanesidir. İngiltere anavatanını Asya İmparatorluğu'na tutturan bağ, Doğu'nun tüm uluslarıyla ticareti mümkün kılan ilişkiler, bu ulusların dilleri, düşünceleri, tarihleri ve eserleri hakkında derin bilgi sahibi olmayı bir lüks değil, bir zorunluluk haline getirmektedir (1874: 2).

Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, İngiltere Doğu ile olan tüm bağlarına ve en yüksek düzeyde çıkarlarına karşın oryantalist araştırmalarda Fransa ve Almanya'nın çok gerisinde kalmıştır. 19. yüzyılda çok az İngiliz akademisyen, oryantalizmde Kıta Avrupa'sının öncülüğündeki ilerlemelere tam anlamıyla katılabilecek kadar düzgün bir filoloji öğrenimi görmüştür (Irwin, 2008: 185). Fransızlar ise 19. yüzyıl oryantalizminde öncüydü. Max Müller, 1892 tarihli Londra'daki kongrede Stockholm'de yapılan bir önceki kongreyi (1889) değerlendirirken bazı rakamlara yer vermiştir. 1889'daki kongrede tutulan rapora göre, 86 üye tarafından 106 bildiri okunmuş, bunların 48'i Fransızca, 37'si Almanca, 18'i İngilizce, 2 tanesi de İtalyanca'dır ve birkaç tane de Doğulular tarafından kendi dillerinde okunmuş bildiri vardır. Müller'e göre bu rakamlar, Şark çalışmalarının Fransa'da ne kadar popüler olduğunu ve Fransız hükümetinin bu çalışmaları ne kadar iyi desteklediğini, gerçek bilimsel çalışmadaki ilerlemenin Fransız oryantalistlerinin yorulmak bilmez çalışkanlığına ne kadar çok şey borçlu olduğunu göstermektedir (1893: 5). Almanlar ise sömürgecilik yarışına sonradan katılan bir ülke olarak özellikle 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarına doğru atağa kalkmışlardı. 1928 yılında Oxford'da düzenlenen kongreye katılan

Suriyeli aydın Muhammed Kürd Ali (1876-1953), toplantıya katılan tüm Almanların aşırı çalışmaktan kamburlaşmış olduklarını söylemiştir (Irwin, 2008: 203). Almanların çalışma disiplininin ortaya koyduğu başarı, Almanya'da yapılan kongrelerde de fark yaratmıştır. Örneğin 1902'de Hamburg'ta yapılan Onüçüncü Uluslararası Oryantalistler Kongresi'ne katılan Sami dilleri uzmanı Agnes Smith Lewis (1843-1926), kongrenin organizasyonunun, öncekilerden farklı biçimde hiçbir karışıklığa yol açmayacak şekilde titiz bir biçimde düzenlendiğini, "Fransızların gerçekten zevk aldıklarından kuşku duyduğumuz insanların bir masaya ya da gişeye arı gibi üşüşmesi gibi karmaşa yaratan durumlar"ın bu kongrede olmadığını haber vermiştir (1902: 94). Lewis her ne kadar kendisinin katı Püriten inancı nedeniyle kongrede düzenlenen birtakım gezilerden, eğlencelerden ve dolayısıyla sohbetlerden uzak kalmış olsa da, Alman biliminin diğer tüm milletlerin üstünde yer aldığını anladığını belirtmiştir (1902: 96).

Oryantalistler kongrelerinde tartışılan konular, dönemin bilimsel gündemine de ışık tutmaktadır. Örneğin Max Müller 1874 tarihli ikinci kongrede sadece oryantalistler arasında değil, bütün bilimsel çalışma alanlarında ortaya çıkan bir tehlikeden söz etmiştir. Bu tehlike aşırı uzmanlaşma eğilimiydi. Almanya'da Humboldt, Ritter, Boeckh, Johannes Müller, Bopp, Bunsen gibi isimlerin temsil ettiği kuşak asla spesifik araştırmaların tuzağına düşmemişler, tüm insanlık bilgisiyle, tabiatın kozmosu ya da insan zihninin kozmosuyla ilgilenmişlerdi. Müller, Humboldt'un *Kosmos*'u ya da Bopp'un *Karşılaştırmalı Gramer*'i veya Bunsen'in *Hıristiyanlık ve İnsanlık*'ı gibi çalışmalar yapmanın artık imkansız olduğunu söylemiştir. "Elbette spesifik araştırmaların da yapılması en azından bir süre için gereklidir. Fakat bütün nehirler, bütün dereler, bütün çaylar okyanusa akarlar ve tüm özel bilgiler, durağanlıktan korunmak için, dünyanın genel bilgisine kavuşan bir çıkış yerine sahip olmak zorundadırlar" (1874: 18).

Oryantalistler kongreleri oryantalizmin akademik gündemine paralel olarak Avrupa'nın siyasal gündeminin de bir ifadesidir. Avrupa'da özellikle 19. yüzyılın son yirmi yılından başlayarak Batı'nın Müslüman Doğu üzerindeki tahakkümünü gözden kaçırmayı hedefleyen bir propaganda yükselişe geçmiştir. Buna göre bütün sömürgecilik faaliyetleri, esasında bir "medenileştirme misyonu"na (*mission Civilisatrice*) dayanıyordu. Kongrelerde oryantalistlerin ülkelerinin sömürgeci politikalarını "kültürel bir misyon" olarak açıkça desteklediklerini gösteren pek çok örnek vardır. Örneğin Alman hintbilimci ve tarihçi Albrecht Weber (1825-1901), Müslüman halkları "bir an önce Avrupa hükümetlerinin vesayeti altına girmeye" çağırmıştır, zira "bugünkü İslam artık kültürel misyonunu yerine getirememektedir" (Fuchs, 2002: 217). İslam'ın artık misyonunu tamamladığı, altın çağını geride bırakıp durgunluk dönemine girdiği ve bu nedenle de İslam coğrafyasının geri kaldığı yolundaki Batılılara medeniyet havarisi misyonunu atfeden oryantalist görüş, Avrupa medeniyetinin kökenlerinin "eski" Doğu'da aranmasını da beraberinde getirmiştir. Oryantalist araştırmalara yön veren en önemli motivasyonlardan biri de bu, yani Batı medeniyetinin Doğulu kaynaklarını bulup ortaya çıkarmak ve "el değiştiren" medeniyet mirasının Avrupalılarca ne kadar ileriye taşındığını dünyaya ispatlamak olmuştur. Batılı oryantalistlerin

Doğu'ya karşı tavrı bu nedenle çift taraflıydı. Bir yandan Doğu'nun olumsuzluklarına dikkat çekerken, öte yandan ona olan hayranlıklarını da dile getiriyorlardı (Bulut, 2002: 99). Bugünkü yozlaşmış ve geri kalmış Doğu bir tarafta, geçmişin yüksek medeniyetine sahip Doğu diğer taraftaydı. Bu görüşe göre Avrupa medeniyeti Doğu medeniyetinden açıkça etkilenmişti. Dinden mitolojiye, sanattan alfabeye, ağırlık ve ölçü birimlerinden geleneklere varıncaya dek Doğu'dan pek çok şey almıştı.[9] Ancak, bu etkilenme daha önce de belirtildiği gibi geçmişe havale edilmekteydi. Artık Batı'nın mevcut ilerleme için Doğu'dan alacak bir şeyi, ondan "bugün" için öğreneceği bir şey kalmamıştı: "Doğu medeniyeti, Batı'ya yeni bir şeyler öğretemez ama eski şeyleri Batı'nın önüne koyabilir ve Batılıların bunlardan ders çıkarmasını sağlayabilir" (Müller, 1874: 19). Doğu'da yatan zengin miras, artık ilerlemeyen Doğu'nun elinde ziyan olmakta, bu nedenle de bu miras ele geçirilmeliydi. Oryantalistler de bu aşamada "tıpkı askerler gibi Doğu dünyasının yeniden ele geçirilmesi" için çalışmalıydılar: "Doğu bizimdir, biz onun mirasçılarıyız ve onun mirasında payımız olduğunu iddia ediyoruz." (Müller, 1874: 18).

Bilimsel bir araştırma alanı olarak oryantalizmden sadece "akademik" fayda beklenmediği bilinmektedir. Oryantalistler kongrelerinin yapıldıkları ülkelerin hükümetlerince destekleniyor olması ise akademik oryantalizmin siyasetle iç içe olduğunu gösteren en açık delildir. 1886 yılında Viyana'da yapılan yedinci kongrede Brezilya kralı Dom Pedro D'Alcantara, İsveç-Norveç Kralı Oscar II, Avusturya ve Macaristan kraliyet ailesinden bazı isimlerin yanı sıra, Avusturya eğitim bakanı ve ticaret bakanı da kongrenin onursal üyeleri arasındadır (Berichte Des VII. Internationalen Orientalisten Congresses, 1889). 1874 tarihli Londra'daki kongrede Max Müller oryantalizmin sahip olduğu genel sempatiden ve gördüğü destekten söz ederken, birinci sırada üniversiteleri, ikinci sırada "en iyi dostlarım" dediği misyonerleri ve misyonerlik cemiyetlerini, üçüncü sırada ise sömürge idarelerini saymıştır. Müller'e göre bütün bu kurumlar oryantalizme destek oldukları gibi, oryantalist araştırmalar da onlar üzerinde hak sahibidir. Ona göre sömürge idareleri tarafından hazırlatılan raporlar her sene kitap olarak basılmalıdır, zira bunlar oryantalist araştırmacıların desteğiyle hazırlanmış bilimsel

[9] Döneminin önde gelen oryantalistlerinden biri olarak Max Müller 1892'de yaptığı konuşmasında oryantalizmin en büyük zaferi olarak gördüğü bir keşiften söz eder. Buna göre başlangıçtan beri aslında Doğu ve Batı arasında kültürel alışveriş anlamında mutlak bir kopukluğun olmadığı ortaya çıkmıştır. Tarihte, antik çağın büyük uluslarını ayırmış gibi görünen dil, aslında entelektüel alışverişi mümkün kılacak düzeyde birbirleriyle ilişkiyi sağlamıştır. Bu bağlamda Müller, antik Yunan'ın kendisini kolonileştiren Mısır ve Fenike'den etkilendiğini, Yunan alfabesindeki Alfa'nın Fenike etkisinin en basit kanıtı olduğunu ileri sürmüştür (1893: 20, 21 vd.). Martin Bernal ise 1880'lere gelindiğinde Batılı akademisyenlerin Müller'in ifade ettiği ve yeni keşif olarak adlandırdığı Eski Yunan'ın Mısır ve Fenike etkisine maruz kaldığı görüşünü temsil eden Eskiçağ Modelini bırakıp, Eski Yunan'da Doğu etkisini reddeden romantik ve ırkçı Ari Model'e geçtiklerini söylemektedir. Müller'in sözleri ve dile getirdiği dönem Bernal'in incelemesiyle birarada düşünüldüğünde, dönemin bilim görüşünün ve bununla birlikte oryantalizmin tek sesli bir yapıya sahip olmadığı sonucuna varılabilir. Bk. Bernal, 2003: 49 vd.

dökümanlardır (1874: 20). Diğer bir örnek, 1892 tarihli Dokuzuncu Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nin antropolojik araştırmalar oturumunda Hindistan'da **Asiatic Society of Bengal** himayesinde antropometri ve istatistik sahasında başarılı işlerin yapıldığı ve toplanan antropometrik bilgilerin bilimsel önemi kadar siyasal öneminin de olduğunun vurgulanmasıdır (The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1892: 873). 1902 yılında Hamburg'da düzenlenen Onüçüncü Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde ise Asurologların kurduğu komitenin önerisiyle, Almanların yapmakta olduğu Bağdat demiryolu inşasının gözlenmesi ve inşaat sırasında çıkabilecek herhangi bir tarihi eserin zarar görmemesi için uluslararası bir komisyon kurulmasına karar verilmesi (Lewis, 1902: 96) hükümetlerce alınan siyasal kararların oryantalist araştırmalar üzerindeki etkisine basit bir örnek olarak gösterilebilir. Diğer taraftan sömürgeciliğin karmaşık ve çelişkilerle dolu yapısı, oryantalizmi de her zaman için tek yönlü ve tek düze olmayan bir ilişkiler ağı içerisine sokmuştur. Bunun en çarpıcı örneği Londra'da yapılan 1892 tarihli kongrede görülebilir. Kongre genel sekreterinin raporuna göre, kongre masrafları dokuz Hint prensinin katkılarıyla karşılanmıştır (The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1892: 855).

Oryantalizmin sömürgecilikle birlikte anılması 19. yüzyıl oryantalistlerinde sömürgecilik sonrası dönemde olduğu gibi rahatsızlık yaratmak bir tarafa, onlar bu ilişkiyi olağan bir biçimde dillendirmişlerdir. Aslında oryantalistler en başından beri, kongrelerin bilimsel ve siyasal amaçlarını tartışmışlar ve bu bağlamda da oryantalizmin ne olduğu, neye hizmet ettiği ya da etmesi gerektiği ve esasında kongreye gelmesi gereken oryantalistlerin kimler olduğu gibi meseleleri sorgulamışlardır. Oryantalistlerin kendileri 19. yüzyılın bilimsel gelişmeleri bağlamında Doğu araştırmalarının diğer bilimsel araştırma dallarına nazaran Avrupa'nın entelektüel ortamını değiştirmek, saflaştırmak, temizlemek ve güçlendirmek yönünde katkı yaptığına inanıyorlardı. Ancak Avrupa'nın entelektüel cemaatindeki bu özbilinç ve inanç ille de yakın bir uluslararası işbirliğine yol açmadı (Fuchs, 2002: 211). Max Müller 1874 tarihli Londra'daki ikinci kongrede neden böyle bir kongreye gerek duyulduğunu kendi açısından şu şekilde dile getirmiştir:

> Bana göre bu tür bilimsel toplantıların gerçek ve kalıcı faydası iki yönlüdür. Birincisi bu tür toplantılar bize envanter yapma, notları karşılaştırma, bulunduğumuz yeri görme ve olmamız gereken yeri öğrenme olanağı verir. İkincisi, bunlar bize, zaman zaman, dünyaya bulunduğumuz yeri ve dünya için ne yapmakta olduğumuzu anlatma, sonra da bu dünyadan bizim için ne yapmasını beklediğimizi söyleme fırsatı verir. Para için para biriktiren cimriyi hor görürüz, fakat bundan daha alçakça olanı, bilgiyi yaymak yerine saklayan entelektüel cimridir. Sıva yapmadan tuğla döşeme, başkaları yerine sadece kendisi için çalışma tehlikesine karşı, bizimki gibi önde gelen çok sayıda oryantalisti bir araya getiren toplantılar bana en iyi teminat gibi geliyor. (1874: 18)

1881 yılında Berlin'de yapılan Beşinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nin başkanı Alman oryantalist August Dillmann (1823-1894) ise kongrenin amacı konusuna oldukça kuşkucu yaklaşmıştır. Dillmann kongrelerin ne bilimsel bir yenilik, ne bilim politikasıyla ilgili kararlar, ne de yeni keşifler üretmediğini söylemiştir. Bilimsel tartışmalar da genellikle tatmin edici olmaktan uzaktır, kişilere ayrılan zaman yetersiz ve katılımcı grupların kompozisyonu da gelişigüzeldir. Kongrelerde esas tartışma, kongrelerin daha doğrusu oryantalizmin amacının ne olması gerektiği üzerine yürütülmüştür. Oryantalizm sahiden de pratik amaçları olan bir bilim mi olmalı, yoksa *la science pour la science*, yani bilim için bilim mi yapılmalıydı? (Fuchs, 2002: 211) İşte bu tartışma, kongrelere kimin kabul edilmesi gerektiğinden başlayarak bir dizi meseleyi de beraberinde getirmiştir.

Katılımla ilgili olarak öncelikle belirtmek gerekir ki, oryantalistler kongrelerine kimin üye olacağına yönelik tavır özellikle kadınlara ilişkin olarak zaman zaman değişme göstermiştir. Oryantalizm, genel olarak 19. yüzyılın bilim dünyasında da geçerli olduğu üzere, erkek egemen bir alandı. 1876 tarihinde St. Petersburg'da yapılan Üçüncü Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde kadınların üye ve hatta delege olmasına izin verilirken, 1878 tarihinde Floransa'da yapılan bir sonraki kongrede bu izin kaldırılmış ve kadınlara geçit verilmemiştir. Bu kongrede kapılar halk için de kapalıdır; Doğulu öğrenciler bile toplantılara alınmamıştır (Cust, 1897: 347). Bununla birlikte, hem Ahmed Midhat Efendi'nin 1889 tarihli Stockholm'deki oryantalistler kongresi, hem de Halil Halid Bey'in 1905 tarihli Cezayir'deki oryantalistler kongresine ilişkin gözlemleri, en azından bu kongrelerde çok sayıda kadın araştırmacının ya da konu meraklısının var olduğunu göstermektedir.

Çoğu oryantalist hamallığı çok olan bir yükün altına gönüllü olarak girmiştir. Oryantalistler, Doğu'nun yazılı edebiyatını, dilsel özelliklerini ve dinlerini çalıştıkları için en temel olarak dil öğrenmeleri gerekiyordu. Dolayısıyla kendilerine oldukça derin ve kültürel olarak yabancı gelen metinleri dikkatle incelemek zorundaydılar. Immanuel Wallerstein'ın ifadesiyle bir oryantalist günümüzdeki anlamıyla, hermenötik olarak empati sahibi bir araştırmacı olmak durumundaydı (2007: 13). Wallerstein'in hermenötik olarak empati ile kastettiği, gerçek bir anlama girişimidir. Max Müller, Doğu'yu yönetmek için bilmenin ve bilmek için de öncelikle anlamanın gerektiği konusunda 1892'de şöyle diyordu:

> İngiltere, dünyanın şimdiye kadar gördüğü en büyük Doğu İmparatorluğu'dur. İngiltere sadece nasıl fethedeceğini değil, aynı zamanda nasıl yöneteceğini de bildiğini kanıtlamıştır. Birkaç bin İngiliz'in Hindistan'da, Afrika'da, Amerika'da ve Avustralya'da milyonlarca insanı yönettiğini düşünmek bile baş döndürücüdür. İngiltere, İskender'in rüyasını, Doğu ile Batı'nın evliliğini gerçekleştirmiş ve dünyanın belli başlı milletlerini daha önce hiç olmadıkları kadar yakın bir biçimde bir araya getirmiştir. Fakat Doğu milletlerini işgal etmek ve yönetmek bir şeydir, onları anlamaksa başka şey. Doğu milletlerini anlamak için, onların dillerini ve edebiyatla-

rını bilmek zorundayız, belli bir anlamda Doğululaşmak, Doğu'nun öğrencileri, Doğu'nun sevdalıları olmak zorundayız. (1893: 35-36)

Müller'in Doğu'nun sevdalıları olmasını beklediği gerçek oryantalistlerin kongrelerdeki çekişmelerinden biri işte bu noktada yani kongrelere katılmayı gerçekten hak edenlerin kim olduğu ve buna bağlı olarak oryantalist kongrelerinin amacının bilim için mi yoksa pratik için mi olduğu konusunda çıkmıştır. Bununla birlikte krizin görünürdeki sebebi, kongre yerinin belirlenememesi olmuştur.

De Rosny'nin ilk kongrede koyduğu yönetmelik gereği, bir kongrenin sonunda sonraki kongrenin nerede yapılacağına karar verilmesi gerekiyordu. Ancak 1889 tarihli Stockholm'deki kongrede bir dahaki kongrenin nerede yapılacağı herhangi bir devletten resmi davet gelmediği için kararlaştırılamadı. Kongre yönetimindeki yanlış anlamalar ve kıskançlıklar yüzünden işleri idare etmek için daimi bir komite oluşturulamamıştı. Dolayısıyla kongrelerin bir daha yapılamaması gibi bir tehlike ortaya çıktı. Ancak Albrecht Weber'in önerisi üzerine, Viyana, Leiden, Berlin ve Stockholm kongrelerinin başkanlarından oluşan geçici bir düzenleme komitesi oluşturuldu. Bu komite bir sonraki kongre yeri olarak Oxford'u belirledi. Ancak bu karar "emeritus toplantı"sında temsil edilmeyen bazı Fransız ve İngilizler tarafından direnişle karşılandı. Özellikle de Fransızlar bu geçici komitenin Almanların hakimiyet kurma girişimi olduğunu düşünüyorlardı. Ayrıca de Rosny'nin, kongrelerin kurucusu ve ilk başkanı olarak, komiteye dahil edilmemesini de eleştirdiler (Ağaoğlu, 2006: 9; Fuchs, 2002: 212; Chaudhuri, 1982: 6; Müller, 1893: 5). Müller 1892 yılında Londra'da yapılan kongrenin açılışında, kongreleri başlatan isim olarak de Rosny ve arkadaşlarının kendilerini -Fransız oryantalistlerinin çoğu böyle düşünmemesine rağmen- Fransız oryantalizminin sözcüsü olarak gördüklerini ve yetkilerini aşan bir biçimde geçici düzenleme komitesinin kararını protesto ettiklerini anlatmaktadır. Müller, onların 1873'te koydukları kuralların daha sonraki hiçbir kongrede tartışılmadığını ve onaylanmadığını, dolayısıyla da onaylanmayan kuralların bağlayıcılığından söz edilemeyeceğini belirtir. Ahmed Ağaoğlu'nun olaya ilişkin anlatımı da, kendisi 1892 tarihli Londra'daki oryantalistler kongresinde Müller'in olaya ilişkin anlatımını bizzat dinlemiş olduğundan, Müller'in anlatımına dayanmaktadır. Ek olarak Ağaoğlu'nun ifadesine göre, Fransızlar düzenleme komitesindeki üyelerin çoğunun Alman oryantalistlerden oluşmasından rahatsız olmuşlardır (2006: 9).

Fransızların oluşturduğu ulusal komite, İngilizlerin de katılımıyla Londra'da 1891'de dokuzuncu kongrenin toplanması için çağrıda bulunmuştur. Londra'da diplomat ve oryantalist Sir Henry Creswicke Rawlinson'un (1810-1895) onursal başkanlığında ayrı bir düzenleme komitesi oluşturulmuştur. Bu esnada Fransız ulusal komitesi, Rawlinson'un başkanlık ettiği komite ve eski başkanlardan oluşan geçici komite bir konsensus oluşturarak Prof. F. Max Müller'in başkanlığında 1892 yılında Londra'da bir kongre yapılmasına karar vermişti. Fakat Londra düzenleme komitesinin bazı üyeleri bu kararı reddetmişler ve ilk planı izleyerek

1891'de ayrı bir kongrenin yapılmasını istemişlerdir.[10] Böylece 1891'de de Rosny kurallarına bağlılığını ifade eden ve Meşru Kongre (Statutory Congress) adı verilen bir kongre yapıldı. Her ne kadar 1891 yılındaki kongre "meşru" olarak adlandırıldıysa da, kongre tarihi kayıtlarına geçen 1892 tarihli kongre olmuştur.

1891 yılında yapılan kongrenin başkanlığına Macar asıllı İngiliz oryantalist Gottlieb Wilhelm Leitner (1840-1899) seçilmişti. Bu kongre her ne kadar üzerinde fazla bir kayıt bulunmasa da folklor, Doğu'da yerel eğitim, etnografya, parabilim, Doğu arkeolojisi, Doğulularla ilişkiler, ticarette Doğu dilleri, Doğu antropolojisi, bilimi ve ürünleri gibi yeni konu ve oturum başlıklarının eklendiği çok yoğun bir programa sahipti. Kongre toplamda yirmi oturumda gerçekleşti.[11]

Kongrelerin iki ayrı grup oryantalist tarafından düzenlenmesine varan bu çatışma sadece yönetmelik meselesi değildi. Fransız ve Alman oryantalistlerin temsil ettikleri oryantalizm görüşleri arasındaki farkın bu çatışmada payı vardı. Ağaoğlu'nun ifadesine göre, Leitner'in idaresi altında geçen kongreye esasen tecrübeye dayalı dilciler ve seyyahlar toplanmıştı. Bu kongre Fransa'da ve kısmen de İngiltere'nin liberal partisi saflarında ilgi görmüştü. Müller'in idare ettiği kongre ise aksine kuramcı alimlerden ibaret olup başlıca olarak Almanya ve İngiliz muhafazakarları tarafından sürdürüldü (Ağaoğlu, 2006: 10).

Ağaoğlu'nun da belirttiği gibi, özellikle Almanların temsil ettiği oryantalistler, kongreye saf bilimsel bir karakter vermeye çalışıyor, meslekten olmayan insanların kongrelere katılmasına karşı çıktıkları gibi kongrelerin "sosyal" yönünün de sınırlanmasını istiyorlardı. Özellikle de 1889'da Stockholm'de yapılan kongrede toplantının bilimsel yönünü gölgeleyen eğlenceler yapılmıştı ve bu rahatsızlık uyandırdı. Almanlar uzmanlaşma ve kontrolün merkezileşmesini istediler (Fuchs, 2002: 212). Müller birçok tartışmanın ardından başlayan 1892 tarihli kongrede, kendince kongrelere gelmesi gereken oryantalistlerin kim olduğunu şöyle tanımlıyordu:

[10] Bu kararın reddedilmesinin nedeni de yine Max Müller'in Alman olması olabilir. Müller, Fransız oryantalist Ernest Renan'a yazdığı 2 Mayıs 1892 tarihli mektubunda Renan'dan kongreye katılmasını rica ederken, Fransız alimlerin bir Alman'ın idaresindeki kongreye katılmak istemedikleri gibi kötü bir söylentinin yayıldığını söylemiştir. Müller, 1902'den akt. Fuchs, 2002: 234.

[11] Cust'un, 1891 ve 1892 kongreleriyle ilgili bilgileri diğer kongrelerden farklı olarak kendi tecrübesine değil, elde ettiği bildiri kitaplarına ve bültenlere dayanıyordu. Cust'un belirttiğine göre, 1891 tarihinde Londra'da düzenlenen kongrede kimi zaman günde 10 saati bulan oturumlar, 1889 tarihli Stockholm kongresinin aşırıya kaçan eğlencelerine yönelik bir protesto idi. Burada Cust'un 1891'de Londra'daki kongrenin yoğunluğunun, Stockholm'deki kongrenin bilim dışı sosyal organizasyonlarına yönelik protesto olduğunu söylemesi ilginçtir. Zira diğer kaynaklar, metnin ilerleyen kısmında görüleceği gibi, bu eleştirinin Almanlardan geldiğini söylemektedir. Eğer 1892 yılındaki kongrede Almanların, 1891 yılındaki kongrede de Fransızların iradesi hakimse Cust'un kendisinin de belirttiği gibi gelişmelerden tam olarak haberdar olmadığı ortadadır: "Bu iki kongreyle ilgili bir görüş çatışması, bir anlayış farklılığı söz konusu olabilir, fakat ben o dönemde bununla ilgili hiçbir şey bilmiyordum ve şu anda da hiçbir şey hatırlamıyorum" (Cust, 1897: 362).

> Bizim *Doğu bilimciler* ile kastettiğimiz şey esas olarak, kendi kazmasını kendisi kullanabilen, Şark literatürünün hazinesini alnının teriyle kazıyarak çalışan insanlardır. Biz ne Doğu edebiyatı meraklılarını, ne gezginleri, ne de dragomanları ve hatta gizli servis ajanlarını bile dışlamak istemeyiz; onlar da buyursunlar; fakat Doğu bilimcilerden bahsettiğimizde, en azından daha önce hiç yayımlanmamış olan metinleri yayımlayabilen ve daha önce hiç tercüme edilmemiş metinleri tercüme edebilen insanları kastediyoruz. (1893: 6)

Meşru Kongre'nin başkanı G. W. Leitner'ın cephesinden ise çatışma, kongreyi kapalı ve resmi bir oligarşiye, bir kaç profesör ve devlet memurunun tekeline dönüştürme girişimine karşı geldikleri için çıkıyordu. Onların mücadelesi "[herkese] açık Doğubilim cumhuriyetimizin bağımsızlığını sürdürme mücadelesi"ydi. Ona göre kongre, hangi alandan olduğuna bakılmaksızın herkese açık olmalıydı (Fuchs, 2002: 213). Ancak Leitner'in eleştirisi reddedildi. Almanlar'ın Fransızlara danışmadan kongrenin karakterini yeniden tanımlamaya yönelik girişiminin Fransızları kızdırmasına karşılık, **Deutsche Morgenländische Gesellschaft** (Alman Şark Araştırmaları Cemiyeti) ve genel olarak Alman oryantalistler 1891'deki Meşru Kongre'yi boykot ettiler. Fransızlar da resmi düzeyde Müller başkanlığındaki 1892 tarihli kongreye katılmadılar. 1897 yılında Paris'te yapılan kongrede önde gelen oryantalistler arasında bir konsensus oluştu ve oryantalistler gelecekte sadece bilimsel bir topluluk olarak toplanmaları gerektiğine oybirliğiyle karar verdiler. Müller ile Leitner'in davalık olma noktasına geldiği bu kriz de böylece çözülmüş oldu.

Bu arada, oryantalistler kongreleri tarihi açısından önemli bir bilgi olarak, 1891'deki Londra kongresini düzenleyen oryantalistlerin bir kongre daha organize ettiklerini belirtmek gerekir. Leitner başkanlığındaki kongre, 1892'de yapılacak bir sonraki kongre yerini Sevilla olarak tayin etmişti. Ancak toplantı yeri sonradan İngilizlere rakip olan Portekizlilerin çabasıyla Lizbon'a transfer oldu (Ağaoğlu, 2006: 9). Ne var ki, 1892'nin Eylül ayında Portekiz'de patlak veren kolera salgını nedeniyle kongre hiç gerçekleşmedi.

Osmanlı Devleti ise 1892 yılındaki Londra'da yapılan kongreye değil, Lizbon'da yapılacak olan kongreye resmi delege göndermiştir. II. Abdülhamid kongrede Osmanlı Devleti'ni temsil etmek üzere Abdurrahman Süreyya Efendi'yi (1841-1904) görevlendirmişti. **Ceride-i Havadis** ve **Hakikat** gazetelerinde başyazarlık yapmış olan Abdurrahman Süreyya Efendi, "Müsteşrikler Kongresi"nin kolera salgını nedeniyle iptali üzerine kongreye katılamamış, ancak bu vesileyle Lizbon'u gezmiştir. Seyahati sırasında Bahriye ve Sömürgeler Bakanlığı tarafından Lizbon Coğrafya Cemiyeti'nin fahri üyeliği de kendisine verilmiş olan Abdurrahman Süreyya Efendi, gözlemlerini bir layiha olarak II. Abdülhamid'e sunmuştur (Oğuz, 2008). Abdurrahman Süreyya Efendi layihasında Lizbon'da Dahiliye Nezâreti'nin gelecek ilkbaharda kongrenin toplanacağını beyan ettiklerini ancak Lizbon Coğrafya Cemiyeti'nden aldığı yazıda kongrenin gelecek sene Paris'te ve 1897 tarihinde Lizbon'da toplanacağının bildirildiğini belirtmiştir.

Ancak yapılan araştırmada ne 1893'te Paris'te ne de 1897'de Lizbon'da bir oryantalistler kongresinin yapıldığına dair bilgiye rastlanmamıştır.[12]

Toplantı yeri krizinde rol oynayan önemli bir faktör daha vardı: Kongreler sadece Avrupa ülkelerinde mi toplanacaktı, yoksa Avrupa dışında da kongre yapılacak mıydı? İlkinde karar kılınmasıyla birlikte aralarında generallerin ve idarecilerin de bulunduğu İngiliz oryantalistleri Fransız ve Alman cepheleri arasında iki kampa ayrıldı (T'oung Pao, 1891: 406). Kongrenin Avrupa dışında toplanması prestij kaybına yol açabilirdi, zira kongrede Doğuluların varlığından bile rahatsız olan pek çok kimse vardı. Bu arada Avrupalı oryantalistlerin kendi aralarında Doğu üzerinden tutuştukları kavgayı izleyen, kelimenin gerçek anlamıyla Avrupa-merkezci kongrelerin Doğulu "misafirleri" ise en başından beri oryantalistler kongrelerinin takipçisi oldular.

IV. Şarklılar Kongrede: Oryantalistler Kongrelerinin Doğulu Katılımcıları

Doğu'ya yönelik ilginin 19. yüzyılın ikinci yarısında yeni tarzda yükselişini tarif eden İkinci Şark Rönesansı, oryantalistlerin bir araya gelip kongre organize etmesiyle olduğu kadar, Avrupalı olmayanların oryantalist bilgi üretimine katılışı ve etkisiyle de karakterize olmuştur. Yeni bilimsel toplulukların, dergilerin, akademik faaliyetlerin, araştırma ve yayınların ortaya çıktığı bu dönem, oryantalistler ile Doğuluların bu kanallar vasıtasıyla ilişkilerinin artmasına tanıklık etmiştir.

İranlı yazar Muhammed Tavakoli-Targhi, Batı'nın Doğu hakkındaki bilgisi ile Doğu'nun ürettiği bilgi arasında dinamik ve diyalojik bir etkileşim olduğunu savunur. Ona göre, oryantalist bilginin temelinde Doğulu alimlerin ürettikleri

---

[12] Söz konusu muhtemel kongrelerin tutanaklarına herhangi bir yerde rastlanmamış olması, ayrıca kongreler üzerine var olan sınırlı kaynakta bu kongrelerden söz edilmemiş olması durumu şüpheli kılmakla birlikte, 1894'te Paris'te bir oryantalistler kongresinin yapılmış olabileceğine dair iki ize rastlanmıştır. Birincisi, Suzanne L. Marchand'ın Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin)'de bulduğu ve kongrelere Doğuluların katılımına dair kullandığı bir atıf: "L. B., 'Der Orientalistenkongress zu Paris', *National Zeitung*, September 24, 1894". Bu gazetenin haberinde şöyle der: "Kongre nadiren görülebilecek türden bir diller ve insanlar bulamacıydı. Çok ötelere uzanan Şark'tan başlayarak, hali vakti yerinde Çinlilerle birlikte zeki görünümlü Japonların, tek bir bakışta Bedevi kökenlerini ele veren kaba özellikleriyle Mısırlı Efendilerin, pitoresk kostümleriyle Cezayirli şeyhlerin, en yüksek nişanlarıyla Türk delegelerinin, İranlıların, Hintlilerin hatta en yeni Fransız sömürgesi Madagaskar'ın bile temsil edildiği görülebilirdi. Ve Şarklılara ilaveten Şarkiyatçılar da oradaydı." Bk. Marchand, 2009: 224. Kongrenin yapıldığını ve hatta Türk delegelerin de orada olduğunu destekleyen ikinci bilgi de Osmanlı Arşivi'ndeki belgelere dayanmaktadır: "Müsteşrikin Kongresinde bulunmak üzere Paris'e giden mabeyn-i Humayun katiblerinden Kamil Bey'e harcırah verilmesi" ile ilgili evraklar, Numan Kamil Bey'in aynı sene Cenevre'de yapılan kongreden sonra, kayıtlarda görünmeyen bu kongreye katılmak üzere Paris'e gittiğini göstermektedir. Bkz. BOA-İ.ML..11-1312/S-26 (20.S.1312); BOA-BEO.462/34632 (23.S.1312); BOA-BEO.470/35205 (05.Ra.1312). Anlaşılan o ki, de Rosny ve arkadaşları en azından 1897 yılında Paris'teki kongreye kadar ayrı bir koldan kongre düzenlemeye devam etmişlerdir.

bilgiler vardır ve bu alimler oryantalist uzmanlara hocalık yapmışlardır. Örnek olarak Tavakoli-Targhi, Zend-Avesta'nın kaşifi olarak bilinen oryantalist A. H. Anquetil-Duperron'un (1731-1805) Hindistan'da kaldığı 1755-1761 yılları arasında Pehlevice metinleri okuyabilmek için Dastur Darab bin Suharab, Dastur Kavus bin Faraydun ve Manuchihrji Seth gibi Zerdüşt bilginlerden eğitim aldığını; gene aynı şekilde İngiliz oryantalizminin kurucusu William Jones'un malzemesinin de büyük oranda İranlı bilginlerin entelektüel çabasına dayandığını göstermiştir (2001: 21-23).

Batı sömürgeciliğiyle birlikte Doğu'da yerleşen oryantalist kurumlar, Doğu'nun bilgisini elde etmek için yerli birikimden beslenirken, Doğulu araştırmacılar da kendi ülkelerine gelen oryantalistlerden yararlanmışlardır. Oryantalistler kongrelerine düzenli katılımlarıyla dikkat çeken Mısırlılar bu açıdan oldukça iyi bir örnektir. Mısırlı aydınlar, Fransız oryantalistlerle 1798-1801 yıllarında gerçekleşen Mısır'ın Fransızlarca işgali sırasında tanışmışlardır. Napolyon'la birlikte Mısır'a gelen büyük araştırmacı grupları, Mısır'da kurdukları **Institut d'Egypte** ve onun kütüphanesinde çalışmalarını yürütmüşlerdir. Böylece ulema ve eğitimli Mısırlılar oryantalist araştırma faaliyetlerine ilk kez kendi ülkelerinde tanıklık etmişlerdir. Ve burada Fransız oryantalistlerle Arapça da bildikleri için yakın arkadaşlıklar kurmuş, eserlerinden etkilenmişlerdir. Mısır'da Fransız işgali sırasında başlayan bu etkileşim ve Fransız akademik faaliyetlerinin bıraktığı miras, yerel entelektüellerle oryantalistler arasında gelecekteki ilişkilerin gelişmesinde belirleyici bir rol oynamıştır (Raz, 1997: 47-49). Bu etkileşim sadece Avrupalıların Doğu'daki faaliyetleri ile sınırlı kalmamıştır. Doğulular da Batı'daki üniversitelere gidip kendi dilleri üzerine dersler vermişlerdir. Bu şekilde hem Avrupa düşüncesine hem de oryantalizme ilişkin farkındalıkları artmıştır. Örneğin Berlin Doğu Dilleri Semineri'nin kurulmasıyla birlikte, Avrupalı-olmayan çok sayıda kimse Almanya'nın merkezine dil öğretmek için gelmiş ve bu arada da üniversitede başka derslere katılmışlardır (Marchand, 2009: 223).

19. yüzyıl oryantalizminin Batılı bilginlerin tekelinden çıktığına önemli bir örnek ise Rusya'daki Doğulu araştırmacıların varlığıydı. Epeyce sayıda İranlı, Afgan, Türk ve daha başkaları Kazan Üniversite'sinde ve Rus İmparatorluğu'nun başka yerlerinde ders vermişlerdir. Örneğin Azerbaycanlı doğubilimci Mirza Kazım Bey (1802-1870) Petersburg'ta Farsça profesörü olmadan önce Kazan Üniversitesi'nde Arapça, Farsça ve İslam tarihi dersleri vermişti. Gustav Weil, Edward William Lane gibi Arapça öğrenmek isteyen Batılılara ders vermiş olan Şeyh Muhammed Ayyad et-Tantavi (1810-1861) ise Arapça profesörü olarak Kahire'deki El-Ezher Üniversitesi'nden Petersburg'a transfer olmuştu (Irwin, 2008: 162). Bu durumun okur açısından en iyi bilinen örneği ise 1897-1911 yılları arasında Cambridge'de Türkçe okutmanlığı yapmış olan Osmanlı aydını Halil Halid Bey'dir. Halil Halid, Cambridge yıllarında Edward G. Browne (1862-1926) gibi dönemin ünlü İngiliz oryantalistleriyle de arkadaşlık kurmuştur.

Kongreler, Doğuluların özellikle de Arap aydınların oryantalizmle olan ilişkisi bakımından dönüm noktası olmuştur. 1883 yılında Leiden'de yapılan Altıncı Uluslararası Oryantalistler Kongresi'ne kadar toplantılara katılmamış olan (daha

önceki toplantılarda Osmanlı, Hint ve İranlı aydınları görmek mümkündür) Araplar, sonrasında ve özellikle de 20. yüzyıldaki kongrelere çok sayıda delege göndererek katılmayı sürdürmüşlerdir. Özellikle Kabine Sekreteri Mısırlı Ahmed Zeki Bey, kongrelere en etkin katılım gösteren kişidir. Ahmed Zeki, delege olarak katılmakla kalmamış, çok sayıda bildiri de sunmuştur. Sadece 1902'de Hamburg'daki kongrede iki bildiri okumuştur (Verhandlungen Des XIII. Internationalen Orientalisten-Kongresses, 1904). Kongreler, Arap katılımcılarla oryantalistlerin salt buluşma zemini olmakla kalmamış, Arap dünyasındaki gazete ve dergiler kongreleri yakından takip etmiştir. Oryantalistler ve bir vesile olarak kongreler, Doğulular açısından Batı'ya ulaşmak ve onu tanımak için bir vasıta olmuş, bu şekilde Avrupa halklarını ve kültürlerini keşfetmelerine de fırsat yaratmıştır (Raz, 1997: 74-75, 186). Bununla birlikte kongreler sadece Doğulular ile Avrupalı oryantalistlerin değil, farklı yerlerden gelen Doğuluların da birbirlerini tanımalarına olanak sağlamıştır. Bu açıdan 1905 tarihli Cezayir kongresinin önemini kaydetmek gerekir. Bu kongre, Mısır, Suriye, Tunus, Lübnan, Filistin ve Irak'ı içeren Arap yarımadasının aydınları ile Arap entelektüel söyleminden görece olarak daha bağımsız görünen ve ayrı bir çizgi izleyen Cezayir ve Fas'tan aydınların buluşması için bir fırsat olmuştur (Raz, 1997: 28).

Ronen Raz oryantalizmi tanımlamak için kullanılan Arapça "Doğu'yu araştıran, Doğu'ya yönelen" anlamında "**istişrak**" teriminin basılı bir metinde ilk kez Stockholm kongresinden sonra Emin El-Fikri tarafından *Irshad al-alibbā' ilā mahāsin urūba'* (Kahire, 1892) adlı kitapta kullanıldığını ve bundan önce de oryantalistleri tarif edecek özel bir kelimenin olmadığını söylese de (1997: 61-62)[13] Osmanlı aydını Ahmed Midhat Efendi'nin 1889 Paris Dünya Sergisi ve Stockholm'de yapılan Sekizinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi'ni içeren Avrupa seyahatini anlattığı *Avrupa'da Bir Cevalan* eserinin 1890 yılında yayımlandığı bilinmektedir. Ahmed Midhat bu eserde "müsteşrikler"den ve Müsteşrikin Kongresi'nden sıkça söz etmiştir.

Eseri, Ahmed Midhat'ı oryantalistler kongrelerine katılmış ilk akla gelen Osmanlı aydını yapsa da, esasında ilk değildir. Birinci kongreden itibaren "Türkiye" başlığı altında kongrelere üye olan ya da resmi düzeyde delege olarak katılan isimler olmuştur. Örneğin 1873 tarihli ilk oryantalistler kongresinde Türkiye'den üç ismin üye olduğu görülmektedir. Birincisi 1861 yılında Ermenice-Fransızca sözlük yayımlamış olan İstanbul doğumlu Ermenice profesörü Nar Bey (Ambroise Calfa) (1826-1906), ikincisi Liberya Cumhuriyeti İstanbul konsolosu Stab, üçüncüsü de Türkoloji sahasında yaptığı çalışmalarla tanınan Osmanlı aydını Ahmed Vefik Paşa (1823-1891)'dır (Congrès International des Orientalistes, 1874). 1874 yılında Londra'da yapılan ikinci kongrede de gene

[13] "İstişrak" terimi Şemseddin Sami'nin *Kamus-i Türki*'sinde yer almamaktadır. Adnan Adıvar, Türkiye'de "istişrak" maddesi altında oryantalizm hakkında toplu bir bilginin muhtemelen ilk kez II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ali Reşid, Ali Seydi ve Mehmed İzzet Bey'ler tarafından hazırlanan ve Galatasaray Lisesi hocalarından A. Feuillet'nin başyazarlığını yaptığı *Yeni Dairet-ül Maarif* adlı iki ciltlik (1913-1915) resimli ansiklopedide verildiğini belirtmiştir (1978: XV).

tanınmış bir Osmanlı aydını Ali Suavi (1839-1878)'nin adı üye olarak görünmektedir (Report of Proceedings of the Second International Congress of Orientalists, 1874).

Kongre tarihinde Osmanlılar adına resmi düzeyde ilk katılım 1876 tarihli St. Petersburg'daki oryantalistler kongresinde gerçekleşmiştir. Kongrenin "Türkiye" başlıklı oturumuna aynı sene Petersburg Bilimler Akademisi'ne üye seçilen Ahmed Vefik başkanlık etmiştir (Travaux de la troisième session du Congrès international des orientalistes, 1998). Bunun dışında 1886 yılında Viyana'da yapılan Yedinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nin üyeleri arasında Ebuzziya Tevfik (1848-1913), Şemseddin Sami (1850-1904); 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanından bir ay sonra Kopenhag'da yapılan Onbeşinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde ise Türkiye adına resmi delege olarak Londra Büyükelçiliği Müsteşarı sıfatıyla Abdülhak Hamid (1852-1937) gibi önemli Osmanlı aydınlarının isimlerini görmek mümkündür (Berichte des VII. Internationalen Orientalisten-Congressses, 1889; Actes du quinzième Congrès international des orientalistes, 1909).

Kongrelerde bildiri sunan ilk önemli Osmanlı aydınının Ahmed Ağaoğlu (1869-1939) olduğunu belirtmek gerekir. Ağaoğlu, Paris'te öğrenci olduğu döneme denk gelen 1892 yılında bireysel olarak Londra'daki oryantalistler kongresine katılmış ve "İran ve Türkiye" oturumunda "Les Croyances Mazdeennes Dans la Religion Chiite" (Şii Dininde Mazdeki İnançlar) başlıklı bir bildiri sunmuştur (Ağaoğlu, 1893: 505-514)[14]. Gözlemlerini ise *Kafkas* dergisinde Rusça olarak yayımlamıştır (Ağaoğlu, 2006: 7-18). Bu arada, sonraki bir tarihte, 1912 yılında Atina'da yapılmış olan Onaltıncı Uluslararası Oryantalistler Kongresi'ne Osmanlı Devleti adına resmi delege olarak Türkçülük akımı ve milli edebiyatın önemli isimlerinden Ahmed Hikmet Bey'in (Müftüoğlu; 1870-1927) de Türk dili, imlası ve edebiyatı üzerine bir bildiri ile katıldığını zikretmek gerekir (Actes du seizième Congrès international des orientalistes, 1968: 119).

Osmanlı Devleti adına bilimsel ve edebi çalışmalarıyla ünlü aydınların yanı sıra bürokratlar da kongrelere katılmıştır. Bu katılımın II. Abdülhamid devrinde iki yönü vardır. Birincisi, Osmanlı Devleti'nin medeni devletler seviyesinde olduğunu Avrupa kamuoyuna göstermek, ikincisi de gündemi takip ederek Osmanlı aleyhine sürdürülen olumsuz propagandalara birinci elden cevap vermek. Kongreye giden bürokratlara 1883'te Leiden'de yapılan kongreye katılan Abdüllatif Subhi Paşa (1818-1886) ve 1902 yılında Hamburg'ta yapılan kongreye katılan Mustafa Asım Bey (1870-1937)[15] örnek verilebilir.

---

[14] Metnin Türkçe çevirisi ise şu eserde yer almaktadır: Ufuk Özcan (2010), *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği*, (Makaleyi Çev. Ümit Meriç), İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 231-242.

[15] Kongreye katıldığı dönem Ticaret Nazırı olan Subhi Paşa, 1861 yılından başlayarak çeşitli dönemlerde Evkaf Nazırlığı, Maarif Nazırlığı, Maliye Nazırlığı ve bir dönem de Suriye valiliği yapmış bir Osmanlı bürokratıdır. Mustafa Asım Bey ise, 1908-1916 yılları arasında sırasıyla Brüksel, Stockholm, Sofya ve Tahran büyükelçiliği, ayrıca 1911-12 döneminde Hariciye Nazırlığı yapmıştır (Kuneralp, 1999: 45, 108). Bu isimlerin dışında, 1905'te Cezayir'de yapılan oryantalistler kongresinin tutanaklarında Osmanlı Tütün Rejisi Komiserlik Kalemi

II. Abdülhamid Dönemi'nin Avrupa siyasetine örnek teşkil eden bir olay ise Numan Kamil Bey'in 1894 yılında Cenevre'de yapılan oryantalistler kongresine katılımıdır. Numan Kamil Bey'in kongrede sunduğu "Verite Sur L'Islamisme et L'Empire Ottoman" (İslamiyet ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Hakkında Doğru Bir Söz) başlıklı bildiri (Actes du dixième Congrès international des orientalistes, 1897: 87-94), 1316 senesinde Malumat Kütüphanesi'nce Fransızcadan çevrilerek yayımlanmıştır. Numan Kamil Bey "Mabeyn-i Hümayun-ı Cenabı Mülûkâne Katiplerinden" ve 1875'te kurulmuş olan Lizbon Coğrafya Derneği üyesi ve muhabiriydi. Müslüman dilleri oturumunda sunulan bildiride Numan Kamil Bey, ana başlıklarıyla, İslam dininin iman şartlarından, Osmanlı Devleti'nin adaletle ve inanç özgürlüğünü gözeterek yaptığı fetihlerden, II. Abdülhamid döneminde başta eğitim olmak üzere ulaşım, üretim gibi alanlarda modernleşme yönünde atılan adımlardan söz etmiştir. Ardından Avrupalı bilim adamlarının (oryantalistlerin) İslamiyet ve Osmanlı Devleti hakkındaki olumsuz yargılarının temellerini ortaya sermeye çalışmıştır. Buna göre, Osmanlı Devleti'ne gelen Avrupalı gezginler, Louvre Müzesi'nde ya da Vatikan saraylarında gördükleri gibi sanat eserleri görmek isterler, ancak göremeyince canları sıkılır ve taşralara giderler. Ancak burada da tarihi eser kalıntılarının harap olduğunu görerek buna sebep olanın İslam dini ve Osmanlı Devleti olduğunu düşünürler. Numan Kamil, bu yargıdan özellikle Volney, Chateaubriand, Renan ve Gladstone'u sorumlu tutmuştur. Oysa ona göre İslamiyet medeniyeti tahrip etmemiş, aksine her zaman ihya etmiştir. Engizisyon Avrupa'dadır, Saint Barthélemy Katliamı da gene Avrupa'da vuku bulmuştur. Buna karşılık Osmanlılar fethettikleri yerlerde kimseye dini baskı yapmamışlardır. Numan Kamil, kongrede dinleyicilere olur da sözlerine itiraz eden ve İslam'ın medeniyet yıkıcı olduğunu iddia eden olursa onlara şöyle cevap vereceğini söyler: "İslamiyet altı yüz sene Avrupa'da icra-yı hükümet eyledi. Eğer dediğiniz gibi muhrib-i medeniyet ve hâdim-i umran [medeniyet yıkıcısı] bir şey olsa idi Vizigotların bilad-ı kadimesinden olan Tuleytula [Toledo], Kartaca, Şeriş [Xeres] gibi şehirleri niçin tahrib u tedmir eylemedi?" Avrupa'nın medeniyete adım atma sürecinin İslam'la başladığını söyleyen Numan Kamil, oryantalistlerden, şayet Şark toplumlarına seyahat edecek olurlarsa İslam dinini kendilerinin araştırmalarını, başkalarının sözlerine kapılmamalarını istemiştir (2002: 353-371).

Oryantalizmin İslamiyet'e dönük aşağılayıcı tutumuyla mücadele, sadece Osmanlı Devleti'nin imajını kurtarmaya çalışan II. Abdülhamid'in değil, genel olarak 19. yüzyılın Müslüman aydınlarının çoğunluğunun başındaki bir meseley-

---

Mütercimliği'nde görevli Reşid Safvet Bey (Atabinen) (1884-1965) kongreye katılmış ve hatta Müslüman Dilleri oturumunda "*L'évolution de la race turque en Russie*"(Rusya'da Türk Irkının Evrimi) başlıklı bir bildiri sunmuş gibi görünse de (Actes du XIV. Congrès international des orientalistes, 1906: 8), bildiri metni kitapta yer almadığı gibi, kongreye katılan Halil Halid Bey de hatıratında Türkiye'den kimsenin gelmediğini söylemektedir (2007: 76). Yapılan araştırmada Osmanlı Hükümeti tarafından sonradan "kongreye delege gönderilmesine gerek olmadığı" kararına varıldığı anlaşılmaktadır (BOA-BEO.2500/187496 (01/Z/1322)).

di.[16] Oryantalizmle mücadelede oryantalistler kongreleri gerçekten de olabilecek en uygun mekanlardı. Bu fırsattan yararlananlardan biri de Ahmed Midhat Efendi olmuştur.

1889 yılında Stockholm-Oslo kentlerinde gerçekleştirilen Sekizinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi'ne 28 kişilik Osmanlı delegasyonunun başında giden Ahmed Midhat, seyahatnamesinde hem kongredeki oturumlarda, hem de bilim dışı toplantılarda yaşadıklarını çok detaylı biçimde aktarmıştır.[17] Onun seyahatine geçmeden önce Osmanlıların oryantalist bilginliği hakkında yaptığı durum tespiti kayda değerdir:

> Osmanlı Devleti'nde konuşulan dil Arapça, Farsça ve Osmanlıca dilleri ve bu dillerin sahip olduğu ilimler Avrupa müsteşriklerinin en çok önem verdikleri şarkiyattan ise de onların bakış açıları bizde gerektiği kadar bilinen bir şey olmakla birlikte biz Şark ahalisinden olduğumuz için "Şarklı" addedilsek bile Şark'a ait özellikleri Avrupalıların yaptığı gibi incelemek anlamında "müsteşrik" (şarkiyatçı) sayılmayız. En önde gelen ilim adamlarımıza Osmanlı dilinin gelişimi, geçmişi, kökleri vesaire sorulsa cevap verebilmesi oldukça zordur. (Açıl, 2009: 31)

Oryantalist olamayan Osmanlı aydını, ancak Batı taklitçisi anlamında bir "oksidentalist" olabilmiştir:

> Eskiler dilin incelenmesi konusunda bu derece kayıtsızlık göstermiş olduğu gibi biz yenilikçiler de Avrupa'nın ilerlemesi göz kamaştıran ilminden aktarma gayretine düşmüş olduğumuzdan biz kendi dilimizin incelenmesi işine önem vermemişiz. Batı ilimini Şark'a ithale çalışan birer müstağrib olmuşuz. (Açıl, 2009: 32)

Önceden gezeceği yerler hakkında kitaplar okuyan, elde şehir planı ve pusulası ile dolaşan Ahmed Midhat'ın kongre için de hazırlık yaptığı anlaşılmaktadır. Avrupa'nın Osmanlıca hakkındaki bilgisinin ne olduğunu öğrenmek için öncelikle bu konuda araştırma yapmış ve ayrıca onların bilgisinin ne derece doğru ve yanlış olduğunu da anlamak için bulabildiği ölçüde kaynak taraması yapmıştır. Osmanlıların bilimde ne kadar ilerlediklerine ispat olacak birtakım eserleri de beraberinde kongreye götürmüştür. Ancak haberi olmadığı için basılmak üzere bir bildiri özeti göndermemiştir (Açıl, 2009: 34).

Onun kongreye dair anlatımı aynı zamanda dönemin akademik toplantı atmosferine ışık tutar niteliktedir. Örneğin bildiri sunuşlarında, konuşmanın par-

---

[16] Müslüman aydınlar mesailerini Batı işgallerini kınamanın yanı sıra, oryantalistlere "cevap" vermeye ve onların argümanlarını çürütmeye vakfederken ortaya bir "reddiye" külliyatının çıktığı görülmektedir. Bu durumun en ünlü örneği E. Renan ve onun İslam ile bilimin çatıştığına yönelik görüşlerine karşı yazılmış eserlerdir. Renan ve "reddiyeleri" bağlamında yazılmış eserlere ilişkin bibliyografik bir çalışma için bk. Dücane Cündioğlu (1996), "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan*, sayı 2, s. 1-94.

[17] Eser hakkında bilgi için ayrıca bk. Carter V. Findley (1999), *Ahmed Mithat Efendi Avrupa'da*, Çev. Ayşen Anadol, İstanbul: Yurt Yayınları, ve Orhan Okay (1989), *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, İstanbul: M.E.B.

lak yerlerine gelindikçe el çırpanların, alkışlayanların olması, toplantılardan kalan zamanlarda sandallarla kralın şatosuna gidilirken "yaşasın kongre" ve "hurra" nidaları eşliğinde fişekler atılması, "elli binden aşağı tahminine asla imkan olmayan" bir halk kalabalığının kongre üyelerini çevreleyerek şenliklere katılması, bugünden bakıldığında akademik bir toplantı için oldukça ilginç görünebilir (Açıl, 2009: 184, 201-202).

Şeyh Hamza Efendi'nin İslam'da kadının durumu üzerine yazdığı eseri hakkındaki konuşmasından sonra Ahmed Midhat oryantalist kadın imgesinin eleştirisini içeren bir konuşma yapmıştır. Oryantalist kadın imajına göre, kadın hayatın içinde var olmayan ve erkeğin zevk objesi olarak sunulmaktadır. Oysa Şark'ta kadın, amiraller, generaller, alimler ve sanatkarlar yetiştiren analardır:

> Eğer Şark nisvanı levhalarda temaşa ettikleri konkobinlerden ibaret olup da Şarklılar dahi huzuzat-ı şehvaniyyenin medar-ı teskini olan böyle bir sınıf mahluktan doğma evladdan ibaret bulunsalar idi Şark bunca fazail-i maddiye ve maneviyyesiyle bugünkü Avrupa gibi müdakkik bir Avrupa'nın nazar-ı tetebbu' ve tedkikine şayeste görülebilir mi idi? Edebiyyat ve hikemaiyyat-ı şarkıyyeyi tedkik için böyle yüzlerce ulema-yı be-namın ictima' edeceği kongreler teşkil eyler mi idi? (Açıl, 2009: 210)

diyerek oryantalistleri kendi silahlarıyla vurmaya çalışmıştır.

Londra'da bulunduğu yıllarda Batı ve özellikle İngiltere'nin Doğu siyasetinin içyüzünü Avrupa kamuoyuna anlatmayı amaç edinen Halil Halid Bey (1869-1931) de katıldığı kongrede oryantalistleri kıyasıya eleştirmiştir. Halil Halid akademik oryantalizm ile sömürgecilik arasındaki ilişkilere dair yaptığı çözümlemeleriyle oryantalizmin ilk ciddi eleştirmenlerinden biri sayılabilir.[18]

Cambridge Üniversitesi'nde okutmanlık yaptığı dönemde üniversite adına 1905 yılında Cezayir'de yapılan oryantalistler kongresine delege olarak katılan Halil Halid, bir bildiri sunmamakla birlikte, Cezayir seyahatinden sonra kaleme aldığı *Cezayir Hatıratı* adlı eserde kongre izlenimlerini aktarmıştır. Halil Halid'de eleştiri öyle bir noktadadır ki, ne akademik, ne de ilişkiler açısından kongrede iyi olan neredeyse hiçbir şey yoktur:

> Maarif ve İslami konularla meşgul olan Avrupa müsteşriklerinin birçoğunun acayip yaratıklar kabul edilmeleri uygundur. Bunlardan bazıları gereksiz şeylerle meşgul olurlar. Böylelerinin elde ettikleri ürünler fazilet gıdası bağışlamaktan daha çok ağır kasvet verirler. Bazıları ise kalplerinde saklı olan –keşişlerin beğeneceği tarzdaki taassup kızgınlığını ilim perdesi ile örterek İslam'a ait her türlü hususları ve keyfiyetleri çürütmeye uğraşırlar. Müsteşriklerin bu çeşitleri arasında vaktiyle bir görevle Şark'ta bulunmuş olanlarının tenkitleri çekilir türden değildir. (2007: 68)

[18] Halil Halid'in *Hilal ve Haç Çekişmesi* (Ankara: T.D.V. Yayınları, 1997) ve *Bir Türkün Ruznamesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008) adlı iki ana eserinden eleştirilerinin temelleri ve kapsamı anlaşılabilir. Ayrıca bk. S. Tanvir Wasti (1993), "Halil Halid: Anti-imperialist Muslim Intellectual", *Middle Eastern Studies*, vol. 29, no. 3, s. 559-579.

Kongrenin sohbet ve eğlenceleri hakkında düşündükleri de oturumlar için olanlardan farklı değildir. Halil Halid, oryantalistlerin birbirlerini itip kakarak "bir ahır gibi" ısınmış, havasız bir salonda sohbet etmeye çalıştıklarını, dans ettiklerini, sırf bedava olduğu için de yiyeceklere saldırdıklarını söylemektedir (2007: 78-80).

Halil Halid'in gözlemlerinde rastlanan önemli bir bulgu da kongrelerde Doğuluların sözlerini dinletmek için ayrıca bir çaba sarf etmelerinin gerekmiş olduğudur. Kongreye Arapça dersleri verdiği Oxford Üniversitesi'nden katılan Mısırlı aydın Şeyh Abdülaziz Çaviş (1876-1929) de dinleyiciler arasındadır. Çaviş, ilim ve dil tetkikleri adına *Kuran-ı Kerim*'e ve Müslümanlara saldıran iki Fransız'ın söyledikleri kendisine tercüme edildiği zaman çok sinirlenmiş ve İngilizce olarak bu eleştirilere hemen cevap vermek istemiştir. Ancak bildiri okuyacağı gerekçesiyle cevap hakkı reddedilen Çaviş, bildirisinden vazgeçerek Fransızlara cevap vermiştir. Abdülaziz Caviş "tecavüzcünün ilmi keşif perdesi altında İslam'a tecavüze teşebbüs etmesinin milletlerarası bir kongre üyesinin nezaket esasına aykırı olduğunu, *Kuran-ı Kerim*'de dil kuralı noksanlığı keşfine kalkışan en kabadayı bir müsteşrikin bile birkaç satır Arapça yazamayacağını ve medeniyet savunucuları bu tür şarlatanlıklara devam ederlerse günden güne dikkatini ve araştırmasını Batı'ya atfetmeye alışan Şarklıların kendilerini hafife almalarına sebep olacaklarını" söylemiştir (Halil Halid, 2007: 70).

Kongrelere Batı-dışı ülkelerden gelen kişilere dair anlatımların en ortak yanı, onların "öteki"liklerine ve üzerlerine odaklanan bakışlara ilişkindi. Esasen bu olay, 19. yüzyılda sayıları gittikçe artan Avrupa yolcusu Doğulu seyyahların başına gelen en tipik durumdur. Batı'ya giden Doğuluların, Batı insanının adeta tuhaf varlıklarmış gibi şaşkın bakışlarına maruz kaldıklarına, Avrupa seyahatinin "bakarken kendini bakılır bulma" durumuna dönüştüğüne dair pek çok anlatım bulunabilir. Oryantalistler kongrelerindeki Doğuluların durumu ise daha ilginç ve karmaşıktır. Onlar bir araştırmacı, bir "oryantalist" olarak özne ya da "oryantalizmin konusu" olarak nesne olmak arasında –nereden bakıldığına bağlı olarak değişen- bir çifte konuma sahip olmuşlardır. Ancak her halükarda, araştırmacı ya da resmi temsilci olarak orada bulunmaları, onları dünya sergilerinin pavyonlarında gösterilen birer egzotik nesne konumuna düşmekten de kurtaramamıştır.

R. N. Cust'un, halkın, oryantalistler değil de bir Doğulular koleksiyonu izlediği, hatta filler, develer ve kaplanlar göremedikleri için hayal kırıklığına uğradığı yorumunu yaptığı (1897: 359) 1889 tarihli Stockholm oryantalistler kongresinde Ahmed Midhat Efendi, Doğulu katılımcıları, çektikleri dikkate bağlı olarak kendileri arasında bir sıralama içerisine sokmuştur. Buna göre, Avrupalılar Osmanlıları, Mısırlıları ve İranlıları kısmen ilerlemiş olarak görmektedirler. Ancak eğer yerli kıyafetleri içindelerse başka dünyadan gelmiş varlıklar gibi onları izlemektedirler. Bu açıdan özellikle Cezayirlilerin kıyafetleri çok ilgi çekmiştir, öyle ki halk onları görmek için izdiham yaratmıştır. Ahmed Midhat'ın aktardığına göre, yerli kıyafetleri içerisinde bir Doğulunun Batılı gibi davranması, mesela sigara içmesi de halkın son derece ilginç bulduğu bir olaydır. Ahmed Midhat'ın durumdan yola çıkarak Doğulular için bir adab-ı muaşeret öğüdü verdiği de ek-

lenmelidir. Ona göre, bir Şarklı'nın Avrupalı bir topluluk içinde kabul görmesi için şayet Batılı kıyafetler içindeyse o kıyafetin hakkını vererek davranması gerekir. Çünkü o en azından görüntü olarak "mütemeddin" sayılır ve bu nedenle de Avrupa adet ve ahlakına uygun davranması beklenir. Eğer kendi yerel kıyafetleri içinde ise bir Şarklı için bu kurallara uyma zorunluluğu yoktur. İsterse beş parmağıyla yemek yiyebilir (Açıl, 2009: 277-278, 280).

Halil Halid'in Doğuluların kongredeki hallerine dair yorumları ise son derece çarpıcı ve ironiktir:

> Balodaki davetliler arasında Müslüman kabile başkanları da bulunuyordu. Kırmızı ve beyaz kaftanları, büyük kavuk ve nişanlarıyla gelmişlerdi. Saçı, sakalı ağırmış mübarek çehreli bu adamcağızların mahzun görünüşlerinden bedbahtlıklarını anlamamak için insanın pek kısa akıllı olması gerekir. [...] Bu zavallı İslam başkanları, hakikatte ikram için davet olunmadıklarını pekiyi anlıyorlar. [...] Balodaki yabancı davetliler ile konuşmuyorlar, hatta kendi aralarında bile pek az söz alışverişinde bulunuyorlar. Bunların geneli, sarayın girişindeki divanhanede birikmişler, orada hazırlanan koltuklara sükunetle oturmuşlardı. İşte bu durumda Frenk ziyaretçilerin temaşasına maruz kalıyorlardı. [...] İslam cemaatlerinin başkanları olan bu zavallılar, hakim olan galiplerinin -gösterişten ibaret olan- şu davetlerinden kalpleri incinmekle beraber davette bulunmak mecburiyetindedirler. Fransızların zahirde ikram amaçlı olan davetleri şu biçimde yorumlanabilir: görüyor musunuz ey yabancı ziyaretçiler? Biz medeni hakimiyetimize bağımlı olan yerlilere hallerine uygun rütbe ve nişanlar veriyoruz, resmi kaftanlar giydiriyoruz, onları böyle resmi ve teşrifatlı yerlere davetle adalet ve eşitliğe riayet ediyoruz." (2007: 89-90)

Bununla birlikte kongrelerde Doğu'dan gelen katılımcıları onurlandırmak amacıyla birtakım çabaların da sarf edildiğini belirtmek gerekir. Örneğin, 1902 tarihinde Hamburg'ta yapılan kongrede Doğulu katılımcılara özel bir üyelik kartının hazırlandığı görülmektedir. Söz konusu tarihte, Doğu'daki çıkarları nedeniyle Müslümanlarla iyi ilişkiler kurma siyaseti güden Almanlar, kongrede Müslümanlara bir jest olarak üyelik kartlarının üzerine Arapça Fatiha suresini yazdırmışlardı. Ancak bu çaba başarısızlıkla sonuçlanmış ve Müslümanlardan özür dilenmişti. Zira, bir baskı hatası sonucu kongre tarihi Fatiha suresinin tam üzerine yazılmıştı (Lewis, 1902: 94).

Kongreleri gerçek birer sergiye dönüştüren şey ise, oryantalistlerin çalıştıkları konuyla ilgili örnek olması amacıyla Doğulu insanları yanlarında getirmeleri ve kongredekilere "canlı bir gösteri" sunmalarıydı. Ayrıca yapılan sosyal faaliyetlerde Doğulular bir "eğlencelik" olarak sergilenebiliyorlardı. 1881 tarihinde Berlin'de yapılan oryantalistler kongresinde Oxford Üniversitesi'nden bir Sanskrit profesörünün "adeta maymununu sergileyen bir şovmen gibi" yanında getirdiği bir Hintliyi Brahman ritüellerine göre dua ettirmesi (Cust, 1897: 351) ya da 1905 tarihli Cezayir kongresindeki oyun meydanına şehirde ne kadar serseri, dilenci kılıklı Müslüman varsa getirilip kamçı zoruyla sıraya dizilmesi (Halil Halid, 2007: 91) bu durumu örnekleyen olaylardı. Ancak bu tavrın oryantalistlerce her zaman

hoş karşılandığı söylenemez. Bilakis, kimi oryantalistler Doğuluların kongrelerde artan varlığından son derece rahatsız olmuşlardır. Kongreler, onların gözünde, netice itibariyle, Doğulular için değildi. Alfred Weber Stockholm'deki oryantalistler kongresinde görülen Doğulu kalabalığını "şimdiye kadar oryantalistler kongreleri pür bilimsel amaçlara hizmet ettiler. Doğu eğer bu kongrelerde bir dekorasyon ve bir süsleme olarak görünecekse güzel olur. Ancak kongrelerin bir sergi gibi kullanılmaması gerekir; kongrelerin bilimsel niteliği bunu kaldırmaz" (Fuchs, 2002: 215) sözleriyle eleştirmiştir.

V. Sonuç Yerine: Oryantalistler Kongrelerinin 20. Yüzyıldaki Görünümü

19. yüzyılın son çeyreğinde, Doğu hakkında Batı'da giderek artan bilgi birikiminin sistematik biçimde derlenip toparlanması, elde edilen bulguların ve nesnelerin kayıt altına alınması, aynı konu üzerinde çalışan oryantalistlerin notlarını ve deneyimlerini birbirleriyle paylaşması gibi amaçlarla başlayan oryantalistler kongreleri, çeşitli süreçlerden geçerek günümüze kadar varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu süre zarfında kongrelerden akademik anlamda önemli sonuçlar elde edildiğini kaydetmek gerekir. Örneğin 1899 tarihinde Roma'da yapılan On İkinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde ve 1902 tarihinde Hamburg'ta toplanan On Üçüncü Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde alınan kararlarla Orta Asya ve Uzak Doğu cemiyetlerinin kurulması, bu kurumların 1899'dan 1922'ye kadar Türkolojinin en zengin yayını olan *Keleti Szemle-La Revue Orientale*'i çıkarması, Türkoloji açısından kongrelerin sağladığı faydalardan biridir (Adıvar, 1978: XII). Gene aynı şekilde *İslam Ansiklopedisi*'nin ortaya çıkışı da oryantalistler kongrelerin neticelerinden biri olarak sayılmalıdır.

Kongreler, uluslararası bir buluşma, paylaşma zemini olduğu kadar, aynı zamanda Batılı oryantalistlerin birbirleriyle mücadelelerine sahne olmuştur. 19. yüzyılın ilk kongrelerinde Fransız ve Alman oryantalistler ile bunlar arasında ikiye bölünen İngilizler arasında görülen anlaşmazlıklar, 20. yüzyılın değişen konjonktüründe farklı bir boyut kazanmıştır. 20. yüzyılın gelişmeleri, oryantalistler arasındaki mücadelenin kapsamını değiştirmekle kalmamış, akademik oryantalizmin içeriğinin de büyük oranda değişmesine yol açmıştır.

Birinci Dünya Savaşı Avrupa ülkeleri arasındaki bilimsel işbirliğinin çökmesine neden olan gelişmelerin başında yer alır. Savaş sırasında ve hemen sonrasında Alman oryantalistlerle Alman olmayanlar arasında ortaya çıkan gerginlik nedeniyle akademik oryantalizmin uluslararası ruhu kırılma noktasına gelmiştir. Nazilerin iktidara gelmesinin oryantalizm açısından önemli neticeleri olmuştur. Alman bilginliği bazı çevrelerde şüpheyle karşılanmaya başlamıştır. Nazi ideologları, üstün Töton ırkının kökenini Asya'da aradıkları için bu dönemde Almanların ilgisi daha çok Hint ve Tibet'e yönelmiştir. Ancak Nazi iktidarı Almanya'ya bilimsel açıdan kayıplar yaşatmıştır. Çünkü başta Yahudiler olmak üzere pek çok profesör Fransa, İngiltere, Amerika gibi başka ülkelere kaçmışlar

ve böylece büyük Alman oryantalist geleneği fiilen sona ermiştir (Irwin, 2008: 234, 237).

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının da oryantalizmin gelişimi açısından hatırı sayılır sonuçları olmuştur. Almanlar ve İsviçreliler savaşa dek Ortadoğu'daki anıt ve arkeolojik yerleşimlerin araştırılmasına önayak olmuşlarken, savaş sonrasında Suriye ve Lübnan Fransız mandasına girmiş, Irak, Ürdün ve

1899 yılında Roma'da yapılan On İkinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi

Filistin'in denetimi ise İngiltere'nin eline geçmiştir. Böylece, Fransız ve İngiliz akademisyenlerin arkeolojik yerleşimlere ve anıtlara erişmeleri daha kolaylaşmıştır. Fransızlar kentsel ve kırsal tarihte öncü olmuşlar, hem Levant'ta hem de Kuzey Afrika'da kapsamlı bir İslam kentleri araştırması yapmışlardır (Irwin, 2008: 216).

Bu dönemde oryantalizmi etkileyen diğer büyük gelişme ise, sömürgecilik düzeninin temelinden sarsılmasıdır. 19. yüzyılın bitiminden itibaren, Asya, Afrika ve Latin Amerika halklarının isyanı, eski sömürge dünyasındaki ulusal özgürlük hareketleri 20. yüzyılda zaferle sonuçlanmıştır. 1955 yılında toplanan Bandung Konferansı'na kadar tüm Doğu, Batı imparatorluklarından siyasal bağımsızlığını almıştır. Oryantalizm artık yeni "Üçüncü Dünya"da meydan okuyan, siyaseten silahlanmış bir Doğu ile yüz yüzedir. Batı'da ise güç dengeleri değişmiş; Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği iki yeni güç odağı

olurken, sosyalist blokla birlikte Avrupa kıtası da ikiye bölünmüştür (Abdülmelik, 1998: 20; Said, 2004: 114). Bütün bu gelişmeler karşısında geleneksel oryantalizm büyük bir değişime uğramıştır. Bu dönemde Doğu dünyası, modern Batılı sosyal bilimlerin teknik, yöntem ve araçlarından yararlanılarak araştırılmaya başlamış ve Doğu, incelenmek üzere uzmanlık alanlarına ayrılmıştır: Orta Doğu, Uzak Doğu, Çin, Japonya, Mısır, Suriye, Türkiye gibi bölge veya ülkelerin her biri için hepsi kendi alanında uzmanlaşmış araştırmacılar ortaya çıkmıştır (Bulut, 2002: 14). Doğu'nun sosyo-ekonomik problemleri ve Doğulu halkların ulusal-bağımsızlık hareketleri oryantalistler kongrelerinin kapısını çalan yeni konular ve sorunlar arasına girmiştir (Clubb, 1960: 31-32).

20. yüzyıl oryantalizmi açısından en dikkat çekici olaylardan biri, Soğuk Savaş gerginliğinin gölgesi altında gerçekleşen kongreler olmuştur. Bu kongrelerin en iyi örneklerinden biri 1951 yılında İstanbul'da yapılan Yirmi İkinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi, diğeri ise 1960 yılında Moskova'da gerçekleşen Yirmi Beşinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi'dir. 1951 tarihli İstanbul oryantalistler kongresi, aynı zamanda Türkiye'nin oryantalist araştırmalarla olan alakası ve uluslararası bilimsel işbirliği içindeki yeri açısından da bir kilometre taşı niteliğindedir. 15-22 Eylül 1951 tarihinde İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi binasında toplanan kongreye[19] Türkolog ve tarihçi Zeki Velidi Togan (1890-1970) başkanlık etmiştir. Kongredeki bildirilerin ve tartışmaların özetleri İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi'nin ilk cildinde (s. 1-38), ayrıca İngilizce iki cilt kitap olarak (İstanbul ve Leiden'de) yayımlanmıştır. Eski Şark, Eski Anadolu, Sami diller ve tedkikatı, İslam tedkikatı, Uzak Doğu, Orta Asya, Türkoloji, Hindoloji, İran tedkikatı, Hıristiyan Şark, Ahdi Atik tedkikatı, Afrika kavimleri tedkikatı, Bizans-İslam münasebatı ve İslam sanatı başlıklarını taşıyan oturumlara 38 ülkeden 524 üye katılmıştır. Katılanların 95'i Türktür. Togan'ın ifadesine göre kongre tarihinde görülmemiş bir rakam olarak kongreye 358 bildiri sunulmuş, ancak bunların 274 tanesi okunabilmiştir (1953: 2-5).

İstanbul kongresi, 20. yüzyılda Batılı ülkelerin dışında yapılan sayılı kongreden biridir. Ancak kongrelerin Batı dışında yapılıyor olması, Avrupa-merkezci bilim anlayışının ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Örneğin kongrede sunulacak bildiri seçimleri, 19. yüzyıldan beri devam eden bir gelenek içinde egemen bilim anlayışına ters düşmeyecek biçimde yapılmıştır. Hollandalı profesör J. Kramers, katılımcılar için adet olduğu üzere kongre sonrası ev sahibi ülkeye gönderdiği teşekkür mektubunda, bazı bildirilerin reddedilmesinden dolayı duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Zira "eğer reddedilmeseydi, hayal kırıklığı olurdu ve herkes Müsteşrik Kongreleri'ni Şark memleketlerinde toplamanın manasızlığına kanaat getirirdi. [...] Bu sıkı kontrol bazı incinmelere sebep olmuşsa da ilim için olduğu kadar memleketinizin şerefi için de hayırlısı bu idi" (Togan, 1953: 29) demiştir. Reddedilen bildirilerden biri Hint Müslümanlarının

[19] Kongre bir bütün olarak bakıldığında, Kayseri, Niğde, Konya, Manisa, Bursa ve Ankara'da açılan yazma eserler sergilerini ve bu bölgelere yapılan üç seyahati de içeriyordu: "Eski Anadolu seyahati", "İslam ve Türk devri eserlerini tetkik seyahati" ve "Ege mıntıkası seyahati" (Togan, 1953: 20-22).

"seçilmiş millet" olduklarıyla ilgiliydi, diğeri ise Emeviler devrinde Yunan eserleri daha tercüme edilmeden önce Araplar tarafından meydana getirilen eserlerin daha orijinal oldukları iddiasını taşıyordu.

Katılanların izlenimlerine göre kongre iyi organize edilmiş ve sorunsuz geçmiş gibi görünse de, komünizmle mücadele yıllarının gerginliğinden kongre de nasibini almıştır. Bir kere, Rusya'dan davet edilen 25 bilim adamı kongreyi protesto ederek katılmamıştır. Kongrenin UNESCO tarafından destekleniyor olması nedeniyle, Togan'ın ifadesiyle, "UNESCO'nun işi" ya da "Amerika'nın propaganda sistemine dahil bir teşebbüs" diye kongrenin toplanması aleyhinde "Sovyet ajanlarının da parmağı olduğu" bir takım karşı-girişimler ortaya çıkmıştır. Togan komünistlerin, sözde ülkedeki yolların emniyetli olmadığı, kadınların kaçırıldığı, tecavüze uğradıkları şeklinde karşı-propagandalar yaptıklarını; kendisine tehdit mektubu gönderdiklerini ve kongrenin elektrik söndürme, hoparlör bozma gibi sabotaj girişimlerine sahne olduğunu belirtmektedir (1953: IV-V).[20]

1964 yılında Yeni Delhi'de yapılan Uluslararası Oryantalistler Kongresi anısına bastırılan pul

Rusların 1951 yılındaki İstanbul oryantalistler kongresine katılmaması gibi, Çinliler de 1960 yılında Moskova'daki kongreye katılmamışlardır. Kongreye dair gözlemlerini aktaran Roderick MacFarquhar, bu konuda birkaç sebep ileri sürmüştür. Ona göre sebeplerden biri politik olabilirdi: Komünist Çin, çoğunluğu Batı'da eğitim almış Çinli Şark araştırmacılarının, eski Batılı dostlarıyla yeniden bağlantı kurmasını istememiş olabilirdi. Diğer bir sebep ise Çinlilerin bir araştırma *konusu* olma fikrinden hoşlanmamaları olasılığıydı. Kongre başkanı ve kıdemli bir Komünist Partisi çalışanı olan B. G. Gafurov kapanış konuşmasında, bazı Asyalıların oryantalizm için Batı'nın Asya ve Afrika'daki sömürgelerini yönettiği dönemlerin bir yansıması olduğunu düşündüklerini ve oryanta-

[20] Gerçekten sabotaj olup olmadığı belli olmamakla birlikte, dönemin Türk kamuoyunda kongredeki altyapı yetersizliğinin tipik biçimde "Şarklılık alameti" sayıldığını görmek mümkündür. Bir örnek yeterlidir: 17 Eylül 1951 tarihli *Vakit Gazetesi*'nden Reşat Enis kongre hakkında şöyle yazmaktadır: "Müsteşrikler Kongresi'nin yapıldığı Fen Fakültesi Konferans Salonu'nun akustiği bozuktu. Mikrofon ve hoparlörler sesleri iyi aksettiremedi. Salonda bulunanlar konuşmaları karine ile anlayabildiler. Sözün kısası, her şey, mikrofon, hoparlör, her şey Şarkkâri. Bir müsteşrikler kongresi için bundan daha uygun bir salon bulunabilir mi?"

lizmin terk edilmesi gerektiğine inandıklarını söylemiştir. Gafurov, bunda doğruluk payı olmakla birlikte, birincisi, hümanist Batılı oryantalistlerin de var olduğunu ve ikincisi de emperyalizmin politik olarak etkisini kaybetmesiyle birlikte oryantalizmdeki emperyalist "tortu"nun giderek azaldığını ileri sürmüştür (MacFarquhar, 1960: 115). Bunun dışında, oryantalistler kongrelerine "modern" konular özellikle 1960'da Moskova'da toplanan kongreden sonra kabul edilmeye başlanmıştır (Economic and Political Weekly, 1970: 207-208).

20. yüzyılda kongrelerin ortaya çıkan bir başka yönü de, oturumların kompozisyonunun ev sahibi ülkedeki Doğu araştırmalarının karakterini eskiye nazaran daha fazla yansıtıyor olmasıdır. Örneğin, 1960 tarihli Moskova oryantalistler kongresinde Asya ve Afrika'daki çağdaş ve tarihsel gelişmelere ilişkin yapılan analizler Marksist bir bakış açısıyla yapılmıştır. Keza 1964'te Yeni Delhi'de yapılan Yirmi Dördüncü Uluslararası Oryantalistler Kongresi'ndeki program da Hint yarımadasının tarihi ve kültürel gelişimiyle ilgili bildirilerle doludur. 1967'de Ann Arbor'da toplanan Yirmi Yedinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi ise Amerika'daki oryantalist araştırmaların taleplerine cevap vermek üzere hazırlanmıştır. Pensilvanya Üniversitesi'nden W. Norman Brown kongredeki konuşmasında, savaş sonrasında artan ihtiyaca yönelik olarak pek çok büyük Amerikan üniversitesinde Doğu'yu öğrenmek için "dil ve saha" programlarının açıldığını, böylece pratik, teknik ve faydacı bakış açısının geleneksel ve hümanist, klasik ve kültürel, felsefi ve estetik olanla birleştiğini dile getirerek Amerika'da yaygın olarak kabul edilen oryantalizm yaklaşımını özetlemiştir (1971: 30, 32).

Değinilmesi gereken bir diğer husus ise, 20. yüzyılda oryantalizmin Batılıların tekelinden çıkışının bir yansıması olarak kongrelerde Avrupa dışından araştırmacıların artan varlığıdır. Örneğin 1958 yılında Münih'te gerçekleştirilen Yirmi Dördüncü Oryantalistler Kongresi'nde Arap ülkelerinden, Afganistan'dan, Türkiye'den[21] ve Seylan'dan gelen delegelerin akademik otoritesinin arttığı ve Avrupa dışından araştırmacıların dünya oryantalizminde önemli bir rol oynamaya başladıkları kaydedilmektedir (Clubb, 1960: 32). Hatta 1967 tarihli Ann Arbor kongresinde olduğu gibi, Hong-Kong'tan Yeni Zelanda'ya, Filipinlerden Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne kadar Doğu'nun dört bir köşesinden gelen araştırmacıların sayısı, Batılılarınkini geçmiştir. Türkiye'nin oryantalistler kongrelerine katılımı ise artarak devam etmiştir. 1951 tarihli İstanbul oryantalistler kongresi bir kenara konacak olursa, kongrelere düzenli olarak Türkiye'den ve özellikle de İstanbul Üniversitesi, Ankara Üniversitesi ve Türk Tarih Kurumu tarafından delegeler gönderilmiştir. Köprülüzade Mehmed Fuad (Proceedings of the Seventeeth International Congress of Orientalists, 1929), Reşat Nuri Güntekin (Actes Du XXI. Congrès International Des Orientalistes, 1949), Halil İnalcık (Twenty-Third International Congress Of Orientalists, 1954) ve Ahmet Hamdi Tanpınar (Actes Des Vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses,

[21] A. H. Tanpınar'ın "Essai d'interprétation des images de la vieille poésie amoureuse" (Eski Aşk Şiirindeki İmgeleri Yorumlama Üzerine) başlıklı bir bildiri sunduğu bu kongrede Türkiye'den toplam 24 bildiri sunulduğuna da dikkat çekmek gerekir (Actes Des Vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses, 1957).

1957) gibi Türk bilim ve edebiyat dünyasının önemli isimlerini de oryantalistler kongrelerinin katılımcıları arasında görmek mümkündür.

Kongreleri 1973 yılında Paris'te toplanan Yirmi Dokuzuncu Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde köklü bir değişime götüren süreç daha önce değinilen gelişmelerin sonucudur. Aslında kongrelerin varlığını tehlikeye atan oryantalizmin işlevine yönelik sorgulamalar çok daha önceden başlamıştır. Daha 1948 tarihli Paris oryantalistler kongresinde bile H. A. R. Gibb kendisine artık kongrelerin yararlı bir amaca hizmet etmediği yolunda şikayetlerin ve değişim taleplerinin geldiğini dile getirmiştir (Chaudhuri, 1982: 5). Bununla birlikte, esas adım 1973 yılında toplanan kongrede atılmıştır. 1973 tarihli Paris oryantalistler kongresi, dört bine yakın bilim adamının toplandığı ve bin beş yüz kişinin bildiri sunduğu çok geniş kapsamlı bir kongre olmuştur. Aslında bu kalabalık bile oryantalistler kongrelerinin varlığını tehdit eden faktörlerden biriydi. Çünkü kongreler kalabalıklaştıkça her araştırmacı kendi uzmanlık alanının dışına çıkmamaya ve karşılaştırmalı görüşme imkanı ortadan kalkmaya başlamıştı. Oryantalistler kongrelerinin esas amacı ise birleştirmekti. Bu nedenle, 1973 tarihli kongre toplanmadan önce, kongre idare heyeti katılımcılara, kongreleri yeniden teşkilatlandırmak amacıyla getirdikleri önerileri bir yönerge halinde göndermişlerdi. Önerilerden biri de üyelerin sayısının azaltılması ve her kültür kolu için ayrı bilim kurullarının oluşturulmasıydı. Kongre bu önerilerle çalışmaya başladı. Ancak yeni teşkilat yapısını ve bir dahaki kongre yerini görüşmek üzere toplanılan son oturumda çıkan tartışmalar nedeniyle, teşkilata ilişkin alınması beklenen kararlar alınamadı (Esin, 1973: 225). Bununla beraber, oryantalistler kongrelerinin 100. yılının, Jean-François Champillion'un (1790-1832) hiyerograf sistemini deşifre etmesinin ve aynı zamanda **Royal Asiatic Society**'nin kuruluşunun 150. yıldönümünün kutlandığı (K. D., 1974: 71) bu anlamlı tarihte, kongrenin başlığından "oryantalist" kelimesinin çıkarılmasına karar verildi. Sonraki yıllarda Said'in iktidar ile akademik disiplin olarak oryantalizm arasında kurduğu ilişki, bilimsel nesnellik iddiasındaki oryantalistlerin yoğun tepkisini çekmiş ve oryantalistler kazandığı bu yeni olumsuz anlamı nedeniyle oryantalizm ve oryantalist terimlerini kullanmaktan iyice çekinir hale gelmişlerdir (Bulut, 2002: 14-15). Böylece oryantalistler kongreleri, farklı bir isim altında ve oryantalizm hakkında sürdürülen yoğun tartışmaların gölgesinde, günümüze kadar düzenlenmeye devam etmiştir.

Société Asiatique tarafından 1973'te Uluslararası Oryantalistler Kongreleri'nin 100. yılı anısına yaptırılmış madalyon.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA-BEO.2500/187496 (01/Z/1322)

BOA-BEO.462/34632 (23.S.1312)

BOA-BEO.470/35205 (05.Ra.1312)

BOA-İ.ML..11-1312/S-26 (20.S.1312)

Oryantalistler Kongreleri Bildiri Kitapları

Actes des vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses, München, 1957 (1957), München: Dmg Press.

Actes du dixième Congrès international des orientalistes, Session De Genève, 1894, Première Partie (1897), Liede: E. J. Brill.

Actes du quinzième Congrès international des orientalistes, session de Copenhague, 1908 (1909), Kopenhag.

Actes du seizième Congrès international des orientalistes: session d' Athènes, 1912 (1968), Lichtenstein: Kraus Reprint.

Actes du XIV. Congrès international des orientalistes, Alger, 1905, *Première Partie* (1906), Paris.

Actes du XXI. Congrès international des orientalistes, Paris, 1948 (1949), Impremiere Nationale.

Berichte Des VII. Internationalen Orientalisten Congresses, Gehalten in Wien im Jahre 1886 (1889), Ed. Alfred Hölder, Wien.

Birch, Samuel (1874), "Address of the President of the Congress", *Report of Proceedings of the Second International Congress of Orientalists, 1874, London*, London, s. 1-5.

Congrès International des Orientalistes, Compte-Rendu de la Première Session, Paris, 1873 (1874 ve 1876), I., II. ve III. Cilt, Paris: Libraires du Congrès International Des Orientalistes.

Congrès International des Orientalistes, *Première Session* (1874), Discours De Réception à L'Académie de Stanislas, Nancy.

Müller, Max (1893), "Address Delivered at the Opening of the Ninth International Congress of Orientalists", *Transactions of the Ninth Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists, London, 1892*, Vol. 1, Ed. E. Delmar Morgan, Edinburgh: Ballantyne Press, s. 1-66.

Müller, Max (1874), "Address of the President of the Aryan Section", *Report of Proceedings of the Second International Congress of Orientalists, 1874, London*, London, s. 17-22.

Proceedings of the Seventeeth International Congress of Orientalists, *Oxford, 1928* (1929), Oxford University Press.

Travaux de la troisième session du Congrès international des orientalistes, St. Pétersbourg, 1876 (1998), Bristol: Ganesha Publishing.

Twenty-Third International Congress Of Orientalists, Cambridge, 1954 (1954), Ed. Denis Sinor, London: The Royal Asiatic Society.

Twenty-Seventh International Congress of Orientalists, Ann Arbor, Michigan, 1967 (1971), Wiesbaden: Otto Harrasowitz.

Verhandlungen Des XIII. Internationalen Orientalisten-Kongresses, *Hamburg, 1902,* (1904), Leiden: E.J. Brill.

Kitap ve Makaleler

Abdülmelik, Enver (1998), "Krizdeki Oryantalizm", *Krizdeki Oryantalizm: Eleştiriler,* A. L. Tibawi, Enver Abdülmelik, Hamid Algar, Çev. Melike Kır İstanbul: Yöneliş Yayınları, s. 7-49.

Açıl, Nazmiye Arzu (2009), "Ahmed Midhat Efendi'nin *Avrupa'da Bir Cevelan* İsimli Eserinin Latin Alfabesine Aktarımı", Cilt 1, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi.

Adıvar, Abdülhak Adnan (1978), "Mukaddime", *İslam Ansiklopedisi*: *İslam Alemi, Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati*, 1. Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 5. Baskı, s. I-XXI.

Ağaoğlu (Agayef), Ahmed (1893), "Les Croyances Mazdeennes Dans la Religion Chiite", *Transactions of the Ninth Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists, London, 1892*, Vol. II, s. 505-514.

Ağaoğlu (Agayef), Ahmed (2006), "Şarkşinasların Kongresinde", *Medeniyet Dünyası*, sayı XI, s. 7-18.

Ahluwalia, Pal (2006), "Race", *Theory, Culture & Society*, 2006, no. 23, s. 538-545.

Aydın, Cemil (2007), *The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought*, New York: Columbia University Press.

Bernal, Martin (2003), *Kara Atena: Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? (1785-1985)*, Çev. Özcan Buze, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Bulut, Yücel (2002), *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, İstanbul: Yöneliş Yayınları.

Chaudhuri, Sibadas (1982), *Index to the Transactions of the International Congress of Orientalists (1873-1973), Part-1 South-Asian&Buddhistic Studies*, Calcutta: Centre for Asian Dokumentation.

Clarke, Hyde (1875), "Report on the Anthropological Section of the International Congress of Orientalists", *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 4, s. 336-339.

Clubb, Edmund (1960), "Note on Soviet Preparations for the XXV International Congress of Orientalists", *Far Eastern Survey*, vol. 29. No 2, s. 31-32.

Cust, R. N. (1897), "The International Congresses of Orientalists", *Hellas: Organe de la Société Philhellénique D'Amsterdam*, Leiden, Vol. VI, s. 342-371.

Economic and Political Weekly (1971), "Congress of Orientalists", Vol. 6, No. 3/5, Annual Number, s. 207- 208.

Enis, Reşat (1951), "Müsteşrikler Kongresi", *Vakit Gazetesi*,17 Eylül, s.1

Esin, Emel (1973), "Yirmidokuzuncu Şarkiyat Kongresi", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, Ankara, s. 225-231.

Fuchs, Eckhardt (2002), "The Politics of the Republic of Learning: International Scientific Congresses in Europe, the Pasific Rim, and Latin America", *Across Cultural Borders: Historiography in Global Perspective*, Ed. Eckhardt Fuchs-Benedikt Stuchtey, USA: Rowman & Littlefield Publishers, s. 205-244.

Halil Halid (2007), *Cezayir Hatıratı*, İstanbul: Hece Yayınları.

Irwin, Robert (2008), *Oryantalistler ve Düşmanları*, Çev. Bahar Tırnakcı, İstanbul: YKY.

K. D. (1974), "The Twenty-Fourth Congress of Orientalists", *Asian Affairs*, Vol. 5, No. 1, s. 71.

Kuneralp, Sinan (1999), *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922), Prosopografik Rehber*, İstanbul: Isis Press.

Lewis, Agnes Smith (1902), "What I Saw at the Orientalist Congress", *The Expository Times*, s. 93-96.

Loomba, Ania (2000), *Kolonyalizm-Postkolonyalizm*, Çev. Mehmet Küçük, İstanbul: Ayrıntı Yay.

MacFarquhar, Roderick (1960), "The 25th International Congress of Orientalists", *The China Quarterly*, No. 4, s. 114-118.

Marchand, Suzanne L. (2009), *German Imperialism and the Age of Empire: Religion, Race and Scholarship*, New York: Cambridge University Press.

Numan Kamil Bey (2002), "Verite Sur L'Islamisme et L'Empire Ottoman" (İslamiyet ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Hakkında Doğru Bir Söz), *Hilafet Risaleleri*, İsmail Kara (Haz.), 1. Cilt, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 353-371.

Oğuz, Mustafa (2008), "Lizbon Müsteşrik Kongresi'ne Dair Sultan Abdülhamid'e Sunulan Bir Rapor", *TÜBAR*, XXIII, Bahar, s. 181-207.

Raz, Ronen (1997), "The Transparent Mirror: Arab Intellectuals and Orientalism, 1798-1950", Doktora Tezi, Princeton University.

Said, Edward (2004), *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev. Berna Ülner, İstanbul: Metis Yay.

Sander, Oral (2010), *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, Ankara: İmge Kitabevi.

Schwab, Raymond (2000), "The Asiatic Society of Calcutta", *Orientalism: A Reader*, Ed. A. L. Macfie, New York: New York University Press, s. 31-34.

T'oung Pao (1891), "The Ninth International Congress of Orientalists", Vol. 1, No. 5, s. 406-411.

Tavakoli-Targhi, Muhammed (2001), *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography,* New York: Palgrave Macmillan.

The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (1892), "The Ninth International Congress of Orientalists", s. 855-876.

Togan, Zeki Velidi (1953), *1951'de İstanbul'da Toplanan Milletlerarası XXII. Müsteşrikler Kongresi: Mesaisi ve Akisleri*, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.

Wallerstein, Immanuel (2007), *Avrupa Evrenselciliği İktidarın Retoriği*, Çev. Sinan Önal, İstanbul: Aram Yay.

Öz: Bu araştırma, akademik oryantalizmin kurumsallaşmasında önemli bir adım olan oryantalistler kongrelerini ele almaktadır. Batı'nın dünya egemenliğini kurma mücadelesine bağlı olarak 19. yüzyılın ürettiği koşullar, oryantalistleri, Doğu hakkındaki bilgilerini paylaşma, karşılaştırma ve kayıt altına alma ihtiyacıyla uluslararası bir kongre düzenleme süreci içerisine sokmuştur. Kongreler bu açıdan oryantalistler ve aynı zamanda oryantalistler ile Doğulu araştırmacılar için uluslararası bir buluşma zemini haline gelmiştir. Bu çalışma, akademik oryantalizmin temel bileşenlerinden biri olan oryantalistler kongrelerinde ele alınan temel konular, katılımcıların profilleri, kongrelerde Doğuluların yeri, 19. ve 20. yüzyıllarda yaşanan dünya-tarihsel gelişmelere bağlı olarak kongrelerin içinden geçtiği evreler hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır. Kongreler sırasında hazırlanan bildiri kitaplarını temel alan bu çalışma, kongreler üzerinden akademik oryantalizmin ne olduğu sorusuna ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Oryantalist, Oryantalistler Kongresi, Sömürgecilik, Friedrich Max Müller, Doğulu Aydınlar.

A Consideration on International Congresses of Orientalists (1873-1973)

Abstract: This paper deals with the emergence of international congresses of orientalists which is a milestone in the institutionalization of academic orientalism. In the context of the developments of the 19th century-struggle for the world domination among the Great Powers of the West, orientalists were in need of organizing an international congress with the aim of sharing, comparing and recording of their knowledge on the Orient. In this respect congresses functioned as meeting places for orientalists and those specialists coming from the Orient as well. Based on the proceedings of these congresses, this essay aims to shed light on the issue of academic orientalism. Therefore, it evaluates main subjects, profiles of attendees, positions of the Oriental participants in the congresses and phases through which the congresses convened in parallel with the world-historical developments in 19th and 20th centuries.

Key Words: Orientalism, Orientalist, Congress of Orientalists, colonization, Friedrich Max Müller, eastern intellectuals.

Tevfik Sağlam'ın İki Mektubu ve Bir Raporu Işığında 1933 Üniversite Reformu

Cafer GÜLER*

I. Giriş

Bu makalede Türk Eğitim Tarihi'nin, Türk Üniversite Tarihi'nin önemli bir dönüm noktası olan 1933 Üniversite Reformu'na, önce bu reformun önemli bir aktörü ve sonrasındaysa mağduru olan Tevfik Sağlam'ın penceresinden bakılacaktır.

Tevfik Sağlam[1] "1933 Üniversite Reformu"ndan önce Darülfünun Tıp Fakültesi'nde Emraz-ı Dâhiliye Müderrisi idi. 1933 Reformu esnasında Üniversi-

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü

[1] Tevfik Sağlam 1882'de İstanbul'da doğdu. 1903'te Askeri Tıbbiyeyi bitirdi. Mezuniyetinden sonra bir yıl süreyle Gülhane'ye devam etmiş ve burada Süleyman Numan ve Alman Deycke'nin yanında iç hastalıkları kliniği ve laboratuvarında görev almıştır. 1905'te Gülhane'ye Süleyman Numan'ın asistanı olarak girmiş 1906'da ise iç hastalıklarında muallim muavinliği (doçent), 1909'da Haydarpaşa'da tıp fakültesinde ikinci iç hastalıkları kliniği laboratuvar şefi olmuştur. 1912'de Balkan Savaşı'na katılmış 1914'te Tıp Fakültesi'nden ayrılarak askeri hizmete dönmüş, Birinci Dünya Savaşı başlayınca 1915'te ikinci ordu başhekimi olmuş, yine aynı yıl Üçüncü Ordu Sıhhiye Reisi olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra mütareke döneminde Gülhane'ye başhekim ve müdür olarak atanmış, daha sonra ise 1919 Nisanında Tıp Fakültesi Mebadi-i Emrazı Dahiliye hocalığına getirilmiş, Milli Mücadeleye katılmak üzere İnebolu yoluyla 1921'de Ankara'ya gelmiş Sıhhıye Müfettişi Umumiliği'ne getirilmiştir. Daha sonra Ankara hastaneleri dahiliye ve intaniye şefi olmuş, 1923'te ise Gülhane Hastanesi dahiliye kliniği profesörü olmuştur. 1924'te ise Tıp Fakültesinde Mebadi-i Emrazı Dahiliye hocalığına getirilmiştir. Aynı yıllarda sıtma savaş

te Reformu hakkında rapor hazırlayan daha sonra ıslahat müşaviri olarak görevine devam eden Albert Malche'nin[2] başkanlığındaki *Islahat Komisyonu* kurulmuştur[3]. Bu komisyon her fakülte için kimin kalıp kimin gideceğini belirlemeye yönelik olarak resmi bir hüviyeti olmayan Eksper *Heyeti*'nin görüşünü alacaktır[4]. Tıp Fakültesi bünyesindeki *Eksper Heyeti*'nin üç kişilik üyesinden

komisyonu üyesi olmuştur. 1925'te I. Milli Türk Tıp Kongresi Genel Sekreterliği'ne seçilmiş, 1926'da ise Türk Kodeksi komisyonuna üye olmuş, yine aynı yıl Tıp Fakültesi Emrazı Dahiliye Müderrisliği'ne (Ordinaryüs Profesör) getirilmiştir. 1927'de Milli Savunma Bakanlığı Sıhhiye Daire Reisi olmuş, aynı yıl mirliva (general) rütbesini almıştır. 1928'in başlarında ise askerlikten emekliye ayrılmıştır. Tevfik Sağlam Darülfünun Tıp Fakültesi'ne geri dönmek istemişse de Tıp Fakültesi kendisini askeri hizmette iken Tıp Fakültesinden istifa etmiş saydığından bu eski görevine dönememiştir. Tevfik Sağlam 1931'de Gureba Hastanesi'nde dâhiliye uzmanı olmuş, yine aynı yıl Tıp Fakültesi Emrazı Dahiliye kürsüsüne atanmıştır. 1933 Üniversite reformundan sonra Tevfik Sağlam Tıp Fakültesi Dekanlığı'na getirilecek ancak 1934 yılı Haziran ayında kürsüsü (II. İç Hastalıkları Kliniği) kaldırılarak dekanlıktan ve üniversiteden ayrılmak zorunda kalacaktır. Tevfik Sağlam 1936'da Haydarpaşa Numune Hastanesi'ne iç hastalıkları uzmanı olarak tayin edilecektir. 1940'da ise *Yüksek Sıhhat Şurası* üyeliğine getirilecek, 1942'de ise İstanbul Tıp Fakültesi'nde III. İç hastalıkları kliniği kurulunca Tevfik Sağlam bu kliniğin başına getirilecektir. Böylelikle Tevfik Sağlam'ın sekiz yıllık üniversiteden uzak kalma dönemi sona erecektir. 1943'te ise İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'ne tayin edilecek ve rektörlüğü 1946'ya kadar devam edecektir. 1946'dan 1952'ye kadar ise III. İç hastalıkları kliniğinde eğitim öğretim faaliyetine devam eden Tevfik Sağlam 1952'de yaş haddinden emekli olacaktır. Tevfik Sağlam emeklilik yıllarında da boş durmayacak özellikle Türkiye'de verem savaşının en önemli kişisi olacak ve verem savaş derneklerinin çoğalması yönünde gayretler sarf edecektir. Sağlam ayrıca UNESCO'da Türkiye'yi temsil eden heyette de görev almaya devam edecektir. Tevfik Sağlam 1963'te vefat etmiştir. Tevfik Sağlam hakkındaki biyografik bu not için bkz: (Sağlam,,1981:.IX-XXI). Ayrıca Tevfik Sağlam hakkında ayrıntılı üç ciltlik bir derleme eser Tevfik İsmail Gökçe ile Neşati Üster'in hazırladıkları *Tevfik Sağlam (1882-1963)* başlığını taşımaktadır. (Gökçe ve Üster,1966), (Gökçe ve Üster,1968), (Gökçe ve Üster 1971), C. I'de Tevfik Sağlam hakkında meslektaşlarının, öğrencilerinin anıları, görüşleri yer almakta, C. II'de ise Tevfik Sağlam'ın Askeri Tıbbiye'den mezun olmasından Mütareke Dönemi'ne kadar geçen sürede kendi yazdığı anılarına yer verilmekte, C. III'te de Tevfik Sağlam'ın mektupları, konuşmaları, açılış derslerinin metinleri yer almaktadır.

[2] Albert Malche'ın müşavir olarak nasıl bulunduğu ve sonraki faaliyetleri için bkz. (Dölen, 2010c:81-89)

[3] Islahat Komisyonu için bkz: (Dölen, 2010c:.241); (Arslan, 1995:.331-334).

[4] Islahat komisyonunda yer alan Osman [Horasan] her fakültede kurulan ve resmi bir hüviyeti olmayan bu eksper heyetleri hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Biz, bütün ıslahatı ve kadroları iki ay içinde yaptık. Gördüğümüz iş pek büyüktür. Bu hususta birçok itirazlar serdedilebilir. Müderrisleri kadrodan ayırırken istinad ettiğimiz deliller, müderrislerin sicilleri, yaşları, şimdiye kadarki mesaileri ve bundan sonra çalışma kabiliyetleri olup olmadığı vesaire hakkında yaptığımız tahkikattı. Bundan başka profesör Malş hocalarla ayrı ayrı görüşmüş, her fakültede bu işle meşgul olmak üzere üçer kişilik bir eksper heyeti seçilmiştir. Mesela Tıp Fakültesi'nde eksper heyet Tevfik Salim Paşa, Neşet Ömer ve Akil Muhtar beylerden müteşekkildi. Profesör Malş heyetlerdeki zevatla resmi olarak değil, hususi olarak görüşmüştür. Çünkü resmi görüşmede bu hocalar arkadaşları hakkındaki nokta-i nazarlarını bitaraf olarak söylemezlerdi. Bizde medeni cesaret yoktur." (Dölen, 2010c:274, 541–542); Eksper Heyeti hakkında ayrıca o günlerin genç bir doçenti Sadi Irmak da anılarında şu bilgileri vermektedir: "Kadro kurma alanında bu zatın [Albert Malche] ilk girişimi bütün

birisi de Tevfik Sağlam idi[5]. Tevfik Sağlam yeni kurulan İstanbul Üniversitesi'nde Tıp Fakültesi dekanlığına o günlerin Maarif Vekili Reşit Galip tarafından atanacaktır[6]. 1934'ün Haziran ayında ise zamanın Maarif Vekili Hikmet Bayur'un inisiyatifiyle Tevfik Sağlam'ın kürsüsü kaldırılacak ve Tevfik Sağlam üniversiten uzaklaştırılacaktır.

1933 Reformu'ndaki yapılan tensikatta görüşü alınan kişilerden olan Tevfik Sağlam daha sonra Tıp Fakültesi'ne dekan olmuştur. Ancak bir yıl geçmeden kürsüsü kaldırılarak 1934'te hem dekanlıktan hem de üniversiteden uzaklaştırılmıştır. 1942'de ise üniversiteye kendisi için bir kürsü kurulması yoluyla dönmüş, 1943'te ise İstanbul Üniversitesi'ne rektör olarak atanmıştır. Ne olmuştur da 1933 tasfiyesinde görüşü alınan Tevfik Sağlam daha bir yıl geçmeden üniversiteden uzaklaştırılmıştır. Yine ne olmuştur da Tevfik Sağlam sekiz yıl sonra, fakültesinden uzaklaştırılıp yine aynı fakülteye dönen tek kişi olabilmiş[7] ve dahası aynı üniversiteye rektör tayin edilmiştir. İşte bu sorulara verilecek cevaplar Tevfik Sağlam'ın bu çalışmada incelenecek olan mektup ve raporunda saklıdır.

Türk eğitim tarihinin önemli dönüm noktalarından birisi şüphesiz 1933 Üniversite Reformu'dur. Bu reform hakkında ayrıntılı araştırmalar yapılmıştır: Ali Arslan'ın *Darülfünundan Üniversiteye* adıyla basılan doktora tezi[8], Emre Dölen'in *Türkiye Üniversite Tarihi* adlı beş ciltlik eserinin üçüncü ve dördüncü ciltleri[9] 1933 Reformu'na ilişkin ayrıntılı çalışmalardır. Ayrıca Ersoy Taşdemirci'nin belgelere dayalı *Belgelerle 1933 Üniversite Reformunda Yabancı Bilim adamları*[10] adlı eseri ile Horst Widmann'ın Türkçeye *Atatürk Üniversite Reformu*[11] başlığıyla çevrilen eseri de önemli araştırmalar arasındadır. Arnold Reisman'ın *Nazizmden Kaçanlar ve Atatürk'ün Vizyonu* başlıklı eserini de eklemek gerekir.[12]

hocalara yazılı bir anket açmak olmuştu. Bu ankete öğrenim durumumuz, yayınlarımız, yabancı dil bilgimiz sorulmuştu. Sonradan anladığımıza göre tercih unsurları olarak araştırma özellikle yabancı dergilerde yayınlanmış olanlar, yabancı dil bilgisi, yabancı ülkelerde lisans veya doktora yapmış olmak bir de yaş ele alınmıştır. Profesör Malche ile beraber kadro kurmada Neşet Ömer [İrdelp], Profesör Akil Muhtar [Özden], Prof. Tevfik Sağlam, Prof. Tahir Taner'in oylarına başvurulduğu anlaşılıyordu. "(Dölen, 2010c: 284).

[5] (Dölen, 2010c: 274); (Arslan, 1995: 333).

[6] Maarif Vekili Reşit Galip tarafından Tevfik Sağlam'ın Tıp Fakültesi Dekanlığına atanma yazısı için bkz: (Taşdemirci, 1992: 73).

[7] Gerçekten 1933 Reformundan sonra İstanbul Üniversitesi kadrolarına alınmayan öğretim üyelerinin bazıları daha sonraları üniversiteye dönebilmişlerse de (İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu DTCF'ye, Şevket Aziz Kansu DTCF'ye, Fazıl Nazmi Örkün DTCF'ye alınmıştır) uzaklaştırıldıkları fakültelerine dönen Tevfik Sağlam dışında kimse yoktur.

[8] (Arslan, 1995).

[9] (Dölen, 2010c); (Dölen, 2010d).

[10] (Taşdemirci, 1992).

[11] (Widmann, 1981).

[12] (Reisman, 2011).

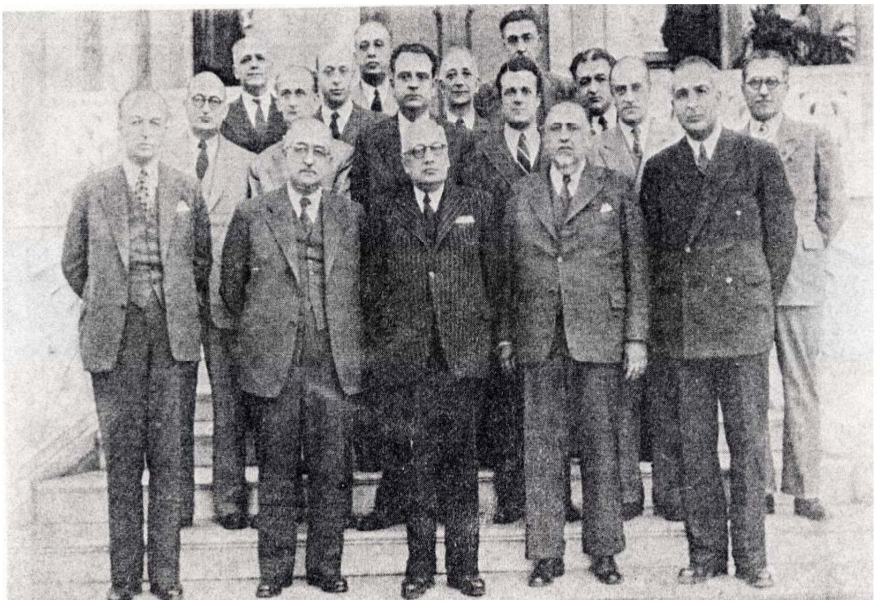

Tevfik Sağlam Üniversite rektörü ve profesörleri ile.
Soldan sağa: Hamit Ongunsu, Tevfik Sağlam, Sıddık Sami Onar, Ebülula Mardin, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu

Diğer yandan Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1861-1961)* başlığıyla düzenlenen toplantıya Türk Üniversite Tarihi kapsamında 1933 Üniversite Reformun'a ilişkin bildiriler sunulmuş ve bu toplantının bütün bildirileri TÜBA tarafından kitaplaştırılmıştır.[13] Ayrıca konumuz bakımından Doğan Üvey ile Ayşenur Gökçe'nin *"1933 Üniversite Reformu ve Prof. Dr. Tevfik Salim Sağlam"* başlıklı bir makalesi bulunmaktadır.[14] Ancak belirtilmeli ki bu çalışmalarda Tevfik Sağlam'a ait mektup ve raporlar kullanılmamıştır. Emre Dölen Türkiye'de görev alan mülteci Alman bilim adamlarından Philipp Schwartz'ın 1951'de Türkiye'den ayrılırken hazırlamış olduğu ve *"İstanbul Üniversitesi'nin Bugünkü Hali ve İstikbali"* başlıklı raporunu şöyle tanıtmaktaydı: "Schwartz bu raporunda 1933 Reformu'nun

[13] (Aras, Dölen, Bahadır, 2010)

[14] (Gökçe ve Üvey, 2001: 106–109). Bu makale sadece Tevfik Sağlam'ın kronolojik bir biyografisini içermektedir. Tevfik Sağlam'ın 1933 Reformundaki rolü ve kısa bir süre sonra üniversiteden uzaklaştırılması üzerinde hiç durmamaktadır. Ayrıca bu kronolojik biyografide tarih hataları da bulunmaktadır. Örneğin Tevfik Sağlam'ın 1934'te üniversiteden uzaklaştırıldıktan sonra üniversiteye geri dönüş tarihi olarak 1939 (doğrusu 1942 olacak), yine Tevfik Sağlam'ın İstanbul Üniversitesi rektörlüğüne tayin tarihi ise 1942 (doğrusu 1943 olacak) olarak verilmiştir ve nihayet bu makalenin bibliyografyasında Tevfik İsmail Gökçe ile Neşati Üster'in üç ciltlik *Tevfik Sağlam* derlemesine herhangi bir atıf yapılmamıştır.

Başarısız olduğunu nedenleri ile ortaya koyduktan sonra ileriye yönelik önerilerde bulunmaktadır. Bu rapor çok uzun süre bilinmeden kalmış, geniş bir özeti 1968'de *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanmış olmakla birlikte gereken ilgiyi görmemiştir. Oysa bu raporda olayın içinde yaşamış bir yabancı profesörün önemli saptamaları bulunmaktadır. Bu saptamaların çoğu aradan geçen uzun süreden sonra günümüzde de önemini korumakta ve tartışmaya açılması gerekmektedir."[15] Oysa Schwartz'ın raporundan on yıl önce yine olayları yaşayan bir Türk bilim adamının yani Tevfik Sağlam'ın İnönü'ye sunduğu rapor da en az Schwartz'ın raporu kadar ilgiyi hak etmektedir ve önemini korumaktadır.

II. Tevfik Sağlam'ın Mareşal'e Birinci Mektubu

1933 Üniversite Reformu'nun önemli bir sonucu İstanbul Darülfünunu hocalarından bazılarının yeni kurulan İstanbul Üniversitesi kadrolarına alınmayarak tasfiye edilmeleriydi. 1933 Üniversite Reformu denince ilk akla gelen konulardan birisi de işte bu tasfiye idi. Bundan dolayı 1933 Reformu'na ilişkin araştırmalarda bu tasfiyeye ayrı başlıklar ayrılmıştır.[16] Ancak 1934 yılında aralarında Tevfik Sağlam'ın da bulunduğu sınırlı sayıda öğretim üyesinin tasfiyesi üzerinde yeterince durulmamıştır.[17] T.B.M.M.'de 29 Mayıs'ta çıkan ve 2467 numaralı *"İstanbul Üniversitesi'nin Muvazene-i Umumiye'ye alınmasına dair kanun"*[18] ile 6 Kasım 1933 tarihinde açıklanan *İstanbul Üniversite'sinin Muvakkat Kadrosu*[19] dönemi kapanacaktır. Milli Eğitim Bakanlığı nihai kadroları İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'ne 11 Haziran 1934 tarihinde bildirecektir. İşte bu nihai kadroda Muvakkat Kadro'da olan bazı isimler yer almayacak yani tasfiye edileceklerdir.[20]

İşte 1934 yılındaki bu sınırlı tasfiye sonucu Tevfik Sağlam da 1 Haziran 1934 tarihinde, kürsüsü (II. İç Hastalıkları Kürsüsü) kaldırıldığı için hem üni-

---

[15] (Dölen, 2010e: 206).

[16] 1933 Üniversite Reformu ve bununla bağlantılı olarak 1933 Tasfiye'si için şu iki ayrıntılı çalışmayı örnek olarak gösterebiliriz.(Arslan, 1995); Emre Dölen'in ayrıntılı ve beş ciltlik Türkiye Üniversite Tarihi eserinin üçüncü cildi (Dölen, 2010c), 1933 Reformu'na ayrılmıştır.

[17] Emre Dölen *Türkiye Üniversite Tarihi*, adlı eserinin dördüncü cildinde 1934 tasfiyesini kısa bir şekilde anlatmıştır. Bkz. (Dölen, 2010d: 96).

[18] Bu kanunun metni için Bkz. (Dölen, 2010d: 529–533).

[19] 1933 Üniversite Reformu'ndan sonra 6 Kasım 1933 tarihinde açıklanan *İstanbul Üniversite'sinin Muvakkat Kadrosu* için bkz. (Dölen, 2010c: 555–562).

[20] Nihai kadroda kendilerine yer verilmeyen isimler şunlardı: Hukuk Fakültesi'nden Mehmet Ali Bey, Deniz Ticaret Hukuku ile Kara Ticaret Hukuku kürsülerinin birleştirilmesiyle Ali Kemal [Elbir], Edebiyat Fakültesi'nden İslam Tetkikleri Enstitüsü'nden Mehmet Ali Ayni, Şevket Bey, Tıp Fakültesi'nden Parazitoloji Kürsüsü'nün kaldırılması sonucu İsmail Hakkı Bey, İkinci İç Hastalıkları Kürsüsü'nün kaldırılması sonucu Tevfik Sağlam. Emre Dölen bu isimlere, ismini vermediği Hukuk Fakültesi'nden bir doçent ile İslam Tetkikleri Enstitüsü'nde lektör olan Abdülbaki Bey'i de eklemektedir. Bkz. (Dölen, 2010d: 96)

versiteden hem de dekanlıktan ayrılmak zorunda kalmıştır[21]. 1934'te gerçekleştirilen ve Tıp Fakültesi Dekanı Tevfik Sağlam'ı da kapsayan sınırlı tasfiye şimdiye kadar sadece mülteci Alman Profesörlerden Philipp Schwartz'ın anılarındaki anlatıma[22] dayanılarak açıklanmaya çalışılmıştır.[23]

Kadrosu kaldırılan ve dekanlıktan uzaklaştırılan Tevfik Sağlam, konu hakkında kendisinden bilgi isteyen Mareşal Fevzi Çakmak'a bir mektupla durumu kendi penceresinden anlatmıştır.[24] Tevfik Sağlam'ın bu mektubu aynı zamanda 1934 sınırlı tasfiyesinin birinci elden tanıklığıdır. Mareşal Fevzi Çakmak ile Tevfik Sağlam arasında -biyografisinde (bkz. Dipnot 1) gördüğümüz üzere-askerlik hizmeti, özellikle cephelerdeki görevleri sırasında yakınlık kurulmuş

---

[21] Tevfik Sağlam 1934'ten önce de iki kere üniversiten ayrılmak zorunda kalmıştı. 1914'ün başlarında Tıp Fakültesi'nde "Şefler Hadisesi" diye bilinen bir tasfiye hareketinin kapsamına Tevfik Sağlam da alınmıştı. Bu konuda bkz: (Dölen, 2010a: 423-432). Tevfik Sağlam'ın ikinci tasfiyesi ise yukarıda biyografisini verirken anlattığımız gibi 1928'de askerlik görevinden emekliye ayrılıp Tıp Fakültesi'ne dönmek isteyince o günkü Tıp Fakültesi yönetiminin kendisini *müstafi* kabul ettiğinden Tevfik Sağlam bir anlamda tasfiye edilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak, daha sonraki yıllarda Tevfik Sağlam'ın kürsüsünde yer alacak olan Ekrem Şerif Egeli'nin anlatımı için bkz: (Gökçe ve Üster, 1966: 117–118).

[22] Philipp Schwartz Türkçe'ye *Kader Birliği 1933 Sonrası Türkiye'ye Göç Eden Alman Bilim Adamları* başlığıyla çevrilen anılarında Üniveriste Reformu'yla birlikte Tıp Fakültesi Dekanı olan Tevfik Sağlam ile Üniversite Rektörü Neşet Ömer İrdelp'i şöyle değerlendirmekte idi: "Zamanında Ordu Sağlık İşleri Şefliği yapmış, yeni kurulan tıp fakültesinin Tevfik Salim (Sağlam)'ın da reformların yürütülmesi hakkında kendine özgü fikirleri vardı. Yine de ilginç şahsiyet şüphesiz Rektör ve Cumhurbaşkanı'nın doktoru Neşet Ömer Bey idi. Üstün'ün her türlü sırrına ortak, öncelikli bir '*'güven adamı''* olarak biliniyordu. Üniversitenin rektörü olarak ise gölge bir varlık sürdürüyordu. Onunla bir araya gelmek imkansız gibiydi. Meslektaşlarıyla uyuşmayan bazı planlar peşinde olduğu izlenimi veriyordu. Reformları yürütmekle sorumlu olanlardan bazıları birbirinden nefret ediyorlar ve karşıdakinin dediğinin tam tersini yapmaya hazır bir izlenim yaratıyorlardı." (Schwartz, 2003: 77) Schwartz anılarının ilerleyen sayfalarında Tevfik Sağlam ile Neşet Ömer İrdelp'in ayrılmalarından sonra Tıp Fakültesi'nin yeni Dekanı Nurettin Ali Berkol ile yeni Rektör Cemil Bilsel'in göreve başlamalarından sonraki atmosferi anlatırken daha açık konuşmuştur: "Kış ve yaz dönemleri arasındaki tatilde, Tıp Fakültesi'nin Rektörü ve dekanı da görevlerinden çekildiklerini açıkladılar. Hukukçu ve yetenekli bir yönetici olan yeni rektör Cemil Bey, Ankara'dan reformlarla ilgili hiçbir tereddüt ve soruna göz yummama gibi açık ve sert bir emir alarak gönderilmişti. Kısa sürede doğru adam olduğunu kanıtladı. Adil, keskin zekalı ve enerjik biriydi. İnsanları iyi tanıyordu büyük bir politik gücü vardı, hedefleri için sonuna kadar savaşıyordu ve bilime saygısı sonsuzdu. Bu özellikleri sayesinde çalkantılı durumu birkaç hafta içinde normale döndürdü, yönetimi yozlaşma ve yolsuzluktan temizledi ve yabancı profesörlerin yetkilerini geliştirecek ortamı sağlayabilmek için gerekli önlemleri aldı. Karşı çıkışların Tıp Fakültesinden kaynaklandığını biliyordu… Tıp Fakültesi'nin yeni dekanı Anatomi profesörü Nurettin Ali (Berkol) Cemil Bey'in sadık destekçilerindendi." (Schwartz, 2003: 87-88).

[23] Örneğin (Widmann, 1981: 199), Emre Dölen "Yeni kurulan İstanbul Üniversitesi'ni kısa sürede çıkmaza sürükleyen başlıca sorunları" sıralarken Rektör Neşet Ömer İrdelp ile Tıp Fakültesi Dekanı Tevfik Sağlam'ı reforma inanmayan kişiler olarak nitelemekte ve Schwartz'ın anılarındaki ilgili pasajı aktarmaktadır. (Dölen, 2010d: 36, 52).

[24] Birinci mektubun metni için bkz: (Gökçe ve Üster, 1971: 185–191).

olduğu anlaşılmaktadır.[25] İşte Tevfik Sağlam'ın biyografisinde verdiğimiz bu görevleri dolayısıyla Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'la tanışıklığı doğmuş olmalıdır.[26] Mareşal ordudaki hizmetlerinden tanıdığı Tevfik Sağlam'ın görevden uzaklaştırılmasıyla ilgilenme gereği duymuştur. Ayrıca Tevfik Sağlam Mareşal Fevzi Çakmak'ın küçük kızını mütareke döneminde tedavi etmiştir. Zaten mektubun başındaki "…. Muazzez'den malumat talep buyurduğunuzu duydum" cümlesinde geçen Muazzez, Tevfik Sağlam'ın mütareke döneminde tedavi ettiği Mareşal'in küçük kızıdır.[27]

Tevfik Sağlam mektubunda öncelikle üniversiteden uzaklaştırılmasını anlatmaktadır. Sağlam 1934 Mayıs ayının sonlarına doğru İstanbul'a gelen Sağlık Bakanı Vekili Refik Saydam'la bir görüşme yaptığını, bu görüşmede Saydam'ın kendisine o günlerin Milli Eğitim Bakanı olan Hikmet Bayur'un iki iç hastalıkları kürsüsünü birleştirerek[28] Tevfik Sağlam'ı kadro dışında bırakacağını söylemektedir. Bayur ayrıca Atatürk'ün de Tevfik Sağlam'ı sevmediğini eklemiştir. Refik Saydam, Bayur'un söylediğinin aksine Atatürk'ün Tevfik Sağlam hakkında olumsuz bir görüşü olmadığını belirtmiştir. Ayrıca Başbakan İsmet İnönü'nün de böyle bir durumdan haberi olmadığını Saydam'a söylemiştir.[29] Sonuçta Tevfik Sağlam üniversiteden uzaklaştırıldıktan sonra Milli Eğitim Ba-

---

[25] Tevfik Sağlam'ın orduda geçen hizmeti için bkz: (Gökçe ve Üster,*1968)*; ayrıca bkz: (Sağlam, 1981: X-XII).

[26] Mareşal Fevzi Çakmak I. Dünya Savaşı'nda Tevfik Sağlam'ın bulunduğu Doğu Cephesi'nde görev almıştı. (Külçe, 1953: 11), (Gökçe ve Üster, 1968: 282).

[27] "Beşiktaş'ta Valide Çeşmesi'nde iki odalı kiralık bir eve sığınan aile efradı bin bir heyecan içinde yaşadıkları sırada küçük kız Muazzez menenjit hastalığına tutuldu. Hastaya bakmak için bile doktorlar eve gelmiyorlardı. Nihayet Paşa'nın hürmetkârlarından Profesör Dr. Tevfik Salim Paşa haberdar edilmiş ve kızın tedavisine o başlamıştı." (Külçe, 1953: 20).

[28] 1933 Üniversite Reformu'ndan sonra 6 Kasım 1933 tarihinde açıklanan *İstanbul Üniversite'sinin Muvakkat Kadrosu* başlıklı belgeye göre Tıp Fakültesi bünyesinde üç adet *Dahili Hastalıklar ve Seririyatı(Klinik)* vardı. Birinci Dahili Hastalıklar ve Seririyatı Ord. Prof. Neşet Ömer [İrdelp], İkinci Dahili Hastalıklar ve Seririyatı ise Ord. Prof. Tevfik Salim [Sağlam] yönetiminde oluşturulmuştur. Üçüncü Dahili Hastalıklar ve Seririyatı'nda ise Ord. Prof. sıfatıyla kürsünün başına *ecnebi*nin getirileceği ibaresi vardır. Bkz. (Dölen, 2010c: 561). O halde Neşet Ömer İrdelp'in kürsüsüne dokunulmuyor; Tevfik Sağlam'ın başında bulunduğu İkinci İç Hastalıkları Kliniği muvakkat kadroda yer alan Üçüncü İç Hastalıkları kliniği ile birleştirilecek ve kürsünün başına Alman Erich Frank getirilecektir. Erich Frank için bkz. (Widmann, 1981: 249–250).

[29] Tevfik Sağlam'ın verdiği bu bilgiler 1933 Reformu'yla birlikte yapılan tensikatta ve yeni üniversitede görev almada başta Cumhurbaşkanı Atatürk, Başbakan İsmet İnönü, Sağlık Bakanı Refik Saydam ve bu mektubun ileriki sayfalarında ismi geçen TBMM Başkanı Kazım Özalp'in de bir şekilde müdahil olduklarına bir örnektir. Emre Dölen Hamdi Suat Aknar'ın üniversiteden uzaklaştırılmasını anlatılırken Atatürk'ün bu konuyla ilgili tavrını da şöyle aktarmıştır: "Olayı öğrenen Atatürk'ün görevine dönmesinin sağlanmasını istemesi üzerine" (Dölen, 2010c:349) Emre Dölen Başbakan İsmet İnönü'nün ve Sağlık Bakanı Refik Saydam'ın üniversite reformuna müdahil olmaları ise Akif Şakir Şakar örneğini vermiştir. "1933'de Tıp Fakültesi'nin kürsüleri arasında Ortopedi'ye yer verilmediği için [Akif Şakir Şakar] kadro dışı kaldı. Sıhhat vekili Dr. Refik Saydam'ın Ortopedi'nin önemi konusunda İsmet İnönü'yü ikna etmesi üzerine tekrar kadroya alındı." (Dölen, *2010c*: 360).

kanlığı'ndan bir yazı almıştır. Bu yazıda Sağlam'ın kürsüsünün kaldırılması ve üniversite dışına çıkarılmasının "zarureti maliye sebebiyle" olduğu gerekçesine sığınılmıştır.

Tevfik Sağlam, Refik Saydam'la yaptığı konuşmasında tasfiyesi hakkında Saydam ve İnönü'nün bilgisi ve onayı olmadığı sonucunu çıkardığını belirtmektedir. T. Sağlam TBMM Başkanı Kazım Paşa [Özalp]'nın tasfiye konusunu Milli Eğitim Bakanı'na sorduğu zaman şu cevabı aldığını aktarır: "Malche'nin raporunda iki dâhiliye seririyatı vardı. Üçünden birini lağvetmek icap etti. Neşet Ömer Bey'in seririyatını kaldıramadık. Tevfik Sağlam'ınkini kaldırdık."[30]

Üniversiteden uzaklaştırılmasında Milli Eğitim Bakanı Hikmet Bayur'un inisiyatifinin belirleyici olduğunu Tevfik Sağlam, gerekçeleriyle izah etmektedir[31]. Bütçede tasarruf etme gerekçesinin anlamsız olduğunu rakamlarla kanıtlayan Sağlam, üç tane iç hastalıkları kliniğinin fazla olmadığını savunur. Sağlam'a göre mevcut iki iç hastalıkları kliniğinin iş yükündeki ve öğrenci sayısındaki artış, üçüncü bir iç hastalıkları kliniğini gerekli kılmaktaydı. Malche'nin raporunu okumadığını söyleyen Tevfik Sağlam, üniversitelerde genellikle üç veya dört iç hastalıkları kliniğinin olduğunu zikretmekte ancak hiçbir üniversitede iki fizyoloji hocası olmadığı üzerinde durmakta ve Milli Eğitim Bakanlığı Fizyoloji kürsüsü açısından neden tasarruf yapmadığını sormaktadır[32].

Mektubun sonraki kısımlarında Tevfik Sağlam, Milli Eğitim Bakanı Hikmet Bayur ile Vekâlet bürokratlarının Üniversite Reformu gibi önemli bir "inkılâb"ın anlamını kavrayamadığını, yetersiz kaldıklarını vurgulamaktadır. Bakanlığın üniversiteye Genel Sekreter göreviyle yolladığı Müfettiş Besim Bey'in[33] üniversitede acil yapılması gereken işleri sürekli engellediğini vurgu-

[30] Neşet Ömer İrdelp, Atatürk'ün özel doktoru idi. Bkz: (Şehsuvaroğlu, 1981: 12, 59–60). Öyle görünüyor ki Maarif Vekili Hikmet Bayur Neşet Ömer yerine Tevfik Sağlam'ı tasfiye etmeyi uygun bulmuştur. Hikmet Bayur kendisiyle yapılan bir söyleşide yalnızca Dr. Reşit Galip'ten sonra Milli Eğitim Bakanlığı'na getirilmesini anlatmış ancak bakanlık makamına geldikten sonra üniversite reformuyla ilgili yaptıklarından bahsetmemiştir. Bkz: (İnan, 1997: 329–330). Arı İnan'ın bu söyleşi kitabında Hikmet Bayur ile ilgili kısımda Milli Eğitim Bakanı olduktan sonra Bayur'un icraatına dair bir şey yoktur.

[31] 1933 Üniversite Reformu ve beraberinde yapılan tasfiyeler için büyük ölçüde dönemin Milli Eğitim Bakanı Dr. Reşit Galip sorumlu tutulmuştu. Bkz. (Dölen, *2010c:* 256–258). Tevfik Sağlam'ın Mareşal'e yazdığı bu mektuptan çıkarılabilecek sonuçlardan birisi de Hikmet Bayur'un da Milli Eğitim Bakanı olarak *1934* sınırlı tasfiyesinde bir rol oynamasıdır.

[32] 1933 Üniversite Reformu'nda Kemal Cenap Berksoy yeniden kadroya alınmış fakat fizyoloji kürsüsüne Alman bilim adamlarından Hans Winterstein yerleştirilmiştir. O halde ilk aşamada Kemal Cenap Berksoy'un tasfiye edilerek üniversite dışında bırakılmak istendiği fakat sonra bu girişimden vazgeçildiği sonucuna varmak yanlış olmayacaktır. Bkz: (Dölen, 2010c: 330).

[33] Tevfik Sağlam'ın mektubunda çok olumsuz bir portresini çizdiği Besim Bey'in üniversitede kısa süren umumi kâtipliği için bkz: (Dölen, 2010d: 14).

lamakta ve üniversitenin ihtiyacı olan malzeme alımı konusunda tasarruf gerekçesiyle önemli gecikmeler yaşandığını da eklemektedir[34].

Tevfik Sağlam, Milli Eğitim Bakanı Hikmet Bayur'un başta Atatürk ve İnönü olmak üzere devleti yönetenlerin hassas oldukları "üniversitede israf ve sefahat vardır" propagandasını yaptığını ancak bu işi önlemekle görevli Rektörlük Genel Sekreteri Besim Bey ile üniversitenin ihtiyacı olan malzemenin alımıyla görevli Ziya Bey'in olumlu bir iş göremedikleri ortaya çıkınca Milli Eğitim Bakanı'nın bu sefer kendisi hakkında "Tıp Fakültesi Reisi çalışmıyor, hariçte hekimlikle meşgul oluyor" söylentisini yaydığını eklemektedir. Tevfik Sağlam bu iddianın da doğru olmadığını ama doktorların dışarıda çalışarak çok para kazandıkları yönünde kamuoyunda bir algı olduğunu, bu sebeple kamuoyu doktorlara tepki gösterdiğinden Milli Eğitim Bakanı'nın böyle bir iddiaya sarıldığını savunmaktadır.

Tevfik Sağlam'ın İsmet İnönü'ye aşağıda anlatılacak olan 1941 tarihli raporu ile Philipp Schwartz'ın anılarında Tevfik Sağlam'a yönelik üstü kapalı eleştirileri birlikte okunduğunda Tevfik Sağlam ile özellikle Tıp Fakültesi'ndeki mülteci Alman bilim adamları arasında bir anlaşmazlık olduğu anlaşılmaktadır. Tevfik Sağlam 1941 tarihli İnönü'ye sunduğu raporda İstanbul Üniversitesi kadrosuna alınan mülteci Alman bilim adamlarından bazılarının bilimsel yetersizliği üzerinde ısrarla durmuştur.[35] Üniversite Reformu'ndan sonra yaklaşık

---

[34] Tevfik Sağlam'ın bu yöndeki eleştirilerinin gerçekleri yansıttığını Emre Dölen'in Başbakanlık Arşivi'nde bulduğu bir belge ispatlamaktadır: "Cemil Bilsel atanmasının hemen ardından Başvekil İsmet [İnönü] Paşa ile Yalova'da görüşmüş, üniversitenin en acil işinin yeni ders yılı için alet edevat ve kitap sağlanması olduğunu anlatmıştır. Bunun üzerine İsmet Paşa 6 Ağustos 1934 günü Ankara'ya bir telgraf çekip bunları ihale yoluyla sağlanmasının uzun süreceğini ve ders yılına yetişmeyeceğini belirterek satın almanın pazarlık yoluyla yapılması hususunda Maarif, Sıhhiye ve Maliye vekillerini konuyu görüşmesini ve gerekirse kararnamesinin imzalatılarak çıkartılmasını istemiştir." bkz, (Dölen, 2010d: 68, 527).

[35] "İlk seçim iyi olmamıştır. Prof. Malche ile birlikte ve Yahudi hocaların adeta bir mümessili gibi çalışan Prof. Schhwartz bu seçimde üniversitenin hakiki ihtiyacından ziyade Yahudilerin menfaatini düşünmüş ve o zamanlar büyük bir kriz geçirmekte olan Yahudi ilim adamlarından mümkün olduğu kadar fazlasını yerleştirmeye çalışmışlardır. Filhakika intihap edilen hocalar arasında pek kıymetli ve vazifelerinin hakikaten ehli olanlar eksik olmamakla beraber, birçokları da sırf kayrılmak ve yerleştirilmek için getirilmişlerdir. Bu sonuncuların bir kısmı az çok müddet sonra veya kontratları bitince geri gönderilmişler, fakat bir kısmı el'an vazifeleri başında durmaktadırlar." Tevfik Sağlam yine bu raporunda Prof. Obrndorfer örneğini şöyle vermiştir "Tıp Fakültesinde genel ve eksperimental patoloji hocalığına getirilen Prof.Obrndorfer iyi bir patolojik anatomimi mütehassısıdır, fakat hayatında genel patoloji ile hiç uğraşmamıştır. Bu tayin adeta teşrih hocasının fizyoloji dersine tayini gibi bir şeydi. Bu güne kadar işinin başında kalan Obrndorfer vazifesinde muvaffak olamamış ve mesaisini daha ziyade patolojik anatomi tarafına kaydırmak mecburiyetinde kalmıştır."(Gökçe ve Üster, 1971:85-86) 1933 Reformu'ndan sonra Tıp Fakültesi'nde bir süre çalışan Mülteci Alman profesör Rudolf Nissen'in 1945 yılında *Vatan* gazetesinde çıkan bir yazısına Tevfik Sağlam cevap verirken Nissen ile aralarında geçen ilginç bir anıyı aktarırken, aynı zamanda kendisi ile Alman bilim adamları arasındaki bir başka anlaşmazlığa da ışık tutmaktadır. Bu anlaşmazlık bazı mülteci Alman bilim adamlarının kendilerinin Türkiye'ye gelmelerini bir milat olarak görmeleridir. Nissen *Vatan* gazetesindeki "*İstanbul*

bir yıl süre ile Tıp Fakültesi Dekanlığı'nı yapan ve bu arada yeni gelen mülteci Alman bilim adamları hakkında asgari bir kanaate varmış görünen Tevfik Sağlam ile mülteci Alman bilim adamlarının seçiminde en önemli rolü oynayan Philipp Schwartz[36] ve diğer bazı mülteci Alman bilim adamları arasında bazı anlaşmazlıkların ortaya çıktığını söylemek çok da yanlış olmayacaktır.

1933 Üniversite Reformu'yla birlikte Tıp Fakültesi'nin Haydarpaşa'daki yerleşkesinden İstanbul'un Avrupa yakasına taşınması ortaya ciddi sorunlar çıkaracaktır. Bu sorunlarla Tıp Fakültesi uzun yıllar uğraşmak zorunda kalacaktır.[37] Tevfik Sağlam Tıp Fakültesi Dekanı olarak Üniversite Reformu'nun önemli bir ayağını oluşturan Tıp Fakültesi'nin Haydarpaşa'dan taşınmasının olumsuz sonuçlarıyla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Bundan dolayı da bu taşınmanın ortaya çıkardığı olumsuzluklar ve eleştiriler Tevfik Sağlam'ın yıpratılmasında önemli bir etken olarak kabul edilmelidir.

Tevfik Sağlam'ın 1941 tarihli İnönü'ye sunduğu raporda Türk bilim adamlarına yönelik eleştirileri dikkatle okunacak olursa 1933'te kadroya alınan genç öğretim üyelerinin akademik yükseltilmelerde aceleci tavırlarını da belirtmek-

Üniversitesine ait bir iki düşünce" (Nissen,1945) başlıklı yazısında Türkiye'den ayrıldıktan sonra Tıp Fakültesi bünyesindeki Birinci Hariciye kiliniğinin yeni binasının açılışında kendisinden söz edilmemesine kırıldığını vurgulamıştır. Tevfik Sağlam ise *"Profesör Nissen'in bir yazısı münasebetiyle"* (Sağlam, 1945) başlıklı cevabi yazısında Nissen'in 12 sene önce açılış dersinde Türk seleflerinden bahsetmediğini ve hatta Tıp Fakültesi Haydarpaşa'dan taşınırken Türk seleflerine ait 23 yıllık klinik arşivinin çöpe atılmasını istediğini ancak kendisinin buna karşı çıktığını açıklamıştır. Bu ilginç polemik gösteriyor ki bazı mülteci Alman bilim adamları Türkiye'deki bilimsel geleneği önemsememekte hatta yok saymaktadırlar. Tevfik Sağlam'ın bu yaklaşıma itiraz ettiği görülmektedir. Bu da bir başka çatışma ve anlaşmazlık sebebi olarak görülmelidir.

[36] "İstanbul Üniversitesi ve diğer kurumlarda çalıştırılacak yabancı profesörlerin seçiminde hiçbir kıstas söz konusu değildir. Bunların özgeçmişleri, bilimsel düzey ve yetenekleri, hocalık özellikleri gibi niteliklerine bakılmadığı gibi Üniversite ve ya Maarif Vekâleti yetkilileri tarafından kendileriyle bir mülakat bile yapılmamıştır. Bu konuda bütün yetki Prof. Schwartz tarafından yapılmıştır. Doğal olarak, açıkta kalmış profesörlere çalışacak yer arayan Schwartz'ın yaptığı bu görüşmeler çalışma koşulları ile sınırlıdır. Zaten sözleşme koşulları da Prof. Malche ile Prof. Schwartz tarafından belirlenmiştir. Sonuç olarak, gelecek kişilerin seçimi kendisinin kabul etmesi ve Malche ile Schwartz'ın onayı ile gerçekleşmiştir." Bkz. (Dölen, 2010c: 448).

[37] Tıp Fakültesi'nin Haydapaşa'dan Avrupa yakasına taşınması tartışmaları çok eski tarihlere uzanmaktaydı. 1933 Üniversite Reformu öncesinde Albert Malche'ın raporunda Tıp Fakültesi'nin taşınmasının gerekliliğine işaret edilmekteydi. Nihayet 1933 Reformu'yla birlikte Tıp Fakültesi'nin Avrupa yakasına geçirilme işlemi de yaşama geçirilecektir. Ancak taşınmayla birlikte Tıp Fakültesi'nin klinikleri uzun yıllar dağınık bir şekilde kalacak, mekan ve bina sıkıntıları yine uzun yıllar devam edecek ve son olarak Tıp Fakültesi öğrencileri kliniklerin dağınık bir şekilde bulunmasından dolayı mağduriyet yaşayacaklardır. (Dölen, 2010c: 153-167), (Dölen, 2010d: 38-60), Philipp Schwartz da anılarında taşınmadan sonraki Tıp Fakültesi kliniklerinin içinde bulunduğu olumsuz fiziki şartlarına değinmiştir. (Schwartz, 2003: 83-84)

ten çekinmediği görülüyor.[38] Bu rapor gösteriyor ki Tevfik Sağlam sadece Alman bilim adamlarını değil aynı zamanda genç Türk akademisyenleri de özellikle akademik yükselmelerdeki aceleci tavırlarını eleştirmekten çekinmemiştir. Dolayısıyla Tıp Fakültesi'ndeki genç ve hırslı Türk bilim adamlarıyla Tevfik Sağlam anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Bundan ötürü Tevfik Sağlam aleyhine adeta yeni bir cephe açılmış gözükmektedir. Alman bilim adamlarının ise bu anlaşmazlığı Atatürk'e yakın isimlere Tevfik Sağlam'ın reforma bir direnişi olarak gösterdikleri anlaşılıyor.[39] Son olarak dönemin Milli Eğitim Bakanı Hikmet Bayur ile Tevfik Sağlam arasında çıkan anlaşmazlıkları eklemek gerekiyor. Bakan'ın Üniversite Reformunu ilgilendiren kimi konulardaki kararları ve tasarruflarını ise Tevfik Sağlam onaylamamakta ve yanlış bulmaktadır. İşte bütün bu anlatıların bir bileşkesi olarak Tevfik Sağlam adeta *günah keçisi* olarak görülmüş ve tasfiye edilmiş gözükmektedir.

III. Tevfik Sağlam'ın Mareşal'e İkinci Mektubu

Tevfik Sağlam'ın Mareşal Fevzi Çakmak'a ikinci mektubu Neşet Ömer İrdelp'in 1 Mart 1935'te milletvekili seçilmesi üzerine kaleme alınmıştır.[40] Neşet Ömer milletvekili olmadan önce I. İç Hastalıkları Kürsüsü başkanıydı. Bundan dolayı Tevfik Sağlam'ın Mareşal'e yazdığı ikinci mektup Neşet Ömer İrdelp'ten boşalan bu kürsüye kendisinin atanma ihtimali hakkında Mareşal'in bilgi istemesi üzerine yazılmış görünmektedir.

Tevfik Sağlam bu ikinci mektubunda 1933 Üniversite Reformundan sonra Tıp Fakültesi bünyesinde üç iç hastalıkları kliniği kürsüsünün ihdas edildiğini, birincisinin başına Neşet Ömer İrdelp, ikincisine kendisi ve üçüncüsünün başına ise bir Almanın [Erich Frank] getirildiğini dile getirmiştir. Ancak Tevfik Sağlam'a göre E. Frank ancak 10 ay sonra gelmiş ve Milli Eğitim Bakanı Hik-

---

[38] Tevfik Sağlam raporun bu kısmında diyor ki: "Filhakika, 1933 senesinde ilk kadroların tebliği akabinde bir kısım doçent ve profesörler unvanlarından memnun kalmamışlar ve bütün tayinlerin henüz başka bir formaliteye tâbi olmaksızın yalnız Maarif Vekâleti'nin yapılabilmesinden istifade etmek maksadıyla ilerlemek için hemen teşebbüse girişmişlerdir. Bu suretle, kadroda bir yer açılmadan ve ne tedrisatta bir lüzum ve ne de şahsa yapılmış bir haksızlığı tamir gibi bir ihtiyaç olmadan kısa bir zaman içinde *Dr. Fahrettin Kerim, Burhaneddin* ve *Tevfik Remzi* ve bilâhare diğerleri doçent vazifesini görmek üzere Prof. unvanını almışlardır. Bunun yanlışlığını ve ileride doğuracağı sakat neticeleri o zaman gayet sarih olarak Maarif Vekâleti'ne bildirmiş, meselâ Mayıs 1934 aylık raporumda aynen şöyle yazmıştım: "Kendilerini yeni profesörlerden daha küçük görmeyen doçentler bir yandan hocalarına tesir yapmakta ve bir yandan da arzularını terviç için her taraftan vasıta aramaktadırlar. Bunun neticesi, bir müddet sonra doçentlerin büyük bir kısmının hoca olması, hocalığın büyük bir enflâsyona uğraması, doçentliğin de asistanlık menzilesine inmesi olacaktır. Üniversite için pek tehlikeli addettiğimiz bu ilimden gayri yollardan ikbal arama yarışının önüne geçmek zarureti karşısında olduğumuzu zannediyorum. Yapılacak Üniversite kanununda ilmî unvanların şahsın mı, yoksa makamın mı malı olduğu kestirilmeden evvel her türlü unvan tevcihinden sarfı nazar etmek lâzımdır." (Gökçe ve Üster, 1971: 91).

[39] Ali Fuat Cebesoy (Schwartz, 2003: 87) ile Celal Bayar gibi. (Schwartz, 2003: 91).

[40] Bu ikinci mektubun metni için bkz: (Gökçe ve Üster, 1971: 192-194).

Mareşal'a İkinci Mektup (*)

Pek muhterem Mareşal Hazretleri,

Lütüfnamelerini kemali şükran ile aldım. Gösterilen alâkadan dolayı arzı teşekkür ederim. *Neş'et Ömer* beyin meb'usluğuyla hâdis olan vaziyet şudur:

Üniversite inkılâbında Tıp Fakültesinde üç dahiliye seririyatı tesis edilmişti. Birinci dahiliye seririyatına *Neş'et Ömer,* ikinciye ben, üçüncüye de Avrupalı bir hoca konmuştu. Bu on ay böyle devam etti. Alman hocanın geleceği esnasında üçüncü dahiliye seririyatını lâğv ettiler, Almanı ikinci dahiliye hocası yaptılar ve beni açığa çıkardılar. Üç seririyatı dahiliye fazla değildi; bilâkis hariciyeleri de üçe çıkarmak lüzumu vardı. Bu tertibat daha ziyade beni çıkarmak ve Almanı da yeni bir klinik yapmak külfetinden kurtararak hazırlamış olduğum seririyata kolayca oturtmak içindi. Bu sene iki seririyatla tedrisat güçlükle idare edildi.

Tevfik Sağlam'ın Mareşal Fevzi Çakmak'a ikinci mektubu
(Gökçe ve Üster, 1971: 192-194)

met Bayur bu Alman bilim adamı için ayrıca bir masraf yapmamak için kendisini üniversiteden uzaklaştırmıştır. Bunun anlamı ise Alman bilim adamına hazır bir kürsü vermektir[41].

Mektubun ilerleyen satırlarında Sağlam, Neşet Ömer İrdelp'in ayrılmasıyla iki iç hastalıkları kürsüsünün bir hoca tarafından (yani mevcut Alman bilim adamı Frank) yönetilebileceği yönündeki Tıp Fakültesindeki Alman bilim adamlarının önerisinin uygulanamaz olduğunu, onların böyle düşünmekle Türk bilim adamlarının rekabetinden çekindiğini söylemektedir.

Tevfik Sağlam, Neşet Ömer İrdelp'in kürsüsü için dışarıdan yabancı bir bilim adamının getirilebileceğini, mevcut Alman hocaların bu yönde girişimde bulunmak isteyeceklerini belirtmektedir. Tevfik Sağlam ikinci bir olasılık olarak Akil Muhtar Özden'in iç hastalıkları kürsüsüne naklinin olabileceği üzerinde durmaktadır.

Akil Muhtar Özden'in naklinin gerçekleşmesi durumunda Müfredat-ı Tıp ve Farmakodinami (Farmakoloji) Kürsüsü için de asıl mesleki formasyonu Farmakoloji olan ancak o günlerde Tıp Fakültesi'nde Biyokimya Kürsüsü

[41] Tevfik Sağlam'ın üniversiteden uzaklaştırılmasından sonra II. İç Hastalıkları Kürsüsü'nün yöneticiliğine Alman bilim adamlarından Erich Frank getirilecektir. Erich Frank için bkz: (Widmann, 1981: 70–71, 249–250).

Başkanı olan Werner Liepschitz'in[42] düşünülmektedir. Liepschitz'in halen bulunduğu Biyokimya Kürsüsü'ne ise başka bir yabancı bilim adamının getirilmesi olasılığı üzerinde durulmaktadır. Tevfik Sağlam diğer bir ihtimalin kendisinin tekrar göreve çağrılarak Neşet Ömer İrdelp'in kürsüsünün başına getirilmesi olduğunu belirtmektedir. Tevfik Sağlam bir başka zayıf ihtimalin kürsünün genç bir elemana emanet edilmesi olduğunu eklemektedir. Ancak yetişmiş bir elemanın mevcut olmadığını da vurgulamaktadır.

Sağlam'a göre, Neşet Ömer İrdelp'in milletvekili seçilmesinden sonra İrdelp'ten boşalan Tıp Fakültesi bünyesindeki birinci İç Hastalıkları kliniği yönetimini üstlenmek için mülteci Alman bilim adamlarının kulis faaliyetini yürütmüşlerdir. Mülteci Alman bilim adamları İrdelp'ten boşalan kürsü yöneticiliğini elde etmeye çalışarak Tıp Fakültesi'ndeki nüfuzlarını giderek artırmaya çalışmışlardır.[43]

Tevfik Sağlam, Neşet Ömer İrdelp'in milletvekili olduğu halde "konferansçı" sıfatıyla kürsüyü yönetmesini, ders vermesini eğitim ve öğretim kalitesi bakımından yetersiz ve sakıncalı bulmaktadır. Tevfik Sağlam bu noktada Türk Üniversite tarihinin ilginç bir uygulamasına parmak basmaktadır. Türkiye'de 1946 yılında yeni Üniversiteler Kanunu çıkıncaya kadar milletvekilliği ile üniversitede hocalık *konferansçı* sıfatıyla bir arada yürütülebilecektir.[44]

IV. Tevfik Sağlam'ın İsmet İnönü'ye Verdiği Rapor

27 Şubat 1941 tarihinde dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün isteği üzerine "*İstanbul Üniversitesi'nin Bugünkü Durumu Hakkındaki*" görüşlerini bir rapor halinde sunmuştur. Şimdiye kadar Türk Üniversite tarihine dair araştırmalarda gözden kaçan bu rapor hayli ayrıntılıdır.[45]

---

[42] Werner Lipschitz için bkz: (Widmann, 1981*:* 262-263).

[43] Mülteci Alman bilim adamlarının bu tavırları I. Dünya Savaşı yıllarında Darülfünun'a gelen Alman bilim adamlarının üniversitede nüfuz kazanma çabalarının bir devamı gibi görünmektedir. 1919'da Darülfünun'a bağlı Edebiyat Fakültesi'nden İsmail Hakkı Baltacıoğlu Alman bilim adamlarının 1915-1918 yılları arasındaki çalışmalarını değerlendirirken şu noktaya dikkati çekmişti: "Gelen müderrisler ihmal edilemeyecek bir yekun tutuyordu. Esasen bir milletten olan bu zatlar bir rey ile intihap edilmiş kimselerdi. Türkiye'de, bir Türk darülfün'unda, bir Türk Heyet-i Tedrisiyesine karşı vaziyetlerini takdir ediyorlar, idari, fikri, bütün mesailde müttehiden hareket etmeyi biliyorlardı. Bu suretle Darülfünun içinde yeni ve ecnebi bir teşekkül etti. B u kuvvet vazifesini münhasıran Alman kalmak ve Alman görünmek ve Almanca çalışmak noktasında hülasa etti. O suretle ve o derecedeki ilmi münakaşalarda bile aralarında şayan-ı dikkat denebilecek, bir fikir ve meslek itilafı görülmedi. (Dölen, 2010f: 100-101).

[44] Önce 1925'te açılan Ankara Hukuk Mektebi (daha sonra Fakülte olacaktır)'nde milletvekili olan bazı kişiler ders vermişler daha sonra 1936'da Ankara'da DTCF'de aynı zamanda milletvekili olan Hikmet Bayur, Fuat Köprülü, Şemsettin Günaltay ve diğer bir grup insan "konferansçı" sıfatıyla ders vermişlerdir. Buna Mülkiye'nin 1935'te Ankara'ya taşınması ile birlikte yine milletvekili olan bazı isimlerin, örneğin Hasan Saka gibi ders vermelerini ekleyebiliriz.

[45] Bu raporun metni için bkz. (Gökçe ve Üster, 1971: 80–99).

A. İsmet İnönü ve Tevfik Sağlam

Tevfik Sağlam ile İsmet İnönü'nün tanışıklığı tıpkı Mareşal Fevzi Çakmak'ta olduğu gibi her ikisinin askeri görevleriyle ilgili olarak başladığını söylemek mümkündür. Cumhuriyetin ilanından sonra İsmet İnönü başkanlığında kurulan hükümetlerin önem verdikleri bir konu da toplum sağlığını ilgilendiren ve acil çözüm bekleyen sıtma, frengi, trahom ve verem gibi hastalıklarla mücadele idi. Bu mücadelede hükümet İstanbul Darülfünun'u Tıp Fakültesi'nden de bilgi birikimi anlamında destek aramıştır. Sağlık Bakanlığı Teşkilatı'yla Darülfünun Tıp Fakültesi'nin işbirliğiyle düzenlenen *Milli Türk Tıp Kongreleri* Tıp Fakültesi için Hükümete ülkenin acil çözüm bekleyen bu sağlık sorunları hakkında katkısını sunduğu önemli bir platform haline dönüşecektir. Bu kongrelerin ilki 1925 yılında toplanmış olup, daha sonraları her iki yılda bir düzenli olarak toplanmaya devam edecektir. 1925'te toplanan I. Milli Türk Tıp Kongresi'nin hazırlıklarında Tevfik Sağlam'ın önemli bir rolü olacak, bu ilk kongrenin Genel Sekreterliği'ni yürütecek ve daha sonraki kongrelere de katkısını sunmaya devam edecektir.[46] Başbakan İsmet İnönü de bu Milli Türk Tıp Kongrelerine ilgi ve desteğini eksik etmemiş, kongrelere katılmış ve açılış konuşmalarını yapmıştır.[47] Bundan dolayı Milli Türk Tıp Kongreleri Başbakan İsmet İnönü'nün Tevfik Sağlam'ı daha yakından tanıdığı bir zemin olmuştur.

Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü cumhurbaşkanı seçilmiş, kısa bir süre sonra ise başbakanlığa Dr. Refik Saydam tayin edilmiştir. Bu yeni dönemde Atatürk döneminde siyasi hayattan uzaklaşmak zorunda kalan Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Hüseyin Cahit Yalçın gibi sembol isimler bir anlamda *İade-i İtibar* Politikası'nın bir sonucu olarak tekrar aktif siyasi hayata dönme imkânına kavuşacaklardır. Ayrıca İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi 1933 Reformu'nda kadro dışı kalan önemli bir isim de üniversiteye bu dönemde dönecektir. Atatürk'le anlaşmazlığa düşüp yurtdışına çıkan Dr. Adnan Adıvar ve eşi Halide Edip Adıvar da Türkiye'ye dönecekler, Halide Edip Adıvar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Filoloji Kürsüsü'ne atanacak, Dr. Adnan Adıvar ise *İslam Ansiklopedisi*'nin Türkçede basılmasıyla sorumlu heyetin başkanlığına getirilecektir. İşte geçmiş dönemde değişik nedenlerle bulundukları mevkilerden ayrılan, siyasetten uzaklaşmak zorunda kalan, ülke dışına çıkan insanlar 1939'dan itibaren siyasete ve üniversiteye yeniden döneceklerdir. Tevfik Sağlam bu yeni dönemde sadece İsmet İnönü'yle geçmişten bir tanışıklığa sahip değildir. Tevfik Sağlam'ın halen görevde olan Mareşal Fevzi Çakmak'la da iyi bir ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca Başbakan ve aynı zamanda CHP Genel Başkan Vekili olan Dr. Refik Saydam da Tevfik Sağlam'ı üniversiteden 1928'de ayrılmak zorunda kaldığı zaman Gureba'ya ve 1934'de ise uzaklaştırıldığı zaman ona yine yardım elini uzatarak Haydarpaşa Numune Hasta-

[46] Cumhuriyetin ilk yirmi beş yılında düzenlenen Milli Türk Tıp Kongreleri'ni gündem maddeleri ile bildiri verenlerin isimleri için bkz. (Dirim, 1949a: 80, 1949b: 81–82).

[47] İsmet İnönü'nün Milli Türk Tıp Kongreleri'nde açış konuşmaları bkz.(Rıza, 1933: 87-91, 132-133, 252-253, 389-393).

nesi'ne uzman olarak tayin etmişti.[48] Diğer yandan o tarihlerde CHP Genel Sekreterliğini yürüten Dr. Ahmet Fikri Tuzer, Tevfik Sağlam'ın I. Dünya Savaşı'nda Doğu cephesinde III. Ordu Sıhıye Reisliğini yaptığı günlerden mesai arkadaşı idi.[49] Görülüyor ki genel planda İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra, geçmiş dönemde bir şekilde mevkilerinden makamlarından ve siyasetten uzaklaşanlara bu yeni dönemde geri dönüşlerinin imkânının sağlandığı bir atmosfer söz konusudur. Buna ilaveten İnönü, Çakmak , Saydam ve Tuzer gibi devletin ve partinin en üst yöneticilerinin Tevfik Sağlam'la geçmişe dayanan iyi ilişkileri bulunmaktadır. Bundan dolayı İnönü'nün Tevfik Sağlam'dan 1933 Reformu'nun sonuçlarına dair bir rapor istemesi anormal karşılanmamalıdır.

B. Rapor

Söz konusu raporun girişinde Üniversite Reformu'nun üzerinden yaklaşık yedi yıl geçtiği, bu yedi yılın ise "bu inkılâpta ne dereceye kadar muvaffakiyet elde edilebilmiş olduğunu incelemek ve üniversitenin bugünkü durumu hakkında bir hüküm vermek için kâfi bir zaman sayılabilir" denilmiştir. Daha sonra 1933 Reformu'nun gerekliliği ve zorunluluğu şöyle ifade edilmişti: "devleti eski Darülfünun'un lağvına ve yeni üniversitenin tesisine sevk eden sebep eski müessesenin her sahada büyük hamlelerle ileri atılan Yeni Türkiye'nin ihtiyaçlarına kâfi gelmediğine ve bunu küçük bazı değişikliklerle düzeltmek kabil olmadığına kanaat getirilmiştir olmasıdır." Tevfik Sağlam'a göre mensubu bulunduğu Tıp Fakültesi dahil Darülfünun'a bağlı fakültelerin "meslek mektebinden başka bir şey" olmadığına bundan dolayı bu fakültelerde "yüksek bir alim, büyük ölçüde bir araştırmacı yetişemedi… Eksik olan bu âlimleri yetiştirecek muhit idi." Tevfik Sağlam bu şartlarda devleti yönetenlerin üniversite Reformu'ndan beklentilerini şöyle özetlemekteydi. "Üniversite Reformu'ndan gaye, birer meslek mektebi seviyesinden yukarı çıkamamış müteaddid fakültelerin gayri mütecanis bir halitasından ibaret olan eski Darülfünun yerine hem daha yüksek meslek adamı yetiştirecek ve hem de bilhassa Türkiye'de ilim için ilim yapan, mütefekkir araştırıcı insan yaratacak bir müessese, bütün dünyadaki manasıyla hakiki üniversite kurmak idi." Ancak Tevfik Sağlam'a göre 1933 Üniversite Reformu'ndan beklenen ve umulan sonuçlar sağlanamamıştır: "En mühim nokta bugünkü üniversitenin de, eskisi gibi ancak bir meslek mektepleri mecmuası mahiyetini muhafaza etmekte ve bütün dünyadaki manasıyla tam bir üniversite ruhunun ve gidişinin teessüs etmiş olmasıdır." Tevfik Sağlam'a göre ortaya çıkan bu olumsuz tablonun birçok sebebi bulunmaktaydı. Raporun sonraki kısımları bu sebeplerin anlatımı ve

[48] Dr. Refik Saydam Sağlık Bakanı iken 1933 Reformu'yla birlikte Tıp Fakültesi'nde kadro dışı kalan Hamdi Suat Aknar'ı da Gureba Hastanesi'ne Patolog olarak tayin etmişti (Dölen, 2010c: 350). R. Saydam'ın 1928 ve 1934'de açıkta kalan Tevfik Sağlam Gureba ve Haydarpaşa Hastanesi'nde Uzman Hekim olarak görevlendirmesi hakkında bkz. (Gökçe ve Üster, 1971: 247).

[49] (Gökçe ve Üster, 1968: 283).

analizine ayrılmıştır. T. Sağlam öncelikli olarak eğitim ve öğretim kadrosundaki yetersizliğe "Tedris Heyeti" başlığı altında ele almış yabancı hocalar ile Türk hocalar ayrı ayrı incelemiştir.

Yabancı hocalar başlığı altında şu görüşlere yer verilmiştir: öncelikli olarak yabancı hocalardan istenilen verim alınamamıştır. Bunun da önemli bir nedeni yabancı hoca seçiminin iyi yapılmamasıdır. Şöyle ki Albert Malche ile Philipp Schwartz[50] siyasi mülteci konumunda olan Alman bilim adamlarını bir an evvel ve olabilecek en fazla sayıda yerleştirmek istemişlerdir.[51]

Bundan dolayı da nitelik ve kaliteye pek dikkat edilmemiştir. Bu niteliksiz ve kalitesiz Alman bilim adamlarının bir kısmı üniversiteden ayrılmışsa da bir kısmı hâlâ üniversitede görevleri başında çalışmaktadırlar. Tevfik Sağlam bu niteliksiz bilim adamlarının İstanbul Üniversitesi'nde görevlendirilmelerine ilişkin şu örneği vermiştir: Ünlü Alman Tıp Profesörü Sauerbruch[52] yeni üniversitenin kurulma aşamasında İstanbul'a gelmiş, Hitler rejimine muhalif gözükerek kendisinin de İstanbul Üniversitesi'ne gelme ihtimalinden bahsetmiştir. Eğer kendisi gelemezse öğrencisi olan Nissen'in[53] yeni üniversiteye alınmasının uygun olacağını belirtmiş ve kendisinin de her sene İstanbul Üniversitesi'ne gelerek konferanslar vereceğini söylemiştir. Tevfik Sağlam'a göre Sauerbruch'nin İstanbul Üniversitesi'ne gelmesi olanaksızdı. Bundan dolayı Sauerbruch'nin bu girişimi Nissen'i yerleştirmek için yapılan bir taktik idi. Tevfik Sağlam Nissen'in İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi kadrosun alınmasından sonra Sauerbruch'nin İstanbul'a hiç uğramadığını eklemiştir. Tevfik Sağlam bu gelişmeden bir süre sonra Sauerbruch'nin bir dergide Nazi Reji-

---

[50] Philipp Schwartz, Nazilerin işbaşına gelmesinden sonra Almanya'dan kaçan, ayrılmak zorunda kalan Alman bilim adamlarının kurduğu *Yurtdışındaki Alman Bilim Adamları Yardım Cemiyeti*'nin İsviçre'nin Zürih kentinde kurulmasına öncülük etmiştir. 1933 Üniversite Reformu'nda Türk Hükümetine danışmanlık yapan Albert Malche ile bu cemiyet adına Schwartz temasa geçmiş ve mülteci durumundaki Alman bilim adamları için Türkiye'de hocalık yapma imkânı ortaya çıkmıştır. Bu konuda bkz. (Schwartz, 2003); (Widmann, 1981: 41-43).

[51] Gerçekten de Albert Malche ile Philipp Schwartz mülteci konumundaki Alman bilim adamlarının seçiminde adeta tek karar mercii gibi hareket etmişlerdir. "İstanbul Üniversitesi ve diğer kurumlarda çalıştırılacak yabancı profesörlerin seçiminde hiçbir kıstas söz konusu değildir. Bunların özgeçmişleri, bilimsel düzey ve yetenekleri, hocalık özellikleri gibi niteliklerine bakılmadığı gibi Üniversite ve ya Maarif Vekâleti yetkilileri tarafından kendileriyle bir mülakat bile yapılmamıştır. Bu konuda bütün yetki Prof. Schwartz tarafından yapılmıştır. Doğal olarak, açıkta kalmış profesörlere çalışacak yer arayan Schwartz'ın yaptığı bu görüşmeler çalışma koşulları ile sınırlıdır. Zaten sözleşme koşulları da Prof. Malche ile Prof. Schwartz tarafından belirlenmiştir. Sonuç olarak, gelecek kişilerin seçimi kendisinin kabul etmesi ve Malche ile Schwartz'ın onayı ile gerçekleşmiştir." Bkz. (Dölen, 2010c: 448).

[52] Sauerbruch 1933 Reformu'nun yapıldığı günlerde (Ağustos 1933) Türkiye'ye gelmiş ve Nazi Almanya'sının çıkarları ve istekleri doğrultusunda Üniversite Reformu'nu etkilemeye çalışmış ve Nazi Rejimi'yle barışık olan bilim adamlarını Türkiye'ye göndermek için girişimlerde bulunmuştu. Bu konu hakkında bkz. (Dölen, 2010c: 450-452).

[53] Rudolf Nissen 1939 yılında Türkiye'den ayrılarak ABD'ye gitmiştir. Nissen için bkz. (Widmann, 1981: 266-267).

mi'ni öven bir açık mektup yazdığını da belirtmiştir. Tevfik Sağlam ikinci örnek olarak fizik alanında dünyaca ünlü ve Nobel Ödülü kazanan Prof. Franck'ın[54] şu girişimini anlatmaktadır: Bu bilim adamı da tıpkı Sauerbruch gibi önce İstanbul Üniversitesi'ne gelme ihtimali olduğunu ileri sürmüş ancak daha sonra damadını tavsiye etmiştir. Prof. Frank'ın damadı yetersiz görülmüş olacak ki bir süre sonra görevine son verilmiş ve bu konuda Malche bile engel olamamıştır.

İstanbul, 27.2.1941

Sayın Reisicumhur ve Büyük Millî Şefimizin
Yüce Huzurlarına

Yüksek emirleri mucibince İstanbul Üniversitesinin bugünkü durumu hakkındaki görüşlerimi muhterem huzurunuza arzediyorum.

İstanbul Üniversitesinin tessüsünden beri yedi sene geçmiştir ki bu müddet, nazarları geriye çevirerek şimdiye kadar yapılan işleri gözden geçirmek, bu inkılâpta ne dereceye kadar muvaffakiyet elde edilebilmiş olduğunu incelemek ve üniversitenin bugünkü durumu hakkında bir hüküm vermek için kâfi bir zaman sayılabilir.

Devleti, eski darülfünunun lâğvına ve yeni üniversitenin tesisine sevkeden sebep, eski müessesenin, her sahada büyük hamlelerle ileri atılan yeni Türkiye'nin ihtiyaçlarına kâfi gelmediğine ve bunu küçük bazı değişikliklerle düzeltmek kabil olmadığına kanaat getirilmiş olmasıdır.

Üniversite inkılâbına tekaddüm eden ve bu inkılâbı zarurî kılan durumu aydınlatmak için üniversitenin bugün de en kuvvetli şubesi olan Tıp Fakültesinin o zamanki halini ve verimini gözönüne getirmek kâfidir.

Tevfik Sağlam'ın İsmet İnönü'ye sunduğu rapor
(Gökçe ve Üster, 1971: 80-99)

Tevfik Sağlam'ın üçüncü örneği ise Prof. Werner Liepschitz'dir.[55] Prof. Liepschitz Almanya'da iken Farmakodinami hocası idi. Ancak İstanbul Üniversitesi'nde Farmakodinami Kürsüsü yerine Biyokimya Kürsüsü'nde görev

[54] James Franck'ın Türkiye ziyareti hakkında bkz. (Dölen, 2010c: 248,448, 454-455).
[55] Werner Liepschitz 1939'da Türkiye'den ayrılarak ABD'ye gitmiştir. Werner Liepschitz hakkında bkz. (Widmann,1981: 66, 262-263).

almıştır. Burada bir parantez açmak gerekiyor. Darülfünun'dan İstanbul Üniversitesi'ne geçişte yapılan tasfiyeler esnasında Alman bilim adamlarının yer almadığı nadir kürsülerden birisi de Akil Muhtar Özden'in başında bulunduğu Farmakodinami ve Tedavi Kliniği Kürsüsü idi. İlave olarak Akil Muhtar'ın yukarıda bahsettiğimiz tasfiyeler yapılmadan önce kurulan "Islahat Komitesi"nin görüşlerine başvurduğu "Eksper Heyeti" içinde yer aldığını anımsayacak olursak aslında formasyonu farmakodinami olan Prof. Liepschitz'in başka bir kürsüye mecburen kaydırıldığını da anlamış oluruz. Tevfik Sağlam'ın dördüncü örneği ise "Tıp Fakültesi genel ve eksperimental patoloji" hocalığına getirilen Prof. Obrdorfer'dir.[56] Tevfik Sağlam'a göre bu hoca formasyon olarak genel patoloji ile hiç uğraşmamıştır. Bundan dolayı da Obrdorfer "patolojik anatomi"ye çalışmalarını kaydırmıştır.

Tevfik Sağlam'ın Tıp Fakültesi bünyesindeki Alman hocalara yönelik tespitlerinin yanında Fen Fakültesi'ndeki Alman hocalar hakkında da gözlemleri vardır. Sağlam'a göre nitelikli Alman hocalar İstanbul Üniversitesi'ndeki görevlerini "daha iyisi bulununcaya kadar, katlanmak zaruretinde bulundukları ve nasıl olsa geçiştirebilecekleri zoraki bir iş gibi" algılamışlardır. Örnek olarak astronomide Alman hoca Freundlich'in[57] Prag'daki kürsüye cazip bir öneri üzerine dönmüş olmasıdır. Sağlam bu konuda ikinci örnek olarak matematik profesörü Von Mises'i vermiştir.[58] Von Mises de 1939'da Amerika'ya gitmiştir.

Tevfik Sağlam Alman hocaların daha iyi bir yer bulmaları ve gitmeleri halinde yerlerine yine yabancıların gelmesini sağlamak için kürsülerindeki Türk asistanların ve doçentlerin yetişmelerine engel oldukları gözleminde bulunmuştur. Tevfik Sağlam bu konuda üç örnek vermektedir. Bunlardan birincisi Tıp Fakültesi'nde Liepschitz'in kürsüsünde doçent olan Saip Ragıp Atademir'i ayrılmaya zorlamasıdır. İkinci örneği ise Fen Fakültesi'nde botanik hocası Heilbron'un[59] yanında asistanlık yapan Fuat Baykal'ın kürsüsünü değiştirdikten sonra bilimsel alanda kendisini göstermiş olmasına dikkati çekmiştir. Üçüncü örnek yine Fen Fakültesi'nden Brauner'in[60] yanında asistan olan Re-

[56] Siegfried Obrdorfer hakkında bkz.(Widmann, 1981: 64, 267).

[57] Erwin Findlay Freundlich 1937'de Türkiye'den ayrılacak ve Çekoslovakya'daki Alman üniversitesine gidecektir. Erwin Findlay Freundlich hakkında bkz. (Widmann, 1981: 79, 250).

[58] Richard Edler von Mises 1939'da Türkiye'den ayrılacak ve ABD'ye gidecektir. Richard Edler von Mises hakkında bkz. (Widmann, 1981: 78, 264–265).

[59] Alfred Heilbron hakkında bkz. (Widmann, 1981: 82-83, 254). Tevfik Sağlam'ın Heilbron'un yanında çalışıp daha sonra kürsü değiştirdiğini söylediği Fuat Baykal'a Widmann, Heilbron'un Türk öğrencileri listesinde yer vermemiştir. Fuat Baykal daha sonra 1936'da Jeoloji Mineraloji Paleontolji Kürsüsüne naklini yaptıracak ve bu kürsüde akademik hayatını sürdürecektir. Bu konuda bkz. (İshakoğlu-Kadıoğlu, 1998: 192-194).

[60] Leo Brauner hakkında bkz. (Widmann, 1981: 82, 246). Tevfik Sağlam'ın Brauner'in yanında çalışıp daha sonra kürsüden ayrılmak zorunda kaldığını söylediği Recep isimli asistana Widmann, Brauner'un Türk öğrencileri listesinde yer vermemiştir. Bu asistan hakkında Sevtap İshakoğlu-Kadıoğlu'nun İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nin tarihçesine dair eserinde yalnızca soyadının dışında bir bilgiye rastlanmamaktadır. (İshakoğlu-Kadıoğlu, 1998: 136, 252).

cep daha sonra Hollanda'ya gitmiş ve orada nitelikli bir doktora tezi hazırlamıştır.

Tevfik Sağlam Tıp Fakültesi'nde klinikle ilgili kürsülerde Alman hocalarında Türk hocalar gibi dışarıda mevzuata aykırı olarak iş yaptıklarını söylemektedir.

Yabancı hocaların bir kısmının hâlâ başlangıçtaki mukavele hükümlerine aykırı olarak yabancı dilde ders vermeye devam ettiklerini bundan dolayı da derslerin veriminin düştüğünü belirtmektedir.

Yabancı hocalar ders kitabı yazmayı da ihmal etmişler ve çoğu öğrenciye henüz bir ders kitabı verememiştir. Bu da öğrenci için büyük bir eksikliktir.

Tevfik Sağlam yabancı hocalar bahsinde bu eleştirilerinin sonunda şu yargıya varmıştır: yabancı bilim adamlarının seçiminde Milli Eğitim Bakanlığı ile üniversite yönetimi büyük bir hata işlemiştir. Ancak niteliksiz oldukları anlaşılan yabancı bilim adamlarının gönderilmesi gerekiyordu. Onların yerine nitelikli bilim adamları getirtilmeliydi. Fakat bu konuda da her hangi bir adım atılmamıştır.

Tevfik Sağlam'ın, İnönü'ye sunduğu bu raporun Türk Üniversite Tarihi ile ilgili araştırmalarda gözden kaçması ilgili araştırmacılar tarafından kimi eksik ve hatalı yorumlar yapmalarına neden olmuş görünmektedir. Örneğin Horts Widmann Türkçe'ye de çevrilen eserinde Tevfik Sağlam'ın 1943 yılında İstanbul Üniversitesi'nde yaptığı açılış konuşmasında ki bazı ifadeleri "Mültecilerin çalışmaları hakkında herhalde en önemli övgü" şeklinde nitelendirmektedir.[61] Oysa Widmann'ın sözünü ettiği Sağlam'ın 1943 konuşması, İnönü'ye sunduğu raporun bir ölçüde yumuşatılmış halidir.[62] Nitekim Emre Dölen de Sağlam'ın 1943 konuşmasını 1933 Üniversite Reformu'na yönelik eleştirel bir konuşma metni olarak değerlendirmektedir.[63] Ancak Emre Dölen 1943 konuşmasını sağlam bir şekilde yorumlamışsa da İnönü'ye sunulan Sağlam'ın raporunu görmediği için 1933 Reformu'nun sonuçlarını değerlendirirken yorumları eksik kalmıştır. Dölen, bu reformun başarı derecesinin Türk kamuoyunda tartışılmasına yönelik girişimler olarak 1939 yılındaki "I. Maarif Şurası"ndaki tartışmaları[64], 1943'te Üniversite Reformu'nun 10. Yılı dolayısıyla dönemin ilgilerinin konuşmalarını[65], Philipp Schwartz'ın Türkiye'den ayrılırken üniversite hakkında hazırladığı raporu[66] sıralamış ve ayrıca 1943 yılı yazında dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in İstanbul Üniversitesi'ne bağlı fakültelerin dekanları ile yaptığı toplantıda mülteci Alman bilim adamlarının durumlarını görüşülmesini de eklemiştir.[67]

[61] (Widmann, 1981: 169).
[62] Tevfik Sağlam'ın 1943 konuşması için bkz. (Gökçe-Üster, 1971: 100-114).
[63] (Dölen 2010d: 365-370).
[64] (Dölen 2010e: 207-233).
[65] (Dölen 2010d: 363-370).
[66] Raporun tam metni için bkz. (Dölen 2010e: 399-423).
[67] (Dölen 2010c: 469-470). Ayrıca bkz. (Dölen 2010f: 124-125).

Sağlam'ın bu raporundaki Alman bilim adamlarına yönelik gözlemleri ve eleştirileri, Türk kamuoyunda daha sonraki yıllarda oluşan, Alman bilim adamlarına yönelik olumlu yorumların[68] dışında farklı bir yaklaşımı açıkça sergilemektedir. Emre Dölen'in *Türkiye Üniversite Tarihi* adlı eserinin dördüncü cildinde kimya ve kimya mühendisliği alanında Alman bilim adamlarının katkılarını irdelemesi[69] dışında Almanların görev aldığı her bilim dalına ilişkin derinlikli çalışmalar yoktur[70].

Tevfik Sağlam siyasi mülteci konumundaki Alman bilim adamlarına dair bu tespit ve gözlemlerinden sonra yeni üniversitede görev alan Türk hocalara ilişkin şu gözlem ve eleştirilerde bulunmuştur:

Tevfik Sağlam 1933 Reformu'ndan sonra kadroya alınan Türk hocaların seçiminde fazla bir hata yapılmadığını söylemiştir. Ancak sayıları az da olsa yetersiz bazı unsurların da üniversiteye alındığını belirtme gereği duymuştur.[71]

Yeni üniversitenin genç unsurları olan doçentler hocalarından teşvik görmeyince çoğu zamanını geçiren bir memur haline dönüşmüştür.

---

[68]Emre Dölen, İstanbul Üniversitesi'nin özellikle 1933–1939 dönemi hakkında 1970'li yıllardan itibaren bir "altın çağ" deyiminin benimsendiği gözlemini yapmaktadır. Elbette bu "altın çağ"ın yaşanmasında Alman bilim adamlarının katkılarının da abartılı bir şekilde öne çıkarıldığı görülmektedir. Bkz: (Dölen, 2010d: 403–405).

[69]Emre Dölen kimya ve kimya mühendisliği alanında Alman bilim adamlarının katkısının pek de olumlu olmadığını söylemektedir. Bkz: (Dölen, 2010d: 423–481). Emre Dölen'in bu ayrıntılı değerlendirmesine karşılık Horst Widmann kitabının Alman bilim adamlarının katkılarına ayırdığı 9. bölümünde "Kimya Örneği" başlığı ile Alman bilim adamlarının Türkiye'deki kimya ve kimya mühendisliğine yaptığı katkıyı, Alman bilim adamlarına Türk asistanları tarafından yapılan övgüleriyle anlatmayı tercih etmiştir. Bkz: (Widmann, 1981: 177–179). Emre Dölen'in somut ve kanıtlar eşliğinde ortaya koyduğu Alman bilim adamlarının Türkiye'de kimya ve kimya mühendisliğine katkılarının ne olduğu sorusuna verdiği cevabın yanında Widmann'ın yaptığı sadece anılardan bir demet şeklindedir. Birçok soruyu ve cevabını boşlukta bırakmaktadır.

[70]Emre Dölen bir önceki dipnotta verdiğimiz Alman bilim adamlarının Türkiye'de kimya ve kimya mühendisliğine yaptığı katkıları irdelerken bizim de katıldığımız şu görüşü savunmuştur: "Kimya örneğinin yakından incelenmesi yabancı ve özellikle de Alman profesörlerin topluca değerlendirilmesinin ne kadar yanlış olduğunu göstermektedir. Bütün Almanları Türkiye'ye çok büyük katkı yaptılar diye değerlendirmek ne kadar yanlış ise bunun karşıtı değerlendirmelerde aynı oranda yanlıştır. Bunlar tek tek ele alınarak yaptıkları katkılar, yetiştirdikleri insanlar ve verdikleri zararlar açısından objektif bir biçimde değerlendirilmelidirler." Alman araştırmacı Horst Widmann Türkçeye *Atatürk Üniversite Reformu* adıyla çevrilen eserinin 9. bölümünü Alman bilim adamlarının katkılarına ayırmıştır. Ancak Horst Widmann, Emre Dölen'in Türkiye'de kimya ve kimya mühendisliği alanında Alman bilim adamlarının katkısını ayrıntılı şekilde irdelemesi yoluna gitmeyerek daha ziyade Alman bilim adamlarının Türk asistan ve öğrencilerinin onlar hakkındaki övgü dolu anma yazılarını iktibas ederek konuyu anlatmaya çalışmıştır. Bkz: (Widmann, 1981: 169–181). Bu yaklaşımın ise yetersizliği ortadadır.

Tevfik Sağlam yukarıda anlatıldığı üzere 1933 tasfiyesinde görüşü alınan ve her fakültede oluşturulan Eksper Heyeti'nin bir üyesi idi. Dolayısıyla Tevfik Sağlam raporunun Türk hocalar kısmındaki 1933 Reformu'nda kadroya alınan hocalar bahsinde bir ölçüde kendisini savunmaktadır.

Türk hocalara ve doçentlere verilen maaşın az olması sonucu bu insanlar üniversite dışında ikinci bir iş bulmaya çalışmışlar üniversitedeki faaliyetlerini en alt seviyeye indirmişlerdir.

Tıp Fakültesinde "pratik hekimlik" kürsülerine mensup hocalar ve doçentler üniversitedeki faaliyetlerini an aza indirip dışarıda mesleklerini icra etmeye başlamışlardır. Bundan dolayı da bilimsel araştırmaya zaman kalmayacaktır.

1933 Reformu'ndan hemen sonra bazı doçent ve profesörler unvanlarından memnun kalmamışlar ve bir üst unvana yani profesörlüğe ve ordinaryüs profesörlüğe yükselmek için Milli Eğitim Bakanlığı nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Çünkü o günlerde "bütün tayinlerin henüz başka bir formaliteye tabi olmaksızın yalnız Maarif Vekâleti'nin yapılabilmesinden istifade" edilebiliyordu. Tevfik Sağlam'a göre bu imkân sayesinde "kadroda bir yer açılmadan ve ne tedrisatta bir lüzum ve ne de şahsa yapılmış bir haksızlığı tamir gibi bir ihtiyaç olmadan kısa bir zaman içinde Dr. Fahrettin Kerim [Gökay], Burhaneddin [Toker] ve Tevfik Remzi [Kazancıgil] ve bilahare diğerleri doçent vazifesini görmek üzere prof. unvanını almışlardır."[72] Tevfik Sağlam bu durumu 1934 Mayıs ayında yani kendisi tıp fakültesi dekanı iken ve üniversiteden uzaklaştırılmadan önce Milli Eğitim Bakanlığı'na yolladığı raporunda eleştirdiğini eklemektedir.

Üniversitede yükselmek için ciddi, bilimsel, orijinal eserler ortaya koymanın kriter olmaktan çıktığı gözlemini yapan Tevfik Sağlam, işin belli bir süre dahilinde adeta otomatiğe bağlandığını, belli bir süre geçirdikten sonra profesör olunduğunu belirmiştir. Fakat bu yükselmeler herhangi ciddi bir bilimsel araştırmaya, eserlere dayanmamakta sadece belli bir zamanın geçmesi yeterli olmaktadır.

Tevfik Sağlam üniversitede ders programlarının önemi üzerinde durmakta ve şu gözlemleri yapmaktadır. Sağlam'a göre "fakülteler bir yandan bir meslek mektebi işini görmekte bir yandan da memlekete inisiyatif sahibi, araştırıcı, mütefekkir insan yetiştirmek vazifesiyle mükellef bulunduğundan programların bu iki maksadı temin etmesi lazımdır." Sağlam'a göre yeni üniversitede oldukça yüklü ve yoğun bir ders programı mevcuttur. Öğrenci bu yoğun program içinde "pasif bir halde dersten derse sürüklenmektedir." Sağlam'a göre bundan dolayı öğrenci bir düşünme zamanına sahip olamamakta, talebenin inisiyatifi azaltılmaktadır. Sağlam'a göre oysa öğrenciye biraz okuma ve çalışma fırsatı ve zamanı vermek gerekir.

Sağlam derslerin işleniş tarzı üzerinde de durmuş ve şu değerlendirmede bulunmuştur: büyük bir kısmı "nazari dersler" şeklindedir ve bu da hocanın anlatması şeklindedir. Ülkemizde zaten öteden beri "ameli ve tatbiki tedristen ziyade" nazari dersler hep ağırlıklı olmuştur. Ayrıca öğrenci sayısının fazla olması eğitim araç ve gereçlerinin yetersizliği sonucu eğitim nazari ders anla-

[72] Burada Fahrettin Kerim Gökay ile Tevfik Remzi Kazancıgil'in 1933 Reformu'nun ve Doktor Reşit Galip'in ateşli destekçisi olduklarını hatırlatmak gerekiyor. Bkz: (Dölen, 2010c: 248–250).

tımı şeklinde sürdürülmekte. Sağlam bu nazari ders konusunun Tıp Fakültesi'nde bile ağırlıkta olduğu gözlemini yapmakta ve bu durumun tıp eğitimi için olumsuz yönleri olduğuna dikkati çekmektedir.

Tevfik Sağlam yeni üniversitede önemli bir sorun olarak da öğrencilerin yabancı dil konusundaki yetersizliklerine işaret etmiştir. Oysa Sağlam'a göre yabancı dil bilmek üniversite öğrencisi için çok gereklidir.[73]

Üniversite hocalarının faaliyetlerinin önemli bir kısmını üniversite dışındaki işlere ayırdıklarını bunun da en önemli nedeninin maaşlardaki düşüklük olduğunu vurgulayan Sağlam, ayrıca yaz tatillerinin bilim adamları için araştırma ve incelemeleri açısından önemli fırsatlar yarattığı halde bu imkânın kullanılmadığını söylemiştir.

Tevfik Sağlam'a göre bir üniversitenin enstitü, laboratuvar, klinik gibi çalışma yerleri doçent ve asistanları yetiştirmek içindir. Ancak bu imkânlar yeterince iyi kullanılmamaktadır.

Eleştiri dozu yüksek gözlem ve değerlendirmelerinden sonra Sağlam Türk öğrencisinin potansiyelinin yüksek olduğunu ortaya eğer iyi sonuçlar çıkmıyorsa bunun öğrencilerden ziyade onların yetiştirilmesinde sorumlu olan hocalarda olduğunu savunmuştur.

Raporunun son kısmında Sağlam "Tedris Heyeti, Program ve Çalışma, Tesisat" başlıkları altında bazı öneriler sıralamıştır. Bu öneriler üniversitede akademik yükselme ve kariyerle ilgilidir. Tevfik Sağlam raporunun *Tedris Heyeti* başlığı altında Türk ve yabancı hocaları anlatırken bazı şikâyetlerde bulunmuştu. İşte bu yaptığı önerilerle bu şikâyetlerin kısmen ortadan kalkabileceğini düşünmektedir

C. Rapordan Sonra

Tevfik Sağlam İsmet İnönü'ye yolladığı bu rapordan bir yıl sonra 1942'de İsmet İnönü'nün isteği ve emri ile kendisi için kurulan İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi III. İç Hastalıkları Kliniğine kürsü başkanı sıfatıyla akademik dünyaya dönüş yapacaktır.[74] Tevfik Sağlam, 1933 Reformu'nda kadro dışında

---

Tevfik Sağlam öğrencilerin yabancı dil yetersizliğini rektör olduktan sonra da gündemde tutmaya devam etmiştir. Bkz: (Gökçe ve Üster, 1971: 105–106).

Tevfik Sağlam 1942'nin Kasım ayında *3. İç Hastalıkları Kliniği Açış Dersi*'nin başında İsmet İnönü'nün rolünü şöyle açıklamıştı: "Cumhur Reisimiz ve büyük Milli Şefimiz İsmet İnönü bu sene Üniversite'mizi ziyareti ile şereflendirdikleri vakit Tıp Fakültesi'nin ve bilhassa klinik sınıflarının talebe sayısına nisbetle öğretim vasıtalarının yetmez bir halde olduğunu, her vakit ki kesin ve şaşmaz görüşleriyle, takdir ve buna acil bir çare bulunmasını ve bu arada yeniden bir iç hastalıkları kliniğinin kurulmasını emir buyurmuşlardı. Milli Şef'imizin yüksek emirleri pek kısa zamanda yerine getirildi." Bkz: (Gökçe ve Üster, 1971: 195). Yine Tevfik Sağlam 1952'de emekliye ayrılırken yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: "1942 senesinde tekrar Üniversite'ye girdim ve Üçüncü İç Hastalıkları Kliniği hocası oldum. Üçüncü İç Hastalıkları Kliniği'nin kurulması ve benim bu kliniğin başına getirilmem Sayın İnönü'nün emir ve telkinleri ile olmuştur. İnönü olmasaydı, daha uzun seneler bu klinik kurulmayacak ve ben de

kalıp da yeniden fakültesine dönebilen tek akademisyendir.[75] Böylelikle raporun Sağlam açısından doğrudan ilk olumlu sonucu ortaya çıkmıştır.

Emre Dölen, o zamanlar İstanbul Fen Fakültesi Dekanı olan Fahir Yeniçay'ın anılarından yararlanarak 1943 yazında dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in İstanbul Üniversitesi ziyaretinde üniversiteye bağlı fakültelerin dekanlarıyla yaptığı bir toplantıda Alman bilim adamlarının durumunu da görüştüğünü anlattıktan sonra Hasan Ali Yücel'in bu konudaki tavrını şöyle belirtmiştir: "Hasan Ali Yücel'in yabancı profesörler konusunda bazı gerçekleri görmüş olduğu ve farklı düşündüğü anlaşılmaktadır. Yücel'in üzerinde durduğu konulardan birincisi bazı profesörlerin "çalışkan" olmadığı yani yanındaki Türkleri yetiştirmediği, bunların sözleşmelerinin yenilenmeyip az sayıda fakat "çalışkan" profesörle çalışıp bunların yanına yetişmeleri için daha çok sayıda asistan ve doçent verilmesidir."[76] Anlaşılıyor ki Tevfik Sağlam'ın İnönü'ye vermiş olduğu bu rapor dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'e İnönü tarafından iletilmiştir. Rapordaki Alman bilim adamlarına yönelik saptamalar Hasan Ali Yücel tarafından da paylaşılmaktadır. Dolayısıyla bu rapordan yaklaşık iki buçuk yıl sonra Hasan Ali Yücel'in İstanbul Üniversitesi'ne bağlı fakültelerin dekanlarıyla yaptığı toplantıda Alman bilim adamlarının durumlarını gündeme getirmesi şaşırtıcı değildir. Bu toplantıyı da Sağlam'ın raporunun doğrudan ikinci sonucu saymak yerinde bir yorum olacaktır.

1943'ün Ağustos ayında ise emekliye ayrılan Cemil Bilsel'in yerine ve yine İsmet İnönü'nün direktifiyle İstanbul Üniversitesi rektörü olarak atanacaktır[77]. Bu görevinde 1946 yılına kadar kalacaktır. Tevfik Sağlam'ın İstanbul Üniversitesi'ne 1943'te rektör olarak atanması, İnönü'ye sunduğu raporun doğrudan üçüncü bir sonucu olsa gerektir.

Tevfik Sağlam'ın rektörlüğünün süresinin bitmesine az bir süre kala Türk üniversite tarihinin önemli bir kilometre taşı olan *1946 Üniversiteler Kanunu* çıkacaktır. Bu kanunun geçmişi 1942 tarihine kadar inmektedir. Bu tarihte

---

içinde on sene üniversiteye ve memleketime hizmet fırsatı bulamayacak ve bugünkü mesut günümü idrak edemeyecektim."(Gökçe ve Üster, 1971: 247).

Bu yargımız Emre Dölen'in ayrıntılı olarak hazırlamış olduğu listeye dayanmaktadır. (Dölen 2010c: 321-444).

76 (Dölen 2010c: 469-470). Ayrıca bkz. (Dölen 2010f: 124-125).

77 Tevfik Sağlam İnönü'nün bu rolünü 1943'te rektör olduktan sonra *İstanbul Üniversitesi On Birinci Ders Yılına Girerken* başlığı adı altında yaptığı konuşmada açıkça ortaya koymuştur: "Söze başlarken beni yurdumuzun en yüksek bilim müessesesinin başına getiren büyük Milli Şefimiz İsmet İnönü'ye…" bkz: (Gökçe ve Üster, 1971: 100). Cemil Bilsel yaş haddinden emekli olmuş gözükse de, o günlerin mevzuatına göre hükümet istediği takdirde Bakanlar Kurulu kararıyla görev süresi birer yıl süreyle toplam beş yıl daha uzatılıp rektörlükte kalabilirdi. Dolayısıyla Cemil Bilsel'in rektörlükte kalması uygun ilgililerce uygun görülmemiştir. Cemil Bilsel'in sürekli olarak üniversiteye dair olumlu tablolar çizmekte ve sorunları dile getirmemektedir. (Dölen, 2010d: 370) İsmet İnönü'nün Tevfik Sağlam'ın kendisine sunduğu raporu dikkate aldığının bir başka göstergesi de sürekli pembe tablolar çizen Cemil Bilsel'i yasal imkanı varken rektörlük görevine devam etmesini uygun bulmamasıdır.

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından kısa bir "Üniversite ve Yüksekokul Öğretmenleri Kanun Layihası" metni hazırlanmış ve İstanbul Üniversitesi'ne de görüşü alınmak üzere gönderilmiştir. Tevfik Sağlam'ın rektör olmasından sonra bu layiha İstanbul Üniversitesi tarafından incelendikten sonra yeni bir karşı tasarı olarak Milli Eğitim Bakanlığı'na sunulur. Bu yeni metnin esası akademik kariyerin temel ilkelerini ortaya koymasıydı. Daha sonra ise bu yeni tasarının yanında Milli Eğitim Bakanlığı yeni bir üniversiteler kanunu hazırlamak için çalışmaya başlar ve ortaya çıkan metin İstanbul Üniversitesi ve Ankara'da bulunan fakültelerin yanında İstanbul Teknik Üniversitesi'nin temsilcilerinin katılımıyla olgunlaştırılır. Akademik kariyerle ilgili tasarı da üniversiteler kanunu ile ilgili bu tasarı metnine eklenir. Sonuçta 13 Haziran 1946 tarihinde üniversiteler kanunu T.B.M.M'nde kabul edilir.[78] Bu kanunla akademik kariyere ilişkin sağlam esaslar belirlenmiş ve üniversite özerkliği kabul edilmiştir. Tevfik Sağlam'ın üniversiteden özellikle 1934'te Milli Eğitim Bakanlığı'nın bir tasarrufu ile uzaklaştırıldığı hatırlandığında Sağlam'ın bu yeni kanunda özerklik için girişimlerde bulunduğu kuşkusuzdur.[79] Diğer yandan Sağlam'ın İnönü'ye sunduğu raporunda Türk bilim adamlarının 1933 Reformu'ndan hemen sonra bazı donanımlara sahip olmadan dönemin o günkü mevzuata göre tek yetkili ismi olan Milli Eğitim Bakanı nezdinde girişimlerde bulunarak hızlı bir şekilde akademik unvanları almalarını eleştirdiğini anımsayacak olursak, yeni üniversiteler kanununda akademik kariyere ilişkin sağlam esasların bulunmasında Sağlam'ın etkisini yadsınmamalıdır.

II. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra, Türkiye'de bulunan mülteci Alman bilim adamlarının büyük bir kısmı Türkiye'den ayrılacaktır. Bu bilim adamlarının Türkiye'den ayrılmalarında değişik nedenler söz konusudur.[80] Sağlam'ın İnönü'ye sunduğu raporda Alman bilim adamlarına yönelik olumsuz eleştirileri, sonrasında ise Hasan Ali Yücel'in İstanbul Üniversitesi'ne bağlı fakültelerin dekanları ile yaptığı toplantıda Sağlam'ın eleştirilerini göz önünde tutan diyalogların yaşandığı anımsanacak olursa Türk tarafının, Alman bilim adamlarının II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de kalmaları yönünde heves-

[78] (Dölen 2010e: 47-60).

[79] Nitekim Tevfik Sağlam'ın anılarının 3. Baskısını yayına hazırlayan Aykut Kazancıgil ile Hüsrev Hatemi 1946 üniversiteler kanunu ile özerkliğin benimsenmesinde Tevfik Sağlam'ın üniversiteden 1934'te Milli Eğitim Bakanı'nın kişisel bir kararı ile uzaklaşmak zorunda kalmasının etkisi olduğunu vurgulamışlardır: "O zamanki 2252 sayılı Üniversiteler Kanunu ile bu kuruluş M.E.B.'na bağlı olduğundan bakan istediği zaman kadroları veya kürsüyü toptan lağvedilebilirdi. Nitekim 1933 Üniversite Reformu'nda kadroya alınan T. Sağlam 1 yıl sonra bir şekilde işten uzaklaştırılmıştır. (O dönemde Reşit Galip'ten sonraki bakan Hikmet Bayur'du.) Bu tecrübesini yıllar sonra rektör olarak T. Sağlam hatırlamış kendi döneminde çıkan 4936 sayılı ünlü Özerklik Kanunu'nda bu konuda önlemler koydurmuştur." Bkz. (Sağlam 1981:XII) Tevfik Sağlam rektör olduktan sonra o günkü mevzuata göre üniversite üzerinde geniş yetkileri olan Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ile uyumlu bir çalışma dönemi geçirmiş ve Sağlam'ın anlatımına göre Bakan Yücel birçok yetkisini kullanmamış, üniversite yönetimini aldığı kararlarda serbest bırakmıştır (Gökçe ve Üster, 1971:135-136).

[80] Bu konuda bkz. (Widmann 1981: 152-157).

kâr tutum içine olmamalarını yorumlarken Sağlam'ın raporunun izleri göz ardı edilmemelidir.

V. Sonuç

1933 Üniversite Reformu'nun önemli bir ayağını Hitler Almanyası'ndan kaçmak zorunda kalan mülteci Alman bilim adamlarının İstanbul Üniversitesi'nde istihdam edilmesi oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Türk üniversite tarihi bakımından, günümüze kadar bu bilim adamların Türk üniversitelerinin gelişimlerindeki rollerinin ne olduğu sorulması gereken en önemli sorudur. Bu soruya somut örnekleri ile ilk cevabı Tevfik Sağlam vermiştir. Duygusal ve yüzeysel değerlendirmelerin bir kenara bırakılıp mülteci Alman bilim adamlarının görev aldıkları değişik kürsülere dair yapmış oldukları katkıları, tıpkı Emre Dölen'in Türkiye'de Kimya eğitimi ve öğretiminde mülteci Alman bilim adamlarının rollerini araştırdığı gibi, ayrıntılı bir şekilde incelemek gerekir.

Tevfik Sağlam'ın özellikle İnönü'ye sunduğu raporda, 1933 Üniversite Reform'undan sonra görev alan genç Türk bilim adamlarının özellikle almış oldukları akademik unvanlar konusunda bir takım eleştirilerde bulunmuştur.1946 Üniversiteler Kanunu'nun hazırlık çalışmaları 1942 yılına kadar inmekteydi. O tarihte Milli Eğitim Bakanlığı tarafından öncelikli olarak bir akademik kariyerin esaslarını ortaya koyan bir tasarı hazırlanmıştı. Dolayısıyla Sağlam'ın raporunda genç Türk bilim adamlarının 1933'te elde ettikleri akademik unvanlar hakkındaki eleştirilerinden yola çıkarak, 1933-1946 arasında sağlam bir akademik kariyer ilkelerinin yokluğunun neden olduğu sonuçlara dair ayrıntılı bir çalışmaya ihtiyaç vardır.

Tevfik Sağlam'ın özellikle Mareşal'e yazdığı ikinci mektubun ortaya koyduğu önemli bir gerçeklik mülteci Alman bilim adamlarının İstanbul Üniversitesi'nde nüfuzlarını genişletmek arzusu içinde olduklarıdır. Bu ise 1915-1918 arası Darülfünun'da görev alan Alman bilim adamlarının davranışları ile örtüşmektedir. Bu durum ister istemez Türk bilim adamlarıyla mülteci Alman bilim adamları arasında sürtüşmeye yol açmıştır.

Tevfik Sağlam'ın 1941'de İnönü'ye sunduğu rapordan sonra üniversiteye dönmesi ve İstanbul Üniversitesi'ne rektör olması İnönü'nün Sağlam'ın görüşlerine önem verdiğini gösterir. Tevfik Sağlam İnönü'nün güvenini kazanmıştır. Bu durum ise 1946 Üniversiteler Kanunu ile özerkliğin sağlanmasında kolaylaştırıcı bir etki yapacaktır. Tevfik Sağlam akademik yaşamında üniversiteden defalarca uzaklaştırılmasının acısını çeken bir bilim adamı olarak özerkliğin elde edilmesinde İstanbul Üniversitesi Rektörü ve İsmet İnönü'nün güvenine sahip olarak biri olarak çaba göstermiştir.

Kaynakça

Aras, Namık Kemal, Emre Dölen, Osman Bahadır (edt.). (2010), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi,1861-1961),* 2. Baskı, Ankara, TÜBA Yayınları.

Arslan, Ali. (1995), *Darülfünundan Üniversiteye*, İstanbul, Kitabevi Yay.

Dirim, Cilt 24, Sayı 2, Şubat 1949, s. 80; Cilt 24, sayı 3, Mart 1949, s. 81-82.

Dölen, Emre. (2010a), *Türkiye Üniversite Tarihi,* C. I, *Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922,* İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

Dölen, Emre. (2010c), *Türkiye Üniversite Tarihi*, C. III, *Darülfünun'dan Üniversiteye Geçiş, Tasfiye ve Yeni Kadrolar*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

Dölen, Emre. (2010d), *Türkiye Üniversite Tarihi,* C. IV, *İstanbul Üniversitesi 1933-1946,* İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

Dölen, Emre. (2010e), *Türkiye Üniversite Tarihi,* C. V., *Özerk Üniversite Dönemi 1946-1981,* İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

Dölen, Emre. (2010f), "İstanbul Darülfünunu'nda ve Üniversitesi'nde Yabancı Öğretim Elemanları", (Editörler) ARAS Namık Kemal, DÖLEN Emre, BAHADIR Osman, 2010, *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi, 1861-1961*, 2. Baskı, Ankara, TÜBA Yay.

Gökçe, Tevfik İsmail ve Neşati Üster. (1966), *Tevfik Sağlam (1882-1963),* C. I, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası.

Gökçe, Tevfik İsmail ve Neşati Üster. (1968), *Tevfik Sağlam (1882-1963),* C. II., İstanbul, İsmail Akgün Matbaası.

Gökçe, Tevfik İsmail ve Neşati Üster. (1971) *Tevfik Sağlam (1882-1963)* C. III, İstanbul, Hilal Matbaası.

İnan, Arı. (1997), *Tarihe Tanıklık Edenler*, İstanbul, Çağdaş Yayınları.

İshakoğlu-Kadıoğlu, Sevtap. (1998), *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900-1946),* İstanbul, İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Müzesi ve Dokümantasyon Merkezi Yayını.

Külçe, Süleyman. (1953), *Resimli Mareşal Fevzi Çakmak Siyasi ve Hususi Hayatı*, 2. Baskı II. Kitap, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası.

Nissen, Rudolf. (1945), "*İstanbul Üniversitesine Ait Bir İki Düşünce*", *Vatan* (25.07.1945).

Reisman, Arnold. (2011), *Nazizmden Kaçanlar ve Atatürk'ün Vizyonu*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul , Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Rıza. (1933), *İsmet Paşa'nın 1920–33 Siyasi ve İçtimai Nutukları*, Ankara, Başvekalet Matbaası.

Sağlam, Tevfik. (1945), "Profesör Nissen'in Bir Yazısı Münasebetile", *Vatan* (10.08.1945).

Sağlam, Tevfik. (1981), *Nasıl Okudum,* III. Baskı, Yay haz: Aykut Kazancıgil, Hüsrev Hatemi, İstanbul, İ.Ü Cerrahpaşa Tıp Fak. Yay.

Schwartz, Philipp. (2003), *Kader Birliği 1933 Sonrası Türkiye'ye Göç Eden Alman Bilimadamları*, çev. Nagehan Alçı, İstanbul , Belge Yay.

Şehsuvaroğlu, Bedii. (1981), *Atatürk'ün Sağlık Hayatı*, İstanbul, Hür Yay.

Taşdemirci, Ersoy. (1992), *Belgelerle 1933 Üniversite Reformunda Yabancı Bilim Adamları*, Ankara, Bizim Büro Basımevi.

Gökçe, Ayşenur ve Doğan Üvey. (2001), "1933 Üniversite Reformu ve Prof. Dr. Tevfik Salim Sağlam" Türk *Tıp Tarihi Yıllığı*, Sayı: 8.

Widmann Horst. (1981), *Atatürk Üniversite Reformu*, Çev: Aykut Kazancıgil, Serpil Bozkurt, İstanbul, İ.Ü Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yay.

Öz: Tevfik Sağlam 1933 Üniversite Reformu'yla birlikte Tıp Fakültesi Dekanlığı'na tayin edilecek, ancak daha aradan bir yıl geçmeden kürsüsü kaldırılarak hem üniversiteden hem de Tıp Fakültesi Dekanlığı'ndan uzaklaştırılacaktır. Tevfik Sağlam'ın Mareşal Fevzi Çakmak'a yazdığı iki mektup işte bu uzaklaştırma olayıyla ilgilidir ve bu olayın perde arkasını anlatmaktadır. Tevfik Sağlam'ın 1941 yılında zamanın Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün isteği üzerine yazdığı rapor ise 1933 Üniversite Reformu'nun sekiz yılına ilişkin bir değerlendirmesidir. Ayrıca bu raporun yazılmasından kısa bir süre sonra Tevfik Sağlam'ın yeniden üniversiteye dönmüş ve İstanbul Üniversitesi Rektörü olarak tayin edilmiştir. Bundan dolayı bu raporun önemi bir kat daha artmıştır.

Anahtar sözcükler: Türk eğitim tarihi, Türk üniversite tarihi, 1933 Üniversite Reformu, Tevfik Sağlam

The University Reform of 1933 in the Light of Tevfik Sağlam's Two Letters and A Report

Abstract: Tevfik Sağlam was appointed as the Dean of the Faculty of Medicine after the University Reform of 1933. Nevertheless, in a year he was dismissed from Dean's Office and the university upon the annulment of his Department. These two letters written for Marshall Fevzi Çakmak by Tevfik Sağlam deal with the matter of his dismissal and explain the background of the problem. In addition, the report he prepared in 1941 upon the request by President İsmet İnönü presents an evaluation of the eight years of the university reforms. The importance of this report doubled by the fact that soon after its dispatch, Tevfik Sağlam returned to the university and was appointed, this time, as the Rector of Istanbul University.

Keywords: History of Turkish education, history of Turkish university, the University Reform of 1933, Tevfik Sağlam.

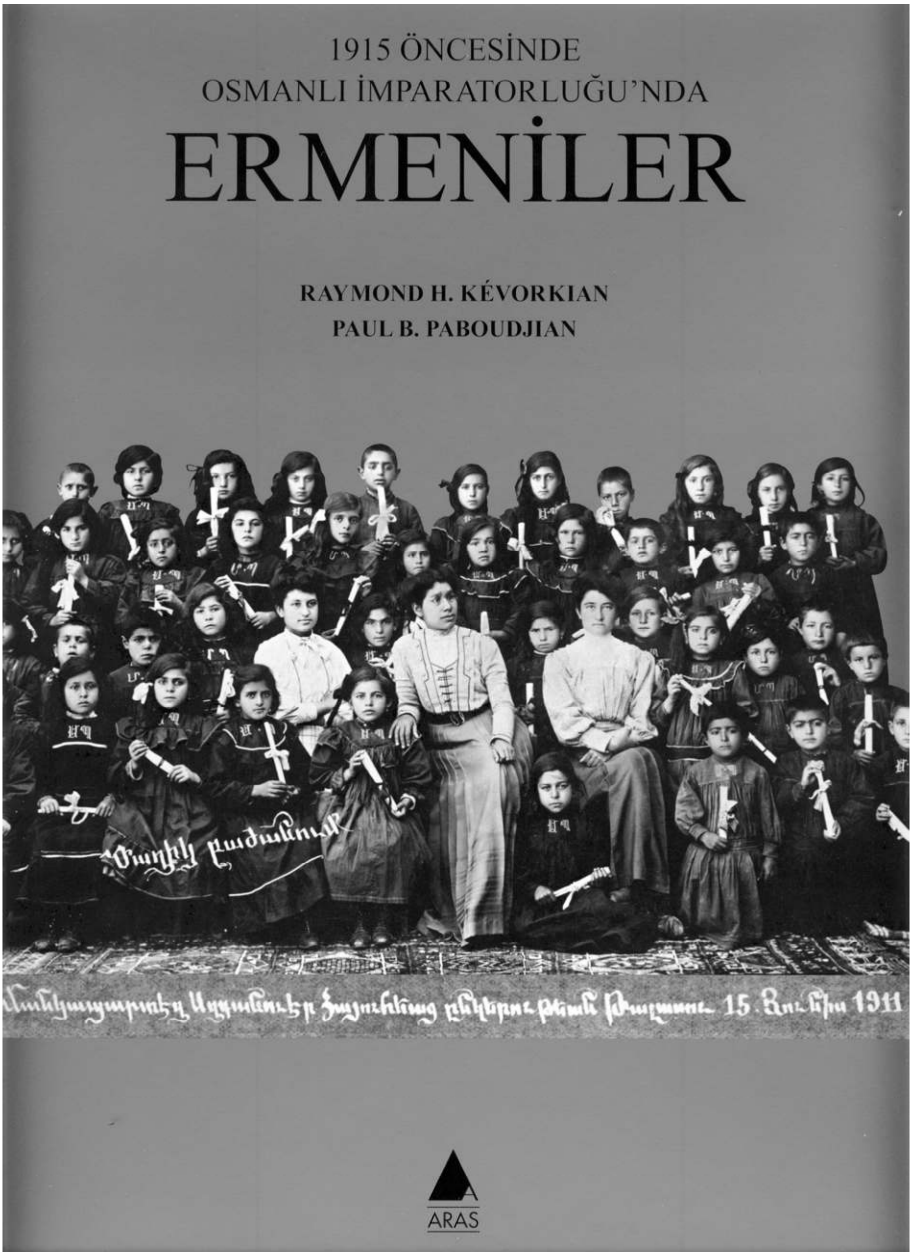
1915 ÖNCESİNDE
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
ERMENİLER
RAYMOND H. KÉVORKIAN
PAUL B. PABOUDJIAN
ARAS

1918-1928 Yılları Arasında Yayımlanan Kısa Ömürlü Osmanlıca Kadın Dergileri Hakkında Bir Değerlendirme

Ümüt AKAGÜNDÜZ*

I. Giriş

Kadın dergileri kadının geçmişini ve bugününü anlatırken ihtiyaç duyduğumuz verilerin oluşturulmasında ve yaygınlaştırılmasında temel araçlardırlar. Bu dergilerden yola çıkıp kadının geçmişini aydınlatmak mevcut toplumsal ve düşünsel tavrı somutlaştırarak Cumhuriyet'in birikimini anlamlandırmamıza yardımcı olmaktadır. Günümüzde kadın dergileri hakkında hazırlanan tezlerin ve makalelerin sürecin anlaşılmasında belirleyici oldukları açıktır. Makalemizde 1918-1928 yılları arasında yayımlanan kısa ömürlü olarak nitelendirdiğimiz Osmanlıca *Çalıkuşu, Diyane, Ev Hocası, Firuze, Genç Kadın, Hanım* dergilerini ele almış bulunmaktayız. Aslında burada kısa ömürlü dergiden ne anladığımızı belirtmemiz yararlı olacaktır. Gelişen toplumsal, siyasal, iktisadi ve düşünsel olaylar ekseninde basın dünyamızda irili ufaklı pek çok dergi yayımlanmış, bunların azımsanamayacak bir kısmı çeşitli sebeplerden beş sayının altında kalmışlardır. Genellikle maddi yetersizlikler nedeniyle kısa ömürlü olan bu dergilerin içinde kadın dergileri de bulunmaktadır. Elbette ki dergilerin bir kısmı birkaç sayı çıktıklarında bir kısmıysa kütüphanelerimizde mevcut sayıları sınırlı olduğundan kısa ömürlü tanımlamasına dâhil edilmişlerdir. Bu çerçevede makalemizde kısa ömürlü Osmanlıca kadın dergilerinden hareketle Harf Devrimi'ne uzanan süreçte kadın hareketinin Türkiye'deki konumunu irdeleyeceğiz. Tabi bunu yaparken ilk etapta kadınların hak isteminin tarihini, Mütareke Dönemi ve Cumhuriyet

* Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi / umutakagunduz1@gmail.com

yıllarından hareketle anlatacağız. Kadın dergilerinin ülkemizdeki tarihi hakkında bilgi verdikten sonraysa incelediğimiz kısa süreli Osmanlıca kadın dergilerini tanıtacağız. Son olarak ise bu dergilerde kadınlık üstüne oluşturulmuş düşünsel perspektifi analiz edip, kadının Cumhuriyetin ilk yıllarındaki konumu hakkında belli bir sonuca ulaşacağız.

II. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kadın Hareketine Genel Bir Bakış

Milli Mücadele yıllarında kadın hareketi Birinci Dünya Savaşı ile başlayan sürecin devamı görünümündedir. Kadınlar cepheye giden erkeklerin işlerini yapmayı sürdürürken, Halide Edib, Nezihe Muhiddin, Şukufe Nihal gibi kadınlar aktiviteleriyle 1919-1923 yılları arasını zenginleştirmişlerdir.[1]

1919'da İstanbul'da İnas Darülfünun öğrencileri ile Asri Kadınlar Cemiyeti üyeleri tarafından düzenlenen miting hem kadın simasını açığa çıkartmış hem de kadının siyasal hak mücadelesine giden yolu açmıştır. II. Meşrutiyet yıllarında kadın eğitimine verilen önemin netleşen yansıması milliyetçi, eğitimli, aydın erkek profiline milliyetçi, aydın, kadın profilinin de eklemlendiğini mitingde göstermiştir. Özellikle Halide Edib ve Müfide Ferit *Hâkimiyet-i Milliye, İrade-i Milliye* gazetelerinde yazdıklarıyla mücadeleye verilen desteğin ilerici kadın ayağını oluşturmuşlardır. Asri Kadınlar Cemiyeti ve Hilal-i Ahmer Kadın Kolları, Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti dönemin dikkat çeken kurumlarıdır.[2]

Cumhuriyetin ilanından önce harekete geçen kadınlar siyasi yaşama dâhil olarak Avrupa'daki hemcinslerinin elde ettikleri hakları kazanmaya çalışmışlardır. 1918-1928 yılları arasında Avrupa'da yaşanan değişikliler, kadınlara seçme ve seçilme hakkı verildikten sonra sorunun çözümlendiği kanaatini uyandırmış, kadınlardan evlerine geri dönmeleri beklenmiştir. 1930'lu yıllarda her alanda hayata geçirilecek olan aile reisi devlet politikasının altyapısının 1918-1928 arasında hazırlandığını ve aynı süreçten Türkiye'nin de etkilendiğini söylemek yanlış olmayacaktır.[3]

Kadınlar uzun soluklu savaş sürecinde erkeklerin yanında çarpışmanın verdiği güvenle ataerkil düzeni olabildiğince yumuşatıp toplumsal mekanizmanın hareketlendirici unsurlarından birisi olmak istemekteydiler. Nezihe Muhiddin'in daha Cumhuriyetin ilanından hemen önce kurmaya çalıştığı Kadınlar Halk Fırkası kadın isteğinin Türk sürümünün dikkat çekici örneğidir. Cumhuriyet, kadına kendinden önceki İttihat ve Terakki'den pek de farklı yaklaşmamıştır. Aradaki tek fark kafa karışıklığının boyutlarının sınırlanmasından kaynaklanan somut-

---

[1] *Kadın Hareketinin Kurumsallaşması Fırsatlar ve Rizikolar*. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 1994, s. 21.

[2] Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991, s. 150.

[3] Mark Mazower, *Karanlık Kıta: Avrupa'nın Yirminci Yüzyılı*. İstanbul: YKY, 2010, s. 93-94.

laşmadır. Cumhuriyeti kuran aydınların tamamı II. Meşrutiyet yıllarının yakıcılığında yetişen, aydın, eğitimli, batıcı, Türkçü, bürokratik karakterlerdir. Pozitivizmi benimseyen bu aydınların gözünde ne olursa olsun Batılılaşma kaygısı vardır ve pragmatizm temel araçlarıdır. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki kadın hareketinde de bu ikisinin etkisinin bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Devrimleri haklı çıkartmak için ileri sürülen argümanlar devrimlerin pragmatik karakterini belirginleştirmektedir.[4] Güç ve refahla çevrelenen bu argümanlarda kadının da bir güç ve refah ölçütü olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekten de Batı'daki gelişmelerden etkilenen kadın, Cumhuriyet kadroları için uygar dünya ile kurulan temasın anahtarıdır. 1918-1939 yılları arasında milliyetçilik güçlendikçe kadınların ev içi görevi babanın reisliğinde tekrar tanımlamış, böylece kadın hareketinin hızı 1950'lere kadar kesilmiştir. Yine de kadın konusundaki tutumlar ve reformlar eski bağların koparılmasının önemli göstergelerinden birisi sayılmakta, ulus devletin inşa sürecinin kendisi kadının siyasal ve ekonomik düzenle bütünleştirilmesini gerektirmekteydi. İşte bu bütünleştirmeyle kadının özgürleşmesi ulusal hedefler içinde eritilerek ikincil konum meşrulaştırılmaktadır.[5]

Aynı süreçten geçen Türkiye'de de, kadının konumu modern-bürokratik yapı içinde tanımladıktan sonra atılacak her adımın gereksizliği etrafında kurgulanmıştır. Açıkçası cinsel kimlik yerine toplumsal kimlik önemsenerek yeni ahlaka sahip yeni kadınlar ortaya çıkartılmaktaydı. Profesyonel, entelektüel ve sosyal kimliklerini güçlendirmeye çalışan bir imajla özellikle şehirli kadınlar kamusal alanda söz sahibi olmaya çalışıyor, bir nevi koyu renkli kostüm, kısa saç ve makyajsız yüzle erkeksileşerek kadınlıklarını görünürleştiriyorlardı. Bu kamu felsefesine uygun biçimde, bir grup avantajlı şehirli kadın, bürokratik devlet hizmetinde ataerkil kontrolün ataerkil eşitleri olarak Cumhuriyet'in saygıdeğer simgeleri haline geldiler.[6] Aslında Cumhuriyet'in kurucu kuşağının kadını, siyasi yaşamın etkin bireyleri, eylemcileri olarak görmekten ziyade yeni rejimin siyaset-dışı unsurlarından birisi olarak nitelediği söylenebilir. Kadının tarih boyunca karşılaştığı kamusal alan-özel alan ayrımı yeniden işlemekte, neslin yetiştiricisi olduğu söylemi iyi anne, iyi eş realitesi etrafında tekrar canlandırılmaktaydı. Kadınlara seçme-seçilme hakkı verildikten sonra modern dünyanın kadınlarının sahip olduğu haklara Türk kadınının da sahip olduğu sonucuna ulaşılarak 1935'te Türk Kadın Birliği'nin feshedilmesi anlatmak istediğimiz noktayı belirginleştirmektedir.[7]

---

[4] Hasan Ünder, "Türkiye'de Batılılaşma ve Değerlerin Araçsallaşması", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 28. (1995), s. 304.

[5] Nilüfer Çağatay ve Yasemin Nuhoğlu Soysal, "Uluslaşma Süreci ve Feminizm Üzerine Karşılaştırılmalı Düşünceler", *Kadın Bakış Açısıyla 1980'ler Türkiye'sinde Kadın.* İstanbul: İletişim Yay., 1990, s. 302, Fatmagül Berktay, *Tarihin Cinsiyeti.* İstanbul: Metis Yay., 2010, s.108.

[6] Ayşe Durakbaşa, *Halide Edib: Türk Modernleşmesi ve Feminizm.* İstanbul: İletişim Yay., 2000, s. 92-93, Deniz Kandiyoti, "Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözümlenmesine Yönelik Notlar", *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın.* İstanbul: İletişim Yay., 1990, s. 196.

[7] Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap:Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği.* İstanbul: Metis Yay., 2003, s. 22, Fatmagül Berktay, *a.g.e.,* s. 108.

Taylorizm ile kadın hareketi arasında kurulan bağın bu noktada dikkat çekici olduğunu söyleyebiliriz. 1928'de açılan Kız Enstitüleri Cumhuriyet'in kadına bakışını somutlaştırmaktadır. Kamusal-özel ayrımında önceden olduğu gibi özele hapsedilen kadın için açılan bu okullarda evlerin asrileştirilmesi için gereken bilgiler öğretilmekteydi. Avrupa ve Amerika'dan örneklenen bu durum ev içi Taylorizmden başka bir şey değildi. Böylece Türkiye'de rasyonelleştirilmiş ev işi ortaya çıkmış, basılan kitaplarla az zamanda çok iş çıkartılabilmesi için neler yapılması gerektiği anlatılmıştır.[8]

Cumhuriyet'in ilk kadrolarına bu eleştiriler getirilirken kadınların elde ettikleri kazanımları küçümsemek anakronizmin tuzağına düşmek anlamına gelebilir. Sonuç itibari ile toplumsal yaşamın pozitivist fikirlerce yeniden organize edilmeye çalışıldığı bir ülkede atılan adımların niteliğinin derine sirayet edememesi gerçekliği gözden kaçırılmamalıdır. Sanayileşememiş feodal bir toplumda şehirlerin dışına çıkıldığında ataerkil geleneksellik her noktada hissedilmektedir. Kadının geleneksel rollerinin yanı sıra meslek kadını olarak toplumsal roller yüklenmesi şüphesiz ki ileri yılların altyapısını hazırlamıştır.[9] Elbette ki bu durum ülkede uyanan feminist bilince gösterilen olumsuz tavrı yumuşatmamaktadır. Cumhuriyet'in tavrında kadim devlet baba geleneğinin etkili olduğunu düşünebiliriz. Çünkü ilk yıllarda kadın hareketinin bir kolu sahip olduğu feminist bilinç sayesinde devletin çekim alanının dışında sınırlıda olsa hareket edebilmekteydi. Bununla birlikte parti-devlet ilkesinin kabul ettirilmeye çalışıldığı 1935 sonrasındaki süreçte devletle bağlantılı olmayan bir akımı yapının dışında bırakmak mümkün olamazdı. Elbette ki çekim alanının dışında ya da içinde kadın üstüne yapılan tartışmada zıt fikirlerin çatıştığını da unutmamalıdır. Cumhuriyet'in oluşturmaya çalıştığı kadın imajı yanında II. Meşrutiyet yıllarında da var olan geleneksel muhalefeti getirecektir. Oluşturulan değerler formel anlamda ve kısıtlı kesimler içinde olsa Osmanlı toplum yapısı ve İslamcı ideolojilerin değerleri ile zıtlaştığından kadın bir çatışma alanı haline gelecektir.[10]Aslında bu sadece Batıcı-İslamcı endeksli bir kapışma değildir. Ulusal bilincin yarattığı kadın ile uzak geçmişteki ideal kadın arasındaki farklılık İstanbul kadını, Anadolu kadını, kentli kadın, köylü kadın, asri kadın, iffetli kadın, modern kadın, geleneksel kadın gibi karşıtlıkları somutlaştıracaktır.[11]

---

[8] Yael Navaro-Yaşın, "Evde Taylorizm: Türkiye Cumhriyeti'nin İl Yıllarında Evişinin Rasyonelleşmesi (1928-1940)", *Toplum ve Bilim* 84 (2000/ Bahar), s. 52-53.

[9] Yeşim Arat, "Türkiye'de Modernleşme Projesi ve Kadınlar", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998, s. 90, Ayşe Durakbaşa, "Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve Münevver Erkekler", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1998. 29-50.

[10] Feride Acar, "Türkiye'de İslamcı Hareket ve Kadın", *Kadın Bakış Açısında 1980'ler Türkiye'sinden Kadın*. Ankara: İletişim Yay., 1990, s.70, Nilüfer Çağatay, *a.g.e.,* s. 309.

[11] Fatmagül Berktay, *a.g.e.*, s. 110.

III. Osmanlı Devleti'nde ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kadın Dergileri

Kadın hareketinin Osmanlı Devleti ve Türkiye'deki boyutlarını incelerken dergiler göz önünde bulundurulmalıdır. Ataerkil Osmanlı Devleti'nde kadınlar genellikle ev içine hapsedildiklerinden arşivlerde görünür değillerdir. XIX. yüzyıldan itibaren matbaanın daha işlevsel hale getirilmesiyle kadınlar hakkında yayınlarda göz önüne çıkmaya başlamış, kadını ele alan dergiler kadın tarihinin temel materyalleri haline gelmiştir. Bu çerçevede kadın dergilerinin geçmişine değinmek irdelediğimiz konunun anlaşılmasında oldukça yardımcı olacaktır. *Terakki* gazetesi tarafından 1868'de çıkartılmaya başlanan "İslam kadınları için gazetedir" alt başlıklı *Muhadderat* 48 sayı yayımlanmıştır. Eğitimin önemini irdeleyen, tek eşliliği savunan, kadın edebiyatının ilk ürünlerini bünyesinde barındıran gazete sayesinde kadınlar ilk kez basında görünürlük kazanmışlardır.[12] 1875'te "Kadınlara dair nafi şeylerden bahseder" alt başlığı ile yayımlanan *Vakit Yahut Mürebbi-i Muhadderat*, yine aynı tarihte "Muhadderat ve etfale mahsustur" alt başlığı ile çıkan *Ayine*, 1880'de "Aileye, yani kadınlara, çocuklara ev işlerine müteaalik, mebahis-i mütenevviayı cami mecmuadır" alt başlığı ile çıkan *Aile*, 1883'te "Bu risale-i mahsusa kadınlara müteallik çıkarılacaktır" alt başlıklı *İnsaniyyet,* kadınlar tarafından çıkartılan ilk kadın dergisi *Şüküfezar* yayımlanana kadar basın dünyasında yer edinen kadın eksenli süreli yayınlardır.[13] 1886'da yayımlanmaya başlayan *Şüküfezar* kadınların aşağılanmasına karşı olduğunu belirtip, siyaset haricinde kadın varlığını hissettirmeyi amaçlayan bir dergidir. "Haftada bir kere neşrolunur *Mürüvvet* gazetesinin hanımlara mahsus nüshasıdır" alt başlığı ile çıkan *Mürüvvet* ise eğitime ağırlık vererek kadınları dünyada olan bitenlerden haberdar etmeyi amaçlamıştır.[14] 1893'te çıkartılan *Hanımlara Mahsus Gazete* ise en uzun ömürlü ve sayılı Osmanlıca kadın süreli yayınıdır. "Gazetemizi neşretmekten asıl maksadımız menafi-i mülk-i devlete hizmet-i ciddiyeden ibarettir" alt başlığı ile çıkıp 1907'ye kadar varlığını sürdüren gazete özellikle üst ve orta sınıftan eğitimi kadınlara hitap etmiş, eğitim, moda, çocuk bakımı gibi konu başlıklarıyla kadınları aydınlatmayı amaçlamıştır.[15] Kırım'da 1906'da yayımlanmaya başlayan "Müslümanlara mahsus edebi ve tedrisi haftalık mecmuadır" alt başlıklı *Alem-i Nisvan* ise Kafkasya'da yaşayan Müslüman kadınların sorunlarını gündeme getirerek çözüm önerileri sunmaya çalışmıştır.[16]

---

[12] Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi.* İstanbul: Metis Yay., 1996, s.24, Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960).* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1998, s. 10.

[13] Zehra Toska ve Serpil Çakır, *İstanbul Kütüphanelerinde Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı.* İstanbul: Metis Yay., 1992, s. 374, Milli Kütüphane, *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu.* Ankara: Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, 1987, s. 5, 117, 245.

[14] Aynur Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi.* Ankara: İmge Kitabevi Yay., 1993, s.15, Serpil Çakır, *a.g.e.*, s. 26-27, Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 331, 357.

[15] Yavuz Selim Karakışla, "Hanımlara Mahsûs Gazete'ye İmtiyaz Verilmesi (1895)", *Toplumsal Tarih* (2000), s. 41, Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 54.

[16] Serpil Çakır, *a.g.e.*, s. 32, Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 3.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile beraber basın dünyası üstünden kalkan baskı kadın dergilerine de yansımış, pek çok kadın dergisi yayımlanmıştır. Dönemin kafa karışıklığından etkilenen bu dergiler genelde kısa ömürlüdürler. 1908'de "Edebi, ilmi, siyasi hanımlara mahsus haftalık musavver mecmua" alt başlığıyla yedi sayı çıkan *Demet*, zengin bir yazar kadrosuna ve içeriğe sahiptir. İlerlemeyi merkezileştiren dergi dikkat çekici yazılara sahiptir.[17] 1908'de yayımlanmaya başlayan bir başka dergi ise on iki sayı çıkan *Mahasin*'dir. "Her Rumi ayın yirmi beşinci günü neşrolunur hanımlara mahsus musavver gazetedir" alt başlıklı dergi ilk kez renkli resim kullanılan kadın dergisidir. Dergide kadın eğitimi, kadın edebiyatı, aile ve kadın üstüne yazılar dışında kadını kültürel anlamda da eğitmeyi amaçlayan yazılara yer vermişlerdir.[18] Selanik'te 1908 yılında çıkartılmaya başlayan *Kadın* dergisi ise otuz sayı yayımlanmıştır. *Demet* ve *Mahasin*'e göre daha politik ve pozitivist yazılara sahip olan dergi kadın eğitimi, kadın cemiyetleri ve kadın hakları gibi konulara odaklanmıştır.[19] "Risale-i edebiye ve içtimaiye. Osmanlı hanımlarına mahsus haftalık siyasi, ilmi gazetedir" alt başlığı ile 1911'de yayımlanmaya başlayan *Musavver Kadın* yedi sayı çıkmıştır. Aile hayatı, aile bütçesi, kadının gelişimi, anne-çocuk ilişkisi ve kadın güzelliği gibi konular derginin yoğunlaştığı meselelerdir.[20] Kadın başlıklı bir başka dergi ise İstanbul'da on üç sayı çıkmıştır. "Kadınların fikri ve içtimai terakkilerine çalışır risale" alt başlıklı *Kadın* dergisinde kadınlar toplumsal ve zihinsel anlamda geliştirilmeye çalışılmış, kadın haklarından modaya uzanan geniş bir yelpazede yazılar yayımlanmıştır.[21] 1913'te tek sayı yayımlanan *Kadınlık Hayatı*'nın alt başlığı ise derginin amacını oldukça netleştirmektedir: "Kadınlığın tealisine hadim, sahaifi kadın kalemlerine küşadedir. Edebi, fenni, içtimai cumartesi günü intişar eder kadın gazetesidir".[22] Bir başka tek sayı yayımlanan dergi ise kadın hareketine erkek penceresinden bakmayı hedefleyen, kadın haklarının önemine dikkat çeken *Erkekler Dünyası*'dır. 1913'te yayımlanan derginin alt başlığı şu şekildedir: "Sahaifimiz kadınlığın kadr ü kıymetini ilim ve fen ve edebin ulviyetini takdir eden münevver Osmanlı gençleri asarına küşadedir".[23] 1913-1921 yılları arasında 208 sayı yayımlanan *Kadınlar Dünyası*, Osmanlıca kadın dergileri arasında özel bir yere sahiptir. Derginin alt başlığı içeriğinin anlaşılması açısından oldukça dikkat çekicidir. "Kadınlık hukuk ve menaifini müdafaa eder musavver gazetedir. Sahaifimiz cins ve mezhep tefrik etmeksizin Osmanlı hanımları asarına küşadedir", alt başlıklı dergi gerçek anlamda kadın tartışmasını başlatmış, feminizm ve hak talebinden

[17] Tülay Keskin, "Demet Dergisi'nde Kadın ve İlerleme Anlayışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 2005; Toska ve Çakır, *a.g.e.,* s. 24.

[18] Leyla Kaplan, *a.g.e.*, s. 12., Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 321.

[19] Fatma Kılıç Denman, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yay., 2009, Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 239.

[20] Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 328.

[21] Leyla Kaplan, *a.g.e.*, s. 12., Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 234.

[22] Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 311., Milli Kütüphane, *a.g.e.*, s.134.

[23] Mithat Kutlar, "Osmanlı Kadın Dergileri ve Erkekler Dünyası Dergisi", *Fe Dergi: Feminist Eleştiri* 2010, s. 2-3, Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 30.

kadının giyimine uzanan konu havuzu içinde ataerkil düzene belli bir eleştiri getirmiştir.[24] 1914'te on iki sayı çıkan *Kadınlık* oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. "Kadınlığın varlığını ve memlekette bir mevkii bulunduğunu müdafaa eder. Perşembe günleri neşr olunur musavver gazetedir. Sahaifimiz bilumum Osmanlı hanımları asarına küşadedir" alt başlıklı dergide kadının bugünü ve geleceği, kadın hakları, evlilikle ilgili makaleler ve pek çok şiir, nesir yayımlanmıştır. Derginin on ikinci sayısı *Kadın Duygusu* adıyla çıkmıştır.[25] "Perşembe günleri çıkar içtimai, edebi, hanım gazetesidir" alt başlığı ile dokuz sayı yayımlanan *Kadınlar Alemi* dördüncü sayıdan itibaren *Osmanlı Kadınlar Alemi* adını almıştır. 1914'te yayımlanan dergide edebi metinler yoğunlukta olmakla beraber İslam kadını ve Türk kadınını anlatan makalelere de yer verilmiştir. [26] 1914 yılında tek sayı çıkan *Seyyale*'nin alt başlığı ise oldukça zengin bir içeriğe işaret etmektedir: "Genç kızlarımıza hanımlarımıza mahsus ilmi, fenni, edebi, ahlaki, felsefi, sinai, seyyahi musavver mecmuadır.[27] 1914 yılında yayımlanan *Siyanet* dergisi on altı sayı olmakla beraber kütüphanelerde on bir, on beş ve on altıncı sayıları mevcuttur. "İçtimai, edebi, ilmi, iktisadi kadın ve aile gazetesidir" alt başlığı ile çıkan derginin kadın hakları, kadın sağlığı, meşhur kadınlar, kadın eğitimi gibi konuların yanı sıra Eski Türk, Ermeni, Kürt ve Çerkez kadınları da konu edilmiştir.[28] Perşembe günü çıkan 1914 tarihli bir başka dergi ise *Hanımlar Alemi*'dir. Otuz iki sayı çıkan dergi kadın hakları, kadın eğitimi ve feminizm çerçeveli yazıların yanında edebi metinleri de oldukça önemsemiştir. [29]

Birinci Dünya Savaşı yılları pek çok alanda olduğu gibi basın hayatına da darbe vurmuş, çoğu dergi, gazete kapanmıştır. Savaşın sonlarına doğru ise kadın dergileri hızla kendilerini tekrar göstermeye başlamıştır. "Hanımlar Bilgi Yurdu Müessesesi'ne merbut aylık risaledir" alt başlığı ile basılan *Bilgi Yurdu Işığı* 1917'de yayımlanmaya başlamıştır. On yedi sayı olan dergi on üçüncü sayıdan itibaren *Bilgi Yurdu Mecmuası* adını almıştır. Kadın eğitimi, kadın hakları, kadın giyimi ve kadın edebiyatı irdelenen alanlardır.[30] Kadın sorununa feminizm, eğitim ve toplumsal yaşamı merkeze alarak yaklaşan *Türk Kadını* ise 1918'de yayımlanmaya başlamış olup, yirmi bir sayıdan oluşmaktadır. "Kadınlar için çalışır, on beş günde bir çıkar" alt başlıklı dergide dönemin pek çok önemli isminin çalışmaları bulunmaktadır.[31] 1919'da on sayı çıkan *Genç Kadın*'ın alt başlığı "Şimdilik on beş günde bir çıkar ahlaki, içtimai, edebi mecmuadır. Kadınlığın ve erkekliğin tealisine hadimdir". Kadının konumu hakkında önemli yazılara sahip olan dergi edebi yönüyle de dikkat çekmektedir.[32] 1919 ile 1921 yılları arasında yayımlanan *İnci* ise savaş sonrasında dikkat çeken dergilerden birisidir. "Her ayın ilk günü

[24] Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 250, Serpil Çakır, *a.g.e.*, s.82, Leyla Kaplan, *a.g.e.*, s. 13.
[25] Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 306, Milli Kütüphane, *a.g.e.*, s.133.
[26] Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 247, Milli Kütüphane, *a.g.e.*, s.202.
[27] Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 336, Milli Kütüphane, *a.g.e.*, s.229.
[28] Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 339, Milli Kütüphane, *a.g.e.*, s.233.
[29] Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 46.
[30] Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 17, Milli Kütüphane, *a.g.e.*, s.31.
[31] Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 367, Milli Kütüphane, *a.g.e.*, s.272.
[32] Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 38, Milli Kütüphane, *a.g.e.*, s.76.

çıkar, kadınlığa ait bilcümle nazari ve ilmi meselelerden bahseder, resimli kadın mecmuasıdır" alt başlıklı dergi ilerleyen yıllarda *Yeni İnci* ismini almıştır. Önemli isimleri bünyesinde toplayan dergide edebi metinler daha yoğundur.[33] Elli beş sayı yayımlanan *Süs*, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki kadın dergiciliğinin ciddi bir örneğidir. "Haftalık edebi hanım mecmuası" alt başlıklı derginin yayımlanmaya başladığı tarih ise 1923'tür. Kadın hareketini ilgilendiren konuların yanında edebi metinler derginin esas yekûnunu oluşturmaktadır.[34] "Milli Aile Mecmuası" alt başlıklı *Asar-ı Nisvan* 1926'da yayımlanmış olup, yirminci sayıdan itibaren *Kadın Yazıları* adını almıştır. Yirmi beş sayı çıkan dergide bilgilendirme amaçlı yazılar daha yoğundur. Ayrıca dergi özellikle Japon kadınları başta olmak üzere dünya kadınları hakkında da bilgi veren makalelere sahiptir.[35] 1925 yılında yayımlanmaya başlayan *Kadın Yolu* dördüncü sayıdan itibaren *Türk Kadın Yolu* adını almıştır. "Asri Türk Kadınının şehrarıdır. Türk Kadın Birliği'nin naşir-i efkarıdır" alt başlıklı dergide Türk kadınlığının gelişimini alakadar eden bilgilendirme amaçlı yazılar bulunmaktadır.[36]

IV. 1918-1928 Yılları Arasında Yayımlanan Kısa Ömürlü Osmanlıca Kadın Dergileri

İncelediğimiz dergilerden ilki 24 Teşrin-i Evvel 1334 (24 Ekim 1918) tarihinde İstanbul'da tek sayı yayımlanmış olan *Genç Kadın*'dır. "On beş günlük mecmuadır" alt başlığı ile çıkan derginin imtiyaz sahibi Seyyid Tabir, müdürü ise Hatice Refik'tir. Her sayısı 5 kuruş olan dergi Bab-ı Ali karşısındaki Kader Matbaası'nda basılmıştır. Rıza Tevfik, Hakkı Tahsin, Muhib Kamuran, Mehmed Emin gibi yazar ve edebiyatçıların çeşitli metinleri ve şiirleri dergide kaleme alınmıştır.[37] Çerkez Kadınları Teavün Cemiyeti tarafından çıkartılan *Diyane* on beş günde bir yayımlanan Türkçe-Çerkezce bir kadın dergisidir. "Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti'nin naşir-i efkârıdır. Her on beş günde neşr olunur ilmi, içtimai, edebi mecmuadır" alt başlığı ile 10 Mart 1336 (10 Mart 1920)'da bir sayı yayımlanan derginin sahibi Seza Poh, başyazarı ise Hayriyye Melek Hunç'tur. İstanbul'da basılan derginin altı aylığı 180 kuruş, üç aylığı ise 90 kuruştur. Derginin tek sayısında Hayriyye Melek Hunç, Seza Poh, Met İzzed ve Blenav Batuk gibi yazarların metinleri bulunmaktadır.[38] Sedat Simavi'nin çıkarttığı *Hanım* dergisinin alt başlığı "her ayın ilk günü intişar eden kadın, aile ve salon gazetesidir". İki sayı yayımlanan derginin ilk sayısı 1 Eylül 1337(1 Eylül 1921), ikincisi ise 2 Teşrin-i Evvel 1337 (2 Ekim 1921) tarihlidir. İdarehane ve matbaası Dersaadet'te Nur-u Osmaniye Şeref Sokağı'nda bulunan dergi yurtdışına da hitap etmek için olsa gerek abone şartını ikiye ayırmıştır. Buna göre Memalik-i

[33] Pars Tuğlacı, *Çağdaş Türkiye*. Cilt III. İstanbul: Cem Yay., 1990, s. 1599, Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 217.
[34] Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.1609, Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 340.
[35] Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.1628, Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 5.
[36] Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.1619, Toska ve Çakır, *a.g.e.*, s. 313.
[37] Genç Kadın. "Genç Kadın Kapak", *Genç Kadın* 1 (1334/1918): Kapak.
[38] Diyane, "Diyane Kapak",*Diyane* 1 (1336/1920): Kapak.

Osmaniyye'de senelik abonelik ücreti 200 kuruş, altı aylık abonelik ücreti ise 120 kuruştur. Memalik-i Ecnebiyye'de ise senelik 225, altı aylık 130 kuruştur. Rauf Ahmed, Emine Semiyye, Falih Rıfkı, Selahattin Enis, Güzide Ferid ve Faruk Nafiz derginin dikkat çeken isimlerdir.[39]

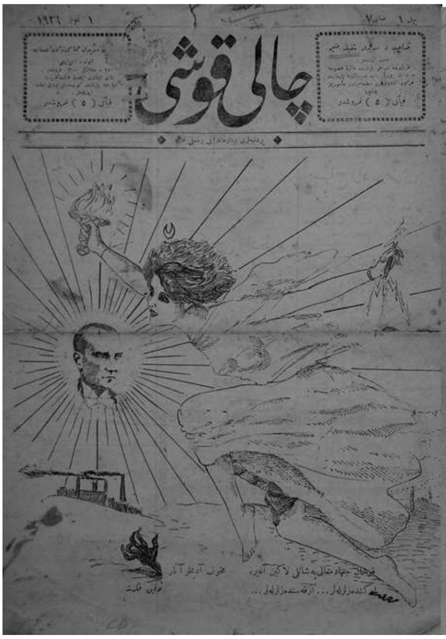

Çalıkuşu 1926, Sayı 7

Ev Hocası 1339(1923), Sayı 1

1 Temmuz 1339 (1 Temmuz 1923) tarihinde tek sayı yayımlanan *Ev Hocası*'nın sahibi ve müdürü Ankara'da bulunan Anadolu Maarif Kütüphanesi sahibi Ahmed Edib'tir. "Ev hanımlarına ve aile hayatına mahsus mecmua" alt başlığı ile çıkan dergi İstanbul'da Akdam Matbaası'nda basılmakta olup fiyatı beş kuruştur. Ahmed Edib, Ziya Gökalp, Ali Seyyidi ve Faruk Nafiz derginin tek sayısında yazıları bulunan bazı önemli isimlerdir.[40] İstanbul'da yayımlanan *Firuze*'nin ilk sayısının yayım tarihi 15 Eylül 1924, üçüncü sayısının yayım tarihi ise 29 Eylül 1924'tür. Kendisinin *Süs* Mecmuası'nın devamı olduğunu belirten dergi "hanımlara mahsus haftalık edebi mecmua" alt başlığı ile yayımlanmış olup fiyatı 7,5 kuruştur. Başyazar Muazzez Yusuf haricinde Saffeti Ziya, Adnan Avni, Mehmet Rauf, Şukufe Nihal ve Osman Nuri gibi isimlerin de dergide yazıları mevcuttur.[41] Elimizde dördüncü ve yedinci sayıları bulunan *Çalıkuşu*'nun yayım yeri Trabzon'dur. Dördüncü sayı 3 Haziran 1926, yedinci sayı ise 1 Temmuz 1926 yıllarında yayımlanmıştır. "Perşembeleri çıkar haftalık resmi gazete" alt

[39] Hanım, "Hanım Kapak", *Hanım* 1 (1337/1921): Kapak.
[40] Ev Hocası, "Ev Hocası Kapak", *Ev Hocası* 1 (1339/1923): Kapak.
[41] Firuze, "Firuze Kapak", *Firuze* 1 (1924): Kapak.

başlığı ile çıkan derginin sahibi ve müdürü Şefika Münir, edebi müdürü ise Hamamizade İhsan'dır. İsmail Hakkı, Feride Ümit, Ali Haydar, Dr. İsmail Ferit ve Emel Rezzan dergide yazıları bulunan isimlerden birkaç tanesidir.[42]

Firuze 1340 (1924), Sayı 1 *Hanım* 1337 (1921), Sayı 1

1918-1928 yıllarında yayımlanan kadın dergisi sayısı önceki yıllardaki kadar yoğun değildir. Yine de kadın hareketinin gelişimini takip edebilmemiz için gereken birikimin dergilerde söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Kadın ve kadınlık üstüne yayımlanan kısa ömürlü Osmanlıca kadın dergilerinde somutlaştırabileceğimiz zengin bir tartışma sonraki yılların birikimine katkıda bulunabilecek şekilde biçimlenmiş, kısa ömürlü bu teşebbüsler anlamlandırabileceğimiz bir ortam yaratmıştır. Bu eksende kadınlarımızın özellikle şehirli kadınlarımızın dünya kadınları ile eşitlenmeleri gerçekten de düşünce tarihimizin önemli dönüm noktalarından birisidir. Eşitlenme sayesinde her yerde aynı karaktere sahip küresel kadınlar ortaya çıkmış, bunlar aynı sınıftan olan, aynı şeyleri kendi kültürel kodlarının farklılığına rağmen düşünmeye çalışan tipler haline gelmişlerdir. Basın ve iletişim araçlarındaki gelişmeler şüphesizki bu durumun hızlandırıcısıdır. Kadın artık kadın olduğu için vardır ve kadınlarla beraber mücadele etmeye çalışmaktadır. Saffeti Ziya değindiğimiz bu noktayı oldukça güzel tanımlayarak kadın hareketinin 1920'li yıllarda ülkemizde ulaştığı konumu netleştirmektedir:

[42] Çalıkuşu, "Çalıkuşu Kapak", *Çalıkuşu* 4 (1926): Kapak. Ayrıca bkz. Kudret Emiroğlu, "Çalıkuşu Gazetesi-1926 Trabzonu'nda Siyaset, Feminizm ve Futbol", Der: Kulaçoğlu, Hakan. *Fırtına, İhtilal, Efsane Trabzonspor*. İstanbul: İletişim Yay., 2004. 24-45.

> Daima söylerim biz bir çok hususatta ve muhtelif sahalarda diğer milletlere nisbeten gerideyiz. Halbuki kadınlarımız erkeklerimize nisbeten hiç şüphe yokki yarım asır daha ileridedirler. Terakki-i zihniyet, sevk-i selim, kabiliyet, temeddün, terbiye ve hatta tahsil hususunda kadınlarımıza hak olacak diğer milletlerin kadınlarından fazla bir kabiliyet-i temsil var. Buna Fransızlar faculté d'assimilation derler. Galatasaray meşheri bunlara baliğ bir misaldir. Kadın derslerimizin fırçasında başka bir incelik desenlerinde daha inat, tertibde mevzu-i intihabında daha ziyade-i zevk-i selim, kollarında daha uygun bir ahenk var. Fazla olarak kadınlarımızın daha akademik bir tarzları var.[43]

Hatice Refik'in 1334'te *Genç Kadın*'ın ilk sayısında yayımladığı "İçtimaiyat: Yeni Kadın" başlıklı yazısı değişen kadının durumunu netleştirmek bağlamında önemli bir yere sahiptir. Geçmişin bugüne hâkim olmasını istemeyen yazara göre, duvardaki dededen kalma saat eskiye aittir. Bu dönemin yeni saatleri varken dedenin saatleri ile zamanı takip etmek yenileşmenin faydalarından yararlanamamaya neden olmaktadır. Geçmişin güzel öğelerini alırken bu öğelerin bizleri geleceğe ne kadar taşıyacağını da düşünmeliyiz. Hatice Refik'e göre kadın meselesi tam olarak dededen kalma saat meselesi gibidir. Yani kadını, değişen dünyanın gelişen argümanları yerine geçmişin argümanları ile anlamlandırmaya çalışılmamalı, onun somut varlığı çağdaşlaşan olay ve olgular etrafında şekillenmelidir:

> Bu meselede fikirler ayrılıyor. Fakat biz o muhtelif fikirleri bir araya toplayarak bir netice çıkarabiliriz. Eski kadın hayatı olduğu gibi kabul etmiş, dairesinin darlığını görememiş yalnız ihtiyaçlarıyla uygun bir muhit içinde yaşamış. Fakat onun bugünkü mümessili mahkûmiyet perdesini yırttı, o artık dar fikirli dar hisli dar arzulu değildir. Onun hayat ile doğrudan doğruya teması var. Şimdi her şeyi değişti. Dededen kalan o pek çok yer kaplayan kocaman saate lüzum kalmadı. Sesi işleyen ve ayda yılda bir kere kurulan saatler dakikalardan hiç şaşmıyor. Evet, hayat değişti.[44]

Kadının doğal yeteneklerini özgürce kullanabildiği dönemleri toplumsal yaşamın en zengin yılları olarak değerlendiren Seza Poh ise gelişmiş ülkelerde hayatın her alanında kadınların erkeklerle rekabet edebildiklerini belirtmektedir. İşte bu rekabetçi kadınlara toplumsal ve kültürel yaşamda üstün bir statü verilmesi zorunluluktur.[45]

Tabii yeni kadının değişen hayatın değişen koşullarına ayak uydurabilmesi için aklını kullanarak eskinin külfetinden kurtulması, bilgi sahibi olması, ağır sorumlulukların altına namuslu ve cesur bir şekilde imzasını atabilmesi gereklidir.

---

[43] Saffeti Ziya, "Kadınlık Alemi: Meşher-i Tesavirde Kadın Ressamlarımız", *Firuze* 1 (1340), s. 5.

[44] Hatice Refik, "İçtimaîyyat: Yeni Kadın", *Genç Kadın* 1 (1334), s. 9.

[45] Seza Poh , "İçtimai Hayatımızda Kadınlığın Mevkii", *Diyane* 1 (1336), s. 5-6.

Hanım 1337 (1921), Sayı 1
Dünya Kadının Kollarında
Dünya kadınların kollarında dönerken erkeklerin kadınlara hâlâ tahakküm daiyesinde bulunmaları, hâlâ onu kendilerine bir eğlence makamında telakki etmeleri şayan-ı hayret değil mi? O erkekler düşünmüyorlar ki kadın isterse dünyayı üstünde yaşayan erkeklerle beraber bir anda altüst eder.

Kadınlara toplumsal yaşamda hak ettikleri yeri vermeyen milletlerin gelişmeyeceğini belirten Seza Poh'a göre çağdaş haklar kadının yükselebilmesi ve özgürleşebilmesi için mecburiyettir. Bu çerçevede Aydınlanma döneminin erkekler için geliştirilen hak, hukuk, hürriyet ve mülkiyet kavramlarının fırsatları kadınlar için de sağlanmalıdır "Akvam-ı mütemeddinenin hiç birisi yoktur ki kadınlığın mevki-i içtimaiyyesi yüksek bulunduğu için hayat-ı umumide ilm ve sanat yo-

lunda kadınlar erkeklerle rekabet edercesine ihraz-ı muvafakkiyet etmiş bulunmasınlar."[46] Maddi-manevi haklardan büsbütün mahrum olup insanlığın yarısını oluşturan kadının durumunun düzeltilebilmesi için gereken adımların yüzyıllarca ertelendiğini belirten Seza Poh'a göre, dini, fikri, hukuki gelişmelerle bu durum bir parça da olsa iyileştirilmiştir. Bu sayede kadın bir taraftan ekonomik bir taraftansa zihinsel açıdan kendisini farklılaştırabilecek haklara sahip olmuştur.[47]

Dünya'da kadın her anlamda var olandır. *Çalıkuşu*'nda çıkan "Zenci Kadınlar ve Süs" başlıklı kısa yazı bu durumu netleştirmektedir. Antropoloji'nin artan önemi paralelinde yapılan pek çok değerlendirme de kadın çeşitli özellikleri ile gündeme getirilmekte bazen de milliyetçi, etnosantrik bir bakış açısı ile kurgulanmaktadır:

> Afrika'da zenci kadınların ekseriyetle yüzlerini boyadıkları ve dudaklarına gayet büyük halkalar, parçalar geçirdikleri kulaklarını uzattıkları malumdur. Bunun sebebi şimdiye kadar yalnız bir süs merakı zan olunurdu. Son defa Afrika'dan geçen bir Fransız zabiti eski bir zenci kitabesi bulmuştur. Bu kitabede ta kurun-u vustadan beri memalikini tahrib iden esir ticaretinden kurtulmak için genç kızlar artık bugün süs halini alan garipleri tevşih ediyormuş. Zavallı vahşicikler değiller mi?[48]

Aslında kadın hareketinin niteliğinin toplumsallaşma bağlamında değiştiğini söyleyebilmek mümkündür. Feminist bilincin Avrupa'da nasıl şekillendiği tam olarak bu noktada önemlidir. Sonuç olarak Feminizm toplumsal bir akımdır. Beyhan'a göre XIX. yüzyılın sonlarında gelişmiş memleketlerin hemen hepsinde bir kadınlık hareketi görünürleşmiştir. Erkeklerin kadınların sadece ev işleri ile uğraşmalarını istedikleri bir ortamda kadınlar o zamana kadar kendilerine gösterilen yolu uygun bulmayarak daha özgür bir ortamı arzulamışlardır. İşte bu noktada verdikleri mücadele feminizmi yaratmıştır.[49] Pozitivist tavra sahip II. Meşrutiyet dönemi Batıcı aydınlarının gözünde yukarıdan aşağıya verilen haklarla, değişikliklerle toplumsal yaşamın yeniden ahenkleştirilebileceği inancı gündelik ve stratejik yaşamı etkilemiştir. Ancak eğitimli çevreler arasında kadın hareketinin geleceğini hak, hukuk mücadelesinden ziyade toplumsal yapının değişmesinde gören çevreler de belirginleşmeye başlamıştır. Avrupa'da bir kongreye katılan ilk Türk kadını olan Nimet Cemil Hanım görüşlerini anlatırken Avrupalıların kongrede hukuki, siyasi, ekonomik ve toplumsal meseleleri tartıştıklarını fakat daha çok toplumsal meseleler üstünde durduklarını belirtmektedir. Kadın meselesinde toplumsala değinen Nimet Cemil Hanım kadınların etkin olma isteğinde toplumsal gelişmişliğin önemini şu şekilde anlatmaktadır:

---

[46] *A.g.m.*, s. 5.
[47] *A.g.m.*, s. 5-6.
[48] Çalıkuşu, "Zenci Kadınlar ve Süs", *Çalıkuşu* 7 (1926): s. 5.
[49] Beyhan, "Kadın Haklarının Esirgenmesinden: Feminizm ve Terbiyye-i Beytiyye Dair Bir Mukaddime", *Ev Hocası* 1 (1339): s. 14.

> Herkes kanidir ki kadınlar derhal avukat olabiliyor, fakat hâkim olmalarına hiçbir mani-i kanun olmadığı halde şimdilik biraz müşkildir. Hem şunu da söylemelidir ki bu sene daha henüz üç hukuk mezunumuz vardır. Şimdiden daha böyle şeyler düşünmek biraz tuhaf olmaz mı geçen gün hukuk fakültesinde ikinci sınıfın imtihanlarında bulundum burada şayan-ı hayret derecede bir varlık gördüm. Fakat şunu da hatırda tutmak lazım gelir ki kadınların hukuku idare etmesi ve yine siyasi hayata atılmasından ziyade mevki-i içtimai elde edilebilmesi irfanın seviye-i umumiyesi için daha evvel düşünülmelidir.[50]

Nimet Cemil Hanım Avrupalılar hakkında geliştirilen önyargıları da eleştirmektedir. Paris'in kadın hayatının hiç de İstanbul'dan göründüğü gibi olmadığını belirten yazar, Paris kadının sadece süslenmekle uğraşmadığına dikkat çekmektedir. Ona göre Fransız kadını öncelikle ev işleri ve çocuk bakımıyla uğraşan varsa bürokratik kurumlarda çalışan bir tiptir.[51]

Rauf Ahmed 1337'de (1921) *Hanım* dergisinde kalem aldığı yazısında da benzer bir sonuca ulaşmaktadır. Ona göre Batı'dakine benzer feminist bir bilincin oluşamamasının nedeni Doğu'nun toplumsal koşulları ile Batı'nın toplumsal koşulları arasındaki farklılıktır. Batı'da kadın tartışması kadının çalışma hayatının ve toplumsal yaşamının yeniden tasarlanması etrafında dönerken, Doğu'da tartışmanın sınırlarını belirleyen tesettür gibi şekilsel araçlardır. Duygulara ve zihniyete işleyen bir Türk Feminizmi oluşturabilmek için emek harcanması gerektiğinin bilincinde olunmalıdır. Bu ortamda acelecilik siyasi ve ekonomik gelişmelerin önüne engel koymaktan başka bir şeye yaramayacaktır. Zamanına uygun yapılmayan şeyleri zamanın yıktığı unutulmamalıdır. Bu nedenle mantıklı hareket edip kadının öncelikle ekonomik ve siyasi konumunu değiştirmeye çalışmalıdır.[52] "Son on senelik hayat-ı içtimai ve iktisadimiz göz önüne getirilirse bu kanaati teyid edecek pek çok misaller görülür. Kadınlarımızın Hilal-i Ahmer'de, çalıştırma derneklerinde ve daha birçok umur-ı hayriyye ve iktisadiyyedeki hıdmetleri ve muvafakiyyetleri hepimizin hatıre-i şükranındadır."[53]

Toplumsal bakış açısı bizleri kadın hareketi ile insanlık arasındaki bağı irdelemeye de götürmektedir. Aslında feminizm özünde hümanizmanın kollarından birisidir. Kadınların hak talebinin merkezinde erkekler gibi insan oldukları kanaati egemen olduğundan hümanist tavır ile feminizm arasında belirgin bir bağ oluşmuştur. Dönemin kısa ömürlü Osmanlıca kadın dergilerinde de insanlık ile kadın hareketi arasında bağ kurulmuştur.

> Bütün beşeriyyet bilhassa bütün küçük ve zayıf milletler gibi Çerkezler de bugün ağır acı bir imtihan devresi geçiriyor. Biz bunu bütün ağırlığı, bütün acıları ile hiss ediyoruz. Fakat iman ediyoruz ki insanların insanlığını

[50] G.N., "Fransa Sulh ve Müsalemet Kongresinde Bir Türk Hanımı: Nimet Cemil Hanımefendi İle Bir Mülakat", *Firuze* 1 (1334): s. 3.
[51] G.N., *a.g.m.*, s. 4.
[52] Rauf Ahmed, "Musahabe: Bizde Feminizm", *Hanım* 1 (1337), s. 2.
[53] Rauf Ahmed, *a.g.m.*, s. 2.

> ölçen bu büyük tecrübe ne kadar sürerse sürsün ne kadar muhtelif sefahat geçirirse geçirsin hiç şüphesiz zafer yine nihayet insanlığındır.[54]

Bu şekilde düşünen Hayriyye Melek Hunç'a göre insanlık geliştikçe Çerkez kadınlığı da gelişecektir. Kadının ister istemez önünde bir yaşamı olduğuna dikkat çeken Beyhan da kadını insanlık çerçevesinde irdelemektedir. Yazar eğitim, bilim ve sanat söz konusu olduğunda kadının bir insan olarak erkekten eksik vasıflarının bulunmadığını belirterek insanlıkla alakalı olan her şeyi kadınlıkla da alakalı görmektedir.[55] Beyhan fikirlerini şu şekilde güçlendirmektedir:

> Kadınlarla erkekler hayatta beraber yaşamağa mecbur iki unsurdur. O halde bunların yekdiğerine muarız olmalarına ve aralarında büyük farklarla hâkim ve mahkûm iki unsur halinde kalmalarına müsaade etmekle hiçbir vakit ne bir ev ne de evlerden terekküb eden cemiyet-i beşeriyyenin refah-ı hakikiyyesi temin edilebilir… Ben-i beşerin bir cüzi bir ferdi olan kadın insan sıfatıyla erkeğin aynıdır. Evde hür ve serbesttir. Evde bizzat tam bir insan evsafına haizdir.[56]

Feminizm gibi akımları devlet ve toplum için tehdit olarak algılayan Ebuzziyazade Velid ise muhafazakârlık ile liberalizm arasında bir karşılaştırma yapmaktadır. Feminizmin ortaya çıkmasının en büyük sebebi ona göre mütarekeden beridir devletin gücünün azalmasının yarattığı toplumsal, milli gerilemedir. Savaşın ne kadar uzun sürerse sürsün eninde sonunda sona ereceğini belirten yazar, onun yarattığı zararları maddi ve manevi olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Maddi zararları telafi etmek kolaydır, ancak manevi zararları telafi etmek zordur ve telafi edilmedikçe de toplumsal ahlakı ve milletin mevcudiyetini zarara uğratmaktadır. Bu noktada Ebuzziyazade Velid maddi anlamda milleti yenilgiye uğratamayanların çeşitli akımlarla maneviyatımıza saldırdıklarına değinmektedir. Ona göre bugün hürriyet söylemi altında ahlakımızı bozan adımlar atılmaktadır.[57] Kadına özgürlük verilmesinin karşısında olmadığını hatırlatan Ebuzziyazade Velid geleneklerin ve adetlerin sınırlarında verilen her türlü özgürlüğe muhafazakârların açık olduğunu iddia etmektedir.

> Biz denildiği gibi serbesti-i nisvanın aleyhtarı değiliz. Bilakis dinimizin, adatımızın müsaadesi mertebesinde kadınlarımızın nail-i serbesti olmasına ve makul ve mantıki bir surette merhale-i terakkide ilerlemelerini arzu ederiz. Esasen neşriyatımızda kadınların serbestîsi meselesi mevzu bahs olmamıştır. Bu mesele bazılarının zan ve iddia ettikleri gibi hayat-ı içtimaiyyemizin müstakil bir meselesi değildir. Ancak Meşrutiyet'ten sonra zuhur eden iki esaslı cereyanın muhafazakârlık ve liberallik cereyanlarının teferruatından biridir. Kadınlarımıza ne dereceye kadar serbesti verebiliriz milletin dini, ananesi örf ve adatı ne dereceye kadar serbesti veril-

[54] Hayriyye Melek Hunç, "Diyane'nin Mesleği ve Gayesi", *Diyane* 1 (1336), s. 1.
[55] Beyhan, *a.g.m.*, s. 15.
[56] *A.g.m.*, s. 14.
[57] Ebuzziyazade Velid, "Anketlerimiz Hanım Mecmuası Müdüriyetine", *Hanım* 1 (1337), s. 14.

> mesine müsaiddir. Bahusus bizzat Nisvan-ı İslamın heyet-i umumiyyesi ne derecelerde serbesti ihrazına talebdar. Meseleleri ancak muhafazakârlık, liberallik cereyanlarından hangisinin Müslüman ve Türk'ün mevcudiyetine terakki ve tealisine hadim olduğu taayyün ettikten sonra hal olunabilir.[58]

Dönemin önemli isimlerinden İzzet Salih de ahlak bağlamında kadının Türkiye'deki konumunu irdelemekte, kadın ile batılılaşma arasında Tanzimat'tan beridir var olan şekilselliği hatırlatmaktadır. O geleneklerinden uzaklaşan kadınların yabancı erkeklerin kolunda şampanya kadehleriyle dans etmek yerine zekâlarını yarıştırarak dans etmelerinin daha uygun olacağını düşünmektedir.[59] Aynı makalede Ahmet Hikmet'in fikirleri ise önceki kısımlarda bahsettiğimiz temaları hatırlatmaktadır; fakat ahlaki çöküntü merkezileştirilerek fikirler beyan edilmektedir. Ona göre her şeyin oldukça hızlı değiştiği bir ortamda ilerleme beklenirken gerilemeyle karşı karşıya kalınabilir. Bu durumda ancak yüzü ve alnı açık olarak yaşayan ahlaki çöküntü yaşamayan kadınların ruhları, fikirleri açık ve yüksek olabilir. [60]

Firuze 1340 (1924), Sayı 1
Futbolda büyük muzafferiyetler istihsal etmiş başka bir Fransız kadın takımı

Genç Kadın'da Muhib Kamuran'ın kaleme aldığı "Felsefe Musahabeleri: Kadın Felsefenin Mevzuu Olabilir mi?" başlıklı makale kadın ile felsefe arasında ilişki kuran özgün makalelerden birisidir. Kadın ile felsefe arasındaki ilişkiyi

---

[58] *A.g.m.*, s. 14.
[59] Muazzez Yusuf, "Memleket Büyükleri Hanımların Son Senelerdeki Tekamül veya İnkılabını Nasıl Görüyorlar. Muharririmizn Topladığı İntibahat", *Firuze* 2 (1340), s. 3.
[60] *A.g.m.*, s. 3.

felsefe tarihi düzleminde değerlendiren yazar, kadının felsefede neden yer almadığının açıklamasını yapmaya çalışmaktadır. Ruhiyatta kadın ayrı bir tecrübe olarak felsefenin dışında bırakılmıştır. Felsefenin en kozmopolit kısmı Mantık, kadınlıkla alakadar değildir. Ahlaka gelince, kadının sadece adı bile bu alanın kapısından girip tartışılabilir bir konu haline gelmesi için yeterken önemsenmemektedir.[61]

Yunan felsefesinde ciddiye alınmayan, Orta Çağ felsefesinde şekli bir mahiyetin ötesine geçemeyen, Aydınlanma döneminde sadece iyi anne ve iyi eş rolleri ile tanımlanan kadın, feminizm ile felsefi bir tavra sahip olmuş, ancak o da sosyalizm gibi teoriden öteye geçememiştir. Velhasıl Muhib Kamuran'a göre kadın ile felsefe arasındaki ilişkiyi dengeye oturtan İslamiyet'tir. Osmanlı kadınının Batılı kadınla karşılaştırıldığında felsefe ile daha fazla iç içe bulunduğunu belirten yazar, tasavvuf ile felsefe arasındaki ilişkiyi beraber değerlendirmenin yarattığı çelişki içinde çarşafın kutsallığına dikkat çekip simasıyla maneviyatımızda derin tesirler bırakan kadının edebiyatımızın ve felsefemizin en canlı tarafını oluşturduğu sonucuna ulaşır.[62]

Muhib Kamuran gündelik yaşama dâhil olamamış, kapalı bir hayatın kurallarıyla bağlanmış, erkeğin gerisindeki kadının edebi, hukuki, toplumsal hiçbir sahada bireyselliği ile var olamadığı sonucuna ulaşarak Türk kültüründe kadını topluma bağlayanın sadece dini ve ahlaki kaideler olduğunu belirtmiştir. Bu bağın kaldırılması ona göre kadının boşlukta yuvarlanması demektir.

Kadınlara biçilen iyi eş, iyi anne vazifesi de kadın eğitimi bağlamında kısa süreli Osmanlı kadın dergilerinde irdelenmiştir. Değişen kadından beklenen nedir sorunsalı yukarıda anlattığımız iyi eş, iyi anne rolü etrafında biçimlenmektedir. Hatice Refik'e göre yeni kadının en ciddi problemi aile hayatına atıldığında ne yapacağını bilmemesidir. Yani yeni hayata uyum sağlamaya çalışan kadının eğitimsizlik nedeniyle amacı yoktur, hatta evlendiğinde bir aile bütçesini nasıl geçindireceğinin bile bilincinde değildir. İşte bu süreçte fiziki gücün belirleyiciliği kırılmalıdır. Fiziki gücün hâkim olduğu dönemde kadın onun esiri haline gelir. Kadın bir taraftan evin uşağı diğer taraftan ise çocukların lalasıdır ve fiziki farklılık nedeniyle her türlü hakarete hatta dayağa maruz kalması da kaçınılmazdır. Kadının fikirlerinin her hangi bir önemi yoktur, özgürce düşündüklerini dillendiremez. Kısacası kadın hayata ne bireysel ne de toplumsal anlamda katılamamakta, bu nedenle modernleşememekteydi. [63] Hatice Refik kadının bu durumunu şu iki maddeyle özetlemektedir:

> 1. Herhangi bir ilmin bir fennin ehemmiyeti yalnız dershanelerdeki başarılarda değildir. Hayat aleminde cari olan karışık kanunların sebeplerini esaslarını maksatlarını bulmaktadır. 2. O alemin mevzuu gayesi muhtelif

[61] Muhib Kamuran, "Felsefe Musahabeleri: Kadın Felsefenin Mevzuu Olabilir mi?", *Genç Kadın*, (1334), s. 7.

[62] *A.g.m.*, s. 8-9.

[63] Hatice Refik, *a.g.m.,* s. 9-10.

şekillerde yani bedenen, fikren, ictimaen, ruhen kendisiyle mücadele etmeden temin edilemeyen hayat olduğu artık anlaşılmalıdır.[64]

Beyhan da Hatice Refik'in fikirlerine benzer fikirler savunmaktadır. Beyhan'a göre genç kızın eğitimi öncelikle zihnin ve karayışın gelişmesine, kadınlık ruhunun oluşmasına ve uygun zamanda uygun bilginin sağlanmasına bağlıdır. Ona göre iki noktada kadının eğitimi ve öğretimi toplanmalıdır. Birisi ekmeğini kazanmak için bir sanat ya da iş eğitimi, diğeri ise aileyi idare edebilmek için ev işleri eğitimidir. Ancak Kadınların önemlice bir kısmı iyi bir eş iyi bir anne olmak zorunda kalacaklarından ev işlerini öğrenmeleri bir zorunluluktur. Kafasında kurguladığı feminizm tanımlaması da bu durumla uyuşmaktadır:

> İşte feminist meselesi burada iki nokta etrafında toplanarak ber vech-i ati hülasa olunabilir: Kadınlar mükellef bulundukları vezaif-i beytiyyeyi ifa etmekle beraber bugün diğer işlerin vaziyetlerin icrasında da hür ve serbest bulunmak ve erkek gibi sahib-i hukuk olmalıdır. İşte feministlik denilen nısviyyettin meselesi bundan ibarettir.[65]

Kısacası kadınların iş hayatına atılabilmeleri, yeni haklara sahip olabilmeleri ev işlerini yapmaya devam etmeleriyle bağlantılıdır. Hatice Refik ise teori ile pratik arasında yaptığı ayrımı derinleştirerek, kadınların çalışması ile ev işleri arasındaki ilişkiyi toplumsal yarar bağlamında şu şekilde değerlendirmektedir.

> Kadın nefesinden uzak kalmış hayati inkılâplar hemen hiç yoktur. İngiltere'yi içki belasından kurtaran Amerika'da mahbus, ikametkah ve çocukları himaye meselelerini hal ve ıslah eden hep kadın olmuştur. Bu gibi insani ve ulvi hareketler kendi mahiyetlerine göre de büyük büyük ve değerlidir, fertlere ve cemiyetlere pek büyük faideler temin etmiştir. Fakat bu geniş gayeler yeni kadını kendine en yakın mahiyyetin yani evinin saadet ve intizamına karşı hissiz ve faidesiz yapmamalıdır. Bilakis eğer hakikaten hayatın kısmetini takdir ediyorsak yalnız nazari olarak onun büyüklüğü için çalışmamalı aynı zamanda ameli tarafına da ehemiyyetle ciddiyyetle metanetle sarılmalıyız.[66]

Ev Hocası'nın maksat ve gayesi pratiğe dökme amacı ile bilgilendirme amacını netleştirerek Cumhuriyet'in kadın bakış açısını somutlaştırmaktadır. Kendinden önceki *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin bir nevi boşluğunu doldurmaya çalışan dergi, kadına ihtiyaç duyacağı her şeyi öğretmeyi hedeflemektedir.

> Ev Hocası az çok tahsil görmüş ailelerle henüz mektebde, tahsilde bulunan gençlere muhtaç oldukları birçok malumatı veren iktisadi-i beytiyyeye, ev idaresine, birçok işlere fennin kavaid-i umumiyyesine hülasa-i kelam insanların muhitlerinde temas ettikleri birçok mevadda gayet sade bir lisanla ve kolayca vukuflarını temin iden bir mecmuadır. Bu

[64] *A.g.m.*, s. 10.
[65] Beyhan, *a.g.m.*, s. 16.
[66] Hatice Refik, *a.g.m.*, s. 10.

mecmua adeta evlere gelen seyyar bir hoca gibi karielerine her şeyden bahsedecek ve her nüshası mutlaka birçok şeyler öğretecektir.[67]

Diyane'de Hayriyye Melek Hunç da benzer bir şekilde kadını nitelemektedir. *Diyane* ona göre geleceğin nesillerini yetiştiren annelerin milli varlıklarının oluşumunda ve gelişiminde bilgilendirilmelerini, aydınlatılmalarını amaçlamaktadır.[68]

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında kadın eğitimi kadınların kendilerini gösterdikleri mücadele alanlarından birisi olmuştur. Şüphesiz ki bunun en dikkate değer tartışması İnas Darülfünûnunu'nun Zükûr Darülfünûnu ile birleştirilmesinde yaşanmıştır. *Genç Kadın*'da "Maarif Hayatı: Maarifimizin İki Nevi Telakkisi" başlığı ile kaleme alınan yazı, süreç hakkında bizlere karşılaştırılmalı somut bir birikim sağlamaktadır. İttihat ve Terakki Fırkası'nın özellikle kadın eğitiminde önemli adımlar atmaya hazırlandığını belirten yazıya göre bu adımların büyük yekûnunu oluşturan İnas Darülfünûnunu'dur. Bu çerçevede dikkatle üstünde durulan konu Kız Darülfünûnu ile Erkek Darülfünûnu'nun birleştirilmesi olmuş, Maarif Vekâleti'nin hazırladığı bir program çerçevesinde birleşme sürecinin nasıl işleyeceği anlatılmıştır.

"Gazetelere verilen malumata göre inas ve zükur darülfünunlarının birleşmesi kabul edilmiş yalnız talebat on senelik sultani tahsili gördükleri ve malumatları zükur darülfununun bütün derslerini takibe kafi gelmeyeceği için bu senelik yalnız içtimaiyyat ve terbiye dersleri birleştirilecek diğer taraftan kız sultanileri on iki sınıfa iblağ olunarak ileride iki darülfünunun büsbütün birleşmesi temin olunacaktır. İcracı mektebi on iki senelik tahsile ihtiyaç gösterdiği için bu seneden itibaren talebat kaydını kabul ediyordu."[69]

Savaş sonrasında kurulan yeni hükümetin birleşme taraftarı olmayan yeni nazırı farklı bir zihniyetle İttihat ve Terakki'nin hazırladığı programı değerlendirip kadınlarla erkeklerin şimdilik beraber eğitim görmelerinin yararlı olmadığını inas sultanilerinin zükûr sultanilerinden düşük olmasına bağlayarak işlevsizleştirmiştir.

> Türklerin tarz-ı terbiyesine göre kadınların erkeklerle bir arada tedristen şimdilik faide hasıl olamayacaktır. Çünki inas mekatib-i sultaniyesi tahsilin zükur sultanileri tahsilleri derecesinden aşağı bulunduğu düşünülür ve tedrisatta inas nazar-ı itibare alınırsa zükur talebenin hakkı zükura nazaran tedrisat yapılırsa inasın istifadeleri ihlal edilmiş olacağı teslim ediliyor.[70]

Genç Kadın yeni nazırın takındığı tavrın yanlış olduğunu belirterek birleşmenin engellenmemesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır.

---

[67] *Ev Hocası*, "Meslek ve Maksat", s. 1.

[68] Hayriyye Melek Hunç, *a.g.m.*, s. 1.

[69] *Genç Kadın*, "Maarif Hayatı: Maarifimizin İki Nevi Telakkisi", *Genç Kadın* 24 Teşrin-i Evvel 1334, s.15.

[70] *A.g.m.*, s. 16.

V. Sonuç

Kadın hareketinin ülkemizdeki seyri iç politikadan etkilenmekten kurtulamamış, Mütareke yıllarında canlanan hareket Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren devlet kontrolüne girmiştir. Cumhuriyet'in kadın ideali şüphesiz ki Aydınlanma döneminin mirasından etkilenmiştir. Sanayi Devrimi'nden ziyade öncesindeki Aydınlanma döneminin hayat algısına göre yetişen Cumhuriyet aydınının kafası karışıktır. Doğu ile Batı arasında takılıp kalan bu aydınlar için pragmatik kaygılar önceliklidir ve kadın şekilselliği kaygıları gidermenin en kolay aracıdır. Pozitivizmin yakıcılığı bu aydınları sorunları hızla çözümleme dürtüsüyle baş başa bıraktığından kadının modern giyinmesi, okula gitmesi ya da gazete dergilerinin ön sayfalarını süslemesi değişim görüntüsünün anahtarıdır. Bu yöntemin sınırlarında kadından beklenen yine iyi bir eş, iyi bir anne olması özellikle de ekonomiye katkıda bulunmasıdır. Aslında Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bu tavrı şehirleşme realitesi bazında irdelemek önemlidir. Ortada Nezihe Muhiddin, Fevziye Abdülreşit, Halide Edib, Şüküfe Nihal gibi okumuş, hali vakti yerinde kadın simaları ve onlara benzeyenleri etrafında toplayan "Türk Kadın Birliği" gibi bir örgüt vardır. Ancak hem bu örgüt hem de bu kadın simaları şehirlere özellikle de sadece büyük şehirlere hitap edebilmenin talihsizliği ile karşı karşıya olduklarından her an devlet kontrolüne alınabilecek durumdadırlar. Yine de pek çok dergi 1918-1928 yılları arasında II. Meşrutiyet yıllarındaki kadar aktif ve zengin olmasa da yayımlanmıştır. Osmanlıca çıkan bu dergilerin içinde *Çalıkuşu, Diyane, Ev Hocası, Firuze, Genç Kadın, Hanım* adlı dergiler kısa süreli yayımlanan ya da kütüphanelerimizde birkaç sayısı bulunan kadın dergileridir. Bunlardan *Genç Kadın, Diyane, Hanım* Mütareke yıllarında basın hayatında var olmaya çalışırken, *Ev Hocası, Çalıkuşu ve Firuze* 1923-1928 yılları arasında çıkmışlardır. 1930 sonrasında devlet kontrolünün güçleneceğini düşünecek olursak 1918-1928 yılları arasında kadınların daha zengin bir içerik ve çeşitlilikle kadın hareketini savunduklarını görmekteyiz. Bu çerçevede Kadının akademik açıdan Avrupa'daki hemcinsleriyle eşitlenmesi, geçmişin geride kaldığının kadın içinde kabul edilip maddi-manevi haklarının elde edilmesi, düşünsel aktivitelerde merkezileştirilmesi, insanlık ile kadınlık arasında derin bir bağ olduğunun bilincine varılması, en üstten en alta bütün eğitim kurumlarında kadının önemsenmesi hatta tıpkı "Zenci Kadınlar ve Süs" notunda olduğu gibi her anlamda bilgilendirme ve aydınlatmanın hedeflenmesi kısa ömürlü Osmanlıca kadın dergilerinde takip edebileceğimiz birikimi bizlere görünürleştirmektedir.

II. Meşrutiyet döneminde başlayan kadın hareketinin modern dünya kadınları ile eşitlenme çabası 1918-1928 yılları arasında da sürmüştür; ancak bu sefer farklı olan sürecin bütün dünyada olduğu gibi erkeksileştirilmesidir. Yani kadınların ataerkil kalıpların söylemine uygun hareket ettirilmeleridir. Dikkat edilmesi gereken nokta kadın hareketi üstünde temel iki tavır bulunduğudur. Ataerkillik bu tavırların anlaştıkları nokta olduğundan kadın kendi sürecini kendisi kontrol ediyormuş gibi gözükmemektedir. Ataerkil geleneksel bakış açısının tavrı şüphesiz ki İnas Darülfünunu ile Zükur Darülfünunu'nun birleştirilmesi tartışmasında kendisini göstermiştir. İttihat ve Terakki'nin başlattığı bu projeye dönemin İstanbul Hükümeti'nin verdiği ilk tepki onu rafa kaldırmak olmuş, böylece kadın üstündeki

şekilsel mücadelenin farklı bir boyutu yaşanmıştır. Ebuzziyazade Velid'in liberalizm ile muhafazakârlığı anlatarak kadın hareketi hakkında çıkarttığı muhafazakâr sonuçta ataerkil gelenekselliği somutlaştırmaktadır. Ataerkil modern bakış açısının da pek farklı olduğu düşünülmemelidir. Elbette Seza Poh ve Hatice Refik'in fikirleri ilerleme ve yükselme kaygısından hareketle kadın hareketinin modernleşmesinin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Bununla birlikte modern tavrın arkasında somut bir ataerkillik saklıdır ve ilerleme, modernleşme kaygısı kadar kadını biçimlendirme kaygısı da dikkat çekmektedir. Dergilerde yer alan yazılarda işlenen ana temalar bir şekilde ev işleri, iyi anne ve iyi eş kavramları etrafında dolaşmaktadır. Özellikle genç kızların eğitimi söz konusu olduğunda önceliğin hala bu üç kavram etrafında döndürülmesi anlatmak istediğimiz ataerkil modern bakış açısını somutlaştırmaktadır. Bu düzlemde feminizmin ve kadın hareketinin niteliğinde yaşanan toplumcu söylem de unutulmamalıdır. Önceki yıllarda dergilerde ve zihinlerde kadın hareketine hâkim olan siyasi, hukuki öncelik kaygısının yanında toplumsal öncelik de hissedilmeye başlamıştır. Şöyle ki feminizmin çıkış noktası olan kadın, toplumsal yaşamın gerçekliğinde var olduğundan toplumsal sorunlarını çözmeye çalışarak onu irdelemek daha doğru olacaktır kanaati yaygınlaşmıştır. Tabi bu kanaatin etrafında hareket edenler yine eğitimli, aydın kadınlardır.

Osmanlıca yayımlanmış kısa süreli kadın dergilerinden yola çıkarak yaptığımız incelemeden anlaşılacağı üzere 1918-1928 yılları arasında var olan kadın hareketi önceki yılların kadın yayınlarından ve çabalarından esintiler içeren bir birikime sahiptir. Bununla birlikte dergilerde yer edinen kadın imajı ataerkil kalıpların kontrolünde olmakla olmamak arasında bir mücadele verirken iç ve dış siyasi, toplumsal koşullar izlenecek yolu belirlemektedir.

Kaynakça

Acar, Feride. "Türkiye'de İslamcı Hareket ve Kadın", *Kadın Bakış Açısında 1980'ler Türkiye'sinden Kadın*. Ankara: İletişim Yay., 1990. 69-87.

Arat, Yeşim. "Türkiye'de Modernleşme Projesi ve Kadınlar", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998. 82-98.

Berktay, Fatmagül. *Tarihin Cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yay., 2010.

Beyhan. "Kadın Haklarının Esirgenmesinden: Feminizm ve Terbiyye-i Beytiyye Dair Bir Mukaddime", *Ev Hocası* 1 (1339/1923): 14-16.

Çağatay, Nilüfer ve Yasemin Nuhoğlu Soysal. "Uluslaşma Süreci ve Feminizm Üzerine Karşılaştırılmalı Düşünceler", *Kadın Bakış Açısıyla 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*. İstanbul: İletişim Yay., 1990. 301-311.

Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yay., 1996.

Çalıkuşu. "Çalıkuşu Kapak", *Çalıkuşu* 4 (1926): Kapak.

---. "Zenci Kadınlar ve Süs", *Çalıkuşu* 7 (1926): 5.

Demirdirek, Aynur. *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi*. Ankara: İmge Kitabevi Yay., 1993.

Denman, Fatma Kılıç. *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yay., 2009.

Diyane. "Diyane Kapak", *Diyane* 1 (1336/1920): Kapak.

Durakbaşa, Ayşe. "Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve Münevver Erkekler", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1998. 29-50.

---. *Halide Edib: Türk Modernleşmesi ve Feminizm*. İstanbul: İletişim Yay., 2000.

Ebuzziyazade Velid, "Anketlerimiz Hanım Mecmuası Müdüriyetini", *Hanım* 1 (1337/1921): 13-15.

Emiroğlu, Kudret, "Çalıkuşu Gazetesi-1926 Trabzonu'nda Siyaset, Feminizm ve Futbol",Der: Kulaçoğlu, Hakan. *Fırtına, İhtilal, Efsane Trabzonspor*. İstanbul: İletişim Yay., 2004. 24-45.

Ev Hocası, "Ev Hocası Kapak", *Ev Hocası* 1 (1339/1923): Kapak.

---. "Meslek ve Maksat", *Ev Hocası* 1 (1339/1923): 1-2.

Firuze, "Firuze Kapak", *Firuze* 1 (1924): Kapak.

G.N., "Fransa Sulh ve Müsalemet Kongresinde Bir Türk Hanımı: Nimet Cemil Hanımefendi İle Bir Mülakat", *Firuze* 1 (1334/1918): 3-4.

Genç Kadın, "Maarif Hayatı: Maarifimizin İki Nevi Telakkisi", *Genç Kadın* 1 (1334/1918)15-16.

Genç Kadın, "Genç Kadın Kapak", *Genç Kadın* 1 (1334/1918): Kapak.

Hanım, "Hanım Kapak", *Hanım* 1 (1337/1921): Kapak.

Hatice Refik, "İçtimaîyyat: Yeni Kadın", *Genç Kadın* 1 (1334/1918): 9-10.

Hayriyye Melek Hunç, "Diyane'nin Mesleği ve Gayesi", *Diyane* 1 (1336/1920): 1.

Kadın Hareketinin Kurumsallaşması Fırsatlar ve Rizikolar. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 1994.

Kandiyoti, Deniz. "Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözümlenmesine Yönelik Notlar", *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*. İstanbul: İletişim Yay., 1990. 341-356.

Kaplan, Leyla. *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1998.

Karakışla, Yavuz Selim. "Hanımlara Mahsûs Gazete'ye İmtiyaz Verilmesi (1895)", *Toplumsal Tarih* (2000): 41-45.

Keskin, Tülay. "Demet Dergisi'nde Kadın ve İlerleme Anlayışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 2005: 289-312.

Kurnaz, Şefika. *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991.

Kutlar, Mithat. "Osmanlı Kadın Dergileri ve Erkekler Dünyası Dergisi", *Fe Dergi: Feminist Eleştiri* 2010: 1-15.

Mazower, Mark. *Karanlık Kıta: Avrupa'nın Yirminci Yüzyılı*. İstanbul: YKY, 2010.

Milli Kütüphane. *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*. Ankara: Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, 1987.

Muazzez Yusuf, "Memleket Büyükleri Hanımların Son Senelerdeki Tekamül veya İnkılabını Nasıl Görüyorlar.Muharririmizn Topladığı İntibahat", *Firuze* 2 (1340): 3.

Muhib Kamuran, "Felsefe Musahabeleri: Kadın Felsefenin Mevzuu Olabilir mi?", *Genç Kadın* 1 (1334/1918): 7-9.

Navaro-Yaşın, Yael. "'Evde Taylorizm': Türkiye Cumhriyeti'nin İl Yıllarında Evişinin Rasyonelleşmesi(1928-1940)", *Toplum ve Bilim* 84 (2000/ Bahar): 51-75.

Rauf Ahmed, "Musahabe: Bizde Feminizm", *Hanım* 1 (1337/1921): 2.

Saffeti Ziya, "Kadınlık Alemi: Meşher-i Tesavirde Kadın Ressamlarımız", *Firuze* 1 (1340/1924): 5,15.

Seza Poh, "İçtimai Hayatımızda Kadınlığın Mevkii", *Diyane* 1 (1336/1920): 5-6.

Toska, Zehra ve Serpil Çakır. *İstanbul Kütüphanelerinde Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı*. İstanbul: Metis Yay., 1992.

Tuğlacı, Pars. *Çağdaş Türkiye*. Cilt III. İstanbul: Cem Yay., 1990.

Ünder, Hasan. "Türkiye'de Batılılaşma ve Değerlerin Araçsallaşması", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 28 (1995): 293-311.

Zihnioğlu, Yaprak. *Kadınsız İnkılap:Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*. İstanbul: Metis Yay., 2003.

Öz: Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde ve ilk yıllarında II. Meşrutiyet'in birikiminden kaynaklanan göz doldurucu bir kadın hareketi bulunmaktadır. Tabii buradaki göz dolgunluğu erkeksi bir tavırla bütünleşerek yenilikçiler ile muhafazakârlar arasında görünüşte zıt ama temelde ortak olan bir tavra hitap etmektedir. Her iki kutup da kadına erkek egemenci bir bakış açısıyla bir taraftan ilerleme, yükselme, gelişme kavramlarıyla, diğer taraftan ise gelenek, din ve ahlak kavramlarıyla şekil vermeye çalışmıştır. Her ikisinin de istediği, ev işlerine hâkim iyi bir anne ve iyi bir eştir. Kadın hareketinin ana kaynaklarından birisi olan kadın dergileri bu durumun niteliğinin aydınlatılmasında oldukça önemli bir yere sahiptir. 1918-1928 yılları arasında yayımlanan kısa süreli Osmanlıca kadın dergileri bu çerçevede Cumhuriyet'in kadına bakışını ortaya çıkartmamızda bize yol göstererek hak talebinin aldığı biçimleri belirginleştirmektedir. *Çalıkuşu*, *Diyane*, *Ev Hocası*, *Firuze*, *Genç Kadın*, *Hanım* adlı dergiler zengin bir arka planla basın dünyasına adım atan ancak koşullar nedeniyle varlıklarını uzun süre devam ettiremeyen dergiler olmakla beraber sahip oldukları nitelikli yazılar sayesinde kadına nasıl yaklaşıldığını gözler önüne sermektedirler.

Anahtar sözcükler: Kadın hareketi, kadın dergileri, kadınlık, mütareke yılları, cumhuriyet yılları.

An Assessment of the Short-lived Ottoman Women's Magazines Published between 1918 and 1928

Abstract: There was a strong women movement after the proclamation of the Republic and in the earlier Republican period thanks to the background of Second Constitutional Period. Strength here refers to a behaviour which seems to be contradictory between modernists and conservatives but in reality has a common ground with them by combining with masculine behaviour. On both of these sides, women were wanted to be shaped from the point of view of advancement, progress, development concepts, or with the concepts of tradition, religion and morality. However, the desire of both sides was to create mothers who take care of households and good wives. Women's magazines which were the main sources of women's movements had a very important place in understanding this issue. The women's magazines which were published in Ottoman language for a short time period between 1918 and 1928 show us the way to examine Republican view about women and they clarify the forms their demands for basic rights took. Although such women's magazines as *Çalıkuşu*, *Diyane*, *Ev Hocası*, *Firuze*, *Genç Kadın*, *Hanım* had a rich background, and they lived short because of the conditions of that time. However, they show how women were approached through the high-quality articles published in them.

Keywords: Women's movement, women's magazines, womanhood, republican years, armistice Years

Çalıkuşu dergisinin 3 Haziran 1926 tarihinde çıkan 4. sayısının kapağı